

**CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK VE YURT
BİLGİSİ DERS KİTAPLARINDA AHLÂK
EĞİTİMİ, AHLÂK EĞİTİMİNDEKİ DEĞİŞİM
VE DÖNÜŞÜMLER (1923-1946)**

Selim SELİMOĞLU

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL

Haziran, 2025

Afyonkarahisar

T.C
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK VE YURT BİLGİSİ
DERS KİTAPLARINDA AHLÂK EĞİTİMİ, AHLÂK
EĞİTİMİNDEKİ DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMLER
(1923-1946)

Hazırlayan
Selim SELİMOĞLU

Danışman
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL

AFYONKARAHİSAR 2025

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Doktora tezi olarak sunduğum “**Cumhuriyet Dönemi Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Ahlâk Eğitimi, Ahlâk Eğitimindeki Değişim ve Dönüşümler (1923-1946)**” adlı çalışmanın tarafımdan bilimsel Ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığı ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden, oluştuğunu bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım. Aksi bir durumun tespiti halinde sorumluluğun tamamen bana ait olduğunu kabul, beyan ve taahhüt ederim.

30.06.2025

İmza

Selim SELİMOĞLU

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Selim SELİMOĞLU
	Numarası	190684103
	Anabilim Dalı	Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
	Programı	Sosyal Bilgiler Eğitimi
	Program Düzeyi	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı	“Cumhuriyet Dönemi Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Ahlâk Eğitimi, Ahlâk Eğitimindeki Değişim ve Dönüşümler (1923-1946)”	
Tez Savunma Sınav Tarihi	30.06.2025	
Tez Savunma Sınav Saati	10.00	

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK VE YURT BİLGİSİ DERS KİTAPLARINDA AHLÂK EĞİTİMİ, AHLÂK EĞİTİMİNDEKİ DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMLER (1923-1946)

Selim SELİMOĞLU

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

Haziran, 2025

Danışman: Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL

Erken Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları siyasi kadroların idealize ettiği insan tipini yetiştirmede önemli bir görev üstlenmiştir. Bu ders kitapları aracılığıyla siyasetten ekonomiye, kültürden eğitime birçok alan etkilenmiştir. Dönem içerisinde ise bireylerin değişim ve dönüşümlerinde bu ders kitapları merkez görevini görmüştür. Ahlâk eğitimi, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet dönemi içerisinde değişim ve dönüşümün hareket noktasını oluşturmuştur. Siyasetin el değişimi, Kurtuluş Savaşı'nın getirdiği ekonomik sıkıntılar, eğitim sorunlarına kalıcı çözüm üretilmemesi, asrî hayat anlayışının getirdiği toplumsal ve kültürel yozlaşma ve seküler yaşam düzeninin öncelenmesi ile ahlakın dinî eksenden kayması birey, toplum ve devlet üzerinde önemli ahlâkî değişim ve dönüşümü gerçekleştirmiştir. Araştırmada temel nokta ahlâk eğitimi olmuştur. Bu araştırmada 1923-1946 yılları arasında ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarındaki ahlâk eğitimi ve ahlâk eğitiminde değişim ve dönüşümler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla değişen öğretim programı ve ders kitapları üzerinden ahlakın dinî, kültürel, siyasi, ekonomik ve pedagojik amaçları incelenmiştir. Çalışma, nitel araştırma desenlerinden biri olan doküman analizi yöntemi ile yürütülmüştür. Araştırmada 25 adet ahlâk ve yurt bilgisi incelenmiştir. Bunlardan 16 tanesi 1928 öncesidir. Bu kitapların öncelikle transkripsiyonları yapılmış ve tezin konusu ile ilgili fiş tutulmuştur. Doküman analizi kullanılarak toplanan verilerin analizinde betimsel analiz kullanılmıştır. Ahlâk eğitimi, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e önemli bir eksen kayması geçirmekle birlikte dönem içinde hazırlanan öğretim programı ve ders kitaplarında da bu değişim ve dönüşüm devam etmiştir. Cumhuriyet dönemi içinde ahlakın giderek siyasallaştığı belirlenmiştir. Pedagojik açıdan ahlâk eğitimi ideolojinin gölgesinde kalmış ve 1943'teki Maarif Şûra'sının üç temel sorunundan biri ahlâk eğitimi olmuştur. Ahlâk eğitimi ekonomik amaçları açısından incelendiğinde bireylerin daha fazla vergi vermeleri için “çalışma”, “üretim”, “ticaret” kavramları ön plana çıkmıştır. Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi ile medeniyet kapsamında batılı ve millî bir hayat tarzı tercih edilmiştir. Böylelikle din ahlakın temeli olmaktan çıkmıştır. Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında idealize edilen ahlâk eğitimi üzerinde Durkheim'in ahlâk anlayışının etkileri de görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Erken Cumhuriyet, ahlâk ve yurt bilgisi, ders kitapları, ahlâk eğitimi.

ABSTRACT

MORAL EDUCATION, CHANGES AND TRANSFORMATIONS IN MORALITY AND CITIZENSHIP TEXTBOOKS THROUGH REPUBLICAN PERIOD (1923-1946)

Selim SELİMOĞLU

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF TURKISH AND SOCIAL SCIENCES EDUCATION**

June, 2025

Advisor: Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL

Early Republican moral and civics textbooks played an important role in raising the type of people idealized by political cadres. Through these textbooks, many areas from politics to economy, culture to education were penetrated. During the period, these textbooks served as a pivot for the change and transformation of individuals. Moral education constituted the starting point of change and transformation from the Second Constitutional Monarchy to the Republic and within the Republican period. The change of hands in politics, the economic difficulties brought about by the War of Independence, the inability to produce permanent solutions to educational problems, the social and cultural degeneration brought about by the understanding of modern life, the prioritization of the secular life order and the shift of morality from the religious axis have brought about significant moral change and transformation in the individual, society and the state. The main point of the research was moral education. In this research, it was tried to determine the changes and transformations in moral education and moral education in ethics and civics textbooks between 1923 and 1946. For this purpose, the religious, cultural, political, economic and pedagogical aims of morality were analyzed through the changing curriculum and textbooks. The study was carried out using document analysis method, which is one of the qualitative research designs. In the study, 25 ethics and civics textbooks were analyzed. Sixteen of them are pre-1928. These books were first transcribed and a receipt related to the subject of the thesis was kept. Descriptive analysis was used to analyze the data collected using document analysis. While moral education underwent a significant axis shift from the Constitutional Monarchy to the Republic, this change and transformation continued in the curriculum and textbooks prepared during the period. It was determined that morality became increasingly politicized during the Republican period. Pedagogically, moral education was overshadowed by ideology and moral education was one of the three main issues of the 1943 education council. When moral education is analyzed in terms of its economic objectives, it is observed that individuals were encouraged to “work”, “produce.” The concepts of “trade” came to the fore. A Western and national life style was preferred within the scope of civilization with the ethical education of the Republic of Turkey. Thus, religion ceased to be the basis of morality. The effects of Durkheim's understanding of morality were also seen on the idealized moral education in the textbooks of the Republican period.

Keywords: Early Republic, moral and civics, textbooks, moral education.

ÖNSÖZ

Ahlâk eğitimi, her dönemin en önemli temel eğitim meselelerinden biri olmuştur. Özellikle siyasi, ekonomik ve kültürel çözölme zamanlarında ahlâk eğitiminin önemi daha da artmıştır. Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin değışim ve dönüşümü açısından zengin örnekler sunmaktadır. Bu değışim dönüşümlerde ahlâk eğitiminden beklentiler de değışmiştir. Bu beklentiler bugün hâlâ değışmeye devam etmektedir. Her toplumun ahlâkî düşüncesi dönemin değerleri çerçevesinde yeniden şekillenmiştir.

Bu doktora çalışmasının ortaya çıkmasında, maddi ve manevi katkılarını esirgemeyen pek çok değerli ismin emeği bulunmaktadır. Öncelikle tez çalışmalarımda bana güvenen, zorluklar anında her daim yanımda olan, bana rehberlik eden sayın tez danışmanın Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL'e şükranlarımı sunarım.

Tez dönemimde her türlü desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Tuğba Selanik AY'a ve Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN'a teşekkür ederim.

Eğitimim boyunca kendilerinden birçok şeyler öğrendiğim sevgili öğrencilerime ayrıca teşekkür ederim.

Çalışma sürecinde verdiği desteklerle fedakârlığın çok ötesine geçen, çalışmalarımda bana güç veren sevgili eşim Fatma SELİMOĞLU'na; varlıklarıyla hayatıma anlam katan, sabır ve sevgiyle büyüttüğümüz, bütün yorgunluğumu bir tebessümle alabilen, tez sürecinin en yoğun zamanlarında bile tatlılıklarıyla bütün dikkati kendi üzerine çekeabilen çocuklarım Nesibe Ferhan, Ahmet Emin ve Gülderen'e bu süreçteki anlayışları ve desteği için teşekkürlerimi sunarım.

Tüm yaşantım boyunca verdiğim kararlarda sonsuz destekçim olan, her türlü maddi ve manevi desteği sağlayan babam Ahmet SELİMOĞLU ve annem Fatma SELİMOĞLU'na ayrıca teşekkür ederim. Hayat yolculuğumda yanımda olan, varlıklarıyla bana güç veren kıymetli kardeşlerim Hilmi ve Mustafa'ya en içten teşekkürlerimi sunarım

Selim SELİMOĞLU
2025, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1. CUMHURİYET DÖNEMİ EĞİTİM, KÜLTÜR, SİYASET, EKONOMİK VE DİN MESELELERİ.....	5
1.1. CUMHURİYET DÖNEMİ EĞİTİM HAYATI	5
1.2. CUMHURİYET DÖNEMİ DİN EĞİTİMİ	10
1.3. CUMHURİYET DÖNEMİ EKONOMİK HAYATI	17
1.4. CUMHURİYET DÖNEMİ SİYASAL HAYAT	23
1.4.1. 1923-1930 Dönemi; Cumhuriyetin Kuruluş Dönemi	23
1.4.2. 1930-1938 Dönemi: Türk Siyasal Gelişmeler	27
1.4.3. 1938-1946 Atatürk Sonrası	29
1.5. CUMHURİYET DÖNEMİ KÜLTÜR HAYATI	31
1.5.1. Cumhuriyet Dönemi Toplumsal Dönüşüm	32
1.5.2. Harf İnkılabı	34
1.5.3. Birey, Toplum, Aile, Kadın ve Çocuk	37
1.5.3.1. Birey	37
1.5.3.2. Aile	39
1.5.3.4. Kadın	42
1.5.3.4. Çocuk	47
1.5.4. Sosyal Hayat: Eğlence, Tiyatro, Gezi, Moda, Giyim Kuşam, Yeme İçme Adabı ve Ahlâk	49
1.5.4.1. Ahlâk	49
1.5.4.2. Eğlence	50
1.5.4.3. Tiyatro ve Sinema Mekânları	54
1.5.4.4. Giyim Kuşam	56
1.5.4.5. Moda	58
1.5.4.6. Yeme-İçme Adabı	61
2. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLAK VE YURT BİLGİSİ DERS KİTAP YAZARLARI VE BİYOGRAFİLERİ.....	63
2.1. DÖNEMİN KİTAP YAZARLARI: REFİK AHMET (SEVENGİL)	63
2.2. MUALLİM ABDÜLBAKİ (GÖLPINARLI)	64
2.3. MUSLİHİDDİN ADİL (TAYLAN)	65
2.4. AFET İNAN	66
2.5. ALİ KÂMİ (AKYÜZ)	66
2.6. TEZER AĞAOĞLU (TAŞKIRAN)	67

3. OSMANLI'DAN CUMHURİYET DÖNEMİNE AHLAK DERS MÜFREDATININ DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜ	68
3.1. AHLÂK DERSLERİNDEN YURT BİLGİSİNE “AHLÂK” MESELESİ.....	80
4. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ DÜŞÜNCE AKIMLARI.....	82
4.1. OSMANLILIK	82
4.2. BATICILIK	83
4.3. TÜRKÇÜLÜK	89
4.4. İSLAMCILIK	94

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	98
2. PROBLEM DURUMU.....	99
2.1. PROBLEM CÜMLESİ VE ALT PROBLEMLER	100
3. TANIMLAR.....	101
4. İLGİLİ ALANYAZIN.....	104
5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	107
6. YÖNTEM	108
6.1. ARAŞTIRMA MODELİ	108
6.2. VERİ KAYNAĞI	111
6.3. VERİLERİN TOPLANMASI	113
6.4. VERİLERİN ANALİZİ.....	114
6.5. GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

1. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN DİNİ AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİ VE DİN EĞİTİMİ İLİŞKİSİNDEKİ DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI.....	120
2. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN EKONOMİK AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİNİN EKONOMİK AÇIDAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜNÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI.....	135
3. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN PEDAGOJİK AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİNİN PEDAGOJİK AÇIDAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜNÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI.....	159
4. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN KÜLTÜREL AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİNİN KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜNÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI.....	184
5. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN SİYASİ AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİNİN SİYASİ AÇIDAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜNÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI.....	210
SONUÇ, TARTIŞMA ve ÖNERİLER	232
KAYNAKÇA.....	251
EKLER	258

TABLÖLER LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1. 1913, 1922, 1924, 1926, 1930, 1936 ve 1948 Öğretim Programına Göre Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Yurt Bilgisi Dersindeki Değişim ve Dönüşümler....	69
Tablo 2. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi Fikir Akımları, Temsilcileri ve Yayın Organları.....	82
Tablo 3. 1923-1946 Yılları Arasında Yayımlanan Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders Kitaplarına Ait Bilgiler.....	112
Tablo 4. Muslihiddin Adil, Cumhuriyet Çocuklarına Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4-5 Ders Kitaplarına Göre Terbiyeli ve Vatansever Çocukların Özellikleri	180
Tablo 5. 1923-1926 Arası Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders kitaplarında Hükümetlerin Tanımlanması.....	215
Tablo 6. 1926 Öğretim Programına Göre Hazırlanan Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders kitaplarında Hükümetlerin Tanımlanması.....	224

ŞEKİLLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 1. Din ve Ahlak Teması Açısından Ulaşılan Kodlar.....	134
Şekil 2. Ahlak Eğitiminin Ekonomik Amaçları Açısından Ulaşılan Kodlar.....	158
Şekil 3. Ahlak Eğitiminin Pedagojik Amaçları Açısından Ulaşılan Kodlar	183
Şekil 4. Ahlak Eğitiminin Kültürel Amaçları Açısından Ulaşılan Kodlar	209
Şekil 5. Ahlak Eğitiminin Siyasi Amaçları Açısından Ulaşılan Kodlar.....	230

GİRİŞ

Ahlâk kavramı Arapça'da "seciye, tabiat, huy" gibi manalara gelen "hulk" kelimesinin çoğuludur. İnsanın yaratılışında haiz olduğu veya terbiye ile kazandığı ahvâl-i ruhiyye ve kalbiyye, hisâl, şemâil manalarına gelmektedir. Ahlâkın Latince karşılığı olan "moral" sözcüğü ile birey ve toplumun iyi ve kötü değer yargıları ifade edilmektedir. Bu değer yargıları toplumun inancına, alışkanlıklarına, geleneklerine, din ve kültürüne dayanmaktadır. Yunanca karşılığı olan "ethic" sözcüğü ise ahlâkî değerlerin kaynağını, tutarlılığını sorgulamakla ahlakın felsefî boyutuna yönelmektedir. Görülmektedir ki ahlaka bakış, ahlaktan beklentiler toplumdan topluma değişim gösterebilmektedir. O halde, ahlâk kavramının üzerine oturtulduğu çerçeve ve ahlaka yüklenen misyon toplumun, zamanın ve şahsiyetlerin anlayışına göre değişim ve dönüşüm göstermektedir.

Kültürel ve siyasal bir değişim ve dönüşüm çabasının kuvvetle hissedildiği eğitim alanı, birçok tartışmanın merkezindedir. Eğitimin en önemli alanlarından olan Ahlâk eğitimi de Türk modernleşme serüveniyle farklı bir boyut kazanmıştır. Osmanlı klasik dönemden Cumhuriyet'in de dâhil olduğu süreçte modernizmin temel felsefesini "ahlâk" kavramı üzerinden görmek mümkündür. Osmanlı toplumu Tanzimat döneminde modernizmin dönüştürücü gücünün farkına varsa da bu dönemde sesli bir şekilde ifade edilmemiştir. Osmanlı klasik dönemde ahlâkî zaafıların ortaya çıkması devlet yapısına ciddi anlamda zarar vermeye başlamıştır. Tanzimat dönemiyle birlikte siyasî, kültürel ve ekonomik alanda Avrupa devletleriyle mücadelede geriye düşülmeye başlanmıştır. Böyle bir dönemde Batı'nın Osmanlı Devleti'ne nüfuzunu kırmak amacıyla ahlaka ve ahlâk kitaplarına verilen önem artmıştır. Devletin bulunduğu zor durumdan kurtuluş reçetesi olarak bu dönemde inşa edilen yeni tarz okullarda okutulmak üzere pek çok ahlâk kitabı yazılmıştır. Bu dönemde Ali İrfan Eğriboz tarafından kaleme alınan *Rehber-i Ahlâk* ve *İlm-i Ahlâk* buna örnektir. 1900'lere gelindiğinde mevcut durumun etkisiyle ve yoğun öğretim programı çalışmalarıyla çocuk eğitimi aileden devlet kanadına geçmiştir. Aile, eğitim sahasında devlet tarafından kenara alınmıştır. Bu durum devleti, bireylerin akademik bilgilerinin yanında şahsiyet eğitimine ilişkin birtakım tedbirleri almasını gerekli kılmıştır.

Tanzimat'la birlikte ahlâk üzerinden batı düşüncesi ile etkileşim sadece siyasal alanla sınırlı kalmamıştır. Ahlâk eğitiminin de dahil olduğu birçok değerler

çerçevesinde batı düşüncesi ile etkileşim olmuştur. Başlangıçta tenkit ağırlıklı olan bu iletişim zamanla anlamak, takip ve tatbik etmek seviyesinde ilerlemiştir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde her bir yaklaşım farklı bir ekolü temsil etmekle ahlakın yeniden değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır. Dönemin ahlâk eserleri bu ekoller çerçevesinde şekillenmiş ve bazı eserler batı ahlâk düşüncesini uygulamanın medeniyet ve modernizm açısından zorunluluk olduğunu iddia ederken, diğerleri batı ahlakının Türk toplumuyla uygun olmadığını iddia etmiştir. Bununla beraber seçici davranılması gerektiğini savunan ahlâk düşünürleri de bulunmaktadır. Batı ahlakını “medeniyet”in kaynağına ulaşma açısından zorunluluk olarak gören gruba göre ahlakın din terbiyesi ile alakası yoktur. Bunun için giyim kuşamdan yeme içmeye, eğlenceden sanata kadar yeni bir yaşam tarzı aranmıştır. Batı tarzı ahlâk anlayışının Türk toplumuna uygun olmadığını iddia eden görüşe göre ahlakın temelinin din olduğu, ahlakın dinî inançtan ayrılamayacağını belirtmişlerdir.

II. Meşrutiyetle ahlâk kavramının alanı daha da genişleyerek vatandaşlık ile ilgili değerleri de içine almıştır. 1926'lara gelindiğinde ahlâk eğitimi vatandaşlık dersleri haline gelmiş ve ders kitapları aracılığıyla, idarenin istediği vatandaş tipi “ahlâk” olarak öğretilmiştir. Orhan Fuad, Mehmed Emin, Ahmet Cevad Emre, Muslihiddin Adil Taylan, Muallim Abdülbaki, Orhan Fuad, Ali Kâmi Akyüz, Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, Ali Seydi, Recep Peker, Afet İnan, Tezer Taşkiran vd. tarafından kaleme alınan ders kitapları bunun en güzel örnekleridir. Böylece siyasi iktidar, ders kitapları yardımıyla ideolojisini geniş kitlelere ulaştırmayı hedeflemiştir.

II. Meşrutiyette ortaya çıkan farklı gruplar, fiilî ve fikrî teşebbüslerini dönemin süreli yayınlarında sıkı bir şekilde tartışmışlardır. Bu gruplardan bazıları Cumhuriyetle birlikte tartışmalarını daha da ileri taşımış ve dönemin ders kitaplarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bazı gruplar ise Cumhuriyet'in düşünce dünyasında kendilerine yer bulamamıştır. Her bir grup etrafında toplandığı dergi ve gazeteler aracılığıyla, ahlâk eğitimine ilişkin kuram ve uygulamalarını Meşrutiyet ortamından Cumhuriyet ortamına taşımayı amaçlamıştır. Bunlar arasında Ziya Gökalp, Mehmet Emin Erişirgil erken Cumhuriyet dönemi üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Mehmet Emin, 1926'da *Malûmât-ı Vataniye* ders kitabını kaleme almıştır. Sıkı bir Durkheim takipçisi olan Ziya Gökalp de dönemin en önemli ideologlarından olmuştur. Böylelikle Durkheim'in Ziya Gökalp kanalıyla erken Cumhuriyet dönemi üzerinde oldukça baskın bir etkiye sahip olduğu ve bu etki ders kitaplarındaki konularda da kendini göstermektedir. 1930'larda

farklı bir noktaya çekilmek istenen ahlâk eğitimi 1940'lara gelindiğinde ise eğitim tartışmalarının üç meselesinden biri halini almıştır.

Cumhuriyet dönemi, eğitimden ekonomiye, siyasetten kültüre birçok alanda değişim ve dönüşümü gerekli kılmıştır. Siyasi inkılap gerçekleştikten sonra toplumsal yapının yeniden yapılandırılmasına yönelik toplumsal alanlarda da kapsamlı bir dönüşüm amaçlanmıştır. Bu bağlamda eğitim ve eğitim kurumlarına önemli görevler verilmiştir. Özellikle ders kitapları, ideolojik söylemlerin resmî dili olarak idealize edilen yeni bireylerin yetişmesinde önemli bir araç işlevi görmektedir. Bu amaçla ideal yurttaş tipini yetiştirmek için dönemin öğretim programları ve ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları zaman zaman yeniden gözden geçirilmiştir. Eğitim, kültür, siyaset, ekonomi alanındaki dönüşümler bu ders kitapları ve öğretim programı değişikliklerine yansımıştır. Bu amaçla araştırmanın konusu: Cumhuriyet Dönemi ahlâk eğitimi, ahlâk eğitimindeki değişim ve dönüşümleri dönemin ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları üzerinden incelenmektedir. Cumhuriyet dönemi eğitim tartışmalarına nesnel bir zeminde yaklaşma amaçlarından biri de dönemin ahlâk tartışmalarına nüfûz edebilmektir. Bu anlamda çalışma, dönemin ahlâk anlayışını, ahlâk eğitime ilişkin görüş ve ahlâk eğitimindeki değişim ve dönüşümleri, tablonun bütününde ise Cumhuriyet dönemi eğitimin aldığı seyri gözlemlemekte oldukça önemlidir. Bu açıklamalar doğrultusunda bu çalışmanın amacı;

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin temeli nedir? Ahlâk eğitimi ve din eğitimi ilişkisindeki değişim ve dönüşüm ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin pedagojik amaçları nedir? Ahlâk eğitiminin pedagojik açıdan değişim ve dönüşümü ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin siyasi amaçları nedir? Ahlâk eğitiminin siyasi açıdan değişim ve dönüşümü ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin kültürel amaçları nedir? Ahlâk eğitiminin kültürel açıdan değişim ve dönüşümü ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin ekonomik amaçları nedir? Ahlâk eğitiminin ekonomik açıdan değişim ve dönüşümü ders kitaplarına nasıl yansımıştır? sorularına cevap bulmak amacıyla Cumhuriyet dönemi (1923-1946) dördüncü ve beşinci sınıf ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Lise, üniversite seviyesinde kaleme alınan ahlâk kitapları çalışmaya dahil

edilmemiştir. Araştırmada sosyoloji ve felsefenin sağladığı imkânlardan yararlanılmakla beraber bu çalışma tarihsel araştırma çerçevesinde ilerletilmiştir.

Cumhuriyet dönemi ders kitapları üzerinde yapılan çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi tercih edilmiştir. Bu dönem ahlâk eğitiminin siyasi, ekonomik, dinî, kültürel ve pedagojik amaçlarını betimleyebilmek ve yorumlayabilmek için verilerin analizinde betimsel analiz tercih edilmiştir. Literatür çalışmaları ve ders kitapları incelendiğinde ahlâk eğitimi siyasi, ekonomik, dinî, kültürel ve pedagojik temaları altında ele alınmıştır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ahlâk konusuna kuramsal çerçeve oluşturabilecek konular ele alınmıştır. İkinci bölümde araştırmanın yöntemi açıklanmıştır. Üçüncü bölümde elde edilen bulgu ve yorumlara yer verilmiştir. Son bölüm sonuç, tartışma ve öneri bölümünde ise bulgu ve yorumlamalara dayanarak Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi belirlenen temalar çerçevesinde tartışılmış ve sonuçlara ulaşılmıştır. Bu çalışmadan hareketle diğer araştırmacılar için önerilerde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde Cumhuriyet dönemi eğitim, kültür, ekonomik, siyasi, din meselelerinin gelişimi alanyazın çerçevesinde incelenmiştir. Bunun yanında Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi daha geniş bir bakışla ele alabilmek için düşünce akımlarına ve bu akımların ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarına yansısı ele alınmıştır. Öğretim programlarındaki değişimlerin ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarına ve dersin isimlerine, sürelerine yansısı incelenmiş ve ders kitabı yazarlarının ahlâk eğitimine ilişkin değişen fikirlerine yer verilmiştir.

1. CUMHURİYET DÖNEMİ EĞİTİM, KÜLTÜR, SİYASET, EKONOMİK VE DİN MESELELERİ

1.1. CUMHURİYET DÖNEMİ EĞİTİM HAYATI

Eğitim, yetişkin bireylerin toplumun ortak yaşantısına henüz yeterince katılamamış bireyler üzerinde kurduğu yönlendirici ve dönüştürücü bir etkileşim biçimidir. Bu etkileşimin temel hedefi, çocuğun içinde yer alacağı toplumsal çevrenin ve daha geniş planda politik toplumun ondan talep ettiği fiziksel, bilişsel ve ahlâkî nitelikleri geliştirmektir.¹ Modern toplumlar, bu işlevi eğitim aracılığı ile yerine getirerek kendi yurttaşlarını inşa etmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti de benzer şekilde modern bir ulus-devlet olarak şekillenirken eğitimi, modern yurttaşın şekillenidrilmesinde temel araçlardan biri olarak görmüştür.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan eğitimsel dönüşüm, köklerini Tanzimat döneminde başlayan modernleşme süreçlerinden alır. Tanzimat, II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinde sırasıyla rüştiye, idadi ve sultani okulları üzerinden ilerleyen bu reform hareketi Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte daha köklü ve kapsamlı bir nitelik kazanmıştır. Bu anlamda Cumhuriyet döneminin eğitim hareketleri içerisinde en çok dikkati çeken alan, ilköğretimdeki gelişmeler olmuştur. Tanzimat devri “rüştiyeler”, II. Abdülhamid dönemi “idadiler”, Meşrutiyet ise “sultaniler” ile tanımlanabilirken; erken Cumhuriyet ise “ilkokul devri” olarak adlandırılabilir. Ölçüde temel eğitimle özdeşleşmiştir.² Bu bağlamda Mustafa Necati'nin Maarif Vekilliği döneminde ilkokul öğretmenliğine verilen önem bu dönüşümün karakterini belirleyen etkenlerden biridir.

¹ Emile Durkheim, *Eğitim ve Sosyoloji*, Çeviren: Pelin Ergenekon, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 8.

² Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 2016, s. 185.

Necati, öğretmenleri Cumhuriyet inkılaplarının halk nezdinde temsilcisi olarak konumlandırmış ve öğretmenleri yalnız bilgi aktarıcı olarak değil aynı zamanda toplumsal düzenin rehberi olarak konumlandırmıştır.³

Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının temel meselelerinden biri de okur-yazarlıktır. 1928 yılında Latin alfabesine geçişi öngören (Yeni) Türk Harflerinin kabulü ve uygulaması hakkında kanunun çıkarılmasından 10 gün sonra yapılan bir yönetmelikle “Millet Mektebi Teşkilatı” kurulmuş ve bir okuma-yazma seferberliği başlatılmıştır.⁴ Ancak bu süreç ve geliştirilen projeler sadece eğitim odaklı değil, kültürel, siyasal ve ideolojik amaçlar da taşımaktadır. Erken Cumhuriyet liderlerinin kırsal kesimde ulus inşasını gerçekleştirmeye yönelik adımlarından biri de Köy Enstitüleridir. Bu kurumlar aracılığıyla siyasal hareketliliğin sadece orta sınıfla sınırlı kalmaması hedeflenmiştir. Bu kurumlar aracılığıyla aynı zamanda kolektif hafızanın inşa edildiği ulusal bilince sahip erkek ve kadınların yetiştirilmesi amaçlanmıştır.⁵

Cumhuriyet Dönemi (1923-1946) eğitim kurumlarındaki reformların, süreç içerisinde devamlı olarak yeniden reforme edilme gibi bir özelliği vardır. 4 Mayıs 1920’de Ankara’da kurulan Maarif Vekâleti 1923’de İsmail Safa’nın bakanlığı sırasında yeniden yapılandırılmış; bakanlığın adı, 1935’te “Kültür Bakanlığı”, 1941’de “Maarif Vekilliği” ve 1946’da ise “Milli Eğitim Bakanlığı” olarak değiştirilmiştir. 1921’de kurulan Telif ve Tercüme Heyeti 1926’da çıkarılan yönetmelikle kaldırılıp yerine Milli Talim ve Terbiye Dairesi kurulmuştur. Bu daire de 1933 tarihli bir kanunla Talim Terbiye Kurulu adını alır.⁶ Cumhuriyet dönemi bu isim değişiklikleri sadece sembolik değil aynı zamanda işlevsel bir dönüşüme de işaret etmektedir. Eğitim kurumlarından eğitim müfredatlarının içeriklerine kadar inen bu dönüşüm Cumhuriyet’in eğitimde nasıl merkezî bir denetim hedeflediğini ve bu denetimi seküler ve ulusal temellere oturtmak istediğini ortaya koymaktadır.

Cumhuriyet dönemi eğitimde millîlik düşüncesi dönemin eğitim inkılaplarını, değişim ve dönüşümleri anlamada oldukça önemlidir. Mustafa Kemal Paşa yeni dönemde izlenecek eğitim politikalarını belirlemek amacıyla toplanan 1921 Maarif

³ Kafadar, *a.g.e.*, s. 190.

⁴ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 236. Tunçay, 1928-1929 ders yılında 17.000’e yakın öğretmenle 20.000’in üstünde dersane açılarak, erkek-kadın 600.000 kadar vatandaşa okur-yazarlık diploması verildiğini ve ertesi yıldan itibaren dershanelere devam edenlerin sayılarının azaldığını belirtmiştir. s. 236-237.

⁵ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Çeviren: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 284.

⁶ Kafadar, *a.g.e.*, s. 183.

Kongresi'nde yaptığı konuşmada eğitimde millîliğe vurgu yapmaktadır ve devam eden yıllardaki eğitim reformlarının ipuçlarını vermektedir. Paşa, eğitimin millî karaktere büründürülmesi gerektiğini vurgulayarak geleneksel eğitimin toplumun geri kalmışlığındaki payına dikkat çekmiştir. Bu konuşmada ne Doğu'ya ne Batı'ya ait olmayan yalnızca Türk ulusal kimliğine uygun bir eğitim modeli arayışına işaret etmektedir.⁷ Bu söylem, sonraki yıllarda uygulamaya konulan müfredat değişikliklerinin ideolojik çerçevesini belirlemiştir. Bu kongre farklı kaynaklardan beslenen etkiler yerine millîlik vurgusunun ön plana alındığı program ve sistem arayışlarının haberciliğini yapmıştır.

Türk eğitim düşüncesinde Batılılaşma üzerine çalışan Kafadar' (2016) göre, ilköğretim ve ortaöğretim programlarında milliyetçilik ilkesi zamanla asıfı bir Türkçülük biçiminde tezahür etmiş ve eğitimin “millîleştirilmesi” yönünde ciddi bir yönelim ortaya çıkmıştır.⁸ Cumhuriyet dönemi eğitim politikaları açısından bir bütünlüğe sahip olsa da tek partili dönemi de kendi içerisinde Atatürk ve İsmet İnönü dönemleri arasında belirgin kırılmalar gözlemlenebilir.⁹ Atatürk devri devrimci inkılaplarla karakterize edilirken; İnönü dönemi daha kurumsallaştırıcı ve pekiştirici bir nitelik taşımaktadır. Atatürk dönemi içinde de farklı kırılmaları ve inkılaplardaki değişim ve dönüşümleri görmek mümkündür. Bu açıdan bu çalışmada eğitim, kültür, ekonomik ve siyasi hareketleri genel değerlendirmeler yapılmakla birlikte üç temel döneme vurgular yapılmaktadır. Yapılan inkılaplar bütünlük gösterse de 1923-1930, 1930-1938 ve 1938-1946 yılları kendi içerisinde gelişen olaylarla diğer yıllardan zamanla ayırım gösterebilmektedir. Bu ayırım zaman zaman yapılan inkılapların içeriğinde değişikliğe gitmekle veya benzer değişim dönüşümde aşırılığa gitmekle görülmektedir. Örneğin, 1923-1930 yıllar arasındaki radikal dönüşümler, adeta “medeniyet ile varoluş” arasında kurulan bir bağın sonucu olarak görülmüştür.¹⁰ 1930'larda yapılan inkılapların etkisiyle ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarında millilik vurgusu daha da artmaktadır. Bu amaçla eğitimde birçok yeni motif ve ritüeller¹¹ geliştirilmiştir. Bu süreçte eğitim sisteminin içeriği yönlendiren temel felsefe

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Çeviren: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 533.

⁸ Kafadar, *a.g.e.*, s. 193.

⁹ Mustafa Özodaşık, *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 1999, s. 79.

¹⁰ Özodaşık, *a.g.e.*, s. 73-74.

¹¹ Millî bayramlar ve törenler, yeni marşlar, bayrak töreni vb. Eğitim Ritüelleri hakkında kapsamlı bir çalışma için: Filiz Meşeci Giorgetti, *Eğitim Ritüelleri*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2016.

Kemalizm'in altı ilkesi olmuştur.¹² Eğitim sistemi, bu ilkelerin hem taşıyıcısı hem de korucuyusu rolünü üstlenmiştir.¹³ Tevhid-i Tedrisat kanunu eğitim alanındaki kurumsal bütünleşmeyi sağlamakla kalmamış; eğitimde millîlik-uluslaşma adına önemli bir adım olmuştur.¹⁴ Cumhuriyet dönemi ilke ve inkılâpların, yapılan kongre ve toplantıların, değişen öğretim programlarının ortak özelliği Cumhuriyet dönemi yeni bir nesil yetiştirme hedefindeki kararlılığın devamıdır.

Cumhuriyet dönemi temel tartışma konularından biri de laiklik ve din eğitimidir.¹⁵ Din dersleri, eğitim kademelerinde kademeli biçimde müfredattan çıkarılmış; yerini seküler ve bilimsel esaslara dayalı ahlâk eğitimi almıştır. Din dersleri liselerde 1924'te, ortaokullarda 1927'de müfredattan çıkarılmıştır. İlkokullarda (2. 3. 4. ve 5. sınıf) ise 1924'te 2 saat olan din dersleri, 1927-1928'de 3. 4. ve 5. Sınıflarda 1'er saate indirilmiştir. 1929'da Talim Terbiye Heyeti'nin kararı ile din derslerindeki imtihanlar kaldırılarak 1930'da ilkokul 5. Sınıf öğrencilerinden arzu edenlere perşembe günü öğleden sonra yarım saat okutulabilmiştir. Köy okullarında ise ilkokul 3. Sınıfta 1939'a kadar yarım saat devam etmiş ve bu tarihten sonra ilkokul programlarından din dersi kaldırılmıştır.¹⁶ Din eğitimindeki politika değişikliği¹⁷ yenilenen eğitim kurumlarının da amaçlarını değiştirmiştir. Medreseler yerine kurulan İlahiyat Fakültesi seküler, Batılaşmış bir Cumhuriyet'e daha uygun, yeni, modern ve bilimsel bir din eğitim merkezi olarak hizmet vermek amacını güdüyordu.¹⁸ Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi özelinde de benzer gelişme görülmektedir. Ahlâk eğitimi temel dini görevlerin yerine toplumsal görevlerini bilen, modern batı kültürünü benimsemiş -giyim

¹² Özodaşık, a.g.e., s. 96.

¹³ Özodaşık, a.g.e., s. 106.

¹⁴ Özodaşık, a.g.e., s. 71.

¹⁵ Cumhuriyet ideolojisinin dine yaklaşımı hakkında kapsamlı bir analiz: Gülbeyaz Karakuş, *Cumhuriyet'in Politik-Teolojisi Türkiye'de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2018.

¹⁶ Kafadar, a.g.e., s. 194. 1946 siyasi değişim din derslerini yeniden gündeme getirmiş ve mecliste tartışılmaya başlanmıştır. 1948'de ilkokul 4. ve 5. Sınıflarına yeniden Din Bilgisi dersi konulması kararlaştırılmış fakat kitap yazdırmak bahanesiyle kararın uygulanması bir yıl ertelenmiştir. 15 Şubat 1949'da Din Bilgisi dersleri ilkokulların 4. ve 5. Sınıflarında isteğe bağlı olarak seçmeli olarak verilemeye başlandıktan bir yıl sonra 4 Kasım 1950'de haftalık programa dahil edilmiştir. Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 416-417. Böylece köy ilkokulları bir tarafa bırakılırsa, 1931-1948 yılları arasındaki çeyrek yüzyıla yakın bir devrede Türk -resmî- eğitim öğretim sisteminde hiçbir şekilde din eğitimi-öğretimi yer almamıştır. Kafadar, a.g.e., s. 194.

¹⁷ Bernard Lewis, Cumhuriyet dönemi din politikasını şu şekilde açıklar: "Kemalizm'in din politikasının temelinde dinsizlik değil laiklik vardı; hedefi İslamiyet'i yıkmak değil, siyasal, toplumsal ve kültürel işlerde dinin ve onun temsilcilerinin gücüne son vermek için; inanç ve ibadet hususlarıyla sınırlandırmak için dini devletten ayırmaktı." Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çeviren: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2014, s. 555. Findley ise din devlet ilişkisini farklı yorumlamaktadır: "Osmanlı devletinin resmi İslami dayanaklarını yıkan laik reformların amacı dinle devleti birbirinden ayırmak değil, dini devlet yönetimi altına sokmaktır." Findley, a.g.e., s. 252.

¹⁸ Lewis, a.g.e., s. 558. 1924'ten 1934'e gelene kadar bu okulların öğrencileri tedricî olarak azalmış ve kapatıldığını görmekteyiz.

kuşamından, yeme içme adabına kadar- çağdaş birey ve toplum yetiştirme amacıyla yeniden tasarlanmıştır.

Tunçay (2015) Tek-parti yönetiminde eğitimin niteliği ilgili üç tespitte bulunmuştur: 1. Batılaşabilmek için, Osmanlı/İslam geçmişiyle ilgili her şeyin silinip süpürülmesini isteyen Cumhuriyet Türkiye'si, bu amacın gerçekleştirilmesinde, eğitimin etkin bir rol oynamasını beklemiştir. Eğitime yalnız böyle olumsuz değil, idealist bir anlayışla, ülkeyi dönüştürmekte -altyapı öğeleri yerine- öncülük etmek gibi yapıcı bir görev de verilmiştir. 2. Eğitime, eğitim-dışı, hatta eğitimin gerçek hedeflerine aykırı, bir rejim propagandacılığı işlevi yüklenmiştir. 3. Geleneksel dinsel eğitimin yerine, laik bir ulusal eğitim yaratılmaya çalışılmıştır.¹⁹ Cumhuriyet dönemi eğitimin amacı iyi yurttaş yetiştirmeyi hedeflemiştir. Cumhuriyet dönemi “iyi yurttaş” kavramı, aktif katılımcıdan çok, sadakat ve görev bilinciyle hareket eden birey tipolojisini tarif etmektedir. Dolayısı ile yurttaşlık, sadece hukukî değil, aynı zamanda ahlâkî ve siyasî bir değerlendirmeye de tâbi tutulmuştur.²⁰ Yurttaşlık bilgisi, genel olarak ahlâk eğitiminin bir parçası olarak görülmüş ve yurttaşın fert olarak ülkesine karşı vazifeleri öğretilmeye çalışılmıştır.²¹ Bu anlamda Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi dersleri bu yeni yurttaş modelinin inşasında işlevsel bir araç olarak kullanılmıştır.

Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarındaki değişim dönüşüm üzerinde dönemin ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmelerinin yanında bu politikaların şekillenmesinde dönemin Millî Eğitim bakanlarının da etkisi önemlidir. Bu dönemin sosyo-ekonomik ve politik bir değişim süreci Hamdullah Suphi Tanrıöver (1925), Mustafa Necati (1925-29), İsmet İnönü (1929), Saffet Arıkan (1935-1938), Hasan Ali Yücel (1938-1946), Reşat Şemsettin Sirer (1948), ve Tahsin Banguoğlu (1949) gibi modern eğitim sisteminin yaratıcısı olan Millî Eğitim Bakanları tarafından yürütülmüştür.²² Atatürk dönemi eğitim bakanları arasında Mustafa Necati hem süre bakımından hem de inkılapların halka yayılması açısından diğer bakanlardan öne çıkmaktadır. Hasan Ali Yücel dönemi ise Atatürk sonrası toplum düşüncesinin eğitime yansıtılması açısından farklı bir yere sahiptir. Cumhuriyet dönemi ilk Maarif Vekilliğini Rıza Nur (1920) yapmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimin dayandığı temel ilkeyi görmek açısından Maarif Vekili Rıza Nur'un eğitim ile ilgili görüşleri oldukça önemlidir. Nur, eğitim

¹⁹ Tunçay, *a.g.e.*, s. 239-240.

²⁰ Karakuş, *a.g.e.*, s. 162.

²¹ Karakuş, *a.g.e.*, s.165.

²² Özodaşık, *a.g.e.*, s. 71.

işlerinde amacın çocuklara verilecek eğitimi her anlamıyla dinî ve millî kılmak olduğunu belirttikten sonra millî ruhu geliştirecek tarihî, sosyal ve edebî eserler yazdırmayı ve eski tarihi eserleri korumaya alarak Doğu ve Batı bilim ve fen kitapların da çevrisini yapmanın gerekliliğine vurgu yapmıştır.²³ 1921 ve 1925 Milli Eğitim bakanlığı yapan Hamdullah Suphi ise Rıza Nur’dan farklı olarak okullarda millî ve dinî eğitimin yanında meslekî eğitimin²⁴ de yer almasını savunmuştur. 1922-1924 tarihleri arasında Maarif Vekilliği yapan İsmail Safa Özler, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin eğitim politikasını Atatürkçü görüşe göre tespit etmiş, daha sonraki eğitim inkılâplarının temelini atmış, hazırlıklarını yapmıştır.²⁵ Özellikle İsmail Safa döneminde yayınlanan “Misak-ı Maarif” yeni dönemdeki eğitim reformlarını gerekçelendirmektedir.

1.2. CUMHURİYET DÖNEMİ DİN EĞİTİMİ

Din, bireylerin dünya ve ahirette mutlu olabilmeleri için kazanmaları istenen inanç, ibadet ve ahlâkî kuralları bütününe denir. Dinin tanımı incelendiğinde, din bireylerin hem dünyada hem de ahirette mutluluğunu amaçlanmaktadır. Bireylerin mutlu olması için bu eğitimin bireylere kim tarafından ve hangi çerçevede verilmesi gerektiği dinî eğitimin temel sorunları arasında varlığını sürdürmüştür. Bu anlamda peygamberler ve kutsal kitaplar dinî terbiyenin ilk öğretmenleri ve ilk metinleri olmuştur. Fakat peygamberler sonrası dönemde bu eğitim devlet düzeni çerçevesinde verilmeye başlanmıştır. Din eğitiminin inanç meselelerini akaid kitapları, ibadât, muamelât ve ukubât meselelerini fıkıh kitapları, birçok ahlâkî değerler ise siyer kitapları aracılığıyla bireylere aktarılmaya çalışılmıştır. İslamî bir kimliğe sahip devletlerin dini meseleler üzerindeki mücadelesi bâtil inancın tashih edilerek İslamî inancın kuvvetlendirilmesi, toplumsal düzenin ve ahlâkî değerlerin yaşatılması yönünde gelişmiştir. Bunun en güçlü ve en son örnekleri Osmanlı Devletinde görülmektedir. Osmanlı Devleti İslam üzerindeki bâtil inançlarla mücadelesi, fıkıhın sunduğu olanaklarla toplumsal düzenin bütün alanlarına girebilmeyi amaçlaması ve dinî ve ahlâkî değerler noktasında siyer, menkıbe ve hikaye kitaplarının gücünden yararlanması klasik İslam devletlerinin din eğitimi alanındaki uygulamalarını göstermektedir. İslami eğitimde çok önemli bir mekanın ismi olan medreseler, İslam coğrafyasında devletin gücüne yön verebilen en önemli kurumlar arasına girmiştir. Osmanlı modernleşme

²³ Özodaşık, *a.g.e.*, s. 147-148.

²⁴ Özodaşık, *a.g.e.*, s. 148.

²⁵ Özodaşık, *a.g.e.*, s. 150.

hareketlerinin başlaması ile birlikte²⁶ medreseler de güç kaybına gitmiş ve bir daha eski gücüne ulaşabilmesi mümkün olmamıştır. Medreseler, II. Meşrutiyet'te işlevleri ve kaldırılması sorgulanmakla birlikte sonuç olarak 3 Mart 1924'de kapatılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti, uzun yıllar boyunca dini değer ve kuralların devlet ve toplum üzerinde yaygın bir etkiye sahip olduğu Osmanlı Devletinin devamında kurulmuştur. İki dönem arasında din ile ilgili söylemlerin nasıl ele alındığı, dinden beklentinin farklı zaman dilimlerinde nasıl bir değişim gösterdiği toplumsal değişim ve dönüşümü tespit etmekte önemli göstergelerden biridir. Dinî eğitim ve dinî eğitim kurumları Osmanlı Devletinde önemli bir güce sahipken Cumhuriyet'in ilan edildiği ve ilerleyen yıllarda dinî eğitim sistematik olarak devlet işleri ile bağı kopartılarak kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet döneminin din ile ilgili mesafesini belirlemede kurucu kadronun dini söylemleri ve meclis konuşmaları önemli bir yere sahiptir. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın din ve devlet ilişkilerine yönelik meclis konuşmaları erken Cumhuriyet dönemi din eğitimi üzerinde etkin bir güce sahiptir. Beş dönem (1920-1938) mecliste 20 açılış konuşması yapan Mustafa Kemal Paşa, dinin toplum üzerindeki gücünü belirlemeye, öğretim programlarındaki dinî eğitimin amacına, dinî eğitimin ahlâk eğitimine dönüşmesi sürecine, dinî eğitim kurumlarının görevlerine ve devamlılığına yönelik önemli açıklamalar yapmıştır.

Cumhuriyet dönemi din politikalarına yön veren en önemli kişilerden biri de Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'nın farklı yerlerdeki din konusundaki söylemleridir. Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki söylemleri ile ilerleyen yıllardaki söylemleri arasındaki değişim, yapılan inkılapların geçmişteki söylemlerin aksine seyir etmesi Cumhuriyetin ilk yılları ile ilerleyen yılları arasındaki dinî eğitimin geçirdiği dönüşümü ortaya çıkarmakta önemli bir gösterge olmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920'de meclisin açılış konuşmasında, itilaf devletlerinin İstanbul hükümetini siyasi ve askeri anlamda zorda bırakmasıyla dönemin aydınları, din ve devlet adamları tarafından Türk devletinin dünyaya karşı milli varlığını duyurması yönünde bir beklentinin oluştuğunu ifade etmiş ve bu amaçla Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Mayıs 1919 günü İstanbul'u terk ederek Samsun'dan başlattığı kurtuluş hareketini din ve millet adına kabul ettiğini vurgulamıştır: "Samsun'dan bu iş için görevlendirilmemi, din ve millete hizmet etmek için en büyük ve kutsal bir şeref olarak

²⁶ "19. Asırda medreselerle ilgili en önemli ıslahat belirtisi 1854 (17 Receb 1271)'de Muallimhane-i Nüvvâb'ın açılmasıdır." Abdullah Akın, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s. 21.

kabul ettim.”²⁷ Mustafa Kemal Paşa 24 Nisan 1920’de meclis konuşmasında dine ve millete hizmet etmek amacıyla Milli Mücadeleye çıktığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa burada din, eğitim ve vatan konularını beraberinde ifade etmiştir. Zamanla öğretim programlarında dinî ve ahlâkî ilkeler yerini eğitimi ve ahlaklı yurttaş bırakmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, TBMM birinci dönemin ikinci yasama yılında -1 Mart 1921- çıkmış olduğu kurtuluş mücadelesini din, devlet ve memleket için olduğunu yinelemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Üçüncü yasama yılı -1 Mart 1922- açılış konuşmasında eğitim üzerine önemli vurgular yapmıştır. Doğu ve batı taklitçiliğinin toplumu cehalete sürüklediğini, bunun karşısında toplumun her kesimini dikkate alan bir eğitim programının gerekliliğe vurgu yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu eğitim programı çerçevesinde köylüyü paranteze alarak eğitim programının amacının köylüye okuma yazma, dinî ve ahlâkî bilgileri, tarih ve coğrafyanın yanında temel matematik bilgilerinin öğretilmesini eğitim programlarının temel amaçlarından olduğunu ifade etmiştir.²⁸ 1922’de Mustafa Kemal Paşa eğitim programının temel amaçlarından birinin din ve ahlâk eğitimi vermek olduğunu vurgulaması din ve devletin halâ bir bütün olarak ele alındığını ifade etmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte eğitimin amacı sadece din eğitimi vermek değil ahlâk ile ilgili bilgilerin de verilmek olduğunu belirtmesi ilerleyen yıllarda hazırlanacak öğretim programı çalışmalarında kendini gösterecek ve din eğitiminin ahlâk eğitime dönüşmesinin ipuçlarını 1922’de vermesi açısından önemli bir mesajdır. Aynı konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, halkın informal terbiye mekânlarından olan camilerde okunan hutbelerin içeriğinin sadece ve anlaşılır olmasının yanında halkı aydınlatması ve halka ahlâkî terbiyelerin verilmesi açısından önemine dikkat çekmiştir. Bunun için Şeri’ye Vekâletinin önemli bir görevi üstlendiğini belirtmiştir.²⁹ 1 Kasım 1922’de saltanat kaldırılmıştır. 1 Mart 1923 yasama yılında, Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1922 kararlarını Misak-ı Millî ve bağımsızlık açısından çok önemli olduğunu vurgulamıştır. TBMM birinci döneminde din ve devlet arasındaki en önemli kırılmalardan birinin saltanatın kaldırılması olarak kabul edilebilir. Bu gelişme ilan edilecek Cumhuriyet için önemli bir hazırlıktır. Mustafa Kemal Paşa II. dönem meclis açılış konuşmalarında hilafet ve saltanatla aradaki mesafeyi daha da

²⁷ Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Açış Konuşmaları, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1987, s. 4.

²⁸ Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Açış Konuşmaları, s. 74.

²⁹ Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Açış Konuşmaları, s. 76.

açmış ve medrese³⁰ vb. kurumlarda da radikal dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, II. dönemin ilk yasama yılında -13 Ağustos 1923- yaptığı konuşmada hilafet ve saltanatın kurtuluş mücadelesini önleme çalışmalarına dikkat çekmiş ve saltanatın kaldırıldığı gibi hilafetin de kaldırılacağı mesajını vermiş ve 3 Mart 1924'te halifelik ve Şer'îye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmıştır.

Öğretim programları, siyasi, toplumsal, kültürel, dinî ve ekonomik meselelerin ele alındığı resmi metinlerden biridir. Değişen siyasi tercihlerin, en hızlı yansıtıldığı metinlerden olan öğretim programları II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e din derslerinin nasıl ele alındığını göstermekte oldukça önemli bir yere sahiptir. 1913 öğretim programı din eğitimi açısından incelendiğinde zengin bir içeriğe sahiptir. İlkokul 1. sınıftan itibaren verilmeye başlanan Elifbâ, Kıraat, Kur'ân-ı Kerim ve Dini Malumât dersleri öğrencide dinî terbiyenin temellerinin atılması açısından önemli bir yere sahiptir. Kur'ân-ı Kerim dersleri ile ilgili olarak Elif cüzünden başlayan öğrencilere Vedduha sûresine kadar olan sûreler, Amme ve Tebareke sûreleri okutulmaktadır. Bu ders çerçevesinde tecvit dersleri verilmektedir. Dinî bilgiler olarak ise namaz, abdest, mevsimine göre hac, ve zekat derslerinin yanında siyer dersleri de okutulmuştur. Bu çerçevede ilkokul bitiren bir öğrenci dinî bilgiler anlamında kendisinin ihtiyacı olan bilgileri görmüş olmaktadır.

1922 ilkokul öğretim programında Kur'ân-ı Kerim dersleri 1., 2., ve 3. sınıflarda haftada 5 saat olarak verilmiştir. Din dersleri ise birinci sınıfta 1 saat, 2., 3., ve 4., 6. sınıflarda üç saat, 5. sınıflarda dört saat olarak verilmiştir. Saltanat ve halifelik kaldırılıp, Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin ilköğretim programı olarak 1924 öğretim programı hazırlanmıştır. Bu program Cumhuriyetin ilk programı olmasından dolayı laiklik ilkesi henüz tam olarak yerleşmemiştir. Kur'ân-ı Kerim ve din dersleri öğretim programında zorunlu dersler arasında yer almıştır. Bu öğretim programında 2., 3., 4., 5. sınıflarda Kur'ân-ı Kerim ve Din dersleri haftada iki saat olarak verilmiştir. 1924 İlkokul Öğretim Programı'ndaki Kur'ân-ı Kerim ve Din Dersinin içeriği 1913 ve 1922 Öğretim Programları'nın içeriği ile benzerlik içerisindedir. İkinci sınıf düzeyinde, haftada iki saatlik din dersi kapsamında öğrencilere öncelikle Kur'an-ı Kerim elifbâsı öğretilmekte, ardından Kur'an-ı Kerim tilavetine başlanılmakta ve Amme cüzü üzerinden okumalar devam etmektedir. Öğretmen uygun

³⁰ Birinci dönemin dördüncü yasama yılında -1 Mart 1923- Mustafa Kemal Paşa 1924'te kaldırılacak olan medreselere karşı tutumunu belirtmiştir. “Şer'îye Bakanlığı medreselerin birleştirilmesi ve modern kuruluşlara dönüştürülmesini amaçlamaktadır.” *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, s. 111.

gördükçe Hazret-i Peygamberin yüksek ahlâkî vasıflarını ve siyer-i nebiden bahsedilmekle İslam muhabbetini çocukların kalbinde yaşatılması amaçlanmaktadır. Üçüncü sınıfta haftada 2 ders olarak devam eden din derslerinde, Kur'an-ı Kerim tilavetine devam edilmiştir. Bu sürede öğretmen uygun gördükçe Hazret-i Peygamberin ve Ashâb-ı Kiram'ın manevî şahsiyetlerini ve yüce ahlâkî vasıflarını öne çıkaran hikâyeler aktarmaktadır. Dördüncü sınıfta haftada 2 ders olarak devam eden din derslerinde Kur'an-ı Kerim tilavetine devam olunmuştur. Öğretmen ders esnasında İslam'ın şartlarını ve iman edilmesi farz olan dinî meseleleri açıklamaktadır. Aynı zamanda Hazret-i peygamber ile diğer peygamberlerin hayatları örnek sunulmaktadır. Bu sınıfta namaz sûrelerinden bazıları ezberletilir ve abdestin alınışı, namazın kılınışı gibi temel ibadetler uygulamalı biçimde öğretilmektedir. Beşinci sınıfta haftada 2 saat olarak devam edilen din derslerinde Kur'an-ı Kerim tilavetine devam edilirken, öğrencilerin abdest ve namaza ait bilgilerine ilave edilmiştir. Ayrıca oruç ibadeti ile hac vazifesi genel hatlarıyla açıklanmıştır.³¹

Tevhid-i Tedrisat kanunundan sonra laikleşme sürecinin hız kazandığı bir dönemde hazırlanan 1926 ilkokul öğretim programında din dersleri önemli ölçüde azaltılmıştır. Öğretim programında dersin isminden Kur'an-ı Kerim ismi çıkarılarak Din dersleri şeklinde 3., 4., ve 5. sınıflarda haftada birer saat olarak verilmiştir. Öğretim programında din derslerinin hedefi şu şekilde açıklanmıştır: “Din derslerinin hedefi, çocuklarda Cenâb-ı Hakka karşı şükran ve muhabbet hisleri uyandırmak, onlara İslam dinini sevdirmek ve bütün müslümanların itikatlarındaki vahdetin faidesini bildirmektir.”³² 1926 müfredatı önceki müfredatlardan farklı olarak din dersleri işlenirken dikkat edilecek hususlara da yer vermiştir. Öğretim programında Din dersleri işlenirken “batıl fikirlerin çürütülmesi”, “taassub fikirlerden uzak durularak ahlâkî değerlere önem verilmesi”, “mektepe dışı alınan dini öğretilerin tashih edilmesi”, “dinin, dünya ve ahirete yüklediği anlamın yeniden gözden geçirilmesi” “sadaka ve yardımların devlet kurumlarına verilmesi” gibi hususlara dikkat edilmesi istenilmiştir. Bu noktadan yola çıkarak 1926 öğretim programında dinî öğretim laik bir devlet düzenine bağlılığı arttırmayı hedeflemiştir. Devlet dışı dinî eğitimlerin önüne geçilerek, bireylerin yardımlarını da yine devletin hayır kurumlarına yapılmak istenmesi ile dinî öğretimin devlet kontrolüne amaçlanmıştır. 1926 öğretim programına göre Din Dersleri 3. sınıflarda haftada 1 saat olarak verilmiştir. Burada din derslerinde mucize ve

³¹ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340, s. 13-14.

³² *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 45.

harikuladelere yer verilmeyerek dersin bilimsellik ilkesine yaklaştırılması hedeflenmiştir.³³ 1924 öğretim programında Din derslerinde menkibeler önemli bir yere sahip iken 1926 programında menkibelere yer verilmemesi ve kaldırılması Cumhuriyetin kurucu ideolojisinin dine bakışı ve yapılan inkılapların din derslerine etkisi olarak görülebilir. Beşinci sınıflarda verilen Din derslerinde ise dünyalık ve beşerî işlerde din yerine aklın ve ilmin hâkim olduğuna vurgu yapılmıştır. Seküler bir hayat düzeninde hâkim olan gücün, din yerine aklın ve bilimin kabul ettiği kanunlar olduğu belirtilmiştir.³⁴ Böylelikle 1926 öğretim programına göre dinî hayat, bireylerin vicdanlarında tutularak seküler hayat düzeninde akıl ve bilim rehber kılınmıştır. 1926 öğretim programında din derslerinin amacı bireylere Kur’ân-ı Kerim öğretmek, dinî bilgileri öğretmekten çok iyi bir vatandaş olmayı amaçlamıştır. Namaz, oruç hakkında ayrıntılı bilgi vermek yerine ahlaklı bir yurttaş olmayı hedeflemiştir. Din öğretiminde ibadetlerin ahlâkî ve toplumsal boyutuna ağırlık verilmiştir. Hayırlı insan olmak ve hayırlı işler yapmakta herkesin sorumluluğu olduğuna ve ahlakın emrettiği hususları dinin de emrettiği belirtilmiştir. Aynı şekilde ahlaken kötü kabul edilen hareketler İslam açısından da kötü kabul edilmiştir.³⁵

1517’den 1924’e kadar Osmanlı Devletinde dinî bir temsil makamı olarak halifelik önemli bir konuma sahiptir. Halife yeryüzünde dinin reisi ve koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde modern bir toplum olma amacıyla yapılan inkılaplarda ve öğretim programlarında böyle bir makamın olmadığına vurgu yapılmıştır. Halifeliğin kaldırılmasından sonra hazırlanan 1926 öğretim programında halifeliğin etkilerini kaldırmaya yönelik ifadeler de dikkat çekmektedir. Beşinci sınıflarda verilen din derslerinde beşerî kanunlarda aklın hâkimiyetine vurgu yapıldıktan sonra İslam dininde Allah ile kul arasında aracının olmayacağına dikkat çekilmiştir: “Her müslüman Allahına bizzat ibadet eder, İslamda din rüesâsı yok”³⁶ şeklindeki açıklamalar halifeliğin kaldırılmasına yönelik inkılapların ders kitaplarına yansımaları olarak okunabilir.

1925’te Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından başlayan Kur’ân-ı Kerimi Türkçe tercüme ve tefsiri çalışmaları 1930’larda ezanın Türkçe okutulmasına kadar ilerlemiştir. Bu süreçte hazırlanan öğretim programları bu durumun en önemli hazırlayıcılarından

³³ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 46.

³⁴ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 48-49.

³⁵ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 47.

³⁶ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 49.

olmuştur. 1926 öğretim programında en dikkat çeken hususlardan biri de şimdiye kadar hiçbir öğretim programında yer almayan ibadet diline yapılan vurgudur. İslam dünyası içinde hem maddi kalkınma hem de manevi gelişim açısından en ileri olan toplumun Türk devleti olduğu vurgulandıktan sonra, İslam dini sadece Araplara özgü bir inanç sistemi olmadığına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla Müslüman toplulukların ibadet ve dua gibi dinî ibadetlerinde kendi ana dillerini kullanmaları, hem duygusal içtenliği arttırmada, hem de bireysel ve toplumsal düzeyde dinî tecrübenin daha derinlikli olmasına katkı sağlayacağı belirtilmiştir.³⁷ 1926 öğretim programı dinî eğitimi bilimsel bir zemine çekerek, dinî ibadetlerin öğretimi yerine toplumsal konulara ağırlık vermiş ve laikleşme ve sekülerleşme yönünde bir eğilim göstermiştir. Öğretim programlarından din derslerinin kademeli olarak kaldırılması sadece bir program değişikliği değil aynı zamanda siyasi, iktisadi, toplumsal ve kültürel değerlere karşı bir referans değişikliği olarak görülmesi mümkündür. Yapılan inkılaplar, çıkarılan kanunlar bu referansın destekçileri olmuştur. 1928’de “Devletin Dini İslamdır” ifadesinin kaldırılması ile birlikte öğretim programlarından da Din derslerinin kaldırılması hızlanmıştır. 1927’de ortaokul öğretim programından Din dersi kaldırılmıştır. İlkokullarda ise Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye Heyeti’nin 30.11.1929 tarihli kararında öğrencilere öğretim programlarındaki din derslerinin okutulacağı fakat öğrencilerin bundan imtihana tabi tutulmayacakları belirtilmiştir. 1930’da ise arzu eden beşinci sınıf öğrencilerine perşembe günleri öğleden sonra yarım saat okutulabileceği belirtilmekle Din derslerinin seçmeli derse dönüştüğü anlaşılmaktadır. Din dersleri 1939’a kadar köy ilkokullarında 3. sınıfta perşembe günleri yarım saat etmekle birlikte bu tarihten sonra köy ilkokullarından da kaldırılmıştır.

Sonuç olarak, Cumhuriyet dönemine kadar ilkokul öğretim programlarında dinî eğitim önemli bir yere sahiptir. Din eğitimi aynı zamanda birçok dersin mihrinde yer almıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra hazırlanan öğretim programlarında din derslerin saatlerinde ve içeriklerinde önemli değişiklik yaşanmıştır. İlk olarak Kur’an-ı Kerim derslerindeki azalma dikkat çekmiş ve daha sonra dinî bilgiler yerini toplumsal ahlâkî meselelere bırakmıştır. Ahlâk konularında da ahlakın referansları arasında din çıkartılarak seküler bir hayat düzeni ve aklın merkeze alındığı bir ahlâkî düzen tercih edilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde toplumsal yapıda meydana gelen dönüşümler ile bilimsel gelişmelerin açtığı ufuklar, modern zamanın en köklü kırılmalarından birine

³⁷ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 49.

zemin hazırlamıştır. Bu kırılma, ahlakın dinî referanslardan bağımsızlaşarak birey ve toplumu seküler bir zeminde yeniden inşa etmesidir. Modern birey, yalnızca fikriyatını değil, aynı zamanda ahlâkî değer sistemini de rasyonelleştirme çerçevesinde yeniden yapılandırma sürecine girmiştir.³⁸ Ahlakın rasyonelleştirilmesi de ulus devlet sürecinde yeterli görülmeyle yeni programlarda bireyleri Cumhuriyetin değerlerine sahip çıkan ve inkılapların en güçlü koruyucusu olarak iyi bir yurttaş nasıl yetiştirilebilir düşüncesi en önemli kazanımlardan kabul edilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra siyasi bir tercihin sonucunda kaldırılan din dersleri 1949'da ilkokullarda ahlâkî meseleleri merkeze alınarak seçmeli ders haline gelmesi ve 1956'da ilkokullarda zorunlu bir ders haline gelmesi Cumhuriyet dönemi din eğitiminin siyasi değişim ve dönüşümlerden ne derece etkilendiğini, din derslerinin siyasi bir tercih olarak görüldüğünün önemli göstergelerindendir.

1.3. CUMHURİYET DÖNEMİ EKONOMİK HAYATI

Toplumsal yapının dönüşümünde bireyin konumu, geleneksel ve modern toplum örnekleri arasında önemli bir kırılma noktası oluşturmaktadır. Geleneksel toplumda bireyin konumu geleneksel normlarla birlikte miras alınırken, modern toplumda giderek kazanılan bir şeydir. Eğitim sistemi öncelikle kişinin birey haline geldiği alandır.³⁹ Modern toplumların değişim ve dönüşüm aygıtları olan okullar ve programlar, ders kitapları aracılığıyla ekonomik ve ticari ilişkiler geniş tabana yayılmaktadır. Bireyler, bu modern okullar aracılığıyla geleneksel bağlarından sıyrılarak özerk bir özneye dönüşmektedir. Bu toplumlarda eğitim, bireylere aileden devralınan miras yerine belli bir ekonomik ve akademik mücadele sonrası kazanılan yeni kimlik imkânı sunmaktadır.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren ekonomik düzen, merkeziyetçi bir sisteme sahiptir. Ekonomi siyaseti köylerde tarım politikalarının egemen olduğu bir düzen üzerinde yürütülmüştür. Şehir merkezlerinde ise lonca teşkilatı üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte iç ve dış ticarete çok önem veren Osmanlı Devleti İpek yolu ve Baharat yolunun ekonomik ve stratejik konumlarından yararlanmıştır. 1800'li yılların ortalarından itibaren modernleşme hareketleri ve reformlar klasik dönem Osmanlı ekonomik hayatında önemli değişiklikler getirmiştir. Bunun yanında askeri alanlardaki güç kaybı, kapitülasyonlar, dış borçlanmalar ve Batı ile yapılan ticaret

³⁸ Seval Yinişmez Akagündüz, *Ahlaklı Yurttaş*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2017, s. 34.

³⁹ Rob Moore, *Eğitim ve Toplum Eğitim Sosyolojisinde Sorunlar ve Açıklamalar*, Çeviren: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 79.

anlaşmaları Osmanlı toplumunu ekonomik anlamda zayıflatmıştır. Osmanlının devletçi yapısına zarar veren bu gelişmeler liberalizmin gücünü arttırmıştır. Devletin çözülme sürecine girdiği 1900’lü yıllar askeri alanlardaki kayıplar ve ekonomik kayıplar devlet ve toplum üzerinde etkisini daha da fazla hissettirmiştir. Dış borçların artan yükü, sanayi alandaki gelişmelerin gerisinde kalınması askeri yenilgilerin yanına bir yenisini daha eklemiştir. Osmanlı Devletinde 1900 sonrası artan toprak kayıpları ve sınırların değişmesi ile milliyetçilik fikrinin etkileri ekonomik alanda da görülmüştür. 1908’den sonra liberal ve “millî” ekonomiler son kez birbiriyle rekabet etmiş ve Balkan Savaşlarından sonra “millî” ekonomi galip gelmiştir.⁴⁰ 1914’ten sonra uluslararası ticaretin iyice daralması “millî iktisattan” başka seçenek bırakmamıştır.⁴¹ Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti için bu durum zaman zaman sınırları içinde Müslüman Türk toplumu ile diğer toplumlar arasında çekişmelere yol açmıştır. Dolayısıyla savaş yıllarında ve inkılâplar devresinde yeni bir cephe daha açılmıştı ki bu ekonomi alanıdır. Savaş yıllarındaki ekonomik mücadelenin boyutunu anlamak için ülkelerin geçim endeksine bakılmalıdır. 1914-1918 yılları arasında hayat pahalılığının göstergesi olan geçim endeksi Batı Avrupa’da iki veya üç kat artarken Avusturya-Macaristan’da 12, Osmanlı İmparatorluğu’nda ise 18 kat arttı. Üstelik savaş Osmanlılar için 1912’den 1922’ye kadar devam etti. Türkiye Cumhuriyeti’nde kişi başına gelir 1930’a kadar 1914 seviyesine ulaşamadı; reel ücretler ise 1950’ye kadar 1914 seviyesini yakalayamadı.⁴² Buradaki mücadele kuralları ve kazançları topluma kazandırılması önemli bir görevdi. Bu amaçla dönemin süreli yayınlarında ve ders kitaplarında ticaret hayatının faydalarına yönelik yazılar yazılıyordu. Bu durum Müslüman Türk orta sınıf tüccar sınıfının oluşmasına önemli katkıda bulunmuştur. Findley, savaş yılları kadınların ekonomik ve askeri alanda aktif rol almalarını kadınların toplumsal alanda görünürlüğünün artmasını sağladığını ve bunun olumlu bir gelişme olduğunu belirtmiştir. Yaşanan yıkıma karşın, savaş yılları aynı zamanda “millî iktisat” politikası, cephe gerisi deneyiminin çeşitli yönleri, burjuva sınıfının oluşumu ve kadınların toplumsal hayattaki rollerinin genişlemesi aracılığıyla sosyoekonomik gelişmeye olumlu bir katkı sağladı.⁴³ Cumhuriyet çetin ekonomik şartlar üzerine kurulmuştur. Zor zamanlardaki birlik beraberlik duygusu ekonomideki yansıması olan milli birlik beraberliği yani millî iktisadı doğurmuştur.

⁴⁰ Findley, *a.g.e.*, s. 226.

⁴¹ Findley, *a.g.e.*, s. 227. Milli bir ekonomik politika örnekleri olarak Kapitülasyonların kaldırılması, ticari yazışmalarda Türkçe kullanılması, 1914’de Evkaf Bankasının kurulması vb. örnek gösterilebilir.

⁴² Findley, *a.g.e.*, s. 229-230.

⁴³ Findley, *a.g.e.*, s. 246.

Cumhuriyet döneminin kurucu kadroları II. Meşrutiyet ile başlayan millî ekonomi politikasının sıkı takipçisi olmuştur. Bu ekonomik politikaların yön tayininde II. Meşrutiyet ve Cumhuriyetin önemli ideologlarından Ziya Gökalp'in etkisi büyüktür. Ziya Gökalp, dönemin önde gelen düşünürlerinden biri olarak hem fikirsel hem de pratik düzeyde yol gösterici bir rol üstlenmiştir. Özellikle *Yeni Mecmua* ve *Küçük Mecmua*'da kaleme aldığı iktisadi alandaki yazıları bu etkinin açık göstergelerindendir. Bu yazıların temelini toplumsal iş bölümü anlayışı oluşturmaktadır. Ziya Gökalp'e göre bir ülkede iktisadi hayat ne kadar gelişmişse, iş bölümü de o ölçüde derinleşmiştir. Mesleklerin birer ihtisas alanına dönüşebilmesi bu iş bölümüne bağlıdır.⁴⁴ Ziya Gökalp, bu yazısında ekonomik kalkınmayı toplumsal iş bölümüyle birlikte sunan bir çerçeveye oturtmuştur.

Cumhuriyet dönemi ders kitapları ve süreli yayınları mektepte yetişen bireylere “yerli malı”, “kumbara”⁴⁵, “tasarruf”, “çalışkanlık” ve “ticaret” kavramları üzerinden mevcut ekonomik sıkıntılarla mücadele yöntemlerini kazandırmaya çalışmıştır. Ziya Gökalp 1918'de *Yeni Mecmua*'da kaleme aldığı “Para ve Tesevüd” makalesinde dinî, ahlâkî ve lisanî değerlerden başka iktisadî alanda da halktan borçlanma ile tesevüdü sağlanabileceğini dolayısıyla iktisadî dayanışmanın da devlet ile halk arasında bir iş birliği yapmasına imkan sağlayacağını iddia etmiştir. Halkın parasını millî politikalar dışında yabancı şirket, banka ve devletlere yatırmanın vatan toprakları içinde kendi düşmanlarının yetiştirilmesine denk geldiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Ziya Gökalp 1922'de *Küçük Mecmua*'da din, ahlâk, iktisat ve içtimaî alanlarda önemli yazılar kaleme almıştır. Cumhuriyetin ilanından önce toplumun birçok meselelerine karşı yazılar kaleme alan Ziya Gökalp, Türk toplumunun savaş zamanındaki gösterdiği askeri mucizeye karşılık olarak barış zamanında göstereceği iktisadî mucizenin⁴⁷ reçetelerini sunmaktaydı. İdeal toplum, ideal devlet düzeni üzerine önemli ipuçları sunan bu reçeteler aynı zamanda Modern Türkiye'nin doğuşunda önemli izler bırakmıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken Ziya Gökalp'in millî iktisat sisteminin bir zorunluk olduğunu ifade etmesidir. Tanzimattan beri yürütülen ve Türk millî ruhuyla uygun olmayan

⁴⁴ Ziya Gökalp, “İktisada Doğru”, *Küçük Mecmua*, 17 Temmuz 1922, s. 3.

⁴⁵ Çocuklar özelinde iktisat ve tasarruf meselesinin simge objesi ise şüphesiz kumbaralardır. Batı'da 19. yüzyılda “modernleşen” kumbaralar, Türkiye'de ancak 1920'lerin sonlarından itibaren orta sınıf çocukluğunun önemli bir parçası olmuştur. Kumbara sahibi olmak, çocuk olmanın adeta bir göstergesidir. Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 97.

⁴⁶ Ziya Gökalp, “Para ve Tesevüd”, *Yeni Mecmua*, 25 Nisan 1918, s. 282.

⁴⁷ “Harb esnasında askeri bir mucize gösteren bu millet, sulh devrinde de iktisadî bir mucize gösterebilir. Bu mucizeyi gösterebilmek için hangi yoldan yürümeli?” Ziya Gökalp, “İktidadi Mucize”, *Küçük Mecmua*, 20 Teşrin-i Sani 338, s. 2.

İngiliz iktisat anlayışının terk edilerek devlet destekli ticarî faaliyetlerin önünün açılması gerektiğini vurgulamıştır. Diğer taraftan sanayileşmenin ekonomik kalkınmanın unsuru olarak gören Ziya Gökalp'e göre, bu alandaki bireysel çabalar yetersizdir. Bu hususta belediye ve hükümetlere iş düştüğünü ve Büyük Millet Meclisi'nin bu çalışmaları millî bir gaye olarak kabul etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ziya Gökalp'e göre, ekonomik kalkınma, iktisadî bir misak-ı millî olarak ele alınmalı ve bu doğrultuda kararlı adımlar atılmalıdır. Böyle bir adım atılırsa Milli Mücadele dönemindeki zafere benzer diğer bir zaferi de ekonomi alanda görmenin mümkün olduğu belirtilmiştir.⁴⁸ Ziya Gökalp, moderleşme sürecindeki Türk toplumunun seküler bir yapıya yönelmesi gerektiğini savunmuştur. Bu dönüşümde hukuk, siyaset, ahlâk, sanat, ilim ve ekonomi gibi alanların dinden ayrışarak bağımsız birer faaliyet alanına dönüşmesini zorunlu görür. Ona göre, terakki etmemeiş toplumlarda bu alanlar henüz dinden tamamen farklılaşmamıştır.⁴⁹ Ziya Gökalp, Türk toplumunda iktisadî hayatın yükselmesi için öncelikle toplumsal ve kültürel faaliyetlerden farklılaşması ve iktisadın kendine bir alan oluşturması gerektiğini belirtmiştir. Ziya Gökalp'in bu yaklaşımları, erken Cumhuriyet'in iktisat politikalarında da etkili olmuştur. Devletin ekonomik alanı düzenleyici ve yönlendirici rolü, Ziya Gökalp'in kurumsal yapı ve iş bölümü vurgusuyla paralellik göstermektedir. Onun düşünceleri, ekonomik kalkınmanın yalnızca teknik değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal bir dönüşüm gerektirdiğini ortaya koyar.⁵⁰

Erken Cumhuriyet'in en önemli ekonomik gelişmelerinden biri de 17 Şubat 1923'de Kazım Karabekir başkanlığında yapılan İzmir İktisat Kongresidir. 1135 üyenin katılımıyla gerçekleşen kongre, tüccar, sanayici, çiftçi ve işçilerden oluşan dört grupta toplanmıştır. Millî mücadelenin yeni cephesi olan iktisadi mücadele bu dönemin en önemli konularından biri haline gelmiştir. Erken Cumhuriyet dönemi ekonomi tarihi iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem (1923-1929) bir yeniden yapılanma ve dış ticaret ve yabancı yatırıma açıklık dönemidir. Küresel bunalıma cevap veren ikinci dönem ise (1929-1950) yeni bir model olan devletçiliği gündeme getirdi.⁵¹ Birinci döneme Jön

⁴⁸ Ziya Gökalp, "İktidadi Mucize", s. 3.

⁴⁹ Ziya Gökalp, "İktisada Doğru", s. 5.

⁵⁰ Ziya Gökalp, "İktisada Doğru", s. 5.

⁵¹ Findley, *a.g.e.*, s. 270. Bu ekonomik dönemlendirmeyi temelde aynı almakla birlikte farklı yorumlar da getirilmektedir. Mete Tunçay (2015), liberal, himayeci ve devletçi politika olmak üzere üç çizgiden bahsetmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nde başından beri izlenen ekonomik gelişme modeli "özel girişim" yanlısı olmuş, çeşitli arayış ve yönelmeler, bu çerçevenin dışına çıkmamıştır. Uzmanların genel kanısı, 1929'a kadar "liberal" bir çizgide yüründüğü, sonra daha çok "himayeci"liğe başvurulduğu, 1932'den itibaren (devlet kapitalizmine yönelme anlamına) "devletçilik"te karar kılındığı yolundadır. Tunçay, *a.g.e.*, s. 188.

Türklerin destekledikleri millî ekonomi damga vurdu ise ikinci dönemde devletçilik politikası⁵² ile ekonomik sorunlara cevap aranmıştır. Fakat dönem içerisinde liberal ve devletçi yaklaşım sürekli mücadelesini devam ettirmiştir. Muhalefette bulunan Serbest Cumhuriyet Fırkası liberalizmi savunurken, Cumhuriyet Halk Fırkası devletçi politikada kararlılığını sürdürmüş ve 1931’de “devletçilik” Kemalist ideolojinin temel prensiplerinden biri olarak kabul edilmiştir. Fakat 1937 yılında İsmet İnönü görevden alınıp yerine Celal Bayar getirildiğinde daha liberal bir yaklaşım benimsendi ise de, 1939’dan sonra İnönü’nün daha devletçi yaklaşımı bir kez daha egemen olmuştur.⁵³

1929 New York Borsası’ndaki çöküş kısa sürede küresel ekonomik bir krize yol açtı. Ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olan tarımsal ürünlerindeki fiyat düşüşleri ve dolayısıyla ham madde ihracat gelirleri ile ithalat giderleri arasındaki farkın büyümesi ekonomik krizi daha da derinleştirmiştir. Bütün bu olumsuz etkilere karşı ülke genelinde ekonomik bir savaş havası oluşmuş ve ekonomik birlik ve beraberliğe vurgu yapılmıştır. Himayeci ekonomik tedbirler artırılarak kambiyo işlemlerine ve dış alımlarda kısıtlamalara gidilmiştir. 1930’de Türkiye Merkez Bankası, 1932’de Sümerbank ve 1935’de Etibank kurulmuştur. 1933’de ise Rusya’dan esinlenerek sanayinin kalkınması için ilk beş yıllık kalkınma planı hazırlanmıştır. 1920’lerdeki Türk ekonomi politikasının en büyük başarısızlıklarından biri sanayileşmenin Osmanlı Devrindeki düzeyin ötesine taşınamamasıdır.⁵⁴ Yerel sermayedar girişim hem sermayeden hem de girişimden yoksundu. Uzun savaş yılları, işgal ve devrimin ardından hâlâ servetlerini elde tutan insanlar paralarını yeni ve alışılmadık girişimlere yatırma konusunda isteksiz davranmışlardır.⁵⁵

1932’de yayına başlayan *Kadro* dergisi ekonomi alanında yapılan inkılapları desteklemek ve halkı bilinçlendirmek amacıyla önemli bir görev üstlenmiştir. Derginin ilk sayısında, ekonomik inkılapların karşısında hem iç hem de dış engeller bulunduğu vurgulanmıştır. Bu amaçla, iktisat inkılabının hedefinin “müstemleke iktisadından” kurtulup “millet iktisadını” oluşturmak olduğu belirtilmiştir. Yaşanan ekonomik mücadelenin yalnızca ulusal değil, aynı zamanda uluslararası bir nitelik taşıdığı

⁵² 1929 ekonomik bunalımının ardından Amerika gelişmiş bir kapitalist ekonominin ihtiyaçlarına nasıl *New Deal* ile cevap veriyse, bir bakıma Türkiye de gelişmekte olan bir ülkenin ihtiyaçlarına devletçilik ile cevap verdi. Findley, *a.g.e.*, s. 275-276. Devletçilik daha ziyade, özel kesimin gereken sermayeyi biriktiremediği sanayileri kurmak ve işletmek için devletin sorumluluğu üstlenmesi anlamına geliyordu. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çeviren: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 291.

⁵³ Zürcher, *a.g.e.*, s. 292.

⁵⁴ Findley, *a.g.e.*, s. 273.

⁵⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çeviren: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2014, s. 339.

belirtilmiştir. Ekonomik kalkınmanın, tüm toplumun ortak heyecan ve çabasıyla mümkün olacağı belirtilmiştir. Bu sürecin, savaş dönemindeki gibi toplumsal dayanışmayı gerektirdiği belirtilmiştir. İktisadî gayeleri, bireylerin menfaatleri olmaktan çıkarılması gerektiği vurgulanmıştır. Ziya Gökalp Türkiye'deki ekonomik dönüşümde “iktisadî bir Dumlupınar havası” estirmenin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Bunun da ancak askerî zaferlerdeki gibi belli bir plan çerçevesinde gerçekleşebileceği ön görülmüştür.⁵⁶

Cumhuriyet dönemi tarım toplumundan sanayi toplumuna hızlı geçiş amaçlanmıştır. Ancak sanayi ürünleri ve makineleşmedeki eksiklerin yanında iş gücü, girişimci ve sanayici eksikliği öne çıkmıştır. Vedat Nedim *Kadro* dergisinde “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?” adlı makalesinde bu durumu açıkça dile getirmiştir. Vedat Nedim'e göre Türkiye'nin uyguladığı sanayi politikası görünüşte korumacı olsa da liberal bir nitelik taşımaktadır. Devlet, gümrük duvarları, ithalat kısıtlamaları ve teşvik yasaları aralığıyla bireysel girişimleri desteklemektedir.⁵⁷ Vedat Nedim, aynı makalesinde Türkiye'de sanayici geleneğinin yokluğunu vurgulamaktadır. Ona göre, sanayi gibi sanayicilerin de kurumsal geçmişlerinin olmadığına dikkat çekmiştir. Bu nedenle uygulanan korumacı politikalar, çoğu zaman rekabet gücü olmayan üreticilerin geriliğini koruma görevi görmektedir.⁵⁸ Sanayide planlaşmaya vurgu yapan Vedat Nedim, Cumhuriyet dönemi sanayileşme hareketlerini önceleyip, doğal zenginliği olan ziraat ve tarıma gereken önemi vermediği⁵⁹ eleştirilerine de açıklık getirmiştir: Vedat Nedim, Türkiye'nin sadece sanayi toplumu olmanın mümkün olmadığını kabul eder. Ancak yalnızca tarım toplumu olarak kalmanın da ülkeyi yeniden yarı-sömürge konumuna düşüreceğini belirtir.⁶⁰ İttihat ve Terakki'nin (Cumhuriyet yıllarında da devam eden) ekonomi politikası, Türklerin devlet gücünün desteğiyle bu gelişmeye daha çok katılmasını ve giderek, yabancı öğelerin yerini almasını amaçlamaktadır.⁶¹ Kemalist devlet Jön Türk geleneğine uygun şekilde, yeni ve modern bir toplumun sancaktarı gibi gördüğü tüccar ve girişimcilerin yanında yer alarak işçi hareketini baskı altında tutmuştur.⁶² Tâcir olmak, ticaret erbâbı olmak, tüccar olmak ve sanayileşmek

⁵⁶ Vedat Nedim, “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına”, *Kadro Dergisi*, Ocak 1932, s. 7-8.

⁵⁷ Vedat Nedim, “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?”, *Kadro Dergisi*, Haziran 1932, s. 16.

⁵⁸ Vedat Nedim, “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?”, s. 16.

⁵⁹ Lewis, *a.g.e.*, s. 386.

⁶⁰ Vedat Nedim, “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?”, s. 14.

⁶¹ Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 189.

⁶² Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çeviren Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 295.

Cumhuriyet dönemi ahlâk ders kitaplarında çocuklara verilmek istenen temel ahlâki değerler arasında yer almaktadır. Fakat bunun yanında ders kitaplarının çoğunluğu kırsal bir coğrafyada okutulduğu ve buradaki en önemli geçim kaynağı olan tarımsal ve ziraat faaliyetlerine ders kitaplarında yer verilmemesi tercihin ne tarafa doğru olduğunu göstermekte önemli bir tespittir.

1.4. CUMHURİYET DÖNEMİ SİYASAL HAYAT

1923-1946 Türkiye Cumhuriyeti siyasi hayatı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasi, ekonomik ve kültürel inkılapları ile karakterize olmuş bir dönemdir. Tek parti iktidarında kurulan devlet kurumları, ekonomik, sosyal ve siyasi reformlar bu dönemin önemli gelişmelerindendir. Türk siyasi hayatın bu dönemine ait değişim ve dönüşümlere batılılaşma, laikleşme, milliyetçilik ve devletleşme ilkeleri yön vermiştir. 1923-1946 arası tek parti iktidar dönemini kendi içinde üç döneme ayırmak mümkündür. İlk olarak, 1923-1930 yılları arası Cumhuriyetin kuruluş dönemi ve bu dönemde yapılan çalışmalar. İkinci dönem olarak, 1930-1938 arası dönemi ki, Cumhuriyet Halk Partisinin reformlarının ağırlık bastığı bir dönem olmuştur. Üçüncü dönem ise Atatürk'ün ölümü ile başlayan İsmet İnönü dönemi ve II. Dünya Savaşı dönemi olarak adlandırılabilir. Bu üç dönemin kendi içinde bir süreklilik göstermekle birlikte her dönemin kendini diğer dönemden ayıran kırılma dönemleri olmaktadır.

1.4.1. 1923-1930 Dönemi; Cumhuriyetin Kuruluş Dönemi

1923-1930 dönemi Cumhuriyet'in temellerinin atıldığı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin parti ve organları ile kuruluşunun sağlandığı, Cumhuriyetin önünde muhalif olarak görülen kurum ve kuruluşların kaldırıldığı veya etkisinin en aza indirilerek tek partinin güçlendiği bir dönemdir. Bu dönemin önemli gelişmeleri Cumhuriyet'in ilan edilmesi, Cumhuriyet Halk Fırkasının kurulması, 1924 Anayasasının hazırlanması ve bu çerçevede Halifeliğin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat kanunu, Şeyh Said İsyanı ve Takrir-i Sükûn Kanunun çıkarılması ve Harf inkılabıdır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli siyasi gelişmelerinden biridir. Bu gelişmeyi hızlandıran faktörlerden biri de 1922'de saltanatın kaldırılması ile TBMM'nin gücünün ön plana çekilmesidir. Saltanatın kaldırılması ile 1923'te Lozan Barış Konferansı'na tek temsilci olarak katılan Ankara Hükümeti, Türkiye'nin tek yetkilisi olduğunu uluslararası arenada göstermiş oldu. Türk devletinin temsilci olarak ise bu konferansa İsmet İnönü, Rıza Nur, Hasan Saka'nın yanına

sekreter, müşavir ve kâtip grubu da eşlik etmiştir. Konferansta görüşülen maddeler kadar TBMM varlığını kabul ettirmesi TBMM adına önemli bir kazanımdır. Bu konferans, yeni Türk devletinin egemenliğini ulusal sınırlarını ve bağımsızlığını uluslararası hukuk çerçevesinde, eşitlik ilkesine dayalı olarak tanınmasının temel belgesi niteliğindedir.⁶³

Saltanatın kaldırılmasından sonra halifelığe dair eleştiri ve yazılar süreli yayınlarda ve TBMM'nin kurucu kadroları tarafından farklı yerlerde ele alınan en önemli siyasi konulardan biridir. II. Meşrutiyetten itibaren hilafet, sadece dinî merkezde değil siyasi merkezde de tartışılmıştır. Cumhuriyet'e geçişte ise siyasal gücü ve kapsamı daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır. Bu arada hilafet sadece Türk toplumunda değil aynı zamanda Batı'nın da yakından takip ettiği bir mesele haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında basın hayatının en önemli dergilerinden olan "Dinli bir hayat, hayatlı bir Din"dir mottosu ile yayın hayatına devam *İslam Mecmuası* (1914-1918)'nin 46. sayısında "Hilafet Düşmanları Nasıl bir Halife İstiyor?" başlıklı bir makale batılı yazarların hilafet üzerindeki ilgilerini ortaya çıkarıyor. İtalyanların Kuzey Afrika üzerinde etkinliğini arttırmak için Trablusgarp üzerine yaptığı saldırıda Osmanlı Devleti tarafından halifenin gücünün öne çıkarılması ve direnişe katkı sağlaması Batılı devletlerin halifelğin siyasi gücü üzerine dikkatlerini toplamıştır. Böylelikle halifelik makamı İngiliz, Rus, Fransız ve İtalyan gazetecilerinin odak merkezine dönüşmüştür.⁶⁴ Avrupalı yazarların hilafet meselesini Katoliklerin Papalık makamı ve Ortodoksların Saint Sinod makamı gibi sırf ruhanî bir lider olarak kabul etmek istemesine karşın İslam itikadının halifelik makamını sırf ruhanî bir lider olarak algılamadığına ve halifelğin askerî ve siyasî yönüne de dikkat çekilmiştir.⁶⁵ Sonuç olarak hilafet makamı diğer dinlerdeki gibi sadece sembolik ve ruhani bir otoriteye sahip olunmasına karşı çıkmıştır. Hilafetin aynı zamanda siyasi otoritesinin meşru ve etkin görülmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁶⁶ Aynı makalede, Halifelik makamının en önemli güçlerinden birinin de ordu olduğu belirtilmiştir. Ordusuz bir halifelik makamının hakikatte olamayacağı ve nerede güçlü bir ordu varsa halifeyi orada aramanın

⁶³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, DER Yayınları, İstanbul 2008, s. 724.

⁶⁴ *İslam Mecmuası*, "Hilafet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?", 9 Zilka'ade 1334, s. 6-7. İsmail Kara 1920-1923 yılları arasında Avrupalılar tarafından Hilafet ile ilgili yazıların kaleme alınmamasını iki sebebe bağlamaktadır. Birincisi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında hilafetin gücünde zayıflama olduğu düşüncesi ve Almanya ile hilafet arasındaki irtibatın zayıflayarak 1922'de Sultan Vahdettin'in tercihi ile hilafet gücünün İngilizler lehine geçme düşüncesi, diğer sebep ise hilafetçi ve İslamcı bir söylemle Milli Mücadeleyi başlatan Ankara'nın 1920 sonrası hilafet hakkındaki düşüncelerin netleşmesini beklemesi. İsmail Kara, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Hilâfet Risâleleri, 5. Cilt/Cumhuriyet Devri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2005, s. 5.

⁶⁵ "Hilafet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?", s. 7.

⁶⁶ "Hilafet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?", s. 9.

gerekliliği vurgulanmıştır. Bununla birlikte bu ordunun “güçlü bir İslam ordusu” olması gerektiği, yani ordunun ahlaken ve itikaden temiz, askeri ve siyasi güce sahip olmasına dikkat çekilmiştir.⁶⁷

Cumhuriyete gelindiğinde halifeliliğin siyasi gücü Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu kadroları tarafından da önemli bir tartışma meselesi haline gelmiştir. Abdülmecit Efendi’nin halife seçilmesi ile birlikte TBMM’de halifenin dinî ve siyasî sınırları ne olmalı? Nerede ikâmet etmeli? Nasıl biat edilmeli?, Halifenin etki alanı ne olmalı? soruları TBMM’nin 18 Kasım 1922 dördüncü ve beşinci oturumunda tartışılmıştır. Saltanatın kaldırılması ise halifeliliğin ruhanî bir lider olarak görülmesi ve siyasi işlerden uzak tutulması gerektiği vurgulanmıştır. Bu kararın özellikle Lozan Konferansı öncesinde tekrarlanması ile halifeliliğin siyasi alandan uzak tutulması amaçlanmıştır. Bununla birlikte 1922’de Abdülmecit’in halife olarak seçilmesinden sonra 18 Kasım 1922’de Mustafa Kemal Paşa tarafından Refet Paşa’ya şifreli bir telgraf gönderilmiştir. Halife seçilen Abdülmecit’in unvan olarak halife-i müslim kullanacağı ve buna herhangi başka sıfat veya unvan eklenemeyeceği ve bunun yanında halifelik makamı askerî görünümünden de uzak durulması gerektiği belirtilmiştir. Bu bildiride dikkat çeken diğer hususlar Halifelik seçiminin TBMM tarafından yapıldığının belirtilmesinin istenmesidir. 20 Kasım 1922’de Mustafa Kemal Paşa’nın halifelik merasimi ile ilgili Refet Paşa’ya verdiği Halifenin Cuma selamlığına çıktığında her türlü askerî ve siyasî sözlerden ve kılık kıyafet olarak da dinî ve askerî elbiselerden uzak durması gerektiğini belirtmiştir. Bunun yerine halifeliliği, redingot ve istanbulin gibi seküler bir giyim tarzına bir elbise giymesi gerektiği hatırlatılmıştır.⁶⁸ Saltanatın kaldırılmasından sonra Cumhuriyet’in kurucu kadroları tarafından halifelik makamı da siyasi ve askeri çizgiden uzaklaştırılmıştır kılık kıyafet olarak ise seküler ve batılı bir görünüme dönüştürülmüştür. Millî Mücadele hareketi de Hilafetçi ve İttihad-ı İslamcı” bir söylemle çıktığı yoldan 1922 sonlarına doğru ayrılmaya başlamıştır.⁶⁹ İlerleyen dönemde ise, Halifelik makamının modern kurum ve kuruluşlar üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin ulus-devlet anlayışına ve laikleşme sürecine uygun olmadığı vurgulanmıştır. Cumhuriyet’in kurucu kadroları İslamiyeti bireylerin inanç meselesi olarak görmekte ve dolayısıyla halifeliliğin de siyasi, askeri ve seküler yaşam çerçevesinin dışında bırakılması düşüncesi ile halifelik 3 Mart 1924’de kaldırılmıştır.

⁶⁷ “Hilafet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?”, s. 9-10.

⁶⁸ Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 425.

⁶⁹ Kara, *a.g.e.*, s. V.

Halifeliğin kaldırılması ise modernleşme ve batılılaşma yolundaki alınan en önemli mesafelerden biri olarak kabul edilmiştir. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti'nin halifelik ile ilgili bağı ayırıştırılarak siyasi yapının ön plana çıkması sağlanmıştır. 1924 senesi Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından önemli bir değişim ve dönüşüm senesi olmuştur. Halifeliğin ilgası, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin lağvı, Erkan-ı Harbiye Vekaleti'nin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat kanunu ile dinin ve ordunun, siyasetle arasındaki mesafesi açılmıştır. 1925 tarihinde dönemin siyasi, iktisadi ve toplumsal tarihini değerlendirmek amacıyla almanak olarak çıkarılan *Resimli Yıl*'da, Zekeriya Sertel "Türkiye'nin Siyasi Tarihi" başlıklı makalesi ile 1924 yılı değerlendirilmiştir. Sertel, 1924 yılında Maarif, Adliye ve Aile teşkilatında önemli bir "yıkım" yapıldığına dikkat çekmiştir. Millet Meclisi'nin bu yıl yaptığı en önemli işin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tamamlamak olduğunu belirtmiştir. Çağdaş bir yaklaşımla düzenlenen bu kanunda Adliye, Maarif, Maliye, Harbiye teşkilatları yeniden gözden geçirilmiştir. Sertel, halifeliğin ruhanî bir lider olarak algılandığının ve din ile devletin ayrılmasından dolayı böyle bir lidere ihtiyacın olmadığını ifade etmiştir. Cumhuriyet'in inkılap hususundaki hızına da vurgu yapan Sertel, hilafetin gelişimini yakından takip eden Avrupa ve Amerikalıların bile Türkiye'deki inkılapların hızına hayret ettiklerine⁷⁰ dikkat çekmiştir. 1928'de "Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır" maddesi de çıkartılarak devletin din ile ilgili bağları da ayırıştırılmıştır. Bu gelişmeler Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasi ayağını güçlendirerek 1930 sonrası reform hareketlerinin önünü açmıştır.

Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 yılında Ankara'da büyük bir kongre düzenlemiştir. Kongrede oy birliği ile Mustafa Kemal Paşa genel başkan, İsmet İnönü ise genel başkan vekili seçilmiştir. Kongrenin açılışını Mustafa Kemal Paşa yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 15-20 Ekim tarihleri arasında 6 gün boyunca kongrede 19 Mayıs 1919'dan 1927'ye kadar geçen süreci detaylı şekilde anlatan Nutuk'u okumuştur. Partinin Cumhuriyetçi, Halkçı ve Milliyetçi esasları ön plana çıkarılmıştır. 1927 Kongresi, siyasi, ekonomik kararların yanında kültür meselesinde de önemli bir değişim ve dönüşüm evresidir diyebiliriz. Hars meselesinden kültür işlerine geçiş kongrede tartışılmıştır. Arapça bir kökene sahip olan hars kelimesi yerine Fransızcadan türetilmiş kültür kelimesinin kullanılması tercih edilmiştir. 1927 kongresi CHP'nin tek parti yönetiminde takip edeceği politikanın şekillenmesi açısından önemli bir temel

⁷⁰ M. Zekeriya Sertel, "Türkiye'nin Siyasi Tarihi", *Resimli Yıl*, 1925, s. 12.

oluşturmuştur.⁷¹ 1927 kongresi tek parti yönetiminde devam edecek 1931, 1935, 1938, 1939, 1943, 1946 kurultaylarına zemin teşkil etmesi bakımından önemlidir.

1.4.2. 1930-1938 Dönemi: Türk Siyasal Gelişmeler

1930'lu yılların siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin temeli Cumhuriyetin kuruluşundan 1930'a kadar yapılan reformlara dayanmaktadır. Kuruluş yıllarındaki radikal değişim ve dönüşüm süreci 1930'lara gelindiğinde Türkiye Cumhuriyeti'ne ve kurucu kadrolara geniş imtiyazlar tanımıştır. Bu anlamda 1930 sonrası reform hareketleri kurucu kadronun kimliğini ve idealize edilen toplumun karakterini gösterme açısından önemli bir yere sahiptir.

1923-46 yılları arasında farklı zamanlarda çoklu partiye geçiş denemeleri yapılmıştır. Bunlardan ilki Kazım Karabekir, Rauf Bey, Refet Paşa, Ali Fuat Cebesoy ve Adnan Bey öncülüğünde 17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasıdır. Parti programında liberal ekonomi anlayışı ve demokrasi düşüncesine yer vermekle, 1946'ya kadar kurulacak partilerden ayırt edilen özelliği partinin dini düşünce ve itikatlara saygılı olduğu parti programında yer verilmesidir. Cumhuriyetin ilanından sonra çok partili hayatın ilk denemesi olan TCF, kuruluşundan 7 ay sonra 5 Haziran 1925'de, Şeyh Sait İsyanı gerekçe gösterilerek kapatılmıştır. 1920'li yılların muhalefet denemesinden farklı olarak 1930'da ikinci muhalefet denemesi, Serbest Cumhuriyet Fırkasıdır. 12 Ağustos 1930'da Ali Fethi Okyar liderliğinde çok partili hayata geçiş denemesi olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası kurularak CHP'nin devletçi ekonomik politikasına karşılık liberal ekonomiyi savunmuştur. Bu hareket 1929 ekonomik krizinin etkisiyle ekonomik sıkıntı yaşayan kesimler tarafından destek görmüş ve kısa sürede CHP'ye karşı önemli bir rakip haline gelmiştir. SCF'nin demokrasi, bireysel haklar ve hukukun üstünlüğüne yönelik söylemleri tek parti dönemine alternatif bir kapı aralamıştır. SCF'nin beklenenden fazla destek görmesi ve rejim karşıtı grupların SCF etrafında toplanması bu partinin ömrünü çok kısa süreli olmasına yol açmıştır. Ali Fethi Okyar parti içindeki hakimiyetin elinden çıkacağı korkusu ile Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek 30 Kasım 1930'da Ali Fethi Oktay tarafından parti kapatılmıştır. Böylelikle 1930'ların başındaki çok partili hayata geçiş denemesi kısa sürmüş ve 1946'ya kadar tek partili yönetime devam edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin çok partili hayata hazır olunmadığı düşüncesi fakat CHP'nin de

⁷¹ Zafer Toprak, "Radikal Sosyalist 'Enternasyonal' ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi", *Toplumsal Tarih*, Ekim 2002, s. 8.

ideolojik çizgisinin netleşmesi gerektiği ve yaşanan ekonomik sorunlara pratik çözümler üretmesi gerektiği düşüncesi CHP'yi 1931 ve 1935 kurultaylarında tüzük yeniden gözden geçirilmiştir. CHP'nin 27 yıllık tek parti yönetiminde siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal politikaların belirlenmesinde yapılan kongre ve kurultayların önemi büyüktür. 10-18 Mayıs 1931 tarihlerinde Ankara'da toplanan kongrede CHP'nin pragmatist bir kimlik kazanması amaçlanmıştır. Kadınlara oy hakkının tanınması kabul edilmiştir. Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik, Devletçilik, Laiklik, İnkılapçılık ilkeleri CHP programına girmiştir.

1929 Dünya ekonomik krizinden sonra devlet kontrolünün artmasına yönelik devletçilik ilkesinin benimsenmesi 1930'lu yılların ekonomik yol haritası açısından önemli bir adım olmuştur. Serbest piyasa anlayışı ile mevcut ekonomik krizden çıkışın mümkün olmayacağı düşüncesine sahip olan CHP, devletçilik ilkesi kapsamında Sümerbank ve Etibank gibi devlet bankalarının kurulmasının önü açıldı. Türk milletinin kültürel ve sosyal açılan kalkınmasını amaçlayan Türk Ocakları 1912'de Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit Yalçın ve Yusuf Akçura tarafından kurulmuştur. Milliyetçi bir çizgide faaliyet yürüten bu ocak, CHP'nin halkçı ve laik düşünce yapısına ve kurucu kadronun modernleşme ve çağdaşlaşma düşüncesine karşı bir risk olarak görülmüştür. Böylelikle 1931 kongresinde Türk Ocaklarının kapatılarak 1930'lu yılların kültürel hareketlerinde önemli bir yere sahip olan Halkevleri kurulmasına karar verilmiştir. Kongrede alınan bu kararlar CHP'nin ideolojik çizgisinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1931 yılı CHP kongresi partinin devletçi ve merkezîyetçi yönünü güçlendirmiş ve partinin kültürel, siyasal ve ekonomik reformların belirlenmesinde önemli bir yol haritası çizmiştir. 1931 Kongresinin CHP açısından bütün bu kazanımları 1935 kurultayına devletleşmiş bir parti olarak gelmesine imkan sağlamıştır. Tarık Zafer Tunaya, CHP'nin 1935 kurultayından Atatürk'ün ölümüne kadar, bütün milleti azâsı sayarak devletle aynı seviyeye ulaşan, siyasal alanda başka bir oluşumun varlığını meşru görmeyen, partinin temel ilkelerini anayasal düzleme taşımış, otoriter ve totaliter bir partiye dönüştüğünü belirtmiştir.⁷² Kemalizm resmi olarak bu kurultayda partinin ideolojisi olarak kabul edilmiştir. 1935 kurultayında pragmatizmin önemi bir kez daha belirtilmiş ve parti programında ve doktrinlerinde önemli değişimler olmuş ve CHP'nin ideolojik ilkeleri daha da güç kazanmıştır. Bu kurultay, tek partinin devletleşecek kadar güçlendiğinin teyidi olmuştur.

⁷² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, İstanbul 1952, s. 572.

1.4.3. 1938-1946 Atatürk Sonrası

Atatürk'ün ölümünden sonra 26 Aralık 1938'de olağanüstü olarak toplanan Kurultay, Atatürk'ün mirası ve Cumhuriyetin kazanımlarının korunması açısından önemli bir gelişmedir. Kurultayda partinin banisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyeti'nin müessisi Kemal Atatürk olduğu ifade edilmiş ve partinin değişmez genel başkanlığına ise İsmet İnönü getirilmiştir. CHP'nin 1938'deki ilk olağanüstü kurultayından sonra 29 Mayıs-3 Haziran 1939 tarihleri arasında beşinci olağan kurultayı yapılmıştır. Değişmez Genel Başkan olarak İsmet İnönü ilan edilmiştir ve İnönü'nün CHP içindeki liderliği sağlamlaştırmıştır. Kurultayda devletçilik politikası çerçevesinde tarım, ticaret, el işleri ve küçük sanatlar, yolların yapımı ve şehircilik meseleleri programa alınmıştır. 1939 yılı hem CHP hem de Köy Enstitüleri için önemli bir yıl olmuştur. CHP'nin 1939 yılında toplanan kurultayında millî talim ve terbiye meselesi kapsamında ilk tahsil hayatı ele alınmıştır. Özellikle köylere öğretmen yetiştirme ihtiyacından bahsedilen kongrede eğitim reformları ve kırsal kalkınma projeleri tartışılmış ve Köy Enstitüleri ihtiyacı bu kongrede olgunlaşmıştır. Milli talim ve terbiye maddesinde bireyleri kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı vatandaş olarak yetiştirilmesi bütün eğitim kademelerinin temel vazifesi olarak gösterilmiştir. Aynı zamanda terbiyenin millî, vatanperver ve modern olması gerektiğine vurgu yapılmıştır.⁷³ CHP'nin 1943 kurultayı 8 Haziran 1943'de toplanmıştır. II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda toplanan kongre CHP'nin tek parti yönetiminde gerçekleştirdiği son büyük kongre olmuştur. Parti içinde zayıf da olsa demokratikleşme hareketlerine rağmen İsmet İnönü'nün Millî Şef olarak CHP'nin tek lideri olarak konumunu devam ettirdi. Savaş ortamının etkisiyle millî ekonomik ve siyasi fikirlerin gölgesinde kalan kongredeki muhalif sesler, II. Dünya Savaşı'nın bitiminde savaş yıllarının getirdiği ekonomik ve sosyal sıkıntıların da etkisi ile daha gürl bir şekilde gündeme gelmiştir. 7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes, Fuad Köprülü tarafından verilen önerge, demokratikleşme ve çok partili hayata geçiş için önemli bir adım olmuştur. Önerge, tek parti yönetimini sarsma ve iktidarın kaybedilmesi endişesi ile birlikte muhalif güçlerin güçlenmesi endişesi ile reddedilmiştir. Fakat bu önergenin reddedilmesi muhalif kesimin daha da güçlenmesini sağlamış ve Adnan Menderes ve Fuad Köprülü parti içindeki muhalif düşünce ve görüşlerine Vatan gazetesindeki yazılarında da devam etmiştir. Bu yazılardan dolayı

⁷³ C.H.P Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara 1939, s. 98.

Adnan Menderes ve Fuad Köprülü 21 Eylül 1945’de partiden ihraç edildi. Bu ihraç kararlarına tepki gösteren Celal Bayar ise hem İzmir milletvekilliğinden hem de CHP’den istifa etmiştir. Refik Koraltan ise ihraç edilen arkadaşlarına destek vermek amacıyla gazetelerde yazdığı yazılar sebebiyle CHP’den ihraç edilmiştir. CHP’deki bu ihraç ve istifalar 7 Ocak 1946’de Demokrat Parti’nin kuruluşuna ve Türkiye’nin çok partili hayata geçişine zemin hazırlamıştır.

1927-1946 arası CHP kurultay programları ile dönemin Yurt Bilgisi ders kitapları arasında sıkı bir ilişki ve benzerlik vardır. Yurt Bilgisi ders kitaplarındaki siyasal, kültürel, ekonomik ve sağlıkla ilgili söylem ve ifadeler kurultay programlarının ilkökul düzeyine indirgenmiş metinleridir. CHP’nin kurultay kararlarının toplumun bütününe hatta ilkökul düzeyindeki öğrencilere incek kadar kapsayıcı ve etki edici bir niteliğe sahip olması, dönemin siyasi kadroların toplum üzerindeki merkezîyetçi, otoriter ve totaliter gücünü göstermede önemli bir göstergedir.

Erken Cumhuriyet dönemi ahlâk, yurt bilgisi ve çeşitli disiplinlerdeki ders kitapları, Kemalist ideolojinin toplumun her kesimine benimsetilmesini hedefleyen araçlar olarak kurgulanmıştır. Bu eserler aracılığıyla seçkin halk kitlesinin duygu ve düşünceleri, değerleri halk tarafından içselleştirilmesi amaçlanmıştır. 1920’li yıllar, Balkan savaşlarından beri gelen savaş döneminin yıkıcı etkilerinin giderilmeye çalışıldığı, devletin kurumsallaştığı bir süreçtir. Cumhuriyet, bu dönemde tüm enerjisini seküler ve modern bir rejim inşa etmeye ayırmıştır. İdeolojik çerçevenin oluşturulması 1930’lu yıllarda olmuştur.⁷⁴ 1930’lara gelindiğinde dini, ekonomik ve sosyo-kültürel öğelerin hepsi dönemin siyasal süzgecinden geçtiğini ve siyasallaştığını görmekteyiz. Özellikle kültür alanındaki inkılaplar, sadece toplumsal bir dönüşüm alanı değil aynı zamanda siyasal dönüşümün aparatı haline gelmiştir. Dönemin aydın kitlesi, çalışmalarını belirli ideolojik yaklaşımları desteklemek için kaleme aldıklarından laikleşme ve İslamlaşma süreçlerine yönelik bakış açısının zayıfladığı görülmektedir. Bu dönemin siyasal atmosferi, kültürel ve dini meselelere ön yargısız bakıştan yoksun bırakmıştır.⁷⁵ Bu bağlamda, 1938-1946 dönemi, ideolojik düşüncelerin pekiştirildiği, devletçi-milliyetçi söylemin kurumsallaştığı bir dönem özelliği taşımaktadır.

⁷⁴ Soner Çağaptay, *Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde İrk, Dil ve Etnisite*, Cilt 4, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* içinde, düzenleyen: Tanıl Bora ve Murat Gültekin, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 245.

⁷⁵ Findley, *a.g.e.*, s. 2.

1.5. CUMHURİYET DÖNEMİ KÜLTÜR HAYATI

II. Meşrutiyetle birlikte siyasi değişim ve dönüşüm gerçekleştirilmiş ve toplumsal dönüşüm çalışmaları başlanmıştır. Bu anlamda dönemin süreli yayınları bu konulara geniş yer vermiştir. Dönemin entelektüel çevrelerinde sıkça vurgulandığı üzere, toplumsal yapının dönüşümü, siyasi yapının dönüşümü kadar kolaylıkla ve hızla gerçekleşmemektedir. “İçtimai inkılap” meselesi “siyasi inkılap”tan çok daha karmaşık ve uzun soluklu bir mücadele alanı olarak değerlendirilmiştir. Siyasi değişim “hürriyet”, “musavaat” ve “uhuvvet” gibi Meşrutiyet fikirlerinin yaygınlaştırılmasıyla mümkün olduğu kabul edilirken, toplumsal inkılabın, bireylerin düşünce, değer ve alışkanlıklarının dönüşümü yüzeysel bir müdahale ile değil, zaman içinde gerçekleşebileceği ileri sürülmüştür. Bu bağlamda toplumsal dönüşüm sadece fikirlerin değil, asırlardır süregelen hislerin ve alışkanlıkların dönüşümünü gerçekleştirdiği için oldukça çetin ve uzun bir mücadele alanı olarak belirtilmiştir.⁷⁶ Ziya Gökalp, Milli Mücadele’de verilen mücadeleyi cihad-ı asgar (küçük cihat) olarak görmekte ve sosyal ve kültürel inkılap yolundaki millileşme mücadelesini cihad-ı ekber (en büyük cihat) olarak tanımlamaktadır. Ziya Gökalp bu mücadeleyi İslam tarihindeki mücadeleye benzetmektedir: “Hz Peygamber, İslam devletinin istiklalini temin eden Bedir muzafferiyetinden avdet ettiği sırada “Cihad-ı asgardan cihad-ı ekbere dönüyoruz”⁷⁷ buyurduğu gibi toplumsal dönüşüm sürecinde olan Türk toplumunun da aynı durumda olduğunu belirterek İstiklal mücadelesinden sonra toplumsal dönüşümün büyük cihat olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim Cumhuriyet’in ilanından sonra, özellikle de 1925 sonrası inkılaplar yalnızca devlet yapısını değil, toplumsal düzeni ve birey ve devlet ilişkilerini yeniden tanımlamayı hedeflemiştir. Kadının toplumsal hayatta görünür kılınması, çocukluğun kamusal alanda yeniden tanımlanması bu dönüşümün belirgin göstergelerindendir. Süreli yayınlar ve ilkökul ders kitapları bu dönüşüm sürecine paralel olarak kültürel kopuşun ideolojik zeminini oluşturmuştur. İlk okulların ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları aracılığıyla “yeni toplum” ve “yeni hayat”ın kuralları Cumhuriyet’in yeni bireylerine aktarılmıştır. Bununla birlikte süreli yayınlarda bu mesele entelektüel çevreler⁷⁸ tarafından en fazla kaleme alınan hususlar arasına

⁷⁶ Ziya Gökalp, “Türkçülük Nedir?”, *Yeni Mecmua*, 27 Kânun-ı Evvel 1917, s. 2.

⁷⁷ Ziya Gökalp, “Tekâmül Mefkûresi”, *Küçük Mecmua*, 18 Eylül 1338, s. 3.

⁷⁸ Sabiha Sertel 1926’da *Sevimli Ay* dergisinde Medeni Kanun’un kabulü üzerine kaleme aldığı “Kanun-ı Medenî Karşısında Türk Kadını” adlı makalede bu kanunun toplumsal nizamı temelinden yıkarak değiştirdiğini ve dinin toplum üzerindeki etkisini ortadan kaldırdığını ifade etmiştir. “Kanun-ı Medenî bugün asırların yerleştirdiği içtimai nizamı temelinden yıkacak bir inkılap ile yeni bir devir açıyor. İçtimai müesseselerin, dinin velayet ve saltanatından kurtulup içtimaileştiği bu devirde en cezri inkılap ailemizde yapılıyor.” Sabiha Sertel, “Kanun-ı Medenî Karşısında

girmiştir. Dönemin entelektüelleri toplumsal konularda da geçmişle iletişimi devam ettirip gelişim ve değişim yerine kökten bir dönüşümü ve “yeni”nin peşinde koşmuşlardır. Hatta burada sadece geçmişi terk etme değil, geçmişi beğenmeyerek “zemm etme” ve “reddetme” çizgisinde hareket edilmiştir. Değişim ve dönüşüm o kadar hızlı olmuştur ki Cumhuriyetin kuruluş döneminde beraber hareket edilen fikir adamlarından bazıları ile 1925 sonrası yeni rejimin giderek daha radikal bir kopuş stratejisi izlemesiyle sistemden dışlanmış veya etkisizleştirilmiştir. Bu noktada dikkat çeken husus yalnızca Osmanlı geçmişinin eleştirilmesi değil, 1930'lara gelindiğinde Cumhuriyet, kurucu temel fikirlerini de yeniden sorgulamaya başlamıştır.

Cumhuriyet dönemi modernleşme hamlesi yalnızca siyasi bir dönüşüm değil, aynı zamanda alışkanlıkların, duyguların ve değerlerin dönüşümünü amaçlayan uzun soluklu bir süreçtir. Ziya Gökalp'in “cihat-ı ekber” tanımlaması bu sürecin zorluğuna ve uzun soluklu olduğuna işaret etmektedir. Cumhuriyet dönemi toplumsal dönüşümü, sadece hukuki ve siyasi düzenlemelerle değil, kültürel ve toplumsal normların seküler ve pozitivist çizgide yeniden üretilme süreci olarak görülmüştür.

1.5.1. Cumhuriyet Dönemi Toplumsal Dönüşüm

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci sadece siyasal yapının değişmesiyle sınırlı kalamamış; aynı zamanda toplumun değerler sistemi, düşünce biçimi ve yaşam pratikleri açısından köklü bir yapılanmayı da beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümün arka planında 1. Dünya savaşında yaşanan yenilgilerin oluşturduğu siyasal ve toplumsal çöküşün etkili olduğu görülmektedir. “Dünya harbi, galib ve mağlub milletlerin fikir ve temayüllerinde hiç şüphe yok ki derin tahavvüller vücuda getirmiş, eski örflerin kıymetini değiştirmiştir.”⁷⁹ Savaşların yalnızca fiziksel yıkıma yol açmadığını, aynı zamanda toplumların kolektif bilinçlerinde derin kırılmalara neden olduğu açıktır. Bu kırılmalar geçmişte kutsal ya da meşru sayılan birçok kavramın, düşüncenin ve kurumun yeniden sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. “Bütün bu nişaneler bize gösteriyor ki yakın bir maziye nazaran kıymet verdiğimiz hükümler değişmiştir. Zaten bu tahavvüle “içtimaî bir inkılab” diyebilmek için evvel emirde cemiyet-i maziden ayrılmış olmalı, yani daha evvel vicdanlarda yer tutan fikir ve müesseselerden bir kısmı kıymetini kayıp etmiş bulunmalı, diğer cihetten yeni kıymet hükümleri, yeniden

Türk Kadını”, *Sevimli Ay*, Nisan 1926, s. 1. Sertel, Medeni Kanun ile ilgili ifade ettiği “temelinden yıkacak” ve “en cezrî inkılap” ifadeleri toplumsal alandaki dönüşümün kuvvetini göstermede oldukça anlamlıdır. Türkiye 1926'da Medeni Kanun ile Ziya Gökalp'in 1917'de işaret ettiği en büyük toplumsal dönüşümünü yaşıyordu.

⁷⁹ Mehmed Emin, “Manevi İnzibat ve Yeni Nesil”, *Hayat*, 9 Kanun-ı Evvel 1926, s. 1.

inanılan fikirler ruhları sarmalıdır. İstiklal harbi işte böyle hakiki bir inkılabı doğurmuştur, evvelce inanılan birtakım fikirler bugün kuru birer mevhûme haline gelmiş, buna mukabil bugün inandığımız husulünü istediğimiz yeni mefkureler doğmuştur.”⁸⁰ Söz konusu bu değişim dönemin entelektüel çevrelerince yalnızca bir rejim değişikliği değil; aksine, toplumun tüm yapısal unsurlarını kapsayan çok yönlü bir “içtimai inkılap” olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu bağlamda sosyal inkılap, sadece siyasal ve hukuki düzeni değil, aynı zamanda ahlâk, kültür, aile yapısı, ekonomik, estetik, düşünce ve yaşam tarzlarının yeniden biçimlendirilmesini ifade eder.

Cumhuriyet dönemi ulus devletin kurucu kimliğini ve modernleşmeyi ifade “millî” ve “yeni” kavramları Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e aktarılan siyasal ve toplumsal yönü çok kuvvetli iki kavramdır. “Meşrutiyet’in Türkçeye kazandırdığı ya da yaygın hale getirdiği iki sözcük “millî” ve “yeni”ydi. “Millî” doğmakta olan ulusal kimliğin veciz bir ifadesiydi; siyasî yönü güçlüydü. “Yeni” ise toplumsalı ifade ediyordu.”⁸¹ Cumhuriyet dönemi arzu edilen en önemli inkılaplardan biri toplumsal alanda yapılan inkılaplardır. Çünkü bu inkılabın kapsamı belli bir alanla sınırlı kalmayıp toplumun her alanına nüfûz etme imkanı sağlamaktadır. “İçtimai inkılap ne demektir? Eski hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat ibda‘ etmek. Bilirsiniz ki hayat tabiri gayet umumi bir manaya delalet eder. Bu kelime de iktisadi, ailevi, bedî‘î, felsefî, ahlâkî, hukukî, siyasî bütün bütün hayatlarda mündemicdir. Yeni hayat demek (Yeni iktisad, yeni aile, yeni bedaat, yeni felsefe, yeni ahlâk, yeni hukuk, yeni siyaset) demektir.”⁸² Özellikle “hayat” kavramı etrafında şekillenen bu yeniden yapılanma, bireyin ekonomik alışkanlıklarından aile yapısına, estetik anlayışından ahlâkî değerlere kadar her boyutta yeni bir yaşam tarzının inşasını hedeflemiştir. Yeni hayat sadece yeni kanunlar ya da kurumlar değil; yeni bir insan yeni bir yurttaş, yeni bir bilinç anlamına gelmektedir.

Cumhuriyet’in kurucu kadrolarının gerçekleştirdiği dönüşüm süreci yalnızca siyasi, hukuki ve kurumsal alanla sınırlı kalmayıp derin bir “içtimai inkılap” projesini içermektedir. Bu anlamda “içtimai inkılap” Cumhuriyet’in bireyi dönüştürme ve ideal yurttaş inşa etme yönündeki amacın ideolojik temelini oluşturmaktadır. Cumhuriyet döneminde hazırlanan ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları ve öğretim programları aracılığıyla iletilen kültürel ve toplumsal söylemler, inkılapların sürekliliğini sağlama ve yeni nesillere aktarma bakımından son derece işlevsel olarak kabul edilmiştir. Bu

⁸⁰ Mehmed Emin, “İnkılab ve Hayat Hakkında Telakkî”, *Hayat*, 23 Kanun-ı Evvel 1926, s. 1.

⁸¹ Zafer Toprak, *Türkiye’de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 40.

⁸² Ziya Gökalp, “Türkçülük Nedir?”, *Yeni Mecmua*, 27 Kânun-ı Evvel 1917, s. 3.

çerçeve, Cumhuriyet dönemi eğitim alanını inkılapların kalıcılaştırıldığı ve içselleştirildiği bir mecra olarak kullanmıştır.

1.5.2. Harf İnkılabı

Cumhuriyet'in ilanından sonra gerçekleştirilen harf inkılabı, yalnızca teknik bir okuryazarlık reformu olarak değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik dönüşümün temel yapı taşlarından biri olarak ele alınmıştır. Atatürk, Latin kökenli harflerin benimsenmesini Batı uygarlığıyla bütünleşmenin ve çağdaşlaşmanın araçlarından biri olarak değerlendirmiştir.⁸³ Bu reformun en belirgin yönlerinden biri, Türk kültürünün gelişimine zemin hazırlayan kapsamlı bir kültür devriminin merkezinde yer almasıdır. Harf inkılabı, bir yandan batı normlarına dayalı modernleşmeyi hedeflerken, diğer yandan toplumun kültürel birlikteliğini “Türklük” ekseninde yeniden tanımlamayı amaçlamıştır. Bu yönüyle harf inkılabı Osmanlı'nın İslami referanslı kültürel kodlarının çözülmesine ve yerine seküler bir kültür paradigmasının inşasına hizmet etmiştir. Bu süreçte halkçılık ilkesi, dilin sadeleşmesini zorunlu kılmış ve Kemalist ideolojinin taşıyıcısı olarak yeni bir iletişim dili inşa etmiştir. Bu yeni dil sayesinde eski kültürlerin düşünce hayatımız üzerindeki tesirlerinden de uzaklaşmıştır.⁸⁴ Bunun sonucunda geçmişle irtibat sıfırlanarak Cumhuriyet'in değerleri bir başlangıç kabul edilmiştir. Böylelikle kültür alanında, hem dini kamusal alanın dışına sürerek hem de alfabe ve dilde gerçekleşen köklü değişiklikler aracılığıyla gelecek kuşakların Osmanlı kültürel mirasına ulaşımı engellenmesi amaçlanmıştır.⁸⁵ Dil bir toplumun dinî, ahlâkî ve kültürel değerlerin aktarımında önemli bir role sahiptir. Yeni bir devlet ve toplum kurma amacıyla hareket edilirken dilin toplum üzerindeki bu güçlü taşıyıcı rolü görmezden gelinmeyerek öncelikle kültürel reformlar sırasında dildeki dönüşüm hiç şüphesiz bu reformlara bir ivme kazandırmıştır. Dinsel referanlardan arındırılmış bir millet ve birey tanımı ile birlikte, ahlâkî normlar da dinden bağımsız seküler bir zemine oturtulmuştur. Bu bağlamda, dil reformu yalnızca bir yazı devrimi değil, aynı zamanda yeni bir “hakikat düzeni”nin kurucusu olmuştur. Bu yeni düzen, pozitivist bir bilgi anlayışını merkeze alarak siyasi, toplumsal ve iktisadi alanlardaki yeniliklerin pekiştirilmesinde harf inkılabına yönelmiştir.⁸⁶

⁸³ Özodaşık, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁸⁴ Özodaşık, *a.g.e.*, s. 101.

⁸⁵ Findley, *a.g.e.*, s. 256.

⁸⁶ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 178.

Özellikle ahlâk eğitimi alanında yaşanan dönüşüm, bu ideolojik kırılmanın somut göstergelerindendir. Bu inkılapla birlikte ahlâkî ve dini meselelerdeki söylemlerin değişmesi hızlanmıştır. Cumhuriyet sonrası, özellikle de harf inkılabı sonrasında ahlâk eğitimi siyasal iktidarın güdümünde ders kitapları aracılığıyla hızlı bir dönüşüm yaşamıştır. İlkokullarda okutulan ahlâk kitapları dini temelli bir ahlâk eğitiminden tamamen soyutlanarak yeni düzenin kurallarını belirleyen seküler bir ahlâk metnine dönüşmüştür. Bu kitaplarda bireyin toplumsal rolüne, yurttaşlık bilincine ve devletin bekasına hizmet eden bir ahlâk modeli ön plana çıkmıştır. 1922 öğretim programında ahlâk eğitiminde başlayan söylemsel dönüşüm, 1924 ve 1926 programında hız kazanmıştır. 1930 öğretim programına gelindiğinde ahlak eğitiminin kültürel, toplumsal ve dinî referanslarıyla bağı zayıflatılmış, ahlak eğitimi seküler ve ideolojik bir anlayışla yeniden ele alınmıştır.

Kafadar (2016), Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan inkılapları iki aşamada değerlendirir. İlk safha, 1927'ye kadar devam eden dini hayatın yeniden tanımlanmasını önceleyen inkılaplardır.⁸⁷ Bunların amacının seküler bir dünya düzeni için olduğu belirtilmiştir. Bütün bu inkılapların kültürel plandaki nihai hedefi, toplum ve devlete yüzyıllardır hakim olan din eksenindeki hayatı dünyevileştirmektir.⁸⁸ İkinci safha ise, 1928'de anayasanın "Türkiye Devleti'nin dini İslam"dır ibaresinden arındırılmasıyla başlamış ve bu süreci tamamlayıcı nitelikteki inkılaplarla devam etmiştir.⁸⁹ "Atatürk inkılapları" olarak bilinen bu inkılaplar, Tanzimat'tan bu yana süregelen modernleşme hareketlerinin bir devamı olarak "medeniyet" ve "terakki" kavramıyla bütünleşen medenileşme hareketlerini içerir.⁹⁰

Tanzimat'tan Cumhuriyete kadar Osmanlı modernleşme hareketlerine bakıldığında Batı toplumundan birçok unsurlar alınmıştır. İlk yıllarda Batı ile etkileşimler daha ziyade askeri alanda iken daha sonra eğitim ve kurumlar bazında da sıkı bir ilişki içerisine girilmiştir. Tanzimat döneminde Türk toplumunun köklü bir

⁸⁷ 1927'ye kadar yapılan inkılaplar: Halifeliğin kaldırılması (3 Mart 1924), Öğretimin birleştirilmesi (3 Mart 1924), Şer'iyye, Evkaf ve Erkan-ı Harbiye Vekaletlerinin kaldırılması (3 Mart 1924), Şer'iyye mahkemelerinin kaldırılması (8 Nisan 1924), Aşar vergisinin kaldırılması (17 Şubat 1925), Tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılması (30 Kasım 1925), Avrupai takvim ve saatin kabulü (17 Şubat 1926) vd.

⁸⁸ Kafadar, *a.g.e.*, s. 173.

⁸⁹ 1928 sonrası yapılan inkılaplar: Latin rakamların kabulü (24 Mayıs 1928), Latin alfabesinin kabulü (3 Kasım 1928), Kadınların belediye seçimlerine katılmaları ve seçilme haklarının kabulü (23 Aralık 1930), Avrupai ölçü sisteminin kabulü (26 Mart 1931), Bazı lakap ve unvanların kaldırılması (26 Kasım 1934), Hafta sonu tatil gününün cumadan pazara alınması (1 Haziran 1935) vd. Berkes (2014)'de benzer şekilde Cumhuriyet Dönemi inkılapları ikiye ayırmaktadır. İlk dönem inkılapları 3 Kasım 1928'de Anayasa'dan devletle dinin bağılılığını kuran maddelerin kaldırılmasıyla tamamlandığını, 1928-1938 arası inkılapları ise değişiklikleri tamamlayan, genişleten ve kökleştiren inkılaplar olduğunu belirtmiştir. Berkes, *a.g.e.*, s. 521.

⁹⁰ Kafadar, *a.g.e.*, s. 175.

geleneğe sahip olduğu ve zengin bir kültürel miras üzerine inşa edildiği iddia edildiğinden, Batı ile ilişkiler kültürel modernleşme yerine sanayi ve teknik ve askeri alanda ağırlıktaydı. Namık Kemal, Ahmet Mithat gibi aydınların düşüncelerinde de görüldüğü üzere, bu dönemde Batı uygarlığının maddî yönleri benimsenirken, manevî değerlerine karşı mesafeli davranılmıştır. Batı uygarlığının baskısı yüzünden değişim ve dönüşümün maddi yönleri açık tutulurken, manevi yönelerine kapalı kalınmaya çalışılmıştır.⁹¹ Batıya eğitim, seyahat ve faklı gezilerle yolu düşen aydınlar hatıralarında ve makalelerinde batı ile kültürel etkileşim içerisine girilmesi gerektiği ifade edildiye de bu daha ziyade “muasırlaşmak”, “medenileşmek” ve “terakki” kavramları çerçevesinde olmuştur. Fakat II. Meşrutiyet siyasi inkılap sonrası kültürel anlamda toplum hayatında birtakım yenilikleri de beraberinde getirmiştir. “Yeni hayat” arayışı çerçevesinde “yeni aile”, “yeni iktisat”, “yeni toplum”la birlikte geçmişi eleştirme, beğenmemezlik ve “yeni” arayışı devam etmiştir. Bu anlamda ilişkilerin seyri ve nasıl olması gerektiği de bu dönemin en çok tartışılan konuları arasında olmuştur. Bu süreçte, Ziya Gökalp’in ulusçuluk çerçevesinde geliştirdiği hars ve medeniyet ayrımı, maddî ve manevî ayrımının farklı bir biçimde konması olarak bir süre yaşama gücü gösteren bir formül olmuştur.⁹² Ziya Gökalp’in bu formülü Cumhuriyet’in ilk yıllarında hissedilmiş; ancak 1924 sonrasında Atatürk’ün batıcı aydınlarla kurduğu ideolojik yakınlık neticesinde Ziya Gökalp’in çizgisinden uzaklaşmıştır. Atatürk, bu manada, 1924 yılından itibaren Cumhuriyetin ilk dönemlerinin ideologlarından Ziya Gökalp’in benimsediği çizgiden ayrılmış ve Ahmet Ağaoğlu, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı gibi isimlerin temsil ettiği Batıcı yaklaşımı tercih etmiştir.⁹³ Ziya Gökalp, dönemin mütefekkirleri ve ideolojileri üzerinde önemli bir tesir alanı vardır. Bu etki bazen Ziya Gökalp’in tezini savunan fikir adamlarına destek olduğu gibi, Ziya Gökalp’e anti-tez geliştirenler için de bir hareket noktası olmuştur. Fakat her iki durumda da fikirlerin değişmesinde önemli bir etki kaynağı olmuştur.⁹⁴ Şevket Süreyya, 1932’de *Kadro*

⁹¹ Berkes, *a.g.e.*, s. 524.

⁹² Berkes, *a.g.e.*, s. 524.

⁹³ Hamit Emrah Beriş, “Moderniteden Postmoderniteye”, *Siyaset* içinde, Editör: Mümtazer Türköne, Lotus Yayınevi, Ankara 2007, s. 517.

⁹⁴ Mehmed Emin Erişirgil, Darulfünun tarafından Bougle şerefine yemekten sonra Bougle’nin konuşması üzerine Türk irfan hayatını değerlendiren ve Türk mütefekkirlerinin içinde bulunduğu perişanlığı kaleme aldığı yazısında; Mütefekkirlerin en yakınlarındaki kimselere bile lakayd davrandıklarını belirtmiştir. Türk münevverlerinde bir eseri anlayacak ne bir zekaya ne de bir sabır ve dikkati icab eden bir seciyenin olmadığını ifade etmiştir. Bunlar arasında belki Ziya Gökalp farklı bir yere sahip olduğunu düşünenler olabileceğini söyleyen Mehmed Emin, bunun bile belirli sınırlar içinde kaldığını belirtmiştir. “Yeni mecmua yalnız idealist bir zümreyi değil. Hiç şüphe yok, bir parçada para ve şöhrat isteyen bir muhitti. Bunun böyle olduğunu merhumun son devre-i hayatı pekala gösterir. Hele öldükten sonraki neşriyat bunun bariz delilidir. Mütemeddin milletlerde asıl büyük adamlar öldükten sonra müessir olurlar. Onların fikirleri etrafında münevver zümreler peyda olur. Her biri o büyük müellifin bir esaslı kanaate dayanarak yeni yeni fikirler ibda’ ederler. Bizde şimdiye kadar Ziya Bey hakkında yalnız “mersiyeler” yazıldı. Yarın bundan

Dergisi'nde Ali Nüzhet Bey'in, "Ziya Gökalp'in Hayatı ve Malta Mektupları" kitabı üzerine bir makale kaleme almıştır. Şevket Süreyya, Ziya Gökalp'in dönem aydınlarına etkisini ifade ettikten sonra Kurtuluş savaşı sonrası yapılan inkılapların Türkiye'yi Ziya Gökalp'in fikri çizgisinden farklılaştırdığını ifade etmiştir. Cumhuriyet'in ilk kuşak aydınlarının bilinçaltında Ziya Gökalp'in fikirlerine dair mutlaka bir iz bulunmaktadır. Ancak Şevket Süreyya burada önemli bir tarihsel kırılmaya dikkat çeker. Birinci Dünya Savaşı öncesinin Türkiye'si ile Cumhuriyet sonrası Türkiye'si aynı niteliklere sahip değildir. Toplumsal şartlar, siyasal hedefler ve kültürel yönelimler anlamında yaşanan dönüşüm, Ziya Gökalp'in düşünce sistemini oluşturan birçok gerçeklik değişmiştir.⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın toplumsal temel hedeflerinden biri, bireyi cemaat yapısına dayanan geleneksel Doğulu anlayıştan kurtarak, rasyonel temellere dayalı modern, Batılı bir birey olarak yeniden inşa etmektir.⁹⁶ Bu anlamda harf inkılabı yalnızca geçmişle ideolojik kopuşu temsil etmez; aynı zamanda modern-ulus devletin temeli olan homojen bir kimliğin ahlâk anlayışının tesisini de hedefler. Sonuç olarak, Atatürk dönemi kültürel reformlar, Batı medeniyetiyle bütünleşmiş, modern, laik ve milliyetçi bir toplum modelini inşa etmeyi hedeflemiştir. Bunun için de eğitim sisteminden ahlâk sistemine kadar tüm alanlar bu ideolojik yönelimler doğrultusundan yeniden yapılandırılmıştır.⁹⁷

1.5.3. Birey, Toplum, Aile, Kadın ve Çocuk

II. Meşrutiyet dönemi dayanışmacı bir çizgide hareket etmek amacıyla Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'da Türk aile yapısındaki birey, toplum, aile, kadın ve çocuk üzerine yazılar kaleme almıştır. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde birey, toplum, aile, kadın ve çocuklardan beklentiler farklılaşmıştır.

1.5.3.1. Birey

Eğitim, bireyden bireye değişiklik gösterdiği gibi toplumdan topluma, devletten devlete de önemli ölçüde değişim ve dönüşümler göstermektedir. 20. Yüzyıl Türkiye'si, modern dünyanın değerleri üzerine inşa edilmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti de modernizmin iki önemli kavramı olan standardizasyon ve senkronizasyon düşüncesi üzerinden kendi "ideal", "makbul", "yeni", "çağdaş", "muasır" ve "iyi" yurttaşlarını

fazlasının yazılacağına ümid de katiyyen yoktur." Mehmed Emin, "Mütefekkirler Arasında Perişanlık", *Mihrab*, 1 Kanun-ı Evvel 1340, s. 834.

⁹⁵ Süreyya, Şevket, "Ziya Gökalp", *Kadro Dergisi*, Şubat 1932, s. 33.

⁹⁶ Beriş, a.g.e., s. 516.

⁹⁷ Özodaşık, a.g.e., s. 78.

ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Erken Cumhuriyet, II. Meşrutiyet'ten tevarüs ettiği birey ve toplumu zaman zaman milliyetçi, Türkçü, militer, hümanist, demokratik çizgilere yakın tutmaya çalışmıştır. Bu yeni değerlerini eğitim kurumları aracılığıyla toplumun en ince damarlarına kadar ulaştırmayı amaçlamıştır. Bu amaçların yerine getirilmesinde dönemin ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları katalizör görevi görmüşlerdir. “Makbul”, “çağdaş” ve “ideal” bireylerin en detaylı tarifleri bu ders kitaplarında yapılmıştır. Yeni kurulan devletin neferlerinin gündelik hayatlarındaki faaliyetleri, eğlenceleri, giyim kuşamları ve yemek yeme adabları yine bu ders kitapları aracılığıyla yeni yetişen bireylere öğretilmeye çalışılmıştır. Bu noktada batı toplumları ile standardizasyonun sağlanmasının üzerinde o kadar durulmuş ki yeni yapılan devlet kurumları batı tarz mimariye uygun yapılması amaçlanmıştır. Fikrî birlik ve beraberliğin yanında fizikî birliktelik de amaçlanmıştır. Birey ve toplumları “ilkel” ve “modern” kavramları üzerinden isimlendiren ders kitapları, kullandığı dil açısından da bakılırsa değişim ve dönüşümdeki kararlı ve inançlı bir çizgide olduğunu söyleyebiliriz. Siyasi ve ictimai inkılap geçiren toplumlar açısından en değerli araçlardan birinin ders kitapları olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bunlar ideolojik söylemlerin resmî bir söylem olarak yeni yetişen bireylere arz edildiği metinlerdir. Osmanlı'dan Cumhuriyete bakıldığında her yönetici devrinin ruhunu aktarmada bu metinlerin gücünü keşfetmiş ve aktif olarak kullandığını görmekteyiz. Bunun da en açık örnekleri siyasi ve toplumsal alanda geçiş dönemleri olan II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet'te görülmektedir. Ahlâk ve Yurt Bilgisi ders kitaplarının ilk konularında fert ve toplum ayrımı yapılmaktadır. Bireylerin toplum hayatına borçları üzerinde durulmaktadır. Fertlerin yalnız başına yaşayamayacağını, toplum hayatının içerisinde olması gerektiği bütün ders kitaplarının ortak noktalarındandır. Erken Cumhuriyet dönemi reformcuları, modernleşmenin toplumsal düzeyde rasyonelleşmeyi ve bireysel düzeyde öznelleşmeyi öznelleşmeyi farketmişlerdir. Ancak, Cumhuriyet bu iki süreci eş zamanlı yürütmek, bireysel öznelliği toplumsal rasyonelleşmeye tabi kılmayı tercih etmişlerdir. Böylece, ideal yurttaş inşasında birey, devletin belirlediği modernleşme çizgisinde şekillendirilmiştir.⁹⁸ Cumhuriyet dönemi bireyi özgür kılmak, onun hakkını vermek vb. amaçların hepsi bireye sorumluluklarını ve vazifelerini hatırlatmak amacıyla gerçekleştiği söylenebilir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e alınan savaş yenilgileri toplumda derin ekonomik, sosyal ve kültürel yaralar açmıştır. Zorlu ve sıkıntılı zamanlar her ne kadar birtakım ayrılıkları

⁹⁸ Findley, *a.g.e.*, s. 256.

getirse de kendi içinde bağılılıkları ve fedakarlıkları gerekli kılmaktadır. Bu geçiş döneminde de halktan beklenen sabır ve fedakârlık olmuştur.

1.5.3.2. Aile

19. yüzyılda başlayan Batılılaşma hareketleri, Osmanlı toplumsal yapısının temel kurumlarından biri olan aile yapısı üzerinde önemli etkiler oluşturmıştır. Bu süreçte özellikle Avrupa'ya eğitim amacıyla gönderilen öğrenciler aracılığıyla Batı ile kurulan temaslar, kültürel ve eğitimsel dönüşümün ilk somut adımları olarak değerlendirilmelidir.⁹⁹ Kız çocuklarının eğitime yönelik girişimleri ve Batı'daki gelişmelerin takibi, modernleşme yönündeki değişimlerin aile kurumu üzerindeki etkisini derinleştirmiştir. Kadınların eğitime erişiminin artması, onların yalnızca aile içi rollerinde değil, kamusal alandaki rollerinde de dönüşümü hızlandırmıştır. Kadının aile ve toplumsal alanda iş bölümüne dahil olması ve aktif sorumluluklar yüklenmesi mesuliyet duygularının daha gelişmelerini gerekli kılmıştır. Ziya Gökalp'e göre bu mesuliyet duygularını kazandırabilecek yegane etken eğitimidir.¹⁰⁰

Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'da kaleme aldığı "Aile Ahlakı "Konak'dan Yuva"ya" adlı makalede, eğitimde yaşanan anlayış değişikliğinin Türk aile ve kadın hakkında birçok yenilikleri getirdiğini belirtmiştir. Ziya Gökalp'e göre, eski irfanın yerini yeni irfana bırakması aile yapısı ile birlikte kadın düşüncesinde de köklü dönüşümlere zemin hazırlamıştır ve aile yapısında birçok yenilikler doğurmuştur.¹⁰¹ II. Meşrutiyetle birlikte aile kurumunun, toplum hayatındaki rolü yeniden gözden geçirilmiştir. Özellikle Ziya Gökalp'in bu dönem süreli yayınlarda kaleme aldığı aile üzerine yazıları, dönemin aile düşüncesi üzerindeki değişim ve dönüşümün seyrini göstermekte önemli ipuçları sunmaktadır. Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'da modern ve millî ahlakı temele alan yazılarında, aile kavramı üzerinden Tanzimat'tan Meşrutiyet'e aile kavramını çözümlenmiştir ve Cumhuriyet'in hangi aile kavramını¹⁰² öncelemesi

⁹⁹ İlbeyi Özer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul 2006, s. 213.

¹⁰⁰ Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı Şovelye Aşk ve Feminimiz", *Yeni Mecmua*, 15 Teşrin-i Sani 1917, s. 3-4.

¹⁰¹ Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı "Konak'dan Yuva"ya", *Yeni Mecmua*, 1 Teşrin-i Sani 1917, s. 1. Ziya Gökalp, Tanzimat'tan Meşrutiyete aile kavramının değişim ve dönüşümünü ümmet anlayışından millet anlayışına geçiş süreciyle eş değer tutmuştur. "Dikkat edersek, Tanzimattan sonra, aile dahilindeki tesanüdün de yavaş yavaş inhilâle başladığını görürüz. Bundan dolayıdır ki bu devirdeki aile enmüzecine, (Gevşek Yuva) namını veriyoruz. Fakat, gerek ümmetin, gerek ümmet devrine mensub ailenin inhilaline bakıp da ictimai tekamülün fertçiliğe doğru gittiğine hüküm etmek doğru değildir. Çünkü, ümmet tesanüdü çözülürken, onun yerine (millet tesanüdü) diyebileceğimiz yeni bir asabiyet doğmaya başladığı gibi, bir taraftan (eski aile) ye ait tesanüd gevşerken diğer taraftan (yeni aile) ye mensub tesanüd örülmeye başlar. Aile ile cemiyet arasındaki tenazur kanununa nazaran yeni ailenin de millet gibi gayet mütesanid bir zümre olması lazım gelir." Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı 4 "Gevşek Yuva", *Yeni Mecmua*, 8 Teşrin-i Sani 1917, s. 1.

¹⁰² Ziya Gökalp *Yeni Mecmua*'da Türk aile ahlakının düğün adetlerini incelemiş ve toplumlarda beş farklı izdivaç şeklini ele almıştır. Bunlardan en esaslı terakki yolunun hukuki bir aile şeklinde olduğunu belirtmiştir. Dini nikah

gerektiği üzerine fikrî bir algı oluşturmuştur. Ziya Gökalp Türkiye'yi medeniyet noktasında Avrupa'nın zorunlu bir öğrencisi olarak kabul etmiştir. Fakat, hars açısından Avrupa'dan bağımsız olduğunu belirtmiştir. Devleti oluşturan hukuk sistemi ise ahlâkî duygulara dayandığı için bir açıdan harstır; fakat aynı zamanda, pozitif ilimlere, usullere ve fenne dayandığı için bir açıdan medeniyettir. Devlet kurumlarında görülen bu durum, aile için de geçerli olduğu ifade etmiştir. Türkiye Avrupa medeniyetine girerken, (aile) ve (kadınlık) anlayışlarında da önceki anlayışlar değişerek, Avrupa düşüncesini kabul etmeyi bir zorunluluk olarak belirtmiştir.”¹⁰³ Ziya Gökalp'in aile kavramı üzerinden kaleme aldığı bu yazısı, kültür ve medeniyet arasında denge kurmaya çalışan II. Meşrutiyet modernleşme anlayışını yansıtmaktadır. Hukuk sisteminde olduğu gibi toplumun temel kurumu olan aile ve kadın anlayışında da kültür ve medeniyet dengesinin kurulması gerektiği belirtilmiştir. Bu durum da, modernleşme sürecinde sadece Avrupa ile teknik işlerde değil, aile ve kadın yapısı üzerinden de Avrupalılaşmanın zorunluluğuna dikkat çekilmiştir. Cumhuriyet dönemi aydınları, Ziya Gökalp'in II. Meşrutiyet'te kaleme aldığı düşüncelerini yapılan inkılapların da etkisi ile daha ileriye taşımıştır. Böylelikle II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet arasında da bir farklılaşma oluşmuştur. Erken Cumhuriyet dönemi kadın aydınlardan Sabiha Sertel, kadınların hak ve görevleri üzerine, kadın ve aile anlayışındaki değişim ve dönüşümleri aktarabilmek için süreli yayınları aktif olarak kullanmıştır. Medeni Kanun'un kabul edildiği yıl, *Sevimli Ay*'da kaleme aldığı “Kanun-ı Medenî Karşısında Türk Kadını” adlı makalede, dinî temeller üzerine kurulan aile ve kadının artık dinî temellerden ayrıştığını ifade etmektedir: “Bugüne kadar aile bizde dinî bir müessese, kadın dinin tahakkümü altında ferdiyetini ve şahsiyetini yapan, hak ve vazifelerini tanıyan bir uzuvdu. Türk inkılâbı şimdiye kadar dinin memzûc bir şekilde, dinin saltanatı altında yaşayan, iktisadî, siyasi, içtimaî müesseseleri birbirinden ayırarak her birine kendi sahasında inkişaf kabiliyetlerini verirken şüphesiz aileyi dinin velayeti altında bırakamazdı.”¹⁰⁴ Ziya Gökalp medeniyet taklitçiliğini ilerleme için şart olduğunu savunurken, kültür taklitçiliğine şiddetle karşı gelmektedir. Devletler asla kültürleri başka milletlerden değil bizzat kendilerinden kendi hissi duygulardan almaları gerektiğini savunmuştur. Ziya Gökalp'e göre Türkler medeniyet olarak Avrupalıları daha ileri görebilirler ve bu

akdinin yerine hukuki anlamda evliliklerin yapılması gerektiğini ifade ederek cemiyetin temelini oluşturan aile kavramındaki değişim ve dönüşümü ifade etmiştir. Ziya Gökalp bir anlamda 1926 yılındaki Medeni Kanun'la resmîyet kazanan resmî nikahın fikri alt yapısını oluşturmuştur. Gökalp'in aile kavramı üzerindeki düşünceleri, Cumhuriyet dönemi değişim ve dönüşümdeki rolünü tayin etmede oldukça önemlidir.

¹⁰³ Ziya Gökalp, “Aile Ahlakı "Asrî ve Millî Aile"”, *Yeni Mecmua*, 22 Teşrin-i Sani 1917, s. 2-3.

¹⁰⁴ Sabiha Sertel, “Kanun-ı Medeni Karşısında Türk Kadını”, *Sevimli Ay*, Nisan 1926, s. 1.

hususta Avrupa'nın öğrencisi ve taklitçisi olmaya hazırdırlar. Fakat, hiçbir milletin kültür noktasında taklitçisi olunmaması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁵

Ziya Gökalp, “Asrî Aile ve Millî Aile” adlı makalesinde vurgulamak istediği mesajı hars ve medeniyet kavramları üzerinden yapmaktadır. Böylece Batılaşmanın sınırlarını tayin etmektedir. Şarkçılar ve Garpcılara yol haritası sunmaktadır. Ama asıl vurgulamak istediği toplumun birçok kesiminde tartışılan “aile” kurumu üzerinde birliğe varmak istemiştir. Ziya Gökalp'e göre medeniyette taklitçilik varken kültürde taklitçilik, öğrencilik yoktur. Şarklı olmak garplı olmaya, “terakkiye” mani değildir. Batının medeniyeti alınabilir diye düşünmektedir. Fakat 1926'da Sertel, Medeni Kanun'un kabulü aracılığıyla Batıyı medeniyetini bir bütün olarak ele almış ve Ziya Gökalp'in fikriyle ayrıışmıştır. “Garb medeniyetini alırken birini alıp diğerini ihmal edemeyiz. Bu bir medeniyet manzumesidir ki her unsuru birbirine bağlıdır, bunun şekilleri gelirken icabları da beraber gelecektir.”¹⁰⁶ II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde aile ve kadın üzerinden modernleşmenin sınırlarını tayin edilmeye çalışılması her iki dönemin toplumsal dönüşümünü anlamak açısından önemlidir. II. Meşrutiyet dönemi aile geleneksel yapısı ile muhazafa edilmeye çalışırken kültür ve medeniyet hususunda seçici davranılmıştır. Buna karşın Cumhuriyet dönemi, ailenin dönüşümünü modernleşmenin merkezine koymuş ve modernleşme süreci daha köklü ve bütüncül ele almıştır.

Osmanlı devletinden Cumhuriyet'e geleneksel aile yapısı, Batı'yla etkileşim sonucunda çözülmeye başlamış ve kademeli olarak çekirdek aile yapısına doğru yönelmiştir. Bu dönüşüm aile yapısının yanında, ailenin yaşadığı mekânlar da konaklardan konutlara doğru bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu yapısal ve mekânsal dönüşüm, sadece fizikî koşullardaki bir değişimi değil, aynı zamanda aile içi ilişkilerin, rollerin ve evlilik anlayışının da yeniden tanımlanmasını beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet döneminde aile kavramının en önemli kurumlarından olan evlilik üzerine dönemin süreli yayınlarında farklı arayışlar kaleme alınmıştır. Mehmet Zekeriya Sertel'in başyazarlığını yaptığı aylık olarak kaleme alınan *Resimli Ay*'ın Şubat 1925 sayısında, evlilik kurumu çağdaşlaşma çerçevesinde ele alınmıştır. “*Meşru izdivaç mı? Serbest aşk mı*”¹⁰⁷ şeklinde bir soru sorularak kaleme alınan yazıda, evlilik yerine bizde

¹⁰⁵ Ziya Gökalp, “Aile Ahlakı "Asrî ve Millî Aile"”, *Yeni Mecmua*, 22 Teşrin-i Sani 1917, s. 3.

¹⁰⁶ Sertel, “Kanun-ı Medeni Karşısında Türk Kadını”, s. 1.

¹⁰⁷ Münire Handan, “Meşru İzdivaç mı? Serbest Aşk mı?”, *Resimli Ay*, Şubat 1925, s. 2. Münire Handan müstearıyla dergide yazı kaleme alan kişinin Sabiha Sertel olduğu tahmin edilmektedir.

de Avrupa’da olduğu gibi modern bir ilişki şekli olarak tanımlanan “serbest aşk” yaşamının mümkün olup olmadığı aktarılmıştır. Evlilik yerine aşkıyla beraber olan Azize, evlilikteki bencilliğin yerine asrî bir ilişkiye devam ettiklerini belirtmiş. Bu halleri eski insanlar tarafından gayr-i ahlâkî olarak görüldüğünü belirtmekle bunun asrî ve medenî bir ilişki olduğunu iddia etmektedirler. Bu ortamın etkisinde kalmamak için de çevrelerine asrî çiftleri aldıklarını ifade etmişlerdir.

Cumhuriyet dönemi eğitim ile birlikte yaşam tarzlarındaki değişim ve dönüşüm, toplumsal yaşamı derinden etkilemiş ve aile yapısında da önemli çözümler görülmüştür. 1926 Medenî Kanun’un kabulü Avrupaî tarz aile hayatını yaygınlaştırmıştır. Bu radikal değişim ve dönüşüm dönemin süreli yayınları ile de desteklenmiştir. 1923-1924’de *Süs*, 1924’de *Resimli Ay*, 1926’de *Sevimli Ay*, 1926’da *Âsâr-ı Nisvân*, 1925’de *Kadın Yolu*, 1926’da *Çalılıkusu* yayın faaliyetine başlayan dergiler Cumhuriyet’in ilk yıllarında aile ve kadın üzerindeki değişim ve dönüşümü önemli ölçüde beslemiştir. Bütün bu gelişmelerle birlikte aile hayatında yaşanan buhranlar, aile yapısının çözülmesi toplumda büyük bir ahlâkî buhranı beraberinde getirmiştir. II. Meşrutiyet’ten başlayarak özellikle Cumhuriyet dönemi romanlarına yansıyan bu çözülme 1930 ve 1940’ların en önemli meseleleri haline dönüşmüştür.

1.5.3.4. Kadın

Kadına bakış ve kadının değeri 1926 Medeni Kanun ile yeniden tayin edilmiştir.¹⁰⁸ Cumhuriyet, kadının değerini ve kıymetini ahlakının güzelliğinin yanında toplum içinde aldığı role göre de tayin etmiştir. Bir kimse toplumun içinde ne kadar faal ise o kadar kıymet ve değere sahip olduğu düşünülmekte ve bu toplumun her kesimine bu düşünce yayılmaya çalışılmaktadır. Burda da kadının kendisinden ve en yakını olan kocası tarafından haklarının tanınip bilinmesi istenmiştir. Cumhuriyet dönemi öğretmen, siyasetçi ve 1930 sonrası Yurt Bilgisi ders kitabı yazarlarından Tezer Taşkıran, Cumhuriyet döneminde, kadının toplumsal ve ahlâkî değerini gözeterek ona yönelik hususi bir ilginin oluştuğunu belirtmiştir. Kadının maddi ve manevi gelişimlerini desteklemek için birçok kurumlar kurulmuş ve Medeni Kanun’un kabulüyle, kadın hukuki olarak da güçlenmiştir. Artık kadının, kocası yanında kendini saygıder olarak kabul etmekle yetinmemesi gerektiği, yeni anlayış çerçevesinde, kadın kendisini toplum nazarında da saygıdeğer bir konumda görmesi gerektiğini

¹⁰⁸ Medeni Kanun’un amacı âdet ve görenekleri tercüme etmek değil, tersine modernliğin ilkelerine uygun yeni bir aile yapısı getirerek, bu âdet ve görenekleri aşmaktır. Başka bir deyişle yeni Medeni Kanun medeniyetçiliğin bir vektörü niteliğindedir. Nilüfer Göle, *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları, İstanbul 2014, s. 105.

belirtmiştir.¹⁰⁹ 1926 Medeni Kanun'un kabul edildiği yıl, Taşkiran tarafından bu yazının kaleme alınması, toplumsal inkılaplara süreli yayınlar üzerinden destek çıkıldığını göstermektedir. Bu yazılar, kadın üzerindeki anlayış değişikliğinin farklı boyutlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Cumhuriyetle birlikte 1917'de *Yeni Mecmua*'da modernleşmeyi ve milliliği bir formda bütünleştirmeye çalışan Ziya Gökalp'in aksine, müsbet ilimlerin kaynağı batı olarak algılanmış ve ona ulaşmak için de Batı toplumunun sıkı bir takipçisinin olunması gerektiğine inanılmıştır. II. Meşrutiyet "yeni"nin peşindeydi. "Yeni hayat", "yeni kadın" "yeni aile" vs. Kadının mevcut konumu Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçtikte toplum içindeki rolü, konumu ve görünürlüğü daha da artmıştır. "Yeni hayat" anlayışının en belirgin göstergesi, kadınların geleneksel hayat tarzından sıyrılarak kamusal ve toplumsal alanda daha fazla rol almalarıdır.¹¹⁰

Ziya Gökalp, 1917'de *Yeni Mecmua*'da aile ahlakı üzerine kaleme aldığı makalede, ahlâkî buhranlara dikkat çekmiş ve kadınların ahlakının bulunduğu toplumun örfüne uygun olması gerektiğine vurgu yapmıştır. "Bir kadının ismeti, derûni ve vicdanî bir halet olmakla beraber, zahirde de vakar ve ciddiyet hususlarıyla tecelli eder. Hafif meşreb bir kadın, hakikatte ısmetli olsa bile, halk nazarında ısmetli ve muhterem tanınmaz. Binaen aleyh, kadın, tavır ve mişvarını mensub olduğu cemiyetin örfüne yani ahlâkî mefkuresine göre tanzim etmelidir."¹¹¹ Ziya Gökalp aynı makalede Avrupa'dan özellikle Fransa üzerinden gelen ahlâkî telkinlerin ahlaksız hareketlere yol açtığını ve bunun da edebiyatımızdaki yerine dikkat çekmiştir. "Avrupa'nın kadın bediyyâtı, bize İngiltere tarikiyle gelmeyerek Fransa yoluyla geldiği için faideli olduğu kadar da muzırdır. Çünkü, cinsî ahlaka tevafuk etmeyen bu kadın aşkı, memleketimizde cinsî bir ahlaksızlık hatta cinsî bir lâ-ahlakîlik ceryanı doğurmaya başladı. Fikret müstesna olmak üzere, *Servet-i Fünun* edebiyatıyla başlayan hasta ahlâk bu taklidin bir neticesidir."¹¹² Ziya Gökalp bir sonraki haftalık yazısında, Türk kadınının Avrupa medeniyetinden etkilenecek modernleşmesi gerektiğine; fakat bunun yanında Türk kadının Batı'nın kopyasına dönüşmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. "Türk ailesi, Avrupa medeniyetinden yeni zihniyetler alarak şüphesiz asrileşecektir fakat, Türk ailesi, ne Fransız ailesinin, ne İngiliz ailesinin, ne de Alman ailesinin bir eşi olmayacaktır.

¹⁰⁹ Tezer Ağaoğlu, "Bizde Kadın", *Hayat*, 9 Kanun-ı Evvel 1926, s. 6.

¹¹⁰ Göle, *a.g.e.*, s. 77.

¹¹¹ Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı Şovelye Aşkı ve Feminimiz", *Yeni Mecmua*, 15 Teşrin-i Sani 1917, s. 3.

¹¹² Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı Şovelye Aşkı ve Feminimiz", s. 3.

Türk kadınlığı, asrî terakkilerden feyz alarak, şüphesiz, birtakım tealilere mazhar olacaktır. Fakat, Türk kadını, ne Fransız kadınının, ne İngiliz kadınının, ne Alman kadının bir taslağı olmayacaktır.”¹¹³ Cumhuriyetin ilanından sonra da dönemin süreli yayınlarında kadının konumu en çok tartışılan konular arasındadır. Cumhuriyetin çağdaş ve modern yüzünün en güçlü destekçilerinden *Resimli Ay*’ın Mart 1924 sayısında “Bugünkü Türk Kadınları”¹¹⁴ başlıklı makale ile Cumhuriyet dönemi Şişli, Kadıköy, Bayezid ve Edirnekapı kadın tiplerine ait eleştiriler kaleme alınmıştır. Bu semtlerin kadın tipleri, toplumda oynadıkları iktisadi, toplumsal ve insani vazifeler açısından değerlendirilmiştir. Şişli kadınlarının ev kadını ve anne olmadıklarını, onların rahatını düşünen kadın olduklarına dikkat çekilmiştir. Şişli kadınlarının memleketin fikrî ve hissî ceryanlarına cevap veremeyen, en önemli özelliklerinin tuvaletlerini giyip tiyatro, sinema, alışveriş ve eğlence düşkünlüğüne sahip olduğu belirtilmiştir. Şişli kadınlarının tuvaletlerinin Paris kadınlarından geri olmadığı, süslenmeleri için alışveriş mekânları olarak da Beyoğlu’ndaki Yunanlıları destekleyen Rum tüccarlarını tercih ettiklerine dikkat çekilmiştir. Bu kadınların okuma merakları gazete yerine daha çok Fransızca ve Türkçe aşk romanlarına meraklı oldukları, dolayısıyla memleketin gerçeklerinden çok uzak iken Fransız adab-ı muaşeretlerini bir Fransız gibi bildikleri belirtilmiştir. Bu anlamda Şişli kadınlarının Fransız kadınların kopyasına dönüşmekle Türk toplumundan uzaklaştıkları ve bu durumun Türk toplumunda yol açtığı ahlâkî buhrandan başka bir şeyin olmadığına dikkat çekilmiştir.

Kadıköy kadının ise memleketin siyasi, iktisadi buhranını kafasının köşesinde bir nokta halinde olmasına rağmen Şişli kadınının şarklı şeklinden başkası değildir. O da sanki eğlence ve fuhuş için dünyaya gelmiş ve bu açıdan memlekete verebileceği hiçbir şeyil olmadığı ifade edilmiştir.

Bayezid kadının bu iki tip kadından farklı olarak zevcesine sadık, onun süsü, temizliği ve kibarlığıdır. Memleketin toplumsal ve fikri ceryanlarını takip edecek kadar yükselmiştir. Fakat bunların da kızlarının Şişli kadınlarına merakı bu nesli de o tarafta zayı etmiştir. Fransa kadını ile Şişli kadını arasında sıkışan bu Bayezid kadınlarının çocuklarının da toplumsal ve iktisadi olarak topluma verebileceği bir şey yoktur.

Son olarak Edirnekapı kadını değerlendirilmiş ve Edirnekapı kadını hayatın bütün yükünü çeken bir kadın olarak resmedilmiştir. Bu kadın toplumda neden, nasıl ve

¹¹³ Ziya Gökalp, “Aile Ahlakı Asrî Aile ve Millî Aile”, *Yeni Mecmua*, 22 Teşrîn-i Sani 1917, s. 3.

¹¹⁴ “Bugünkü Türk Kadınları”, *Resimli Ay*, Mart 1924, s. 27-30.

niçin yaşadığını bilmeyen bütün yaşam gayesi ailesinin, eşinin ve çocukların ihtiyaçlarını gidermektir. Bu anlamda çocuğunu, vücudunu, sıhhatini zamanını ve mutluluğunu memleketi uğruna feda eden fakat bunun karşılığında hiçbir şey beklemeyen kadındır. Bu dört kadın tiplmesi karşılaştırıldıktan sonra Türk kadınlarının Türkiye’yi nereye götürdükleri sorulmuştur. Avrupa’ya özellikle Fransaya benzeme bu dönemin en önemli ahlâkî sorunları olduğuna dikkat çekilmiştir. *Resimli Ay*’ın 1924 Mart sayısında “Bugünkü Türk Kadınları” yazısı ile resmedilen Türk kadını, seküler çevrede geniş bir yankı uyandırmış ve derginin nisan sayısında bu mesele tekrar kaleme alınmıştır. Cumhuriyet ile birlikte Türk kadının değişim ve dönüşüm geçirdiği ve Türk kadının artık sadece çocuk doğuran, temizlik, ütü, yemek gibi ev işlerini yapan ve başkalarının sırtından geçinen bir ev kadını değil, eşinin yanında hayat arkadaşı olması gerektiği belirtilmiştir. “Hayat arkadaşı ailenin iktisadî yükünü, beraber taşıyan, içtimaî bağlantılarına beraber boyun eğen her derde ve zevke ortak olan bir çifttir.”¹¹⁵ Fakat bugünkü Türk kadınları ne evin ne de memleketin toplumsal, iktisadi ve siyasi işlerinde karar veren bir konuma gelmediğinden ne hayat arkadaşı ne de vatandaş olamadığına dikkat çekilmiştir.

Cumhuriyet dönemi, kadınlara yeni hayat arayışından da öteye giderek asrî bir yaşamı sunmuştur. Meşrutiyetin getirdiği kazanımların üzerine koyan Cumhuriyet kadını toplumda varlığını daha çok hissettirmiş ve yaşamın her alanında görünür olmaya çalışmıştır. Bu duruma imkan tanıyan durumlardan biri hiç şüphesiz savaş yıllarının getirdiği ekonomik, kültürel ve ahlâkî bozgunluk halidir. “Öte yandan işgal altındaki İstanbul’da “otorite” boşluğu kadının bir dizi kazanımlar elde etmesini sağladı. Bu yaşam tarzının bir adı “asrî hayat”tı. “Asrî hayat” “yeni hayat”ın aşırı boyutlara ulaşmış şekliydi”¹¹⁶ Bu aşırılık modernliğin toplum tarafından farklı anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Bu düşüncenin temeli ise her anlamda batıcı bir hayat tarzını önceleyen yaklaşımın sonucudur. Değişim ve dönüşümü radikal olarak arzulayan batıcı aydınlar her yönüyle batıya yönelmişler, geçmişe ait yaşam tarzlarından tamamen sıyrılarak “yeni” ile sınırlı kalmayıp “asrî”liği arzu etmişlerdir.¹¹⁷ Kadınlar arasında yaygınlık kazanmaya başlayan “moda düşkünlüğü”, “intihar”, “fuhuş”, “aşırı süslenme” vb. durumlar ahlâkî sıkıntılara yol açmış ve bu hususlar süreli yayınlarda ve moda dergilerinde kaleme alınmıştır. Bunun yanında “Cumhuriyet Kadını”nın da nasıl olması

¹¹⁵ “Türk Kadını”, *Resimli Ay*, Nisan 1340, s. 41-42.

¹¹⁶ Toprak, *a.g.e.*, s. 118.

¹¹⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 118.

gerektiği toplumda ahlâkî çöküntüye sebep olan bu hususlar ders kitapları aracılığıyla yeni yetişen bireylere aktarılmıştır.

Cumhuriyet dönemi konuşmaları ve kalemi ile inkılapların kadın kanadındaki en büyük destekçilerinden olan Halide Edip Adıvar’a göre kadın “ulusu için yararlı olmaya çalışan, siyasi alanda erkeklerin yanında yerini alan, buna karşın “müşfik”liğinden bir şey kaybetmeyen, ağırbaşlı, arkadaş, vatanın anası, halkçı kadın tipi”¹¹⁸ne sahip olmalıdır. Kadın gerek Meşrutiyet döneminde gerek Cumhuriyet döneminde paranteze alınarak medeniyet, gelişmişlik, eğitim, özgürlük ve birçok alanın gelişim ölçütü kabul edilmiştir. Özellikle savaş yıllarında gerek cephe içerisinde gerek cephe dışında birçok roller verilmiş ve sorumluluğu her alanda çok fazla olmuştur. Dönemin süreli yayınları ve ders kitapları da kadınların haklarından daha fazla kadınların sorumluluğu, rolleri ve vazifeleri üzerinde durmuştur. Hatta kadınlara verilen haklarla ilgili metinlerde bile bunların birtakım sorumluluk ve vazifeleri gerektirdiği hususları üzerinde durulmuştur. Bu anlamda “kadın” Cumhuriyet döneminin birçok alandaki değişim ve dönüşümün ölçütü olmuştur.

Kadınlara verilen haklar kadınların istediği, mücadelesi sonucu mu yoksa yukardan gelen modernleşme hareketinin sonucu mu olduğu görüşü daha ziyade merkezî bir değişim dönüşüm hareketinin sonucu olduğu yönündedir. Cumhuriyet dönemi süreli yayınları kadınların toplum içindeki rollerini, haklarını sürekli gündemde tutmuş ve bunun çağdaş bir medeniyet için zorunluğuna vurgu yapmıştır. Fakat bu dönemdeki kadın erkek eşitliği ani ve hızlı değişimleri gerçekleştirse bile bunu topluma kabullendirmek için uzun bir sürece ihtiyaç olmuştur. Dönemin ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarına bu noktada kritik bir sorumluluk yüklenmiş, kadınların aile içi, toplum ve iş hayatındaki sorumlulukları Cumhuriyet’in yeni yetişen nesillerine ders kitapları üzerinden öğretilmesi amaçlanmıştır. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde, farklı ideolojik yönelimler, ahlâk anlayışı üzerinden toplumsal düzeni yeniden inşa etmeye çalışmışlardır. İslamcı düşünürler toplumsal düzeni dinsel ahlâk kuralları ile korumaya çalışırken, Batıcılar, bu işlevi “terbiye” kavramından beklemiştir.¹¹⁹ Kemalizm’in fikrî temellerinden biri olan Türkçü akım ise, Batıcılık ve İslamcılık arasındaki bu yönelimlere Türk ulusal kimliği ve terbiyesi çerçevesinde şekillendirmiştir.¹²⁰ Cumhuriyet dönemi ders kitapları bu fikir akımlarından Batıcı ve Türkçü fikir akımları

¹¹⁸ Göle, *a.g.e.*, s. 81.

¹¹⁹ Göle, *a.g.e.*, s. 79.

¹²⁰ Göle, *a.g.e.*, s. 79-80.

çerçevesinde yeniden yazılmış ve kadınların toplum içindeki sorumlulukları, hakları ve rolleri yeniden tayin edilmiştir.

1.5.3.4. Çocuk

Çocuk, bir toplumun siyasi, kültürel, ekonomik ve dinî yaşayışını temsil eden toplumun en küçük üyeleridir. Çocuğun çevresi, aldığı eğitim, ailesi çocuğun düşünceleri üzerinde önemli bir aktördür. Tanzimattan Cumhuriyet'e çocukların çevresinde, eğitimlerinde ve aile yapılarında önemli değişim ve dönüşüm olmuştur. Bu değişim ve dönüşüm çocuklardaki beklentinin farklılaştığını göstermektedir. Tanzimat döneminin en önemli çocuk dergilerinden olan “*Çocuklara Arkadaş*”¹²¹ içeriği itibariyle dönemin en önemli ahlâkî kavramlarını ele almıştır. Çocuklar “itaat”, “kanaat”, “sa’y”, “ilim”, “adalet” “sabır”, “nefis terbiyesi” gibi konularla ahlâkî, dinî, ekonomik, sosyal ve siyasal meselelerde terbiye edilmeyi amaçlanmıştır. Bu konuların yanında çocuklarda vatan sevgisi ve padişaha bağlılık düşünceleri de geliştirilmeye çalışılmıştır. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal iklimin etkisiyle çocuklarda Türkçü ve millî duyguları geliştirmek amacıyla önemli yayınlar kaleme alınmıştır. Bunlar arasında “*Çocuk Dünyası*”¹²² önemli bir yere sahiptir. Dergide Balkan savaşlarındaki ekonomik ve toprak kayıplarının da etkisiyle Tanzimat döneminden beri gelen Osmanlı düşüncesi bir kenara bırakılarak Türkçü düşünceler ağırlık basmaktadır. “Vatan muhabbeti”, “hürriyet” “millî terbiye”, “muşrutiyet” gibi kavramlar çerçevesinde çocuklar terbiye edilmeye çalışılmıştır. Erken Cumhuriyet'e gelindiğinde çocuğun inşası siyasi, kültürel, askeri ve politik açıdan ele alınmıştır. Cumhuriyet rejimi, sadece siyasal ve kurumsal düzeyde değil, kuşaklar arası belleğini kuvvetlendirme yoluna gitmiş ve bu noktada Cumhuriyet döneminde çocukluk özel bir ilgi alanına dönüşmüştür. Geçmişle irtibatı koparma sürecinde ideolojik inşa için çocuklar ve çocukluk önem kazanmaktadır. Çünkü çocuklarda, yetişkinlerin zihinlerinde olduğu gibi eski düzen düşüncesinin izleri yoktur. 1923 sonrası Türkiye'de de benzer süreç yaşanmış olup, siyasi ve sosyal yapıda yaşanan dönüşüm, rejimle özdeşleşen “Cumhuriyet çocuğu” imgesini oluşturmuştur.¹²³ Bu amaçla Cumhuriyet rejimi, ulus inşa sürecinde eğitimi ideolojik bir araç olarak konumlandırmıştır. Eğitim alanındaki inkılaplar, çocuklara yeni rejimin vaat ettiği modernleşme ve kalkınma

¹²¹ 1881'de yayımlanmaya başlayan dergi her on beş günde bir çıkmış ve toplam 12 sayı olarak yayımlanmıştır. Derginin içerğinde hikâyeler ve sohbet tarzındaki yazılar ağırlık basmaktadır.

¹²² Balkan Savaşı yıllarında, 1913 tarihinde çocukların fikirlerinin açılması amacıyla kaleme alınan bu dergi haftada bir yayımlanmıştır. Derginin müdürlüğünü Tevfik Nureddin yapmıştır.

¹²³ Öztan, a.g.e., s. 7.

hedefleri doğrultusunda şekillendirmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla Osmanlı geçmişine dair unsurlar çocukların gündelik yaşamından ayıklanmış, saltanat ve halifelik makamları eleştirilmiş ve çocuk terbiyesi noktasında daha çok İslam öncesi döneme, Orta Asya'ya atıf yapılmıştır.¹²⁴ Bu anlamda çocuklardan beklenen öncelik amaçlar; rejimin yerleşmesi ve savunulması, vatani dünya ülkeleri arası saygın bir yerde konumlandırılmasıdır.¹²⁵ Cumhuriyetin ilanından sonra, bu amaçlar çerçevesinde “Cumhuriyet çocuğu”nun yetiştirilmesi öncelik haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminin önemli düşünür ve eğitimcilerinden olan Sadreddin Celal Antel tarafından 1938’de çıkarılmaya başlanan “Cumhuriyet Çocuğu” dergisi ile çocuklara Cumhuriyet’in temel değerleri hikâyeler, şiirler, resimler ve kahramanlık yazıları üzerinden benimsetilmeye çalışılmıştır. İdeolojik yönü ağır basan dergide çocuklar aynı zamanda bir yurttaş adayı olarak görülmüş ve bunun getirdiği sorumluluklar aktarılmıştır. Cumhuriyet’in modern bir toplum oluşturma düşüncesi çerçevesinde dergide çocuklara modern bir birey olma bilinci yüklenmiştir. Derginin en güçlü yönlerinden biri de 23 Nisan ve 19 Mayıs gibi millî bayramlara resimler ve yazılarla geniş yer vererek millîlik¹²⁶ duygusuna ağırlık verilmesidir.

Cumhuriyet dönemin çocuk yalnızca bireysel gelişim sürecinde değil, toplumsal ilerlemenin de öznesi konumunda değerlendirilmiştir. Çocuğun hayata hazırlanması toplumsal bir vazife olarak gören Sabiha Zekeriya, toplumsal düzenin inşasında çocuğun konumu, toplumsal haklardan yoksun birey olması nedeniyle, özel bir sorumluluk alanı olarak tanımlamıştır. Çocuk toplumun biçimlendirdiği, geleceğin medeniyetini taşıyacak bir unsur olarak görüldüğünden, onun yetiştirilmesi bireysel değil toplumsal bir görev olarak kabul edilmiştir.¹²⁷

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemi sonrası azalan nüfus Türkiye’nin en önemli meselelerinden biriydi. Özellikle yetersiz ve sağlıklı beslenme, salgın hastalıklar ülke nüfusunu tehdit etmekteydi. Bu sorunlara ders kitapları aracılığıyla çözümler aranmış ve yurt bilgisi ders kitaplarında bu konulara sıklıkla yer verilmiştir. Öğrencilere Hilal-ı Ahdar Derneği tanıtılarak çocuklara içkiden uzak durulması gerektiği üzerinde tembihler yapılmıştır. İçkinin “Yunan kadar düşman”

¹²⁴ Öztan *a.g.e.*, s. 63.

¹²⁵ Öztan, *a.g.e.*, s. 9.

¹²⁶ “Çelik yapılı Türk gençliği bu büyük bayram şenliklerinde paylarına düşen vazifeyi; yüce benliklerine lâayık olduğu kudretle başardılar. Ve yurt için, Cumhuriyet için, inkılâp için, büyük millet için bütün varlıklarile çalışacaklarına; Ulu Atanın çizdiği ve yürü dediği yoldan hiçbir zaman ayrılmayacaklarına bir kere daha öz yürekten andıçtılar.” “İdman Bayramı”, *Cumhuriyet Çocuğu*, 1939, s. 63.

¹²⁷ Sabiha Zekeriya, “Çocuk Salahlı”, *Hayat*, 7 Nisan 1927, s. 4.

olduğu ifade edilerek içkinin sağlık yönünden zararlarının yanında ahlâkî zararlarına da değinilmiştir. Hatta içki içmek “vatana düşmanlık” olarak ifade edilmiştir.¹²⁸

Çocuklar her devrin en önemli temsilcileri arasında görülmüş ve eğitimleri, oyunları ve yaşayışları bu düşüncelerin çevresinde şekillenmiştir. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e çocuğa bakışta önemli değişim ve dönüşümler de bu düşüncenin ürünleridir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise çocuk hiç olmadığı kadar politik bir dönüşüm yaşamıştır. Ders kitapları, süreli yayınlar ise politik yurttaş rehberi gibi çocukların nasıl olması gerektiğini, yeme-içme adabından gezme ve eğleneceye, giyim kuşam adabından ahlâkî davranışlara kadar en ince şekilde işlemiştir.

1.5.4. Sosyal Hayat: Eğlence, Tiyatro, Gezi, Moda, Giyim Kuşam, Yeme İçme Adabı ve Ahlâk

1.5.4.1. Ahlâk

19. asırda birçok kavram hakkındaki düşünceler, değişim ve dönüşüme uğramıştır. Değişen ve dönüşen sadece kavramın anlamı değil, zihniyet dünyasında da dönüşüm olmaktadır. Bunlardan birisi de “ahlâk”tır. 19. yüzyılın sonlarında toplum anlayışındaki paradigmatik değişim, eğitimcilerin yaklaşımlarını ve okul programlarını da etkilemiştir. Bu dönüşümün temelinde, bireysel ev ekonomik özgürlük yerine, toplumsal özgürlük fikrinin ön plana çıkması yer almaktadır.¹²⁹ Toplum hayatın önem kazanması ile ahlâk anlayışında da değişim meydana getirmiştir. İctimai hayat anlayışı ile birlikte ahlakın gayesi birey olmaktan çıkarak devleti ve vatani merkeze almıştır. İctimai hayatın şekillendirdiği modern ahlâk anlayışında, en yüce değer vatan düşüncesidir; bunu sırasıyla meslek, aile ve insanlık düşüncesi takip eder. Birey, ahlâkî bir amaç olarak görülmez. Bu çerçevede toplum temelli ahlâk anlayışı vatanperverliği merkeze alan bir yapıya sahiptir.¹³⁰

Modernleşme süreçleri ve savaş dönemlerindeki değişim ve dönüşüm bireylerin değer yargıları, gündelik yaşamları, ahlâk anlayışları üzerinde derin etkiler bırakmakta ve toplumsal kırılmalara yol açmaktadır. Cihan harbi sonrasın tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de gündelik yaşamda ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönüşümün merkezinde aile yapısındaki çözümler, toplumsal krizler ve savaşın oluşturduğu travmatik ortam yer almıştır. Osmanlı’ya ait geleneksel kültür kodları sorgulanmakta,

¹²⁸ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi-4*, Sebat Matbaası, İstanbul 1927-1928, s. 117.; Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1927-1928, s. 90.

¹²⁹ Halil Fikret, “Mekteplerin Teşkilât-ı Hariciyesi Hakkında Nazariyât”, *Dergâh*, 20 Ekim 1921, s. 39.

¹³⁰ Ziya Gökalp, “İktisadî Vatanperverlik”, *Yeni Mecmua*, 9 Mayıs 1918, s. 322.

inşa edilmek istenen “yeni” hayata uyum sağlamakta zorlanmaktaydı. Bu bunalım ortamı beraberinde ahlâkî sorunları getirmiştir.¹³¹ “Yeni hayat” ile “asrî hayat” arasındaki dengeyi kuramayan yeni nesil, medenileşmek, muasırlaşmak çağdaşlaşmak uğruna kendi değerlerinden uzaklaşarak ahlâkî bir bunalıma doğru sürüklenmiştir. Moderniteyi yakalayamayan toplumlar modernleşmeyi medenileşme, muasırlaşma, batılı toplumlar gibi olma olarak algılamaya başlamaktadır. Bu durum da toplumlarda derin ahlâkî krizlere neden olmaktadır. Türk modernleşme hayatına bakıldığında da benzer durumları görmek mümkündür. Tanzimatla başlayan modernleşme hareketlerine eş değer olarak ahlâkî sorunların da arttığı görülmektedir. Bunun için gerek eğitim kurumlarında gerek süreli yayınlarla ahlâkî sorunlar gündeme getirilmeye çalışılmış ve çözüm önerileri sunulmuştur. Fakat birçok mesele gibi zamanla ahlâk meselesi de siyasi bir söyleme dönüşmüş ve bu da ahlâk meselesini modern ulus devletinin en önemli sorunları haline getirmiştir.

Nafi Atuf Kansu 1933’de *Ülkü Mecmuası*’nda kaleme aldığı “Terbiye Anlayışında İlerleyiş” adlı makalesinde çocuğun terbiyesini üç evreye ayırmıştır. 1. Tanzimat öncesi. 2. Tanzimattan Cumhuriyete kadarki evre ve son olarak Cumhuriyet döneminin çocuk telakkisi. Nafi Atuf’a göre evrelerin ilkinde ideal çocuğun büyüklerin bir minyatürü, ikinci evrede benzer düşünceler devam etmekle birlikte çocuk bir efendi ve kendi tabiatına göre terbiye edilmeye çalışılmakta, Cumhuriyet evresinde ise çocuk kendi şahsiyetine göre terbiye edilmektedir.¹³² Fakat bu dönem üzerine yapılar çalışmalar ve ders kitapları incelendiğinde, Cumhuriyet dönemi çocuğun terbiyesi kendi şahsiyetine terk edilmediği, Cumhuriyetin ideolojik dönüşümüne dahil edildiği görülmüştür

1.5.4.2. Eğlence

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde eğlence mekanları ve eğlence anlayışları batılılaşma hareketleri ve toplumda meydana gelen modernleşme hareketleri çerçevesinde değişim ve dönüşüm gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devletinde önemli bir yere sahip olan saray eğlenceleri, Karagöz Hacivat gösterileri, kahvehane ve meyhanecilik kültürü ve bayram eğlenceleri zamanla mekan ve şekil değişikliğine gitmiştir. Batılılaşma hareketleri sonucunda tiyatro ve sinema mekanları toplumun önemli bir eğlence mekanına dönüşmüş, Beyoğlu ve Galata semtleri batı tarzı müzik etkinliklerine

¹³¹ Toprak, a.g.e., s. 264-265.

¹³² Nafi Atuf, “Terbiye Anlayışında İlerleyiş”, *Ülkü*, 1 Mart 1933, s. 126-127.

ev sahipliği yapmıştır. Bu semtlerin aydınlık ve parlak yüzleri medeniyetin ışıkları olarak kabul edilmiş ve bu parıltılı hayata merak her geçen gün artmıştır. Buralardaki eğlencelere katılma eğlencenin bir parçasından ziyade kültürel değişimin, yenilenmenin ve modernleşmenin bir parçası olarak görülmüştür. Böylelikle İstanbul'un belirli semtlerinde gece hayatı modern bir eğlence kültürüne dönüşmüş ve buralardaki simalar her geçen gün artmaya başlamıştır. Bu mekanlara rağbetin artmasında dönemin süreli yayınlarının ve hükümetin önemli etkisi vardır. Cumhuriyet'in ilanını takiben, eğlence kültüründe Batılı normlara uyum süreci hızlanmış, bu dönüşüm kimi zaman devlet eliyle teşvik edilerek yönlendirilmiştir. Özellikle erken Cumhuriyet döneminde düzenlenen danslı toplantılar ve kadınların Batılı tarzı kıyafetlerle katıldıkları balolar, toplumsal hayatta modernleşme yönündeki simgesel değişimlerin kayda değer örneklerindendir.¹³³ Fakat aynı zamanda dönemin süreli yayınlarında, bu eğlence hayatının yanlış pratikleri en önemli eleştiri alan konular arasında karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet dönemi eğlence hayatı üzerine önemli yazılar kaleme alınan *Resimli Ay* dergisinin 1924 Nisan sayısında Türk kadınlarının modernleşmesi üzerine eleştirel bir yazı kaleme alınmıştır. Türk toplumunda batılılaşma hareketleri Tanzimat dönemine dayandığını fakat toplum olarak batılılaşma hareketini yanlış anlaşıldığı ve yanlış uygulamaların yapıldığına dikkat çekilmiştir. Giyim kuşam ve eğlencedeki değişimle muasır bir seviyeye gelineceğine inanılmasının Tanzimattan beri Türk modernleşme düşüncesindeki en önemli yanlış algılardan biri olduğuna dikkat çekilmiştir. “Sarık ve cübbeyi çıkarıp setre pantolon giymekle asrî olduğumuzu zannetmiştik. Şimdide dekolte tuvaletler ve dans salonlarında dans etmekle asrî olacağımızı zannediyoruz. Bu Tanzimattaki hatayı aynen tekrardan başka bir şey değildir.”¹³⁴ Bu makalede bu şekilde maddî unsurlara karşı olunmadığının asıl modernleşmenin Batı'daki toplum hayatına etki eden yeniliklerin, kurumların alınması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Modernleşme süreçlerinde, toplumsal dönüşümün ilk izleri çoğunlukla gündelik yaşam pratiklerinde görülmektedir. Bu açıdan toplumsal değişimin meşrulaştırılması ve geniş kesimlerce kabul görmesi, ilk olarak eğlence hayatıyla toplum hayatına girmektedir. Eğlence hayatının toplumun dönüşümü üzerindeki gücünü keşfeden Cumhuriyet, giyim kuşamdan modaya, yeme içme kültüründen müzik kültürüne birçok değişim ve dönüşümün ilk sergilendiği alanlardan eğlence mekânları olmuştur. Eğlence

¹³³ Özer, a.g.e., s. 383.

¹³⁴ “Türk Kadını”, *Resimli Ay*, Nisan 1340, s. 42.

alanları “yeni” bir smokinden, “yeni” bir fraka, “yeni” bir ayakkabıdan “yeni” bir şapkaya, “yeni” bir tuvaletten “yeni” bir flappere varıncaya kadar her yeniliğin sergileme alanı olmuştur. Eğlence hayatındaki bu yeni sembollerin maddî değeri kadar manevî çağrışımları da olmaktadır. Bu anlamda erken Cumhuriyet döneminde eğlence hayatının kurgulanışı kültürel yaşamın maddi unsurları üzerinden olmuştur. Bu sayede ulus kavramı gibi soyut bir yapıya, ortak semboller ve pratikler aracılığıyla somut bir kimlik kazandırılmaya çalışılmıştır.¹³⁵ Cumhuriyet, yeni bir nesil, yeni bir hayat ve medeniyet vaat etmektedir. Bunu da en görünür alanlardan biri olan eğlence ortamlarıyla sunmuştur. Giyim kuşamdan yeme içme adabına varıncaya kadar birçok inkılap bu programlar aracılığıyla topluma arz edilmiştir. Soyut bir kavram olan “medeniyet”i somutlaştıran toplum üzerinde fiziki olarak görünür kılan programlar, eğlence mekanları olmuştur. Dolayısıyla bu mekanlar toplumun gayri resmî eğitim ve ideoloji merkezlerine dönüşmüştür. Çünkü bu yeni medeniyeti kabul eden, orada yer almak isteyen bireyler bu tür programların takipçisi arasına girmiştir. Bir anlamda Cumhuriyet dönemi yeni hayatın temsilcileri arasına girmişlerdir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte sinema, tiyatro ve millet bahçeleri yapımı hızlanmıştır. Bireyi toplumsal alana çekmek isteyen iktidar, ders kitapları aracılığıyla sosyal eğlence alanlarına yemeklere, balolara nasıl katılması gerektiği, nelere dikkat edilmesi gerektiği Batı toplumundan örnekler verilerek açıklanmıştır. Balolar özellikle kadınların kendilerini daha görünür kılmaları için önemli bir fırsattı. Özellikle farklı türden dansları bilmek, sergilemek bir Batılı, çağdaşlık gösterisi kabul edilmiştir. Aynı şekilde tiyatroya gitmek de eğlence kültürünün yanında görünür olmanın, farklı olmanın temel koşullarından kabul edilmiştir. Bir diğer eğlence mekânları düğün ve nişan merasimleri olmuştur. 1926 Medeni kanun öncesi çoğu zaman kadının erkek birine vekaleti yoluyla gerçekleşen dini nikah uygulaması yerine kadının da nikah merasiminde bulunması şartı ile resmi nikah zorunlu hale getirilmiştir. Böylelikle Türk toplumun düğün merasimlerindeki eğlence mekanları da değişmeye başladı. Evlilikler kadınlar ve erkeklerin ortak katılabileceği düğün mekanlarında gerçekleşmeye başladı. Sosyal alandaki birlikteliklerin artması bu tür programlara özel giyim kuşamların, yeme içme adaplarını da beraberinde getirmiştir. Gerek eğlencedeki mekan değişikliği gerek zaman değişikliği bu alandaki değişim ve dönüşümün göstergelerindendir. Öncelikle kadının sosyal alanı evi ve evin avlusu ile sınırlı olan mekân aşılmıştır. Özellikle akşam

¹³⁵ Mehmet Kendirci, *Cumhuriyet ve Eğlence Politikası: 1923-1938*. Bütünleşik Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Ankara 2019, s. 210.

saatinden önce evde olması gereken aile fertleri zaman sınırını da aşarak akşam balolara katılması Türk toplumunun “eğlence” dünyasında da derin bir değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir.

Cumhuriyet dönemi eğlencenin, toplumu değişim ve dönüşüm üzerindeki gücü fark edilmiş ve bu alana dönemin siyasi kadroları tarafından geniş imkanlar sağlanmıştır. Cumhuriyet rejimi açıkça ifade edilmese de, eğlence hayatının siyasal otorite tarafından sistemli bir biçimde disipline edilip yönlendirilmesi, 1920’li ve 1930’lu yılların siyasal ve toplumsal ruhunu yansıtmaktadır. Bu anlamda eğlence mutlak bir serbestlik alanı değil, belirli yönelimler doğrultusunda şekillenmiş toplumsal deneyim alanı olarak görülmüştür.¹³⁶ Cumhuriyet dönemi eğlence, Cumhuriyet neslini “yeni hayata” ulaştıran en eğlenceli ve informal bir yoldur. Bu nesil tarafından eğlence, modern ve medenî toplumun yurttaşı olmanın göstergelerinden kabul edilmiştir.¹³⁷

II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e geçişte eğlencede de sansür görülmektedir. Osmanlı dönemine ait tiyatrolar ve eğlence adetleri modernleşme ve batılılaşma kaygılarından dolayı Cumhuriyet’in eğlence dünyasına aktarılamamıştır. Modernleşme ve Batılılaşma hareketleri çerçevesinde gelişen eğlence hayatı, ilgiyi meddah ve orta oyunundan Batılı tarzda balolara, operaya, sinema ve tiyatroya kaydırmıştır. Cumhuriyet rejimi, bireysel ve özgür bir alan olarak kabul edilen eğlence sahasını dahi denetim altında tutmuştur. Bu alanda temel ideolojik yönelimler gözetilmiştir. Eğlence, siyasal meşruiyetin pekiştirilmesinde işlevsel bir araç olarak değerlendirilmiş ve iktidar, bu meşruiyeti sürdürmek adına sürekli teyakkuz hâlinde hareket etmiştir. Siyasal iktidar Osmanlı ancien regime’ini çağrıştıran singeler ve söylemler içeren oyunları siyasi kaygılarla yasaklamada tereddüt etmemiştir.¹³⁸

Siyasi iktidarın desteklediği her mekân bir değeri temsil etmektedir ve kendi ait değer yargıları vardır. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kahvehaneler, kıraathaneler, tiyatro ve sinema salonları, saray meclisleri, ilim meclisleri bir değer taşıyıcıları olmuştur. Modern devletler bu mekanları kendileri oluşturmak zorundadırlar. Çünkü buralar mevcut iktidarın halkı her anlamda terbiye ettiği informal merkezlerdir. Erken Cumhuriyet’te eğlencenin ‘kamusallaştırıldığı’ ve resmi ve kamusal uygulamalara ait örnekleri içeren en önemli resmi ve kamusal mekanlar Halkevleri ve Halk

¹³⁶ Kendirci, *a.g.t.*, s. 225.

¹³⁷ Kendirci, *a.g.t.*, s. 321.

¹³⁸ Kendirci, *a.g.t.*, s. 219.

Odaları'dır.¹³⁹ Kültürel devrimlerin başladığı yıllar olan 1932'de kurulan Halk evleri siyasi bir dönüşümün dışı vurumu olarak 1950'de kapatılması bu mekânların mevcut iktidar ve siyasi hareketlerle ne kadar bütünleştiğini göstermek adına önemli bir göstergedir.

1.5.4.3. Tiyatro ve Sinema Mekânları

Tiyatrolar bireylerin hem eğlence ve kültürel seviyesinin gelişmesine hizmet etmekle birlikte siyasi yönelimlerin belirlenmesinde de önemli bir güce sahiptir. Meşrutiyet dönemi tiyatrolar, bireyin değişim ve dönüşümünde önemli bir yere sahiptir. Meşrutiyet tiyatrosu, şehirli insanın kültür ve eğlencesini geliştirmesinin yanında, bireyleri Meşrutiyet sisteminin gereklerinden olan katılımcı ve çoğulcu ortama sevk etmesi, tiyatronun en belirgin görevlerindendir.¹⁴⁰ Tiyatroların bu görevinin yanında bireylerin kamusal alandaki terbiye mektepleri olarak da görmek mümkündür. Kamusal alanın kurucu mekanlarından biri olan tiyatrolar, bireyi “uyruk” konumundan çıkararak hak ve sorumluluklarla tanımlanan “yurttaş” kimliğine dönüştürmüştür. Aynı zamanda cemaat temelli yapılar, tiyatro ile çözümlenmiş ve tiyatrolar dini yaşam alanlarını seküler bir toplumsallığa evrilmesine aracılık etmiştir.¹⁴¹ Cumhuriyetle birlikte dinî yaşam düzeni yerini dünyevî ve seküler bir hayata bırakmıştı. Bu değişim dönüşümde tiyatrolar önemli görevler üstelenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti tiyatroyu halkın eğitimi, ulusal kimliğin inşası ve moderleşme sürecinin bir parçası olarak görmekteydi. Dönemin ders kitapları tiyatroyu yeni hayatın topluma sunulduğu, insanların birbirleriyle kaynaştığı ve insanları terbiye eden mekânların en önemlileri arasında görmektedir. Cumhuriyet dönemi ders kitabı yazarlarından Mithat Sadullah, tiyatroyu bireylerde estetik ve millî bilinci geliştiren, topluma ahlâkî ve fikrî değerler kazandıran, bireylere ulusal aidiyet kazandıran önemli bir eğitim ve kültür mektebi olarak tanımlamaktadır.¹⁴² Toplumun, tiyatrolar sayesinde rejimi daha iyi anlaması ve benimsemesi amaçlanmıştır. Cumhuriyetle birlikte tiyatrolar bireylere yurttaşlık şuurunu verildiği önemli kamusal alanlara dönüşmüştür. Bunun yanında Batı klasiklerinin tiyatro aracılığıyla topluma sunulması Türk toplumunun modernleşme sürecine önemli katkıda bulunmuştur. 1920'lere kadar tiyatrolardaki erkek oyuncular Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşurken Müslüman kadınlara sahnede yer

¹³⁹ Kendirci, *a.g.t.*, s. 234.

¹⁴⁰ Toprak, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁴¹ Toprak, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁴² Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, Hilal Matbaası, İstanbul 1927-1928, s. 113.

verilmemiştir. Yeni toplumsal değerlerin hızla değiştiği 1920’de Afife Jale ilk defa Müslüman kadın oyuncu olarak tiyatrodaki yerini almıştır. Bu gelişme kadınlar arasında tiyatroya ilginin artmasına ve kadınların bu alanda da görünür olmasının yolunu açmıştır. Kadınların tiyatroya gelmesi, sahnede yer alması dünyevileşen yeni hayatın önemli kazanımlarıydı. Bu gelişmeler toplumun önemli dönüşüm geçirdiğinin de işaretçileriydi. Eğitim, kültür, moda ve kadının dış mekanda görünür olmasını destekleyen tiyatrolar toplumda da zaman zaman tartışmalara yol açmıştır. Bu mekanlar aracılığıyla ortaya çıkan ahlâkî sorunlar gerek süreli yayınlarda gerek ders kitaplarında dikkat çekmektedir. Özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında tiyatro, sinema ve yazılı kültür gibi kamusal alanda “müstehcenlik” üzerine yapılan yayınların ahlâkî bir soruna dönüşmesi ve bunların İstanbul’un belirli semtlerinden çıkarak Anadolu’ya yayılması toplumdaki ahlâkî sorunların kaynağı olarak görülmüştür.¹⁴³ Cumhuriyet döneminde bu sorun önemli tartışma konularından biri olmuştur. Ders kitaplarında da bu konuda hatırlatma ve ikazlarda bulunulmuştur. “Tiyatro yüksek ahlâkî olmak şartıyla çok iyi eğlence yeridir. Ayak takımına mahsus âdi, kaba tiyatrolar da vardır. Oralara da zevki incelmemiş kaba saba avam takımı gider ve ağızlarını açarak oyuncu kızlarını seyrederekler.”¹⁴⁴

Meşrutiyet dönemi Batı sineması hakimken, Cumhuriyet dönemi millî kimliği ve millî bilinci oluşturma amacıyla yerli sinemaya teşvik edilmiştir. Fakat, bu teşvik yeterli derecede Türk sinemasını geliştiremedi ve “Türkiye’de 1923-1938 yılları arasında “Muhsin Ertuğrul Sineması” olarak adlandırılan “tek adam” dönemi”nin ürünlerini ve istisnai çabalarını bir yana bıraktığımızda geriye kalan (yabancı filmlere dayalı) bir gösterim”¹⁴⁵ olduğu görülmektedir.

Cumhuriyet dönemine kadar yazılan ahlâk kitaplarında, tiyatrolar ve sinemalar halkın en önemli dinlenme mekanları arasında kabul edilmiştir. Cumhuriyet bu mekanları bir adım daha öteye götürerek eğlence ve gösteri aracı olmanın ötesinde ulusal bir kimlik oluşturma, eğitim ve modernleşme aracı haline getirmiştir. Cumhuriyetle birlikte tiyatro ve sinemalar, toplumu modernleştiren ve Cumhuriyet ideolojisinin halka yayıldığı mekanlara dönüşmüştür. Köy ve kasabalara gezici sinemaların götürülmesi bu terbiye ve modernleşme hareketlerinden toplumun en

¹⁴³ Toprak, *a.g.e.*, s. 265.

¹⁴⁴ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Vataniye*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1926, s. 79.

¹⁴⁵ Levent Cankat, *Cumhuriyetin Büluğ Çağı Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 115.

ucundaki fertlere kadar ulaşılması amaçlanmıştır. Bu durum Cumhuriyete kadar eğlence odaklı seyir eden sinema ve tiyatroları, milli kimlik kazandırma çabasına ve Cumhuriyet ideolojisini destek veren toplumunun modernleşmesi için önemli bir sanat ve etkinlik alanına dönüştürmüştür.

1.5.4.4. Giyim Kuşam

Kılık kıyafet, giyim kuşam bir toplumun değer yargılarını görünür kılan en önemli öğelerden biridir. Bazen üzerindeki en ufak bir ayrıntı bile o bireyin ait olduğu toplumu, ekonomik ve sosyal durumunu diğer birey/toplumlardan ayırt eden önemli bir unsur haline gelebilmektedir. Bireyler aile içinde ve aile dışında, arkadaş ortamında, özel programlara farklı elbiselerle katılabilmektedir. Buradaki önemli olan unsur, giyimin bireyin dahil olacağı ortama göre değişebilmesidir. İnanışlar, toplum, gelenek ve görenekler de bireyin giyim kuşam tercihleri üzerinde önemli bir etkidir. Fakat köklü değişimler, uzun ve zorlu süreçler sonucunda olabilmektedir. Çünkü giyim sadece dış ritüeli temsil eden basit bir araç değildir. Aksine siyasi, ekonomik, kültürel, siyasi ve dinî vb. birçok unsurun en önemli aktarım alanıdır. Modernleşme sürecinin en önemli görsel devrimlerinden olan giyim kuşamdaki değişimler, 18. yüzyıl sonrası Batı ile etkileşim sonrasında sadece düşünce biçiminde kalmamış yeni toplumsal yapıya dönelişle birlikte bireylerin görünümünde de değişim ve dönüşümü gerçekleştirmiştir. Türk toplumundaki bu dönüşüm ordu kesiminden başlamıştır.¹⁴⁶ Bununla birlikte, askeri alanlardaki modern üniformaya geçiş zannedildiği kadar kolay ve hızlı olmamıştır.¹⁴⁷ 1829'da askeri alanda kullanılmaya başlayan fesin yerini 1925'de şapka almıştır. Mustafa Kemal Paşa 1925'de dokuz günlük Kastamonu gezisinde¹⁴⁸ fesin yerine şapka kullanılması gerektiğini ilan etmiştir. Böylelikle giyim kuşam alanındaki değişim, Osmanlılıktan arınmış Batı'ya dönük bir toplum inşa etmek isteyen yeni yönetimin en önemli simgesel adımlarından biri olmuştur.¹⁴⁹

Cumhuriyet, siyasi inkılaplar kadar kültürel ve toplumsal inkılaplar açısından da güçlüdür. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte Batılılaşma hareketleri ile birlikte Avrupa tarzı giyim kuşam toplumda görünür olmaya ve moda haline gelmeye başladı.

¹⁴⁶ Toprak, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁴⁷ Berkes, *a.g.e.*, s. 198.

¹⁴⁸ “Kıyafet inkılabı ile ilgili olarak Kastamonu'nun seçilmiş olması bir tesadüf değildir. Kastamonu eski bir kültür şehridir ve bilhassa I. Meşrutiyet'ten itibaren eğitim sahasında büyük atılımlar yapılmıştır.” Mustafa Eski, *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2002.

¹⁴⁹ Çağla Ormanlar, “Giyim Kuşam Modaları "Püsküllü Belâ'dan Şapkaya 1923-1940", *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan Cumhuriyet Modaları* içinde, düzenleyen: Oya Baydar ve Derya Özkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999. s. 44.

Cumhuriyet her geçen gün fiziksel görünüm olarak da bir inkılap geçirmekte ve bu dönüşüme toplumun bütün kesimini dahil etmek istemiştir. Dönemin süreli yayınlarında ve ahlâk ders kitaplarında “muasır” olmanın, “medenî” olmanın en görünür şekillerinden biri kılık kıyafet üzerinden resmedilmiştir. Bu anlamda Cumhuriyet görsel bir devrim niteliği sunmuş ve post-modern örnekler sunmuştur. Giyim kuşam ise bu dönüşümün kilit taşını oluşturmıştır.¹⁵⁰ Bu açıdan Cumhuriyet, kılık kıyafete çok büyük önem atfetmiştir. Osmanlı ile özdeşleşen fes yerine Batı medeniyetinin en önemli simgelerinden olan şapkanın kabulü, sadece simgesel bir dönüşümü değil, aynı zamanda kadın giyimine ilişkin bir takım değişimin de hazırlayıcısı olmuştur. Şapka ile Osmanlı kimliğinden önemli derecede uzaklaşan Türkler, kadınların peçe ve çarşaf gibi unsurları terk etmesiyle, toplumsal yaşamda dinî otorite ve şeriatın sınırları sorgulanır hale gelmiştir.¹⁵¹ Bütün bu gelişmeler kadını toplumda daha da görünür kılmakla seküler bir yaşam düzenini de kurmayı amaçlamıştır. Bu amaçla Kemalist reformlar kadını dinî referanslardan kurtararak, onun toplumsal ve fiziksel görünürlüğüne arttırmayı teşvik etmiştir.¹⁵² Böylelikle kadınlar giyim kuşam inkılaplarının desteği ile sadece siyasal ve hukuksal alanda değil kamusal alanda da yeni bir kimlik kazanmıştır.

Giyim kuşam alanındaki sekülerleşme hareketleri sadece kadın üzerinden yapılan değişimlerle sınırlı kalmamış devletin dinî temsilcilerine yansımıştır. 1922’de Abdülmecit’in halife olarak seçilmesinden sonra halifelik merasiminde geleneksel halifelik kıyafetleri tercih etmesi isteği üzerine Mustafa Kemal Paşa, dinî ve askerî elbiselerden uzak durması gerektiğini belirtmesi bu yönelimin göstergelerindendir. Mustafa Kemal Paşa bu konudaki yaklaşımını şu sözlerle dile getirmiştir: “Cuma merasiminde Fatih’in kıyafetine girmesini gayr-i tabî buldum. Redingot veya İstanbul giyebileceğini, askeri üniformanın bi’t-tabi‘ mevzu-i bahs olamayacağını bildirdim.”¹⁵³ Bu ifadeler, giyim kuşam devrimi üzerinden arzulanan siyasî, dinî ve toplumsal yaşam düzenini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında eğitim alanında kılık kıyafet düzenlemeleri bu değişimin eğitime yansıyan boyutunu göstermektedir. Bu noktada öğrencilerin kep ve bere kullanımına hassasiyet gösterilmiştir. Fakat öğrencilerin kep ve berelerine karşı gösterilen hassasiyet kıyafet hususunda gösterilmeyerek bu konuda esnek

¹⁵⁰ Toprak, *a.g.e.*, s. 232.

¹⁵¹ Göle, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁵² Göle, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁵³ Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 425.

davranılmıştır. Bu durum büyük ihtimalle ekonomik sebeplerden olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁴

Cumhuriyet dönemi giyim kuşam hareketleri incelendiğinde, bu değişimin sadece simgesel olmadığı görülmektedir. Bu değişim ve dönüşüm zihniyet dönüşümünün fiziksel görünüşüne işaret etmektedir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında giyim kuşam devrimlerinde iki temel gözlem ortaya çıkmıştır. Birincisi, kadınların giyim kuşamında -toplumsal tepkiye dönüşme endişesinden dolayı- peçe ve çarşafın yasaklanması gibi yasal bir düzenleme yapılmamıştır; ikincisi de, hukuksal düzenleme yapılmadan toplumsal zemini hazırlamak için, aydınların giyim alışkanlıklarında fiili değişiklikler meydana getirilmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁵ Bu durum Cumhuriyet'in yıllarında toplumsal bir tepkiye yol açmasın diye modernleşme hareketlerinin kademeli olarak gerçekleştiğini göstermektedir. 1930 sonrası siyasi inkılaplar gerçekleştikten sonra toplumsal alandaki düzenlemeler daha kararlı olarak devam etmiştir.

1.5.4.5. Moda

Moda bireylerin giyim kuşamdan, yeme içme alışkanlıklarına kadar birçok alandaki tercihleridir. Moda, toplumdan topluma, zamandan zaman değişen tercihlerdir. Bu tercihlerin doğruluğu ve haklılığı dönemin değer yargılarına göre tartışılmakla birlikte mutlak bir sonuca ulaşmak mümkün olmamaktadır. Örneğin Doğu medeniyetinde giyim kuşamla tesettürün sağlanmasını amaçlanırken Batı medeniyetinde kıyafetle güzelliğin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.¹⁵⁶ Dolayısıyla bu amaçlar çerçevesinde her iki toplumun giyim kuşam modası farklılaşmaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e modanın, giyim ve kuşamın değişim ve dönüşümü doğulu ve batılı olma düşüncesi çerçevesinde gelişmiştir. Moda bu anlamda mevcut güzelliğin sergilenmesi ve sergilenmemesi arasında bir tercih meselesidir.

Geleneksel toplum yapılarında birey kendi iç dünyası çerçevesinde bir yaşam alanı oluşturmuştur. Ancak 16. yüzyıldan itibaren Batı'da gözlemlenen ekonomik dönüşümler, sermaye çağının ve kapitalizmin getirdiği ekonomik refah, zenginlik ve gösterişi ön plana çıkarmıştır. Birey dış görünümüyle kamusal alanda toplumsal statüler elde etmiştir. Böylelikle bireyler iç dünyasının yanında dış dünyasının biçimlenmesine

¹⁵⁴ Giorgetti, *a.g.e.*, s. 317.

¹⁵⁵ Tunçay, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁵⁶ Özer, *a.g.e.*, s. 327.

önem vermeye başlamıştır. Moda işte bu dışavurumculuğun uzantısı olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷ Türk modernleşme hareketleri ile moda eş zamanlı gelişim sürdürmüştür ve birbirinin destekçileri olmuştur. Dönemin süreli yayınları da modanın en canlı takip edildiği alanlar olmuştur. Özellikle kadınlar üzerinde aktif role sahip olan bu yayınlar, Meşrutiyet döneminde daha da artmıştır. Bu döneme ait kadın dergileri Avrupa kadın modasına geniş yer vererek kadın modasını yakından takip etmiştir. Bununla birlikte Avrupa kadın modası üzerindeki değişimler ve bilgilendirmeler dönemin kadın moda dergileri üzerinden yapılmıştır.¹⁵⁸ Böylelikle Batılılaşma sürecinde moda dergileri, kadının duruşu, giyimi ve dış görünümü üzerinde önemli bir belirleyici etken olmuştur.

Batı toplumunun saç modelleri, giyim kuşamları, gündelik hayatları, vücut yapıları hatta kaş ve kirpiklere varıncaya kadar bu yayınlar aracılığıyla Türk toplumuna tanıtılmıştır. Bu dönem yayınlar, Cumhuriyet modasının temelini oluşturmuş ve Cumhuriyet dönemi kadın modasına yön vermiştir. Bu yayınlar arasında dönemin magazin dergilerinden olan *Resimli Ay* moda takibi noktasından bir adım öne çıkmıştır. Modanın ortaya çıkış sebeplerinden biri de yaşam şekilleridir. Batı’da, özellikle Amerika’da kadınların sosyal hayattaki rolleri arttıkça saç modaların da değişim ve dönüşüm görülmüştür. Amerika’da sosyal hayatta aktif rol alan kadınlardan bir kaçının saçlarını kısa kestirmesi başta Amerika olmak üzere diğer toplumlarda da dikkat çekmiş ve çalışan kadınlar arasında bir modaya dönüşmüştür. Erken Cumhuriyet dönemi kadınların da toplumsal hayattaki rolleri artan ve toplumda görünür olan kadınlar arasında kısa saç modası gündeme gelmiştir. *Resimli Ay*’ın 1924 Mayıs sayısında “Kesilmeli mi Kesilmemeli mi?”¹⁵⁹ makale ile kesik saç modası kızların genç görünmesini sağladığından Türk toplumu gibi kadınların toplumda aktif olarak rol almadığı yerlerde moda haline geldiğine dikkat çekilmiştir. Saçların kesilmeden de kesik şekilde görünme yöntemleri de ayriyeten belirtilmiştir. Türk toplumunun kültürel, toplumsal ve muhafazakârlık yapısından dolayı Batılılaşma hareketlerin etkisi ile modaya dönüşen kesik saç modası Türk toplumunda yaygınlaşamamıştır. Aynı derginin Şubat 1925 sayısında “*Kesik Saç Modasından Sonra Saç Modası*”¹⁶⁰ yazısı ile kesik saç modasının yavaş yavaş ortadan kalkması ve bu eski modadan sıkılan okuyucuların saçlarını biraz uzatarak kıvırcık yapabilecekleri tavsiye edilmiştir. Bu modanın kaynağı

¹⁵⁷ Toprak a.g.e., s. 230-231.

¹⁵⁸ Gülşah Polat, *II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergilerindeki Kadın Modasının Tasarım Özellikleri Üzerine Nitel Bir Analiz*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Moda Tasarımı Anabilim Dalı, Ankara 2020, s. 182.

¹⁵⁹ “Kesilmeli mi, Kesilmemeli mi?”, *Resimli Ay*, Mayıs 1340, s. 27.

¹⁶⁰ “Kesik Saç Modasından Sonra Saç Modası”, *Resimli Ay*, Şubat 1925, s. 11.

olarak da Avrupa’da artık kadınların saçlarını biraz uzatarak kıvrıkcık yaptıkları belirtilmiştir. 1920’ler kadınlar arasında moda olan “bob” kesimi yerini artık “shingle” tarzı kesimlere bırakmaya başlamıştır. Bu moda dönemin magazin dergileri aracılığıyla Türk toplumunda da yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Resim Ay dergisi Cumhuriyet dönemi moda üzerinde önemli bir aktör olduğunu Mart 1924 sayısında dile getirilmiştir. Dergide yer alan “*Resimli Ay*’ın ortaya attığı millî başlık büyük bir hiss-i kabûle mazhar oldu. Beyoğlu, Şişli, ve Kadıköy hanımları arasında *Resimli Ay* modellerinden başlıkları görünmeye başladı”¹⁶¹ şeklindeki ifade, *Resimli Ay*’ın Cumhuriyet’in ilk yıllarında kadın modası üzerindeki değişim ve dönüşüme katkısı hakkında bilgi vermektedir. Beyoğlu, Şişli ve Kadıköy’de yaygınlık göstermeye başlayan millî başlık modaları, saçların bir kısmının bezle örtülmesi bir kısmının ise açık olması Cumhuriyet dönemi Türk kadın modernleşme hareketlerinin tipik örneklerindendir. Modernleşme hareketleri ile birlikte başörtüsü kullanımı ve başı örtme biçiminde değişim ve dönüşüm gerçekleşmiştir. Başın bir kısmının örtüldüğü bu başlık modelleri kadınlara yönelik modernleşme hareketlerini yansıtmaktadır. Geleneksel örtünme biçimleri ile batılı tarz giyim tarzlarının sentezlenip 1924’lerde millîlik adı altında sunum yapılması geçiş sürecini temsil etmektedir.

Cumhuriyet dönemi modanın aktif olarak yayıldığı bir alan da dönemin romanlarıdır. Romanlar özellikle sosyal yaşamın en ince detaylarına varıncaya kadar tarif edildiği eserlerdir. Toplumdaki değişim ve dönüşümün seyri romanlar aracılığıyla geniş kitlelere ulaşabilmektedir. Tanzimat’tan Cumhuriyet’in ilk yıllarına uzanan süreçte Batılılaşma, asrîleşme ve modernleşme hareketlerinin toplumda meydana getirdiği dejenerasyon ve çöküş göstergeleri dönem romanlarında sıklıkla yer almıştır.¹⁶² Bu süreç ders kitapları, süreli yayınlar, roman ve hikayeler moda kültürünü topluma yaymıştır. Cumhuriyet dönemi modaya yön veren İstanbul’daki moda değişimine öncülük etmiş semt Beyoğlu’dur. Moda kültürünün sergilendiği birçok mekanlar, süreli yayın merkezleri, oteller bu semtte kurulmuştur.

Türkiye’de kadın modasındaki dönüşüm erkek modasından daha köklü ve hızlı gerçekleşmiştir. Cumhuriyet’in temel ideallerinden biri kadının toplumsal yaşamda aktif, üretken ve erkeklerle eşit haklara sahip bir yurttaş olarak inşa edilmesidir. 1925’ten sonra Türkiye’de kadınlar, geleneksel örtünme kıyafetlerini terk etmekle kalmamış aynı

¹⁶¹ “Başlık Modaları”, *Resimli Ay*, Mart 1924, s. 32.

¹⁶² Çilem Tercüman Gür, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Bir Sosyal Değişme Olgusu Olarak Moda (1923-1940)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 377.

zamanda Avrupalı kadınların giyim tarzında görülen değişimlerin de yakın takipçisi olmuştur.¹⁶³ Fakat 1929 dünya ekonomik krizi toplumu yeme içme alanında yerli mala ve tasarrufa yönlendirdiği gibi giyim kuşam ve modayı da yakından etkilemiştir. Benzer bir durum II. Dünya savaşı yıllarında olmuştur.

Cumhuriyet dönemi için çok önemli kavramlar olan moda, giyim kuşam, balo, müze, tiyatro ve sinemanın temel amacı bireyleri toplumda aktif kılmak, değişim ve dönüşümün öncüleri olmasını sağlamaktır. Bu anlamda bu öğeler sayesinde toplum değişim ve dönüşüme girmiş ve “yeni hayat”ın değerleri bu çerçevede oluşmuştur. Bireyler, özellikle kadınlar bu sayede toplumda daha görünür hale gelmiş ve yeni hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir.

1.5.4.6. Yeme-İçme Adabı

Osmanlı mutfağı, özellikle saray mutfağı, yeme içme çeşitliliği anlamında önemli bir zenginliğe sahiptir. Bu zenginlik sadece yemek çeşitliliği anlamında değil geniş bir kültürel coğrafyanın çeşitli kültürel zenginliklerinin de sofraya yansımaları olarak tanımlanabilir. Özellikle saray mutfağının temsil ettiği bolluk ve ihtişam Osmanlı mutfağını önemli bir konuma taşımıştır. Cumhuriyet yeme içme zenginliği ve mutfak çeşitliliği açısından önemli bir miras üzerine kurulmuştur. Fakat bununla birlikte Cumhuriyet döneminin toplumsal dönüşümü, siyasi ve askeri alandaki değişim ve dönüşümleri kadar güçlü ve kalıcı bir özelliğe sahiptir. Bireylerin toplum içindeki yeme içme alışkanlıkları ve bu alandaki değişim dönüşümü Cumhuriyet dönemini önceki dönemlerden farklılaştırmaktadır. Cumhuriyet dönemi, Osmanlı’dan devralınan geleneksel yeme içme alışkanlıkları ile modernleşmenin etkisi ile Batı’dan gelen yeni alışkanlıkların sentezlendiği bir dönem olmuştur. Bu değişim sofranın düzeninden, yeme içme alışkanlıklarına, yeme içme mekanlarından çatal kaşık kullanımına kadar uzanmıştır.

Osmanlı dönemi süreli yayınlarda yemek kültürü ve mutfak üzerine önemli yazılar kaleme alınmıştır. Bu dergilerden başlıcaları *Aile*, *Hanımlara Mahsus Malumat*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Mehâsin*, *İnci*, *Türk Kadını*’dır. Bu dergilerde kaleme alınan makalelere bakıldığında, yeme-içme işleri evin temel işlerinden olup, kadının en önemli vazifelerinden biri olarak görülmektedir. Aynı şekilde mutfak, evin temel giderlerinden önemli bir bölümünü oluşturmakta ve kadının en önemli maharetlerinin gösterildiği

¹⁶³ Ormanlar, a.g.e., 47.

alandır. Yemek salonlarındaki ihtişam, masa örtüleri, çatal kaşıkların kalitesi aynı zamanda o ailenin sosyo-ekonomik göstergelerinden biri olarak görülmektedir. Bu anlamda Osmanlı'da mutfak ve yemek salonları kadınların ve ailenin kendini gösterdiği en önemli sosyal mekanlardan biri olarak görülmüştür. Buralardaki görseller, hal ve hareketler, sunumlar ailenin yaşayış tarzı hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır.

Osmanlı son dönem ahlâk kitaplarında da yeme içme alışkanlıkları tasarruf, sağlık, kanaatkârlık ve ibadet temaları altında ele alınmıştır. Sadık Rıfat Paşa tarafından kaleme alınan *Risale-i Ahlâk*'ta kanaatkârlığın bireyler için çok önemli bir erdem olduğu, dünyada sıkıntı çekmeyeceğine dikkat çekilmiştir. Yeme ve içme hususunda fazlasını talep etmekten uzak durularak verilen nimetlere kanaatkâr olunması gerektiği belirtilmiştir: *Risale-i Ahlâk*'ta kanaat “yiyecek ve içecek ve giyecek vesair bu misüllü şeylerde daha ziyadesine bakmayıp Cenab-ı Hakkın verdiği nimetlere razı ve müteşekkir olmaktır”¹⁶⁴ şeklinde tanımlanmıştır. Yeme içmeye sağlık açısından da çok dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Midenin kapasitenden fazla yeme içme yapan bireylerin midelerinin zarar göreceği, özellikle çocuklar için pişmemiş yiyeceklerin fazlası çocuklar için zararlı olabileceğine dikkat çekilmiştir. Aynı eserde Cenab-ı Hakk'ın yediğimiz içtiğimiz nimetlerin yaratıcı olduğu için ona şükret ve kötü fiillerden uzak durulması ve iyilik yapmanın akıl ve din bakımından farz olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu dönem eserlerdeki yeme içme alışkanlıkları, sağlık açısından ele alınmakla birlikte yaratıcıya şükretmek, kanaatkârlık göstermek gibi dinî bir söylemlere sahiptir.

Batılılaşma hareketleri birçok alandaki değişim ve dönüşümü getirdiği gibi bunlardan en fazla etkilenen alanlardan biri de yeme-içme kültürü olmuştur. Her alandaki modernleşme hareketleri mutfak kültürünü ve yeme-içme mekanlarını da etkilemiştir. Toplumdaki sanayileşme, şehirleşme, batılılaşma yeme-içme alışkanlıklarından önemli bir değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet bu anlamda geçmişle önemli bir ayrışma noktasını oluşturmuştur. Batılılaşma hareketleri ile birlikte Batı mutfağına rağbet artmış ve İstanbul¹⁶⁵ ve Ankara gibi merkezî nüfusun ağır olduğu şehirlerde restoran, yemek salonları ve kafeler çoğalmaya başladı. Bu yeni mekanların da etkisi ile yer sofralarının yerini masa ve sandalyeler, ortaya konulan kaplardan yemek yerine herkese ait ayrı tabaklarda yemeklerin yenmesi

¹⁶⁴ Sadık Rıfat Paşa, *Risale-i Ahlak*. Tab'ahane-i Âmire, 1278, s. 13.

¹⁶⁵ “İstanbul lokantaları uluslararası mutfağın yemeklerinin yanı sıra Osmanlı aristokrasinin Rum, Ermeni ve Yahudi mutfaklarını da bünyesinde bulundurmaktaydı.” Özer, *a.g.e.*, s. 259.

batılılaşma hareketlerinin önemli adımlarındandır. Sofralarda çatal, bıçak ve kaşık kullanımının yaygınlaşması ve bunların kullanımına ilişkin bilgilerin ders kitaplarına varıncaya kadar yayılması yeme-içme adabı üzerindeki batılı değişimin öncelendiğini göstermektedir. Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi kitaplarında resmî davetler ve balolarda kadın ve erkeklerin yemek masalarındaki oturuş düzenlerine, çatal bıçak tutuşlarına varıncaya kadar ayrıntılara yer vermiştir. Bu ayrıntılar, Cumhuriyet'in yeme-içme meselesine sadece fizyolojik bir ihtiyaç olarak değil, kültürel bir değişim ve dönüşümün aparatı olarak gördüğünü de ifade etmektedir.

2. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLAK VE YURT BİLGİSİ DERS KİTAP YAZARLARI VE BİYOGRAFİLERİ

1922 öğretim programında, ders kitaplarının eğitimle ilgilenen kişilerin elinden çıkmadığı eleştirilerek yeni ders kitapların ehil kişiler arasında yarışma yapılarak yazdırılmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir: “Şayan-ı dikkattir ki elde mevcut olan kitapların yüzde doksanı talim ve terbiye ile bilfiil ve bilkuvve meşgul olanların elinden çıkmamıştır. Bu münasebetle de yeni kitapların müsabaka ile erbab-ı ihtisasa yazdırılması zaruret kesb etmektedir.”¹⁶⁶ Bu eleştiri ilerleyen yıllarda da devam etmiş ve Cumhuriyet döneminde kitap ve yazarların sıklıkla değişmesine yol açmıştır.

2.1. DÖNEMİN KİTAP YAZARLARI: REFİK AHMET (SEVENGİL)

Refik Ahmet (Sevengil) 1903'te Bingazi'de doğdu. Babası Binbaşı Bekir Hıfzı Bey, annesi Zehra Hanımdır. İlköğrenimini Kocamustafapaşa'daki Gülşen-i Maarif'te, ortaöğrenimini Menba-ül İrfan Rüştîyesi ile Mercan İdadisi'nde yaptı. Darülfünun Edebiyat Fakültesini kazanmasına rağmen babasının vafatı üzerine yükseköğrenimi sürdürme imkanı bulamadı. Mercan İdadisi'nden hocası olan Hakkı Tarık Us'un desteğiyle 1919'da İkdâm gazetesinde muhabirliğe başladı. Bir müddet sonra Vakit Gazetesi'ne geçen Refik Ahmet, burada yazı işleri müdürlüğüne yükseldi. Bu arada Üsküdar Amerikan Kız Koleji ve Alman Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yaptı. 1930'da İstanbul Belediye Meclis üyeliğine seçildi ve bu görevini 1943'de Tokat milletvekili seçilinceye kadar sürdürdü. 1950'de milletvekilliğinden ayrılan Sevengil, Yeni İstanbul gazetesi Ankara Temsilcisi ve Basın Yayın Genel Müdürlüğü Radyo Dairesi müdürü oldu. TRT'nin kuruluşunda görev alan Sevengil, 1964'de TRT Yönetim Kurulu'na seçildi ve 1968'de emekli oluncaya kadar bu görevinde devam etti. 13 Eylül

¹⁶⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ümûr-ı Maarif Vekaleti, *İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı*. Ankara 1338, s. 8.

1970'te Ankara'da ölen Refik Ahmet Sevengil'in yayımlanmış 19 kitabı vardır. Bunlardan ikisi 1927-1928'de ilkokul 4 ve 5. sınıflar için kaleme alınan Yurt Bilgisi kitabıdır.

Dönemin siyasi ve eğitim faaliyetlerinde aktif rol alan, yurt bilgisi ve tarih kitaplarının yazarı Refik Ahmet 15 Ağustos 1929'da *Uyanış Dergisi*'nde pozitivism ve sanayileşme çerçevesinde yeni insan ve hayat arayışını şu şekilde ifade etmiştir: "Artık ne dünya, ne ahiret, ne zorba ne softa tahakkümü kabul edemiyoruz. Geniş halk kitlesi kendi kendisini idareye muktedir. İmparatorla beraber Allahı da hal' ettik: Kafamızın içi dışı hürdür. Mabetlerimiz fabrikalardır, mihrabın yerine kitap abidesini koyduk; ciltleri içinde müsbet ve maddeci ilimlerin insanlığa engin tekâmül ufukları hazırladıkları kitaplar."¹⁶⁷ Refik Ahmet'in bu söylemi Cumhuriyet dönemi ideolojik yönelimlerin dinî, kültürel ve ekonomik alanlarla ilişkisini yansıtmaktadır. Ahmet'in bu yazısı Cumhuriyet dönemi Yurt bilgisi ders kitabı yazarlarının laik, seküler ve pozitivist çizgisini göstermede önemli bir yazıdır.

2.2. MUALLİM ABDÜLBAKİ (GÖLPINARLI)

Abdülbaki Gölpınarlı 12 Ocak 1900 tarihinde İstanbul'un Kadırga semtinde dünyaya gelmiştir. Babası Azeri asıllı Mevlevî ve Nakşî tarikatlarına mensup gazeteci Ahmet Ağâh Efendi'dir. 1916'da Gelenbevî İdadisi'ne devam ederken babasının vefatı üzerine eğitimini yarıda bırakıp iş hayatına atışmıştır. 1924'de yeniden İstanbul'a dönen ve İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nin 4. Sınıfına sınavla kabul edilen Abdülbaki, 1930'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat bölümünü tamamlamıştır. 1930 yılından itibaren Konya, Kayseri, Balıkesir, Kastamonu ve İstanbul gibi farklı illerdeki öğretmenlik görevinden sonra 1939'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Farsça okutmanlığına başlamıştır. 1942'de doktorasını tamamlaması üzerine İstanbul Üniversitesi'nde İslam Türk Tasavvuf tarihi dersleri ve edebiyat dersleri vermiştir. 1945'de Marksist faaliyetlerde bulunduğu gerekçeyle TCK 141. Maddesine aykırı davrandığı iddiasıyla üniversiteden uzaklaştırılmıştır. 1946'da beraat edip görevine iade edilmesine karşın 1949'da kendi isteği ile emekliye ayrılarak eser telifi ve yayın faaliyetlerine yoğunlaşmıştır. Emekliğinden sonra Türkiyat Mecmuası, Şarkiyat Mecmuası ve İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası gibi dergilerde bilimsel makalelerin yanında Divan edebiyatı, Fars edebiyatı ve tasavvuf ve tarikatlar tarihi üzerine çalışmalarına ağırlık vermiştir. Öyle ki

¹⁶⁷ Refik Ahmet, "Yenilik Nerede?", *Resimli Uyanış*, 15 Ağustos 1929, s. 589.

Mevlevilik üzerinde otoriter isimlerden biri haline gelen Gölpınarlı, Mevlana'nın bütün eserlerini çevirmiştir. Bütün bunların yanında bir de Kur'an meali çalışması vardır. 25 Ağustos 1982'de İstanbul'da vefat eden Abdülbaki Gölpınarlı'nın kabri Üsküdar'da Seyidahmetderesi'ndeki Şii mezarlığındadır.¹⁶⁸

2.3. MUSLİHİDDİN ADİL (TAYLAN)

Muslihiddin Adil Taylan Cumhuriyet öncesi ders kitabı yazarlarından olup bu vasfını Cumhuriyet sonrasına da taşıyabilen nadir şahsiyetlerden biridir. Taylan'ın bu özelliği bize Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası değişim ve dönüşümü aynı şahsiyet ve aynı ders kitabı üzerinden inceleme ve izleme imkânı sunmaktadır. Taylan, Alman eğitim sistemini ele alarak Türk eğitim sisteminde nelerin yapılması gerektiğine dair mukayeseli bir eğitim tarihi çalışması niteliğinde olan Alman Hayat-ı İrfan eserinde Türk toplumunun art arda yapılan inkılaplar neticesinde çok hızlı değişim dönüşüm geçirdiğine dikkat çekmiştir. Muslihiddin Adil, Türk toplumunun ardı ardına gerçekleşen inkılaplara maruz kaldığını ve bundan dolayı Türk toplumunda eğitim işlerini düzene koymanın sanıldığı kadar kolay olmadığını vurgulamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçişte toplumsal hayatın hızlı ve köklü dönüşümler geçirdiğini ve bunun sonucunda gelenek ve göreneklerin yıkıldığını ahlakî değer yargıların değişerek Türk toplumunun bir buhran sürecine sürüklendiğini belirtmiştir. Böyle toplumsal bir buhran karşısında eğitime her zamankinden daha fazla görevin düştüğüne dikkat çekmiştir. Bu anlamda eğitim kurumları, toplumsal buhranın doğurduğu sorunlara karşı gençleri yeni ahlakî ilkeler çerçevesinde toplaması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶⁹ Muslihiddin Adil tarafından 1918'da okutulan ahlâk kitabında balo "İslam adabı"yla örtüşmediği için uygun görülmezken, aynı kitabın 1923 baskısında balonun "milli ahlâk"ımızla örtüşmediği belirtilmektedir. İslam merkezli ahlâk ekseninden millî bir çizgiye doğru kaymanın ipuçları özenle seçilen bu ifadelerden de görülmektedir: "Garblılarda, rakslı müsâmereler tertîb edilmek mu'tâddır. Bu müsâmerelere "balo" namı verilir. Adâb-ı milliyemize münâfi görüldüğü için, bu nev' müsâmereler bizde mu'tad değildir."¹⁷⁰ Muslihiddin Adil, 1913, 1922 ve 1924 öğretim programlarına göre ders kitabı hazırlayan Adil, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kendini taşıyabilen nadir ders kitabı yazarlarındandır. Bunda Taylan'ın

¹⁶⁸ Abdülbaki Gölpınarlı'nın hayatı *İstanbul'un Yüzleri* serisinin 59. eseri olan *İstanbul'un 100 İlim ve Fikir Adamı*'ndan özetlenmiştir. Akif Kuruçay, *İstanbul'un 100 İlim ve Fikir Adamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2012.

¹⁶⁹ Muslihiddin Adil, *Alman Hayat-ı İrfanı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1917, s. 221.

¹⁷⁰ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1923, s. 221.

bu iki dönem arasında fikirlerini yeniden gözden geçirip Cumhuriyet dönemi ders kitaplarını buna göre hazırlamasının etkisi büyüktür.

M. Adil Taylan, toplumsal bütünleşmeci yönü ile birlikte millî kültürün önemine vurgu yapan bir sosyologdur. Makro düzeydeki yaklaşımlardan ziyade mikro sosyolojik analizleri tercih eden birey merkezli bir bakış açısına sahiptir. Bunun yanında dinin toplumsal bütünleşmeye katkısının olduğuna bir sosyologdur.¹⁷¹

2.4. AFET İNAN

1908'de Selanik'te dünyaya gelen Afet İnan, Cumhuriyet dönemi yurttaş yetiştirmede en fazla katkı sunan sosyoloji ve tarih alanındaki çalışmaları ile ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında Atatürk'ün manevi kızı olma özelliği ise İnan'ın Cumhuriyet dönemi bilinir kadın simaları arasındaki varlığını arttırmıştır. Anakara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini kurması, Türk Tarih Tezi'ndeki rolü genç yaşta Cumhuriyet döneminin en aktif kadın simalarından olduğunu teyit etmiştir. Afet İnan, Atatürk'ün günlük yaşamına aşinalığı ve yazdıklarıyla Atatürk'ün görüşleri arasında birebir paralellik göstermesi, tek parti bilim adamları arasında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. 1931 yılında yayımlanan *Medeni Bilgiler* kitabı bunun en güzel örneklerindendir.¹⁷² 1930 öğretim programına göre hazırlanan ve ideolojik yönü ağır basan bu eser erken Cumhuriyet dönemi eğitim, kültür, ekonomi, askeri, hukuk, din ve siyasi görüşlerin okunduğu en net metinlerden biridir. Afet İnan'ın genç yaşta böyle bir eseri kaleme alması Cumhuriyet dönemi akademik ve ideolojik söylemlerine zemin oluşturmuştur.

2.5. ALİ KÂMÎ (AKYÜZ)

Ali Kâmi Akyüz (1873-1945) Mekke'de dünyaya gelmiştir. Servet-i Fünun şairlerinden İsmail Safa'nın kardeşidir. İlk eğitimine İstanbul'da Fatih Askeri Rüştiyesi'nde başlayan Akyüz, daha sonra Darüşşafaka'dan birincilikle mezun olmuştur. Farklı kurumlarda öğretmenlik ve memurluk hizmetlerinin yanında 1920'de mezun olduğu Darüşşafaka'ya müdür olmuş ve 1939 yılına kadar bu görevi devam etmiştir. Ali Kâmi bu hizmetlerinin yanında şiir, edebiyat ve mütercimlik faaliyetlerinde de bulunmuştur. Ali Kami, Cumhuriyet dönemi Batıcı aydınların en önemli yayın organlarından olan *İctihad* dergisinin yazarlarındandır. Şiir ve yazılarını *Servet-i Fünun*,

¹⁷¹ Emine Öztürk, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarından Muslihiddin Adil Taylan'ın Toplum ve Din Görüşü*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 134.

¹⁷² Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 212.

İctihat, Gündüz ve Resimli Gazete'ye hazırlamıştır. 1936-1939 yılları arasında Gündüz adlı edebiyat dergiyi çıkarmıştır.

TBMM'de VI. ve VII. dönem İstanbul milletvekilliği yapmıştır. Ali Kâmi, 1926 ve 1930 müfredatına göre hazırladığı ahlâk ve yurt bilgisi kitapları ile Cumhuriyetin erken dönemi ulus-devlet inşa sürecinde önemli bir yere sahiptir.

2.6. TEZER AĞAOĞLU (TAŞKIRAN)

Tezer Taşkiran (1905¹⁷³-1979), Cumhuriyet döneminin öncü kadın aydınlarından. Eğitimci, yazar ve siyasetçi kimliğiyle Türk modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Döneminin siyasi ve toplumsal atmosferinde aktif rol alan Taşkiran, özellikle kadın hakları, eğitim politikaları ve inkılaplar konularında çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Eğitim hayatında İstanbul'da başlayan Taşkiran, 1925'de Darülfünun'un Edebiyat şubesi Felsefe bölümünden mezun olmuştur. Bu dönemde Ankara'da hem öğretmenlik hem de idarecilik yaparak yaparak erken Cumhuriyet'in eğitim kadroları arasında yer almıştır. Eğitimcilik kariyerini çeşitli okullarda sürdürmüş özellikle kız çocuklarının eğitimi konusundaki duyarlılığı ve çalışmalarıyla dikkat çekmiştir.

Cumhuriyet dönemi kuruluş dönemi inkılaplarından sonra farklı bir yön çizmiştir. Atatürk, bu manada, 1924 yılından itibaren Cumhuriyetin ilk dönemlerinin ideologlarından Ziya Gökalp'in benimsediği çizgiden ayrılmış ve Ahmet Ağaoğlu, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı gibi isimlerin temsil ettiği Batıcı yaklaşımı tercih etmişti.¹⁷⁴ Cumhuriyet dönemi 1930 sonrası bu değişimin, dönemin ders kitapları ve yazarlarına da etki ettiğini görmekteyiz. Bunun en önemli örneklerinden biri batıcı aydın Ahmet Ağaoğlu'nun kızı Tezer Taşkiran'ın ders kitabı yazarları arasına girmesidir. Taşkiran, 1939 sonrası inkılapların halka yayılmasında önemli bir araç olan Yurt Bilgisi ders kitaplarını kaleme almıştır. 1943'de ise Türk Ahlakının ilkeleri adlı kitapçığı hazırlamıştır.

Tezer Taşkiran dönemin en velût yazarlarından biridir. “Kadın ve Aile”, “Kadın ve Medeniyet”, “Atatürk ve Kadın”, “Tarih boyunca Türk Kadını” gibi çalışmaları kadın araştırmaları literatüründe önemli bir yere sahiptir. 1926'da Tezer Ağaoğlu ismi ile “Bizde Kadın” makalesi, yeni Cumhuriyet'in ve Medeni Kanun sonrası kadının toplum içindeki rolüne vurguna yapan en önemli yazılar arasındadır. Döneminin siyasal

¹⁷³ Farklı kaynaklarda 1903 ve 1907 diye geçmektedir. Fakat mezar taşında 1905 diye yazılmaktadır.

¹⁷⁴ Beriş, a.g.e., 517. Ankara: Lotus Yayınevi, 2007.

ve toplumsal meselesine duyarlılığı, reformist yaklaşımı, Tezer Taşkıran'ın Türkiye'de modernleşmenin ve kadın hareketinin sembol isimlerinden biri konumuna getirmiştir. Tezer Taşkıran, akademik ve toplumsal uğraşların yanında 7. Dönem Kastamonu 8. ve 9. Dönem Kars milletvekilliği yapmıştır. Bu durum, Taşkıran'a toplumsal/kültürel alanın yanında siyasal alana da nüfûz etme imkanı tanımıştır.¹⁷⁵

3. OSMANLI'DAN CUMHURİYET DÖNEMİNE AHLAK DERS MÜFREDATININ DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren şekillenmeye başlayan ilköğretim anlayışı, II. Meşrutiyet, Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminde yaşanan tarihsel gelişmelerle ilkokul öğretim programları çerçevesinde reforme edilmiştir.¹⁷⁶ Tanzimat dönemi eğitim ideolojisini yansıtan en önemli eserlerden biri, Sadık Rıfat Paşa'nın (1807-1856) kaleme aldığı *Ahlâk Risalesi* başlıklı ders kitabıdır.¹⁷⁷ Bu eser, hem mahalle mektepleri hem de devletin resmi ilkokullarında okutulmak üzere, devlet eliyle bastırılan muhtemelen en eski ders kitabı olup, 1847'den 1876'ya kadar sınıflarda işlenmesi zorunlu tutulmuştur.¹⁷⁸ Risale-i Ahlâk'ta sadakat, hırsızlık (sirkat), haset, gıybet vb. ahlâkî unsurlar temel seviyede açıklanmış ve ahlâk eğitimi dini temalar çerçevesinde gerçekleşmiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Bu biyografi Meryem Demir tarafından hazırlanan "Tezer Taşkıran ve Türk Kadını" adlı Yüksek Lisans çalışmasından özetlenmiştir. Meryem Demir, *Tezer Taşkıran ve Türk Kadını*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2021.

¹⁷⁶ Hayrünisa Alp, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İlköğretim ve Müfredat Programları (1913-1936)*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara 2020, s. 83.

¹⁷⁷ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çeviren: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 89. "Bu kitap Abdülmecit tarafından tashih edilmişti. Tanzimat devrinde baskı hususunda rekor yapmış bir kitap olan bu risalenin elli beş kadar tab'ı mevcuttur." Server R. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, s. 37.

¹⁷⁸ Somel, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁷⁹ Selçuk Akşin Somel konuların dini argümanlarla açıklanmasının ahlak eğitiminde bireyin akıl ve pozitif kimliğinin kullanılmamasını Tanzimat dönemi ideolojinin Avrupa Aydınlanması ve Fransız Devriminin siyasal ve sosyal ideallerinden farklı olduğunu ve eğitimde dinin etkisini kullanarak bireyin disiplinize edilmeye çalışıldığını ifade etmiştir. Somel, *a.g.e.*, s. 92.

Tablo 1. 1913, 1922, 1924, 1926, 1930, 1936 ve 1948 Öğretim Programına Göre Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Yurt Bilgisi Dersindeki Değişim ve Dönüşümler

Tarih	Seviye/ Mektep	Ders ismi	Sınıf	Ders saati						Not
1913	Bir dersane ve muallimli mektepler	Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)	Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Mutavassıta (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf)	Devre-i Aliye		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Üla		Musâhabât-ı Ahlâkiye ayrı bir ders olarak okutulmayıp her sınıftaki kıraat kitaplarında Ahlâk sohbetleri şeklinde gösterilmektedir.
				İkinci Sınıf	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Birinci Sınıf	
				Kıraat dersleri arasında	Kıraat dersleri arasında	Kıraat dersleri arasında	Kıraat dersleri arasında	Kıraat dersleri arasında	Kıraat dersleri arasında	
1913	İki dersane ve muallimli mektepler	Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)	Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Mutavassıta (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf)	Kıraat dersleri arasında		Kıraat dersleri arasında		3***3		Adetleri arasında şu işaret (***) bulunan dersler, o derslerin müctemian, yani her iki sınıf veya iki üç devre birlikte olarak okutulacağını gösterir.
1913	Üç dersane ve muallimli mektepler	Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)	Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Mutavassıta (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf)	2***2		2***2		3***3		Adetleri arasında şu işaret (***) bulunan dersler, o derslerin müctemian, yani her iki sınıf veya iki üç devre birlikte olarak okutulacağını gösterir.
1913	Dört dersane ve muallimli mektepler	Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)	Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Mutavassıta (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf)	2***2		2***2		3	3	Adetleri arasında şu işaret (***) bulunan dersler, o derslerin müctemian, yani her iki sınıf veya iki üç devre birlikte olarak okutulacağını gösterir.
1913	Beş dersane ve muallimli mektepler	Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)	Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Mutavassıta (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf)	2***2		2	2	3	3	Adetleri arasında şu işaret (***) bulunan dersler, o derslerin müctemian, yani her iki sınıf veya iki üç devre birlikte olarak okutulacağını gösterir.
1913	Altı dersane ve muallimli mektepler	Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)	Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Mutavassıta (Birinci ve İkinci Sınıf) Devre-i Üla (Birinci ve İkinci Sınıf)	1	1	1	2	2	3	
1922	İlk mektepler	Malûmât-ı Medeniye	3-4-5 ve 6. sene	6. sene	5. sene	4. sene	3. sene			
				1	1	1	1			

Tablo 1. (Devam) 1913, 1922, 1924, 1926, 1930, 1936 ve 1948 Öğretim Programına Göre Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Yurt Bilgisi Dersindeki Değişim ve Dönüşümler

Tarih	Seviye/ Mektep	Ders ismi	Sınıf	Ders saati						Not
1924	İlk Mektepler	Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye	1-2-3-4-5. sınıf		Beşinci sınıf	Dördün cü sınıf	Üçünc ü sınıf	İkinci sınıf	Birinci sınıf	İlk mekteplerin eğitim süresi 5 yıla indirilmiştir.
					1	1	1			
		Malûmât-ı Vataniye		1	1					
1926	İlk Mektepler	Yurt Bilgisi	4 ve 5. Sınıf		İkinci Devre		Birinci Devre			1924 Programında Malûmât-ı Vataniye olan dersin ismi 1926 Öğretim Programında Yurt Bilgisi olmuştur. 1924'te 5 yıla indirilen ilk mekteplerin tahsil müddeti 1926'dan sonra iki devreye ayrılmıştır. İlk üç sene birinci devre, son iki sene ikinci devredir.
					Beşinci sınıf	Dördün cü sınıf	Üçünc ü sınıf	İkinci sınıf	Birinci sınıf	
				2	2					
1930	İlk Mektepler	Yurt Bilgisi	4 ve 5. Sınıf		1*	2				*5. sınıflarda Yurt Bilgisi haftalık ders cetvelinde 1 saat olarak gösterilmekte fakat müfredat içeriğinde 2 saat diye yazılmıştır.
1936	İlk Okul	Yurt Bilgisi	4 ve 5. Sınıf		1	2				
1948	İlk Okul	Yurttaşlık Bilgisi	4 ve 5. Sınıf		1	2				1948 müfredatında Yurt Bilgisi dersinin ismi Yurttaşlık Bilgisi olarak değişmiştir.

1913'te Mekatib-i ibtidaiyelerin bir ve iki derslane ve muallimli mekteplere mahsus ve altı, beş, dört ve üç derslane ve muallimli mekteplere mahsus iki öğretim programı hazırlanmıştır. Bütün sınıflarda ahlâk dersinin ismi *Musahabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sihhiye ve Medeniye)*'dir. Bir ve iki derslane ve muallimli mekteplerde *Musahabât-ı Ahlâkiye* ayrı bir ders olarak okutulmayıp her sınıftaki kıraat kitaplarında ahlâk sohbetleri şeklinde gösterilmektedir. Bir ve iki derslane ve muallimli mekteplerin devre-i ûladaki ahlâk sohbetlerinden bazıları şunlardır: Anamızı babamızı sevmeliyiz, kardeş ve hemşerilerimizi sevmeliyiz. Padişahımıza ve büyüklerimize itaat etmeliyiz. Memleketimizi sevmeliyiz, hemşehrilerimizi sevmeliyiz. Sancağımıza, ecdadımıza ve ecdadımızın yadigarlarına hürmet etmeliyiz. Âdât-ı milliyemize riayet etmeliyiz.¹⁸⁰

Devre-i mutavassıttaki ahlâk sohbetleri arasında ise şunlar yer almaktadır: Padişahımıza ve büyüklerimize itaat ve muhabbet. Sancağa hürmet, Ecdad yadigarları: Camiler, medreseler, çeşmeler, türbeler, köprüler, imaretler, kervansaraylar, mektepler, tarlamıza çiftimize hürmet. Vezaif-i diniye: Cenab-ı hakka karşı vezaif-i ubudiyet. Fikr-i teşebbüs: Yerin üstü ve altı Cenab-ı Hakkın nimetleriyle doludur; Cenab-ı hakkın en iyi kulları ve vatanın en faideli evladı, bu nimetlerden en çok istifade edenlerdir.¹⁸¹ Devre-i âliyyede ahlâk sohbetlerinden bazı konular şunlardır: Hükümetin salâhiyetleri: Kanunlar- kanunları yapanlar. Mebusan, ayan, intihabat: İntihaba iştirak bir hak ve bir borçtur. Hükümetlerin envai (Münhasıran) Hükümet-i müstebidenin mehaziri. Meşrutiyetin nimetleri. *Kanun-i Esâsi* hakkında bir fikr-i icmalî.¹⁸²

Altı, beş, dört ve üç derslane ve muallimli mekteplere mahsus program incelendiğinde de benzer sohbet konuları yer almıştır. Meşrutiyet dönemi öğretim programında II. Abdülhamit dönemi istibdat dönemi olarak görülmüş ve bu yönetimin sakıncaları vurgulanarak meşrutiyet yönetiminin faydalarına işaret edilmiştir. Geçmişle irtibat tamamen koparılmayıp ecdad sevgisi, ecdadın yadigarları olan cami, köprü, türbe ve mekteplere sahip çıkılmıştır. Öğretim programına göre vazife önemli bir değer olarak görülmüştür. Bu vazifeler arasında; Dini vazifeler, kendine karşı vazifeler, aileye karşı vazifeler, vatana karşı vazifeler, insanlara karşı vazifeler ve hayvanlara karşı vazifeler yer almaktadır.

¹⁸⁰ Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı Bir ve İki Derslane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329, s. 5-6.

¹⁸¹ *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı Bir ve İki Derslane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 6-7.

¹⁸² *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı Bir ve İki Derslane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 8.

1922'ye gelindiğinde, 1913 müfredatında her sene gösterilen *Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)* dersinin ismi *Malûmât-ı Medeniye* diye değiştirilmiş olup, 3., 4., 5. ve 6. sınıfta müstakil birer saatlik ders halinde verilmeye başlanmıştır. Dersin ismi ve saati değişmekle beraber müfredat içeriği benzer kalmıştır. Bu müfredatta da beşinci sınıflarda vazife kavramı önemli bir yer almıştır. Bireyin kendine karşı vazifeleri, ailesine karşı vazifeleri, dinî vazifeleri, medenî, insanî ve toplumsal vazifeler olarak öğrencilere aktarılmıştır. 6. Sınıf öğrencilerine hükümet şekilleri ve bunlar arasındaki farkların aktarılması planlanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan iki yıl sonra hazırlanan müfredatta yerini almıştır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Millî Eğitim Bakanlığı Ankara'da bir ilmî heyet toplayarak ortaokul ve lise programları yeniden düzenlenmiş ve programlardan saltanat dönemine ait izler kaldırılmıştır.¹⁸³ Cumhuriyet yönetimi, okul kitabının yayın işini halkçı bir devlet anlayışının temel hizmetleri arasında görmüş ve bu doğrultuda okul kitabını devletleştirme teşebbüsüne girişmiştir. 2259 sayılı kanun kapsamında okul kitabı özel çıkarların üstüne çıkarılarak her ders için en nitelikli şekilde yazılmış ve seçilmiş tek bir kitaptan ülke genelinde bütün öğrencilerin en ucuz bir şekilde faydalanmaları hedeflenmiştir.¹⁸⁴

1924'te ilk mekteplerin eğitim süresi 5 yıla indirilmiştir. Hazırlanan müfredatta ise *Malûmât-ı Medeniye* dersinin ismi *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* olarak değişmiş olup 1., 2., 3., 4. ve 5. sınıflarda 1 saat olarak gösterilmektedir. İlk mekteplerde çocuklara *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* dersi için 4. ve 5. sınıflarda ders kitabı verilmektedir. Dersin amacı ise öğretim programında şu şekilde yer almaktadır: “Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye derslerinin gayesi gençlere Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla mâlik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, bütün hareketlerinde olması lazım gelen ahlâk esaslarını telkin etmek, velhasıl millî ve insanî vazifelerini takdir ve îfa edebilecek bir hale getirmektir.”¹⁸⁵ İlk üç sınıftaki ahlâk sohbetlerinde çocukları ruhen ve fikren etkileyen millî kahramanların ahlâkî hikayeleri üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte okul ve çevreyi öğrendikleri ahlâkî değerleri uygulayabilecek tatbik edebilecek bir ortam haline getirilmesi planlanmıştır. Bu devrede çocuklara soyut ahlak kurallarını öğretmekten ziyade ahlâkî ve toplumsal alışkanlıkların kazandırılması amaçlanmıştır. Bu amaçla,

¹⁸³ İskit, *a.g.e.*, s. 232.

¹⁸⁴ İskit, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁸⁵ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340, s. 30.

okulun maddi ve manevi ortamı öğrencilerde temizlik, düzen, nezaket, doğruluk, yardımlaşma ve dayanışma güzel şeylere karşı sevgi, görev ve sorumluluk bilinci kazandırmasına yönelik düzenlenmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁸⁶ Öğrencilere okul içinde sınıf müzesi, kütüphane ve okul bahçelerinin oluşturulmasında verilen küçük vazifelerle dayanışma, yardımlaşma ve toplumsal yeteneklerinin artırılması ve ilerleyen yaşlardaki farklı vazife ve sorumluluklara alışkanlık kazandırılması hedeflenmiştir. Okul ortamı öğrencilerin her türlü fikrî teşebbüslerini arttıracak etkinliklere, haklarını ve vazifeleri yerine getirebilmesine imkan sağlamalıdır. Öğrenciler bireysel ihtiraslardan kurtularak toplumun menfaatini incelemeli, toplumun düzeni için kanunlara riayet eden bir Türk vatandaşı olarak yetişmelidir. Program “itaat” kavramı üzerinden rejimsel değişikliği açıklanmaya çalışmıştır. İtaat kavramını körü körüne kazanan öğrencilerin mutlakiyet rejiminin eserleri olduğu belirtilerek bunun da ahlâk ve şahsiyet karakterleri üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu ifade edildikten sonra, öğrenciler okul ortamındaki toplumsal görevlerine, toplumun nizam ve intizamını sağlayan kanunlara itaat ederek Cumhuriyet’in arzu ettiği vatandaşların yetişebileceği vurgulanmıştır. Böylelikle öğrenciler ilerleyen yıllarda göreceği dersler sayesinde Cumhuriyet’in en iyi yönetim şekli olduğunun farkına varacaklardır. Okullarda bu amaçla yetişen bireyler, bizzat kendi yaşantılarıyla en güzel ve mükemmel yönetimin Cumhuriyet idaresi olduğunu öğrenmiş ve gerektiğinde onu korumak için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyecek bir duruma gelmeleri amaçlanmıştır.¹⁸⁷

İlk üç sınıfta ahlâkî sohbetler şeklinde verilmesi planlanan dersin 4. ve 5. Sınıflarında kültürel, siyasi ve iktisadi kurumların önemi, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu, dost ve düşmanları, devlet kurumlarının işleyişi gibi bilgiler aktarılmıştır. 1924 öğretim programı ahlakın temelindeki değişimi vazife kavramı üzerinden göstermektedir. 1913 ve 1922 öğretim programında öğrencilere vazife kavramı işlenirken dini vazifelerden de bahsedilmesine karşın 1924 öğretim programında 4. sınıflarda gösterilen Malûmât-ı Vataniye ders içeriğinden dini vazifeler kaldırılarak “nefsimize, ailemize, milletimize, beşeriyete karşı ve hemşehrilik vazifeleri”¹⁸⁸nden bahsedilmiştir. İki yıl süreyle yürürlükte kalan bu programdan hareketle, Musâhabât-ı

¹⁸⁶ İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1340. s. 29.

¹⁸⁷ İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1340, s. 31.

¹⁸⁸ İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1340, s. 32.

Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye dersinin, Jules Ferry döneminde Fransa’da ilkokul müfredatına dahil edilen “Ahlâk ve Vatandaşlık Eğitimi” dersinden esinlenilmiştir.¹⁸⁹

1924 ilk mektepler programı “iyi vatandaşlar” yetiştirme gayesiyle 1926’da değiştirilmiştir. 1926 öğretim programına göre ilk mektebin başlıca amacı, genç nesli çevresine aktif bir şekilde uyum sağlamak amacıyla iyi vatandaşlar yetiştirmektir. Bu amacın en güzel şekilde gerçekleşmesi için mevcut ilköğretim programının düzenlenmesine lüzum görülmüştür.¹⁹⁰ 1924 öğretim programına göre 5 yıla indirilen ilk mektepler, 1926 programına göre 2 evreye ayrılmıştır. İlk evre ilk üç yılı kapsıyor. 2. evre ise 4 ve 5. sınıfları kapsıyordu. 1924 İlkokul öğretim programına göre *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* dersleri ilk mektebin bütün sınıflarında birer saat olarak verilmekteydi. 1926 ilkokul öğretim programında ise 1., 2. ve 3. sınıf *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* derslerinin içeriği *Hayat Bilgisi* derslerine dahil edilmiştir. *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* dersinin dersin adı *Yurt Bilgisi* şeklinde değiştirilmiş olup 4. ve 5. sınıflarda ikişer saat olarak verilmeye devam etmiştir. “Türkiye’yi bir iş ve aile yurdu”¹⁹¹ haline getirilmesi prensibi üzerine hazırlanan programda *Yurt Bilgisi* dersi öğrencilere çevresinden başlayarak devlet ve milletine ait bilgileri kazanıp mensubiyet duygusu gelişmiş Türkiye Cumhuriyeti’nin aktif vatandaşlarının yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla *Yurt Bilgisi* dersi önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu ders, diğer dersler için adeta merkez görevi görür. İlk eğitimin birinci amacı vatandaş yetiştirmek, gençleri ait oldukları vatan ve millete uyum sağlaktır. “*Yurt Bilgisi*” ise bu amaca doğrudan doğruya hizmet eden derstir; bu açıdan bu ders, diğer derslerin hepsinin bir merkezi ve odak noktası niteliğindedir.¹⁹²

1924 müfredatındaki seküler ahlâk anlayışı 1926’da daha da yaygınlık kazanmıştır. Dersin hedefleri incelendiğinde ahlâk anlayışının temeli devlet, millet ve aile dayanışması üzerine kurulmuştur.¹⁹³ 1926 öğretim programında *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* olan ders isminin *Yurt Bilgisi*’ne dönüşmesi, ahlâk eğitiminin amacının ulus devlet hedefine doğru evrildiğini gösterir. Ulus olma ve

¹⁸⁹ İkim Özdikmenli Çelikoğlu, “Pozitivist Cumhuriyet’te Seküler Ahlakın Gelişimi ve Sınırları: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye ve Üçüncü Cumhuriyet Fransası’nın Karşılaştırmalı İncelenmesi, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013, s. 242.

¹⁹⁰ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Milli Matba, İstanbul 1926, s. 3.

¹⁹¹ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82.

¹⁹² *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82.

¹⁹³ “Onda (öğrencide) devlet, milliyet ve aile tesanüdüne ibtina eden sağlam bir ahlakîyet hissi tevliid etmek ve yaşatmak.” *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 83.

demokratik meşruiyet kavramları, o nüfusu oluşturan kişiler arasındaki özel bağda karşılığını bulur: Modern dönemde bu bağ Yurttaşlık üzerinden kurulmuştur. Yurttaşlık, devlet karşısında bireylere verilen bir dizi eşit hak ve yükümlülüklerdir.¹⁹⁴ Cumhuriyet döneminde *Yurt Bilgisi* dersi aracılığıyla devlet ile millet arasındaki bağlar yeniden gözden geçirilerek bireylere birtakım hak ve yükümlükleri ilan edilmiştir.

1926 Yurt Bilgisi dördüncü sınıfın ders konusu daha ziyade mahallî hayatın, mahallî ve beledi teşkilatın incelenmesinden oluşur.¹⁹⁵ Öğretim programı dördüncü sınıf öğrencilerine bulunduğu mahalden başlayarak, ev, köy, mektep, kasaba ve büyük şehir hayatını tanıtmayı ve çevreleriyle iş birliği kurabilme becerisini kazandırmayı amaçlamıştır. Öğrencilerin toplumun kurallarına riayet ederek üzerine düşen hak ve vazifelerinin farkında olunmasını, köy, kasaba ve büyük şehirleri oluşturan kurum ve kuruluşları, ticari, ekonomik, kültürel, tarımsal ve idari faaliyetler hakkında bilgi sahibi olunmasını amaçlamıştır. Son olarak ise Türkiye'deki hükümet şekli, devleti yöneten vekil, başvekil ve reisi cumhurun görevleri tanıtılmaktadır. 1926 Yurt Bilgisi beşinci sınıfın konularına bütün Türkiye'nin iktisadi, idari ve siyasi teşkilatı dahildir.¹⁹⁶ Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu, Cumhuriyet'in hangi zorluklar ve savaşlar üzerine kurulduğu üzerinde durulmuştur. 1908 öncesi istibdat devri olarak kabul edilerek ve dini esaslara dayanan saltanat ve halife hain olarak tanıtılmıştır. Meşrutiyet dönemi milliyet fikirlerine, büyük harp ve işgallerin üzerine kurulan Cumhuriyet'in millîliği ve istikbal mücadelesi üzerine kurulduğu, bu inkılabın gerçekleşmesini sağlayan devlet adamlarına yer verilmiştir. Beşinci sınıf öğrencilerine devletin bütün idari kurumları (maarif, adliye, sıhhiye, dahiliye) ve görevleri öğrencilere tanıtılır. Hükümetin nasıl işlediği, ekonomik kaynakları, seçimler, kanunların nasıl yapıldığı, vatandaşların hak ve vazifeleri detaylı olarak öğrencilere aktarılır. Çünkü yetişen bireyler de bu yeni sistemin en etkili parçalarından biri olacaktır. Türkiye'deki yabancıların durumları ve yabancı ülkelerdeki Türklerin durumları da ele alınmıştır. Toplumu kültürel olarak eğiten, yön veren tiyatro, sinema, konser ve konferanslar, gençliği kontrol altında tutan spor ve izcilik kulüpleri hakkında da bilgi sahibi yapılmıştır. Yeni Türkiye'nin denizlerde ve demiryollarında, sağlık ve bankacılık

¹⁹⁴ Gianfranco Poggi, *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, Çeviren: Aysun Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 39.

¹⁹⁵ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82.

¹⁹⁶ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82.

alanında yaptığı iş faaliyetleri yeni yetişen bireylere tanıtılarak topluma ve devlete karşı aidiyet ve mensubiyetlerinin gelişmesi amaçlanmıştır.

1930'da yenilenen öğretim programı incelendiğinde 1926 öğretim programının başlangıç metni aynen alınmıştır. 1., 2. ve 3. sınıflarda *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* dersinin yine *Hayat Bilgisi* dersinin içerisinde verilmekle birlikte, 4. ve 5. sınıflarda *Yurt Bilgisi* dersi ikişer saat olarak verilmeye devam etmiştir. 1930 öğretim programına göre 5. Sınıfların *Yurt Bilgisi dersi* haftalık ders cetvelinde 1 saat olarak gösterilmekte fakat müfredat içeriğinde 2 saat diye yazılmıştır. 1930'da hazırlanan öğretim programında Yurt Bilgisi dersinin tanımı, hedefleri, 4. Sınıf ve 5. sınıftaki ders içeriği 1926'da hazırlanan müfredatın aynısıdır.

Devrim hareketlerini, halkın temeli olan öğrencilere en iyi şekilde aktaran, idealize eden onların resmi bir metne dönüşmüş hallerinden biri de dönemin öğretim programlarıdır. Bu amaçla 1936 yılında ilkokul öğretim programı yeniden gözden geçirilmiş ve öğretim programında devrim niteliğinde değişikliklere gidilmiştir. Atatürk önderliğinde yapılan Türk Devriminin çeşitli hameleleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün yurttaşları tarafından sahiplenilmesi istenilen yeni değerler ortaya koymuştur. Türk devriminin zorunlu kıldığı yeni toplumsal, siyasal ve kültürel ihtiyaçlar karşısında, ilkokul programlarında da çeşitli yönlerden yeni değişiklikler yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.¹⁹⁷ Bu ihtiyaçla, 1936 müfredatı Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal, ekonomik, politik ve kültürel değerlerini topluma yaymak amacıyla ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸ Bu amaçla programda ilkokul kurumlarının ulusal eğitimi yayması amacıyla 8 hedef belirlenmiştir. 1. Bilimsellik. Türkiye Cumhuriyeti'nde okuma-yazma seferberliği ilan etmek. 2. Cumhuriyet ilkelerine bağlı yurttaş yetiştirmek (Cumhuriyetçi, Halkçı, Ulusçu, Devletçi, Laik, ve Devrimci yurttaş yetiştirmek). 3. Bireylerin zihnî bedenî ve karakter yönünden gelişmesini sağlamak. 4. Maddî ve içtimaî kabiliyetlerinin gelişmesine katkıda bulunmak. 5. Millî ve yurtçu bir eğitimin tesis edilmesi. 6. Seküler ve içtimai bir ahlâk anlayışını tesis etmek. 7. Türk tarihini araştırarak mevcut iktidarı ve yönetimin sahiplenmesini sağlamak. 8. Türk diline gereken önemi vermek ve muhafaza etmeye çalışmak.¹⁹⁹ 1936 öğretim programının hedefleri Cumhuriyet Halk Partisi

¹⁹⁷ *İlkokul Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, s. 5.

¹⁹⁸ "İlkokul, halk eğitiminin temelini kuran terbiye kurumlarının en önemlilerinden biridir. Bu eğitim, asrımızın sosyal, politik ve ekonomik, ihtiyaçlarından doğmuş bir zarurettir... İlkokulun eğitim yolu ile Türk milletinin ortak malı haline getireceği yeni kıymetler rejimin kültür hakkındaki esas düsturlarıdır ki onlar da Cumhuriyet Halk Partisi programının ulusal eğitim kısmında saptanmıştır." *İlkokul Programı*, 1936, s. 5. Cumhuriyet döneminde ilk defa bir öğretim programı dönemin siyasi ilkeleri ile ilişki içerisinde olduğu bu programda ifade edilmiştir.

¹⁹⁹ *İlkokul Programı*, 1936, s. 6-15.

programını çerçevesinde belirlenmiştir.²⁰⁰ Bu hedefler çerçevesinde ilkokul öğretim programları, Cumhuriyet Halk Partisi ulusal eğitim programında belirlenen ve yukarıda açıklanan ilkeleri gerçekleştirmeye imkan verecek şekilde düzenlenmiştir.²⁰¹ Bu açıdan 1936 programına, eskisine göre çok daha fazla ve ileri derecede siyasi bir içerik eklendiği söylenebilir.²⁰² İlkokulun temel hedefi Cumhuriyet ilkelerine bağlı, onu muhafaza eden ve toplumsal ahlakı gelişmiş yurttaşlar yetiştirmektir.

Cumhuriyet dönemi ilkokula çok büyük önem verilmiştir. İlkokul birtakım bilgileri kuru kuruya veren, ezber yaptıran bir kurum olmaktan ziyade gerek okul içinde gerek okul dışında bireyleri aktifleştiren, iktisadi, ekonomik, kültürel ve siyasi konulara dahil eden bir kurum olmuştur. İlkokulun en önemli görevlerinden biri de yeni yetişen bireyleri, yurttaşları kültürlendirmektir. Onları milli duygularla beslemektir. İlkokul denince akla sadece okuma yazma gibi temel bilgileri öğretme ve bazı bilgiler veren bir yer değil, halk eğitiminin en önemli kısmını üzerine almış milli bir kurum anlaşılması amaçlanmıştır.²⁰³ İlkokul, bireylere düşünmeyi, araştırmayı, uygulamayı aşılama çalışmıştır. Fakat öğrencilerin bu becerilerini daha ziyade Cumhuriyet ve iktidarın nüfuzu üzerinde yapılmasını amaçlamıştır. Bütün derslerin amacı, Cumhuriyet değerlerinin devamlılığını sağlamak ve nesilden nesile aktarmak üzere kurgulanmıştır. Bu konuda Yurt Bilgisi dersine ve öğretmenlere önemli görevler düşmüştür. Yurt bilgisi dersinde öğretmenin görevi, öğrencilere yalnızca milli kurumları tanıtmak değil, milli kurumların manasını ve önemlerini kavratarak, öğrencilerde bu kurumlara karşı bağlılık ve saygı duygusunun kazandırılmasıdır. Yine bu ders aracılığıyla öğretmen, çocuklara kuru kuruya haklarını ve görevlerini öğretmekle kalmayarak bu hakların ve görevlerin önemi üzerinde duracaktır. Bu hakları elde etmek için asırlardan beri milletin yaptığı fedakârlıkları öğrenciye anlatacak ve bu haklardan yoksun kalan milletlerin elim olan halini kavratacaktır. Buna karşı her vatandaşın, yurttaşlık görevlerini milletin istediği gibi ve istediği zaman yapmasının ne kadar önemli ve zaruri olduğunu, görevini yapmayanın hak istemeye hakkı olmayacağını anlatacaktır. Öğretmenler Yurt Bilgisi

²⁰⁰ “Cumhuriyet Halk Partisi programı her öğretim ve eğitim kurumunda talebenin girişim kapasitesini kırmamaya, sevgenlik, ve okşayışla özen göstermekle beraber, onları hayatta kusurlu olmaktan korumak için ciddi bir yasav ve düzene, içten bir ahlak anlayışına alıştırmak, önemli olduğu kanaatindeyiz” düsturu ile okulda takip edilecek disiplin ile göz önünde tutulması lazım gelen esasları saptamaktır.” *İlkokul Programı*, 1936, s. 12-13. Parti programındaki ilke 1936 ilkokul öğretim programında ilkokulun hedefleri arasında gösterilmesi mevcut siyasal iktidar ile eğitimin yakınlığını bir anlamda iktidarın eğitime nüfuz gücünü göstermektedir.

²⁰¹ *İlkokul Programı*, 1936, s. 15.

²⁰² Alp, a.g.e., s. 86.

²⁰³ *İlkokul Programı*, 1936, s. 17.

dersi aracılığıyla her Türk vatandaşının milli vazifeleri uğrunda en yüksek fedakârlığı yapması ve gerekirse canını feda etmesi gerektiğini kavratacaktır.²⁰⁴

1936 öğretim programında bütün derslere müfredatın başında belirtilen amaçlar çerçevesinde belirli hedefler verilmiştir. Yurt bilgisi dersinin bu anlamda 6 hedefi belirlenmiştir. 1. Millet kavramını, Türk milletini, askerini ve ordusunu çocuklara sevdirmek ve saydırmak. 2. Cumhuriyet rejiminin önemini kavramış ve rejime sadık ve vefakar yurttaşlar yetiştirmek. 3. Türk inkılabının önemini kavramış, öğrencileri Türk inkılabının fedakar bir unsuru olarak yetiştirmek. 4. Devlet kurumunun işleyişini ve organlarını öğrencilerin seviyesine inerek anlatmak ve öğretmen. 5. Kanun nizamını anlatarak devlete karşı itaat duygusunu çocukta oluşturmak ve öğrencilere hak ve vazifelerini öğretmek. 6. Bireylere millet ve yurt sevgisini aşlamak ve her koşulda yurt ve millet sevgisini bireyin menfaatlerinin önünde tutmasını sağlamak.²⁰⁵ Bu hedeflerin gerçekleşmesi için de 12 direktif²⁰⁶ belirlenmiştir. 1. Öğretmen talebeye kuru bilgi yerine, canlı misaller üzerinden öğretim yapmalı. 2. Öğretilen konular öğrencide akide ülkü haline gelmeli. 3. Öğrenciler sadece alaka duymakla hedefi olmakla kalmamalı eyleme geçmelidir. 4. Yurt Bilgisi derslerinde milli gayenin her şeyin üstünde olduğunu bilmeli, milli dayanışmayı ve milli disiplini çocuklara kavratmalı. 5. Öğrencilere meslek seçiminde kendi kabiliyetine uygun olmakla beraber milletin menfaatini de düşündürmeli, bireyler her ne meslek yaparsa yapsın bunu milli menfaate uygun olarak yapmayı bir vazife bilmelidir. 6. Öğretmen her işte disiplinli ve karakterli olmanın ehemmiyetini çocuklara belirtmeli. 7. Öğretmen konuları anlatırken öğrencilerin çevresinde olan hadiselerden, onların şahit oldukları olaylar üzerinden anlatmalı. 8. Konuları kavratmak için basit ve örnek olaylarla aktarmalı. 9. Öğretmen Yurt Bilgisi dersindeki konularla hayat arasında sıkı bir irtibat kurdurmalı. 10. Yurt bilgisi konuları anlatırken öğrencilerin olayları canlandırabilmesi için gezilerden ve ziyaretlerden yararlanmalı. Örneği askeri kurumlar, belediye ve hükümet daireleri yerinde görülmeli. 11. Yine Yurt bilgi konularını canlandırabilmek için resim, fotoğraf ve tablolardan yararlanılmalı. 12. Yurt Bilgisi dersi diğer derslerle irtibatlandırılmalıdır. Müzik, resim, tarih vb. derslerle alaka kurulmalıdır.²⁰⁷ 1936 yılı ilkokul programının amaç, içerik ve öğretim yöntemlerindeki köklü değişimler üzerinde 1930'lu yılların ortasından itibaren

²⁰⁴ *İlkokul Programı*, 1936, s. 20.

²⁰⁵ *İlkokul Programı*, 1936, s. 103-104.

²⁰⁶ Direktifler, öğretmenlere Yurt Bilgisi dersinin nasıl işlenmesi gerektiği, dersten nelerin beklendiğini anlatan kazanım ifadeleridir.

²⁰⁷ *İlkokul Programı*, 1936, s. 104-109.

yaklaşan II. Dünya Savaşı'nın etkisine giren Türkiye'nin otoriterleşen tutumu önemli ölçüde kendini göstermektedir.²⁰⁸

1948 ilkokul öğretim programında Milli Eğitimin toplumsal, kişisel, insanlık münasebetleri ve ekonomik hayat bakımından dört amacı belirlenmiştir. 1930 müfredatında *Yurt Bilgisi* olan dersin ismi 1948 müfredatıyla *Yurttaşlık Bilgisi* olarak değişmiştir. 1948 Yurttaşlık Bilgisi dersi kapsamında 7 amaç belirlenmiştir. 1. Öğrencilere topluluk halinde yaşamının zorunluluk olduğunu kavratarak, yeni yetişen bireylerde ulus kavramını bilincinde, Türk milletine, askerine ve ordusuna sevgi, saygı ve güvenilirlik kazandırmak. 2. Ulus ve yurt işlerine ilgi duyan, her işten üstün tutan ve bu uğurda canla başla çalışan bireyler yetiştirmek. 3. Öğrencileri Cumhuriyetçi, Ulusçu, Halkçı, Devletçi, Laik, ve Devrimci bir yurttaş olarak yetiştirmek. 4. Cumhuriyetin niteliğini ve önemini kavratmak. 5. Türk devriminin değerlerine bağlı birer fert yetiştirmek. 6. Kanuna ve devlet otoritesine bağlı, hak ve vazifesini kavramış vatandaşlar yetiştirmek. 7. Türkiye'nin devlet teşkilatını seviyelerine göre öğrencilere tanıtmak.²⁰⁹ Öğretim programında bu 7 amacı gerçekleştirmek için 14 açıklama²¹⁰ ifadesi mevcuttur. 1936'da 12 ifade varken 1948'de 2 madde daha ilave edilmiştir. Bunlardan birisi programın ilkelerinden de birisi olan Türk ahlâk ilkeleri ile ilgilidir. Öğretmenin Yurttaşlık Bilgisi konularını işlerken “Türk ahlakının ilkeleri” ni somut olaylardan yola çıkarak öğretmesi hedeflenmiştir.²¹¹ Diğer madde ise bireylere vatanını tanıtmak, vatanlarının yaşama şartlarını incelemek ve bu şartların geliştirilmesi üzerinde onları düşündürmek amacıyla, yakın şehir, kasaba ve köyler arasında gezi planları hazırlamalıdır. Bu kapsamda öğrencilerin duygusal bir bağ ile yurttaşlarını tanımalarını ve onlarla yardım ve işbirliği ruhuyla kaynaşmalarının sağlanması hedeflenmiştir.²¹² Böylelikle ahlakî ilkelerin öğretiminde teorik zeminden yaşam merkezli bir yaklaşıma doğru bir hareket edilmiştir.

Yurttaşlık Bilgisi 4. sınıflarda 6 konu belirlenmiştir. Toplumsal hayat, ailede ve okulda hayat, büyük ulusum, köylerde hayat, şehir ve kasabalarda hayat, yurdumuzun idaresi ve Türkiye devleti. 5. sınıflarda ise 10 konu belirlenmiştir. Hükümet ne işler görür?, hükümetin masrafları, devletle yurttaşlar arasındaki ilişki, Türkiye'de idare bölümü, yurdumuzda sosyal ilişkiler ve hükümet teşkilatına yardımcı kurumlar, halkın

²⁰⁸ Alp, a.g.e., s. 86.

²⁰⁹ *İlk Okul Programı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, s. 147-148.

²¹⁰ 1936 öğretim programında bu “direktif” olarak geçmekteydi.

²¹¹ *İlk Okul Programı*, 1948, s. 151.

²¹² *İlk Okul Programı*, 1948, s. 152.

aydınlatılmasına hizmet eden kurumlar ve vasıtalar, ulusal ekonomi, gençlik ve spor, demokrasi, herkes kendi yeteneklerine göre hayatta bir geçim yolu bulmak zorundadır.

Sonuç olarak, 1913'te Musahabât-ı Ahlâkiye derslerinin içeriği bireylerin tarihî, dinî, sıhhî ve medenî gelişimlerine katkıda bulunmak amacıyla ahlâk sohbetleri şeklinde verilirken Cumhuriyet döneminde dersin isminde ve içeriğinde değişim yaşanmıştır. 1926'da Yurt Bilgisine dönüşen ders ile, modern ulus-devlet yapısına dönüşen Türkiye Cumhuriyeti'nin değerlerine sahip çıkan yurttaş yetiştirilmesi amaçlanmıştır.

3.1. AHLÂK DERSLERİNDEN YURT BİLGİSİNE “AHLÂK” MESELESİ

Ahlâk dersleri 1847'de mektep dersleri arasında yerini almıştır. 1913'de *Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)* ismini almıştır. 1948'e kadar ise *Musâhabât-ı Ahlâkiye* ve *Malûmât-ı Medeniye*, *Malûmât-ı Medeniye*, *Malûmât-ı Vataniye*, *Yurt Bilgisi* ve *Yurttaşlık Bilgisi* gibi farklı isimler almıştır. *Malûmât-ı Medeniye* dersinin ahlâk dersiyle olan ilişkisi Satı Bey'in *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*'nda yayımlanan bir makalesinde de dile getirilmiştir. Satı Bey'e göre, *Malûmât-ı Medeniye* dersi, ahlâk dersinin bir “şubesi” olarak değerlendirilmelidir. Zira bu derste, “ahlâk derslerinin içeriğine de dahil olan “vezaif-i medeniye” konusu -daha ayrıntılı biçimde- incelenir, fakat buna bir de vezaif-i medeniye konusu eklenir.”²¹³ Mehmed Emin de *Malûmât-ı Vataniye*'nin ahlâk'ın bir cüz'ü, kısmı olduğunu ifade etmiştir: “İnsanın vazifelerini mevzu'-ı bahs eden ilme “ahlâk” derler. *Ma'lûmât-ı Vataniye* bu vazifelerin bir kısmını bize öğrettiğine nazaran “ahlâk”ın bir faslıdır.”²¹⁴ Bu anlamda Yurt Bilgisi, Yurttaşlık Bilgisi, *Malûmât-ı Medeniye* ve *Vataniye* dersleri ahlâk eğitiminin içine dahildir. Böylelikle 1923-1946 arası bu dersin ismi her ne kadar değişse de genel anlamda ahlâk eğitiminin bir parçasıdır. Fakat bununla birlikte bu isim değişikliği modern eğitimin ahlâk dersinden beklentisini açık etmektedir. Bu da yurttaşlık eğitime dönüşen ahlâk dersinin bireye hak ve sorumluluklarını öğreten vatanına ve devletine bağlı yurttaşlar yetiştirmeyi amaçladığını göstermektedir. 1940'lara gelindiğinde seküler ve millî bir çizgiye dönüşen Yurt Bilgisi, bireyin devlete, devletin bireye karşı hak ve sorumluluklarını gösteren sorunlara karşı pratik çözümler sunabilen bir derse dönüşmüştür. *Musâhabât-ı Ahlâkiye* ve *Malûmât-ı Vataniye* toplumun küçük bireyleri demek olan çocuklara bir an evvel toplum içindeki görev ve haklarını tanıtmayı hedefler. Öğrencilerin görev, hak ve sorumluluklarını bilmesi ve

²¹³ Füsün Üstel, “*Makbul Vatandaş'ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 46.

²¹⁴ Mehmed Emin, *Malûmât-ı Vataniye*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1926, s. 11.

tanınması yeterli görülmeyerek bunları içselleştirilmesi de hedeflenmiştir.²¹⁵ 1926'daki Ali Kâmi'nin *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* derslerinden bu beklentisi ile dersin ilerleyen yıllardaki ismi olan Medeni Bilgiler ve Yurt Bilgisi dersindeki beklentilerin birbiriyle uyumlu olduğu görülmüştür. Afet İnan tarafından kaleme alınan *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I* kitabında medenî bilgilerin ne olduğu şu şekilde tanımlanmıştır: "Vatandaşlara, gerek devlet ve hükümetle ve gerek aralarındaki münasebete nazaran mevcut vazifeleri ve hakları ve umumiyetle devlet teşkilatını öğreten bilgiler, "*Medenî Bilgiler*" namı altında toplanmıştır."²¹⁶ 1936 müfredatının en önemli ders kitabı yazarlarından Tezer Taşkiran Yurt Bilgisini şu şekilde tanımlamıştır: "Yurt bilgisi, içinde yaşadığımız cemiyetin bir kişisi olarak ne gibi haklarımız, görev ve vazifelerimiz olduğunu öğreten ve bu cemiyetin kuruluşlarını tanıtan bilgilere denir."²¹⁷ Yurt bilgisi dersi özellikle merkezine üç konuyu almıştır. Bunlar vatan, millet ve Cumhuriyettir.²¹⁸ Bunun yanında bireyin hak, görev ve sorumlulukları çok önemli bir yere sahiptir. 1936'da ilkokul öğretim programı hazırlanırken Yurt Bilgisi dersinin ismi Yurttaşlık Bilgisi olarak teklif edilmiştir. Fakat bu dersler tarih gibi, yurt bilgisi gibi bizde kitaba bağlanmış olduğu için başlangıçta ve o zamanki kurumlara bağlı ilişkileri dolayısıyla, diğer taraftan ortaokullarda yurt bilgisi dersi olması sebebiyle bu düzenlemeye yani isminin değiştirilmesi yönünde hareket edilmemiştir.²¹⁹ 1943 II. Maarif Şûrasında yeniden gündeme gelen ve dersin isminin değişimi komisyon tarafından uygun görülmüştür. Maarif Şûrasında millî değerleri içeren ve insanı da merkeze aldığı gerekçesiyle bir yurttaşlık bilgisi şeklinde dersin isminin değişmesi komisyon tarafından onaydan geçmiştir.²²⁰ Dersin isminin değişikliği ile aynı zamanda 1926'dan 1943'e kadar devlet ve kurum tarihi şeklinde verilen derse birey merkezli bir misyonun yüklenmesi amaçlanmıştır. Bu değişim, toplum merkezli bir yurt bilgisinden birey merkezli bir yurttaşlık bilgisine dönüşümün habercisi olmuştur.

²¹⁵ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 5.

²¹⁶ Afet İnan, *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 3.

²¹⁷ Tezer Taşkiran, *Yurt Bilgisi I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, s. 1.

²¹⁸ "Yurt Bilgisi bana; beni yaşatan en değerli, en sevgili üç varlık tanıttı: Yurdum, milletim ve cumhuriyetim!" Tarık Emin Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 81.

²¹⁹ Maarif Vekilliği, *İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s. 145.

²²⁰ *İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943*, s. 145.

4. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ DÜŞÜNCE AKIMLARI

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi eğitim anlayışlarının temel dayanaklarını ortaya koyabilmek için Cumhuriyet dönemi öncesi fikrî ve siyasî düşünce akımlarının eğitimle ilgili yaklaşımları analiz edilmelidir. Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişteki fikir akımları her iki dönemde de eğitim, kültür, siyaset, ekonomi ve askeri alandaki eğilimleri anlamlandırmada çok önemlidir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e taşınan ve varlığını devam ettiren fikir akımları toplumun birçok alanında da etkisini göstermiştir. Bu fikir akımlarının temsilcileri ve yayın organları ise iddialarını sürekli gündeme taşıyarak toplum tarafından kabul görülmesini amaçlamıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e fikir akımları temsilcileri ve faaliyet gösterdikleri başlıca yayın organları aşağıdaki tablo şeklindedir.²²¹

Tablo 2. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi Fikir Akımları, Temsilcileri ve Yayın Organları

OSMANLILIK	Yayın Organları	İSLAMCILIK	Yayın Organları	BATICILIK	Yayın Organları	TÜRKÇÜLÜK	Yayın Organları
Namık Kemal	Hürriyet Gazetesi	Musa Kazım	Volkan	Abdullah Cevdet	İctihad Dergisi	Ziya Gökalp	Türk Yurdu
Mithat Paşa	Tasvir-i Efkar	Said Halim	Beyanü'l Hak	Celal Nuri	Tanin	Tekin Alp	Genç Kalemler
Ziya Paşa	Muhbir	Hacı Fehim	Sırat-ı Müstakim	Kılıçzade Hakkı	İkdam	Ömer Seyfettin	İslam Mecmuası
Ali Suavi	Tercüman-ı Hakikat	Filibeli Ahmet Hilmi	Sebilürreşad	Mustafa Satı El-Husri		Yusuf Akçura	Yeni Mecmua
Mustafa Fazıl Paşa	Tercüman-ı Ahval	M. Şemseddin	Hikmet	Tevfik Fikret		Ahmet Ağaoğlu	İctimaiyet Mecmuası
		Mehmet Akif					Milli Tetebbular Mecmuası
		Babanzade Ahmet Hilmi					

4.1. OSMANLILIK

Tanzimatla ortaya çıkan bu fikir akımı Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan toplumların din, dil, ırk ayrımı yapılmaksızın Osmanlılık etrafında toplanmasını amaçlar. Fakat 1912 Balkan savaşı sonrası Balkanlardaki milletlerin Osmanlı'dan ayrılmasıyla devletin bu birlik ve beraberliğin sağlanamadığı düşüncesiyle bu fikri akım gücünü kaybetmiştir. Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan çeşitli dinî ve etnik toplulukları tek bir “Osmanlı milleti” olarak tanımlayan ve bu unsurları ortak imparatorluk ideali etrafında birleştirme düşüncesine Osmanlılık denmektedir.²²² Osmanlılık düşüncesi farklı ırktan milletleri bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti içinde bir arada yaşayabilme düşüncesine dayanır.

²²¹ Tablo içindeki bazı yazarlar zaman zaman birbirleriyle fikir ayrılığına düşüp farklı dergiler çıkarsalar da temel anlamda bu şekilde bir ayrım yapmak mümkündür.

²²² Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)*, Cilt 1, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 88.

Osmanlı dönemin ahlâk kitapları, Osmanlılık siyasi düşüncesini bütün tabana yayan önemli eserlerdendir. Padişaha bağlılıkla vatan içinde birlik ve beraberlik içinde yaşama düşüncesi sınırları bu kitaplar aracılığıyla bütün topluma yayılmaya çalışılmıştır. Bu dönem kaleme alınan eserler arasında bir tanesi diğer eserlere göre bir adım öne çıkmaktadır. Bu da Osmanlılığın otoriter yorumunu somutlaştıran 1847'den 1880'lere değin mahalle mekteplerinde ve ibtidai okullarında okutulan “Ahlâk Risalesi” adlı ders kitabıdır. Tanzimat'ın “ideoloğu” sayılabilecek Sadık Rifat Paşa tarafından kaleme alınan bu kitap, Anadolu ve Balkanlar'daki İslam mekteplerinde uzun yıllar boyunca “demirbaş kitap” konumunda varlığını sürdürmüştür.²²³

Ahlâk kitapları, siyasi akımların tabana yayılmasında önemli görevlerde bulunmuştur. Her ideoloji kendi ahlâk kitabını yazmış ve ideolojilerin değişmesiyle ahlâk kitaplarının içerikleri de değişmiştir. Siyasi ideolojilerin ahlâk kitapları üzerindeki otoriter tutumu ise zaman geçtikçe daha da sıkılaşmıştır. Her yaşa uygun yazılan bu ahlâk kitapları toplumun tamamını kontrol altında tutmayı amaçlamaktadır. Okul öncesindeki ahlâkî hikayelerle düşünce sisteminin ruhu, ilkokul seviyesindeki ahlâk kitaplarıyla ideolojilerin temel kavramları, lise seviyesinde ve yükseköğretimdeki kitaplar aracılığıyla ise ideolojilerin felsefi kaynakları ve toplumdaki temel meselelere çözüm arayışları sunulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda ahlâk kitapları ideolojilerin taşıyıcıları olmuştur ve ideolojilerin değişmesiyle ahlâk kitaplarının yazarları ve içerikleri de değişim ve dönüşüme uğramıştır. Tanzimat döneminden Meşrutiyete ve Meşrutiyetten Cumhuriyet'e fikir akımları değiştiği gibi ahlâk kitapları da aynı ölçüde değişim geçirmiştir. Çünkü her dönemin ahlâk kitabı bir anlamda kendi “vatandaş”ını, “yurttaş”ını tasvir ediyordu. 1847'den 1920'lere kadar ahlâk kitapları ve ideolojik sistemler arasındaki ilişkiyi ikiye ayırmak mümkün olabilmektedir. 1913'e kadarki ahlâk eğitimi İslami değerlerin ağır bastığı bir müfredata sahipken 1913 sonrası İttihat ve Terakki döneminde hazırlanan ahlâk kitaplarında Osmanlılık düşüncesi güç kaybetmiştir. Bu fikir akımının düşünceleri Cumhuriyet dönemi hazırlanan ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarında kendine yer bulamamıştır.

4.2. BATICILIK

1683'de başlayan ve 16 yıl devam II. Viyana Kuşatması sonunda 1699'da Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti ilk toprak kaybını yaşamıştır. Lale devrinde ilk kez Fransa'da geçici elçiliğin açılması Batı'daki gelişmeleri takip etme açısından

²²³ Somel, *Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)*, s. 94.

önemli bir harekettir. 1720’de Osmanlı Devleti tarafından 28 Mehmet Çelebi’nin ilk sefir olarak Fransa’ya atanmış ve 11 aylık seyahatinde yerinde gördüğü kültürel ekonomik ve askeri hareketlilikleri kaleme almıştır. III. Selim döneminde ise askeri ve teknik alanda batı ile temaslar arttırılmış ve Osmanlı askeri ve teknik anlamda yenileşme hareketine girişmiştir. Nizam-ı Cedid ordusu kurulması ve askeri eğitimler için Levent ve Selimiye kışlalarının kurulmasının yanında ilk defa askeri okullarda Fransızca eğitime başlaması Osmanlı Devleti’nin Batı ile ilişkilerini görmekte oldukça önemli bir gelişmedir. Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet’e kadar devam eden askeri ve teknik yenilik hareketlerine baktığımızda bozulan kurumları “modernite” kavramı içinde düzen ve yenileşme hareketine girişildiği görülmektedir. “İmparatorluk düzeni içinde devletin devamlılığı için mücadele eden İttihat-Terakki’nin “denetim”e öncelik veren siyasi yaklaşımı ile “modern bir ulus devlet” inşa etmek isteyen Kemalistlerin halkın “denetim”i ile yetinmeyip aynı zamanda toplumun değişim ve dönüşümüne de yönelen siyasi tavrı arasında farklılık göstermektedir.²²⁴ Bu da II. Meşrutiyet fikir akımlarından radikal anlamda değişim ve dönüşümü arzulayan Batıcı ve Türkçü aydınların kendisine Erken Cumhuriyet kadrolarında nasıl yer bulduğunu anlaşılmasında önemli bir etkidir. Batıcılar arasında önemli yere sahip olan Celal Nuri’nin Malta sürgününden sonra 1920-1927 Gelibolu, 1927-1935 Tekirdağ milletvekilliği ve 1924 Anayasasını hazırlayan komisyona başkanlık ve rapötörlük yapması, II. Meşrutiyetten itibaren kadın, çocuk, din, siyaset ve kılık kıyafet vb alanda yaşam tarzındaki değişim ve dönüşümleri tetikleyici yazılar kaleme alan Kılıçzade Hakkı, TBMM’de 3. Dönem Kocaeli, 4. ve 7. Dönem Muş milletvekilliğini yapması Batıcı fikir akımının Cumhuriyet dönemi siyaset hayatında da ne kadar etkili olduğunu görmekte önemlidir. Kılıçzade Hakkı, Batıcıların en önemli yayın organlarından olan *İctihad Mecmuasının* 55. ve 57. sayılarında kaleme aldığı “Pek Uyanık Bir Uyku” makalesi, bu fikrî akımın zihin dünyasını ortaya koymaktadır. Kılıçzade Hakkı bu yazısında giyim kuşamdan, ekonomiye, kadınların toplum hayatındaki rollerine kadar Cumhuriyet dönemi inkılapların zihinsel çerçevesine işaret etmiştir.

Türkiye’deki Batılılaşma hareketleri pozitivizm düşüncesiyle yakın ilişki içerisinde şekillenmiştir. Cumhuriyet döneminde ortaya konulan kapsamlı Batılılaşma programı temelde iki meşruiyet krizini barındırmaktadır. Bir yandan “eski” meşruiyet

²²⁴ H. Bahadır Türk, “İdeolojiler ve Sistemler”, *Siyaset* içinde, yazar: Mümtazer Türköne, Lotus Yayınevi, Ankara 2007, s. 142.

kaynağı olan gelenek, geçmiş ve dinî referanslar dışlanmakta, süreklilik yerine köklü bir kopuş ve akıl tercih edilmektedir. Buradaki “akıl” kavramı modern Batı düşüncesinde görülen doğal hukuk, toplumsal sözleşme, halk egemenliğinden ziyade pozitivist bir çerçevede yorumlanmıştır.²²⁵ Toker ve Tekin (2020) bu tür bir Batılılaşmanın Türkiye Cumhuriyeti’ni halktan/kamudan kopuk, toplumsal ve iktisadi alanlarda devletin kendin yeni bir toplum modelinde var ettiğini ifade etmiştir.²²⁶

Cumhuriyet dönemi yapılan inkılaplar da batılı gibi olma fikriyle yakından ilgilidir. Siyasi, iktisadi, ekonomik ve kültürel değişimlerin kaynağı, refere ettikleri toplumlar hep batıdan tercih edilmiştir. Toplumun değer yargılarını değiştirmeyi hedefleyen ve daha sonra ‘Atatürk Devrimleri’ olarak tanımlanan Batıcı reformlar, kültürel açıdan “yeni” ve “geçmişten farklı” bir ortam yaratmaya yönelik birer adım niteliğindedir.²²⁷ Bu adımlar öncelikle geçmişle irtibatı kesip devlet kontrolünde “yeni toplum” oluşturma amaçlı atılmıştır. Bu durum geçmişten kopuş ve kırılmaları meydana getirmiştir. Cumhuriyet dönemi Batılılaşma hareketlerinde eğitim önemli bir yere sahiptir. Osmanlıcılık ve İslamcılık hareketlerindeki benzer rolünü Cumhuriyetle birlikte Batıcılık ve Milliyetçilik’in fikirleri çerçevesinde toplumu idealize etmede kullanan eğitim, her zamankinden daha fazla devlet kontrolüne alınmıştır. Devletin siyasi, kültürel ve ekonomik fikirlerini en alt eğitim kademesinden en yukarıya kadar ne doğrultuda verilmesi gerektiği devletin önemli bir uğraş alanlarından biri olmuştur. 1923-1950 arasında yabancı uzmanlar Türk Eğitim sisteminin birçok alanını incelemiş ve raporlar sunmuştur. Bu durum Türk eğitim sisteminin Batıya kaşı nasıl bir konum aldığını anlamamızda önemli bir yere sahiptir. Tanzimat’la başlayan askeri alanlardaki Batı etkisi Cumhuriyetle bütün eğitim kademelerine nüfuz etmiştir. 1924’de Amerikalı eğitimci John Dewey’in Türkiye’yi ziyareti ve Türk eğitimi üzerine kapsamlı raporu, 1925’de Alfred Kühne’nin Türkiye’deki meslek okulları üzerine inceleme yapması ve bu raporun 1927’de *Maarif Vekaleti Mecmuası*’nda, 1939’da ise *Mesleki Terbiyenin İnkişafına Dair Rapor* ismiyle kitaplaşması, aynı şekilde Omer Buyse’nin 1927’de ziyareti de 1927’de *Maarif Vekaleti*’nde, 1939’da *Teknik Öğretim Hakkında Rapor* ismiyle kitaplaşması yine 1927’de Ziraat Mektepleri üzerine incelemelerde bulunan Alman Prof. Oldenburg ve 1932’de İsviçreli pedagoji profesörü Albert Malche’nin

²²⁵ Nilgün Toker - Serdar Tekin, “*Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten ‘Kamusuz Demokrasi’ye*”, Cilt 3, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık* içinde, düzenleyen: Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 84.

²²⁶ Toker ve Tekin, *a.g.e.*, s. 87.

²²⁷ Toker ve Tekin, *a.g.e.*, s. 89.

Darülfünun hakkındaki raporları eğitim kurumlarının da Batılılaşması açısından önemli adımlar atılmıştır. Bunlarla birlikte ilköğretim kademelerinde incelemelerde bulunan 1924’de Paul Monroe, 1926’da Oscar Frey ve Beryl Parker’in *Türkiye’de İlk Tahsil Hakkında Rapor*’un 1939’da yayınlanması Batılı eğitimciler tarafından bütün eğitim kademelerinde bir inkılap hedeflenmiştir. Türkiye’ye gelip raporlar sunan uzmanlar kadar bir de gelmediği halde Cumhuriyet dönemi aydınları üzerinden Türk eğitim hayatına nüfuzunu sağlayabilen eğitimciler vardır ki bunlar da en az diğerleri kadar Türk eğitim düşüncesi üzerinde derin izler bırakmıştır. Bunların başında hiç şüphesiz Ziya Gökalp üzerinden Türk eğitim düşüncesinde önemli bir etken olan Emile Durkheim’dır.²²⁸ Cumhuriyet dönemi, siyasi inkılabını gerçekleştirmiş toplumsal alanda inkılapların daha etkin olduğu bir dönem kabul edilirse Durkheim’ın²²⁹ önemi diğer uzmanlar yanında bir kez daha öne çıkmaktadır. Savaşların, ekonomik ve ahlâkî alandaki yozlaşmanın arttığı ve toplumun krize doğru sürüklendiği II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e sosyolojinin etkinliği artmıştır. Ziya Gökalp toplumun buhran hayatına Durkheim’ın yaklaşımı üzerinden çözüm arayışına girmiştir. Türkiye’de 1915’de çevirisi yapılmaya başlanan Durkheim’ın düşünceleri Cumhuriyet’in ilanından sonra etkinliğini arttırmıştır. Bunlar arasında Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 1927’de çevrilen *Ahlâk Terbiyesi* değişen ahlâk eğitime rehberlik etmiştir. Dini temel alan ahlâk eğitimi yerine toplumsal ahlâk kaideleri ders kitaplarında yer almaya başlamıştır. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslam ahlakı ve Osmanlı yurttaşını yetiştirmeyi amaçlayan ahlâk kitapları bu dönemde batılı toplumlar nezdinde muasır, çağdaş, medenî aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı itaatkâr, vergisini veren, askerlik hizmetini en önemli vazifelerden biri olarak kabul eden bir yurttaş yetiştirmeyi amaçlamıştır. Çeviri hareketleri ile Batılılaşma eş zamanlı değer kazanmıştır. Tanzimatla birlikte başlayan çeviri hareketleri ve roman çevirileri ile bir anlamda Batı kültürünün Türkiye’ye nakliyesi sağlanmıştır. Cumhuriyet dönemi bu kültürel birikimi daha ileriye götürerek birçok alanda çeviriler yapmıştır. Özellikle ahlâk ve terbiye konusundaki çeviriler Cumhuriyetle birlikte hız kazanmıştır. Bir toplum için en mahrem alanlarda biri olan

²²⁸ Selanik üzerinden Türk toplumuna etki eden diğer bir filozof ise Alfred Fouillee’dir.

²²⁹ “II. Meşrutiyet döneminde toplumsal grupların yapılanmalarını sosyoloji, o günkü adıyla “ictimaiyyat” inceledi. İttihatçı kesim başlangıçta 19. Yüzyılın fikir hareketleri sonucu parçalanmış bir toplumsal yapıyı birlikte tutma kaygısıyla uzlaştırmacı bir toplum modeli arayışına girdi. Toplumsal yapıyı oluşturan tüm tabakaların katılımıyla uyum içerisinde bir yapı hedefleniyordu. Bu tabii ki toplumsal katmanlar arasındaki çelişkiyi vurgulayan Marx’ın modeli olamazdı. Bu nedenle Durkheim’ın “tesanüd” ya “solidarite”si ayrı bir önem kazanmıştı. Bu bağlamda aile de, sosyolojik anlamda bir dayanışma grubu olarak “tesanüt”çülerce ön plana çekiliyordu. Tesanüdün en küçük birimi aileydi. Bu nedenle dönemin belli başlı düşünürleri yazılarında kadın ve aileye sürekli yer verdiler. Türk aile tarihi, Türkiye’ye sosyolojiyi getiren Ziya Gökalp’in yazılarında geniş yer tuttu. *Yeni Mecmua* ve *Milli Tettebular Mecmuası*’nda çıkan yazılarında Gökalp Türk ailesinin gelişimini ele aldı. Aynı konuları irdeleyen bir diğer toplum tarihçisi Halim Sabit’ti.” Toprak, *a.g.e.*, s. 43-44.

ahlâk ve terbiye konusunda bu şekilde kendisini çevrilere açık tutması toplumun hareket ettiği yönü tayin etmede önemli bir işarettir. Bu anlamda 1907’de Fransız Paul Daumer’in *Oğullarıma Terbiye-i Ahlâkiye Siyasiye ve İctimaiye* adlı eserin Cemal Fazıl tarafından, 1922’de İngiliz Filozof ve sosyolog Herbert Spencer’in *Fikri, Ahlaki ve Bedeni Terbiye* adlı eserin Hariciye Vekaleti ve Hukuk Müşaviri Mehmed Münir tarafından, Fransız pedagog Jules Payot’un *İrade Terbiyesi* adlı eserin 1932’de Münür Raşit tarafından, 1933’de Fransız Filozof Henri Bergson’un *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı* adlı eserin Mehmed Emin tarafından, 1937’de Fransız Filozof Frederic Rauh’un *Ahlâk Tecrübesi* adlı eserin Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu tarafından yine aynı yıl Fransız Filozof Paul Janet’in *Aile Ahlaki Felsefe Musahabeleri* adlı eserin Zonguldak Milletvekili Halil Türkmen tarafından, 1940’da Fransız Düşünür Emile Boutroux’un *Avrupa Medeniyetinin Ahlâk Kökleri* adlı eserin Mustafa Rahmi Balaban tarafından çevrilmesi II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Fransız ahlâk düşünürlerinin etkisini görmek mümkündür. 1940’lı yıllarda Türkiye’de, başka toplumlarda da baskın ideoloji olarak etkinliğini sürdüren liberal hümanist düşünceye paralel olarak, Batı medeniyetinin kaynağı olarak görülen Antik-Yunan-Roma mirasına karşı bir ilgi ve merak oluşmuştur.²³⁰ Bu kültürel yolculukta Hasan Ali Yücel, Sabahattin Eyüboğlu ve Nurullah Ataç’ın önemli rolleri olmuştur. Nurullah Ataç 1941’de Sophokles’ten *Oidipus Kolonos’ta* adlı eseri, 1945’de Plautus’tan *Urgan* adlı eseri, 1946’da Terentius’tan *Kaynana, Formio ve Özünü Celladı* adlı eseri, 1947’de aynı yazarın *Hortlak* adlı eseri, 1947’de Plautus’tan *Casina* ve *Buğday Kurdu* adlı eseri, 1949’da Aisopos’dan *Masallar* adlı eserin çevrisini yapmıştır. Sabahattin Eyüboğlu 1942’de Eflatun’un *Lysis* adlı eserin, 1944’de Euripides’ten *Bakkhalar* adlı eserin çevrisini yapmıştır. 1940 sonrası antik Yunan ve Roma dönemine ait çevrilerin artması bu dönem değerlerinin öncelendiğini işaret etmektedir. Bu açıdan Cumhuriyet’in temelleri ve Türkiye’deki sosyo-kültürel hayatın her alanında Batı’dan yapılan çevrilerin önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.²³¹ Bu aydın ve filozoflar arasında en etkin olan Emile Durkheim’in fikirleridir. Selanik, üzerinden Osmanlı düşünce dünyasına giren Durkheim, “tesanüd” sözcüğü ile Meşrutiyet dönemi ders kitaplarına ve süreli yayın makalelerine egemen olmuştur. Bu egemenlik Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Afet Hanım’a yazdırdığı ders notlarına kadar uzanmıştır.²³² Sadık Rifat Paşa’nın eseri nasıl

²³⁰ Özlem Berk, “Batılılaşma ve Çeviri”, Cilt 3, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık* içinde, düzenleyen: Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 514.

²³¹ Berk, *a.g.e.*, s. 513.

²³² Toprak, *a.g.e.*, s. 41.

Tanzimat dönemi eğitim ideolojisini yansıtan en önemli eserse Cumhuriyet dönemi eğitim ideolojisini en iyi aktaran eserlerden biri de Afet İnan'ın bu eseridir. Modern devletin millet, devlet, hakimiyet gibi önemli kavramlarını açıklayan, demokrasi, hürriyet, toplum, hak ve vazife gibi modern devletin ruhunu oluşturacak değerleri ifade eden, bununla birlikte toplumu birbirine bağlayan, iş bölümü ve meslekler gibi çalışma hayatına ait unsurları açıklayan bu kitap, bir nevi toplumla devlet arasındaki sözleşme metnini hazırlamaktadır. İlk mektep ders kitapları aracılığıyla Batı toplumlarının kültürel ve ekonomik faaliyetleri, sosyal hayatı bir rol model olarak öğrencilere sunulmaya çalışılmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi müfredatı üzerinde iki düşünce akımının etkisi yaygın olarak görülmektedir. Bunlar Türkçülük ve Batıcılık. Türkçülük akımı eğitim müfredatını millileşmek, batıcılık akımı ise muasırlaşmak, çağdaşlaşmak ve medenileşmek diye tasvir etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim sisteminde eğitim, öğretim ve ders programları, yeni devletin ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda gelişim göstermiştir. Bu süreç, bir taraftan eğitimin millileşme diğer taraftan da medenileşme hedefleri çerçevesinde ve Batı'da ortaya çıkan çağdaş reformist eğitim hareketlerine uygun yeni ders ve içeriklerin, öğretim metod ve tekniklerinin alınmaya çabalanması gibi çok yönlü bir değişim faaliyetleri olarak açıklanmaktadır.²³³ Türkiye Cumhuriyeti'nde muasırlaşmak, medenileşmek ve ileri medeniyetler arasında olmak ile Batılılaşmak eş değer olarak kabul edilmiştir. Batılılaşmak ön koşul olarak kabul edilmiştir.

II. Meşrutiyet'te tartışılan bazı fikir akımlarına erken Cumhuriyet'te yer verilmediği görülmektedir. Ziya Gökalp II. Meşrutiyette ortaya attığı “İslamlaşmak”, “Türkleşmek”, “Muasırlaşmak” fikrinin İslamlaşmak düşüncelerinin erken Cumhuriyet'te toplumun dışında bırakılmıştır. Benzer bir uygulama Prens Sebahattin'in Osmanlılık fikri içinde söylemek mümkündür. Erken Cumhuriyet inkılapları ve yeni bir ulus-devlet inşasının ideolojik temelleri “Batılaşma” ve “Millileşme” çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir. Muasır medeniyet seviyesine ulaşmak olarak idealize edilen bu yaklaşım, Jön Türkler'in milliyetçi, pozitivist ve Batıcı kanadının fikirlerinin keskinleşmiş biçimini yansıtmaktadır. Bu anlayış, Ziya Gökalp'in hars ve medeniyet ayrımıyla temellendirdiği muasırlaşmak fikrinden çok farklı bir durum değildir. Bu durumla ilgili denilebilir ki Cumhuriyet dönemi inkılaplar, esas itibarıyla Türkçülerin

²³³ Kafadar, *a.g.e.*, s. 192.

milliyetçilik fikri merkezinde ortaya koydukları fikirlerin Batıcıların programları doğrultusunda uygulamaya konulması şeklinde yorumlanabilir.²³⁴

4.3. TÜRKÇÜLÜK

Fransa’da ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri kısa sürede Osmanlı coğrafyasının uç sınırlarında taraftar oluşturmaya başlamıştır. Askeri, ekonomik ve eğitim alanındaki bozulmalar ve huzursuzluklar Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan farklı gruplarda alternatif arayışlara yol açmıştır. 1908 tarihinde Yusuf Akçura, Necib Asım Bey, Veled Çelebi Efendi tarafından siyasete mesafeli ilmî ve kültürel bir toplum gayesiyle Türk Derneğini kurmuşlardır. Dernek her ne kadar Türk adı taşıyor olsa da üyeleri arasında Türk olmayanlar da bulunmaktadır. Osmanlı Mebusan Meclisinde Boyacıyan Agop Efendi gibi mebus olanlar ya da Vlademir Gordlevski gibi önemli Türkologlar bulunmaktadır. Her ne kadar bu isimler lisân hususunda çalışmalarıyla bilinen isimler olsalar dahi, bu durum dönemin baskın siyasî karakteri olan Osmanlılık ile alakalı bir durumdur.²³⁵ Fakat zamanla Batıcı fikir adamlarının Türkçülerle sıkı ilişkiler içinde olması²³⁶ bu hareketi Cumhuriyet sonrasında Batıcı fikirlere yakın görmekteyiz. Türkiye’de milliyetçilik akımı, Atatürk’le değil, II. Meşrutiyet’in en önemli sosyologlarından Ziya Gökalp’in önderliğinde Türkçülük akımını içinde geliştirmiştir.²³⁷ II. Meşrutiyet birçok düşünce akımının faaliyet gösterdiği müstesna bir dönemdir. Bu düşünce akımlarının faaliyet gösterdiği alanlardan biri de mecmualardır. Her bir grup fikirlerini geniş tabana yaymak amacıyla dönemin ruhuna uygun başlıklar altında dergiler çıkarmış veya kendi düşüncesine yakın bulduğu dergilerde makaleler ele almıştır. *Yeni Mecmua*’da²³⁸, ilim, sanat, ahlâk ve millî meselelere dair yazılar yer almaktadır. Dergide ahlâk ve Türkçülük meselesi Ziya Gökalp Necmeddin Sadık Sadak sıklıkla ele alınmaktadır. Bu durum göstermektedir ki ahlâk ve Türkçülük bu derginin temel tartışma konularından birisidir. Dönemin ahlâk tartışmaları özellikle 1917-1918 yıllarında yayımlanan ilk 66 sayıda sıklıkla tartışılmıştır. Talat Bey önderliğinde çıkartılan derginin başyazarları arasında içtimaiyat alanlarında yazı yazar Ziya Gökalp

²³⁴ Kafadar, *a.g.e.*, s. 175.

²³⁵ Bahattin Çatma, II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913), Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2018, s. 115.

²³⁶ Abdullah Cevdet, Yusuf Akçuraoglu ve Ziya Gökalp örneğinde olduğu gibi. Ziya Gökalp’in *Yeni Mecmua*’daki *Yeni Hayat*’a dair yazıları yenileşmenin yönü ile ilgili açılımları göstermektedir.

²³⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Arba Araştırma Basım Yayın, İstanbul 1994, s. 139.

²³⁸ 12 Temmuz 1917’de yayın hayatına başlayan *Yeni Mecmuası* 90 sayı çıkarmıştır. İttihat ve Terakki destekli çıkan dergi Ekim 1918’de 66. sayısından sonra yayın hayatına 5 yıl ara vermiştir. 1922’de 67. sayısını ile devam etmiş ve 1923’te 90. sayı ile yayın hayatına nihayet vermiştir.

ve Necmeddin Sadık Sadak, (Milli edebiyatımızı ön plana çıkarmaya çalışan) Köprülüzâde Mehmed Fuad, Refik Ahmet, Ahmet Emin derginin başyazarlarındandır. *Yeni Mecmua* Ziya Gökalp'in etkin kişiliğinin doğmasına aracılık yapmıştır. Toplumun hızlı dönüşüm sürecinde siyasi ve fikrî olgunluğa ulaşan Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e karşılaşılan fikî çıkmazlara yeni bir çözümleme sunabilmiştir. Bu dönemde getirdiği çözümlemeler üzerinde Durkheim'ın açık etkisi görülmektedir.²³⁹

Osmanlı yıkılma ve dağılma sürecine girmesiyle birçok düşünce akımları ortaya çıkmıştır. Bütün bu fikir akımlarının kendilerine ait bir ahlâk anlayışı da geliştirmiştir. II. Meşrutiyetle alevlenen Türkçülük akımı da ahlâk ile yakın temas içindedir. İslamcılık düşüncesi güç kaybetmesiyle Türkçü düşünürlerin ahlâk düşüncesi ile Türkçülük düşüncesinin birlikteliğine vurgu yaparak yeni bir toplum ideali ortaya koymuştur. Ziya Gökalp *Yeni Mecmua*'da kaleme aldığı "Türkçülük Nasıl Doğdu" makalesi ile Türkçülüğün doğuşu doğal bir sürecin ürünü yerine sunî bir zeminde meydana geldiği iddiasına karşı çıkmaktadır. Ziya Gökalp'e göre Türkçülük düşüncesi insanın toplumsal doğasında var olan üç temel eğilimden doğmuştur. Bunlar, modern dönem toplumda yeni anlamlar kazanan "doğru", "güzel" ve "iyi" kavramlarıdır. Diğer bir ifadeyle Türkçülük düşüncesi, ilimcilik, sanatçılık, ahlakçılık akımlarından ortaya çıkmıştır.²⁴⁰

Ziya Gökalp Türk milliyetçiliğinin temelini ırkçılığa değil, kültür, hars, sanat, ilim ve ahlâk çerçevesinde yorumlamaktadır. Ziya Gökalp *Yeni Mecmua*'da Türkçülük üzerine kaleme aldığı makalelerde ilmi, bedii gibi yönlerin/ tarafların yanında aslında Türk ahlakını da ortaya çıkarmaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Türk ahlakına ulaşmak ortaya çıkarmak, tatbik etmek aslında Türk harsını yaşatmak demektir Ziya Gökalp'e göre. Bunun içindir ki Türk ahlâkı, içtimai hayatta gizlidir. Yeni Türkiye'nin oluşumu ve içtimai inkılabın gerçekleşmesinde Türk ahlakı temel teşkil etmiştir.

Ziya Gökalp, ahlakın, dinin, iktisadın vb içtimai konularının temelinde ümmetin değil milletin olduğunu vurgulamaktadır. Bunu da *Yeni Mecmua*'daki birçok makalesinde farklı yollardan dile getirmiştir. Derginin 42. sayısında Ziya Gökalp, öncelikle eski ve yeni Türkçülük kavramını birbirinden ayırt etmiştir. Ve yeni Türkçülük kavramının eskisinden çok farklı olduğunu iddia etmiştir. Ziya Gökalp burada ilim ve felsefe ayrımından yola çıkarak bir sonuca varmayı yeğlemiştir. Ziya

²³⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

²⁴⁰ Ziya Gökalp, "Türkçülük Nasıl Doğdu?", *Yeni Mecmua*, 18 Nisan 1918, s. 2.

Gökalp'e göre ilim objelerin alanıdır. Felsefe ise subjelerin alanıdır. Fakat felsefe yaparken de salt subjelerden değil de objektivist bir sürecin sonunda olaylara sübjektif fikirlere ulaşılabilir. Yani öncelikle bir mesele ilmin objektif süzgecinden geçtikten sonra felsefenin konusu haline gelmekte ve sübjektif olarak ele alınabilecektir. Burada şöyle bir durumda karşı karşıya kalmaktayız. Subjeler de kendi içinde ferdi süje ve içtimai süjeler olarak ikiye ayrılmaktadır. Ziya Gökalp bunlardan içtimai sübjektifi yeğlerken meseleleri içtimai yönden ele almıştır. Çünkü milli, dini ahlâkî harsın oluşabilmesi için dayanışma ve işbölümünün olması gerekmektedir. Bu da ancak millette olacağını söylemektedir. Ancak millettir ki kendisine mahsus bir lisana, bir dine, bir ahlaka, bir bediyyâta bir hukuka bir iktisadiyyâta, hülâsa bir harsa ve şahsiyete malik olabilir. Demekki hakiki süje ancak millettir ve ahlâk anlayışı ve Türkçülük anlayışının temeli topluma dayanmaktadır. Ziya Gökalp, Türkçülük fikrinin yeni arayış olmadığını yani II. Meşrutiyet'e has olmadığını bunun başlangıcını Lale devrindeki değişim ve dönüşüme bağlamaktadır: "Türkçülük'ünde bazılarının zann ettiği gibi, bu zamanın doğurduğu ceryanlardan değildir. Memleketimizde bu hareketlerin mebd-i hatta Lale devrine kadar çıkarılabilir."²⁴¹ Ziya Gökalp erken Türkçü fikirlerin dağınık ve kapalı olduğunu, içtimai bir ilim ve felsefe süzgecinden geçmediğini belirtmiştir. II. Meşrutiyetle birlikte kökleri millet, toplum ve harsa dayanan millî bir anlayışın geliştiğini ifade etmektedir.²⁴²

Türk tarihinin neredeyse bütün dönemlerinde Türk ırkı ve ulusu kendini diğer toplumlara göre üstün olacak şekilde konumlandırmıştır. Gerçek ya da kurgusal tarihî kökler aracılığıyla Türk kimliğinin ön plana çıkarılması hedeflenmiştir.²⁴³ Osmanlı döneminde çok uluslu bir yapı içerisinde Türklük üzerinden geliştirilen bu fikir akımı Cumhuriyetle birlikte Türk ulusçuluğuna dönüşmüştür. Böylelikle Cumhuriyet dönemi, Ziya Gökalp'in geliştirdiği Türkçülük düşüncesinin mirasından yararlanmakla birlikte modern bir devlet niteliği kazanma hedefleri doğrultusunda Türk milliyetçiliğini geliştirmiştir. Bu anlamda Cumhuriyet dönemi milliyetçiliği Türkçü çizgiden tamamen ayrılmamakla bu miras üzerine kurulmuştur. Özellikle birey devlet arasındaki ilişkiye yön veren Ziya Gökalp'in solidarist (dayanışmacı) fikri üzerine sisteme edilmiştir. Bu düşünce sisteminde devlet ile yurttaşların bir arada yaşamasına imkan sağlayan hak ve vazife kavramları çok önemli yer tutmaktadır. Çünkü gerek Durkheim etkisinde

²⁴¹ Ziya Gökalp, "Türkçülük Nasıl Doğdu?", s. 2.

²⁴² Ziya Gökalp, "Eski Türkçülük, Yeni Türkçülük", *Yeni Mecmua*, 2 Mayıs 1918, s. 2.

²⁴³ Günay Göksu Özdoğan, "Turan'dan" Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), Çeviren: İsmail Kaplan, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 22.

geliştirilen fikir sisteminde Ziya Gökalp'in dayanışmacı anlayışta gerek Cumhuriyet'in temellerini teşkil eden modern ulus düşüncesinde bu kavramlar devlet ile bireyler arası sözleşme niteliğindedir. II. ve Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi ders kitapları aracılığıyla ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarında bu kavramlar önemli ölçüde yeni yetişen bireylere aktarılmıştır. Bununla birlikte 1924 müfredatında *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* dersinin hedefleri “gençlere Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla mâlik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak”²⁴⁴ şeklindeki ifadeleri hem vazife ve hak kavramına hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşı kavramı çerçevesinde Türk ulusçuluğuna vurgu yapılmıştır. Türk milletine vurgu 1926 ilk mektepler öğretim programında daha da artmıştır. “Millî Türk devleti müstakbel bir Cumhuriyet'tir”²⁴⁵ ifadesi ile “millî”lik kavramına vurgu yapılması ve Türk milliyetçiliği için önemli bir siyasi ve kültür organı olan Türk Ocakları'nın hizmetlerinin tanıtılması Türk milliyetçiliğinin 1926 müfredatında da etkisini arttırarak devam ettiğini göstermektedir. Bu program çerçevesinde hazırlanan ders kitaplarında Türk Ocakları yeni yetişen bireylere tanıtılmıştır.²⁴⁶

Milli Mücadele yıllarında mücadelenin en büyük destekçilerinden olan *Dergah Mecmuası*'nda İsmail Hakkı Türk medeniyetinin kaynağını ve hedefini ifade ederken Milli Mücadele döneminin fikrî yapısı hakkında bilgi vermektedir. İsmail Hakkı, Türk medeniyetinin kaynağını İslamî mirastan beslendiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte istenilen şeyin, işte bu Müslüman ve Türk geçmişinden beslenerek çağın gereklerine uygun bir şekilde yeni bir Müslüman ve Türk medeniyetine girmek olduğunu belirtmiştir. Böylelikle Türk medeniyetinde dinin bağınazlıklara giden yollardan ve Batı modernliğinin taklitçi biçiminden uzak durulduğu fikrini savunmuştur. İsmail Hakkı, kökleri İslam inancında, estetik ve ahlakî temelleri Türk kültüründe olan özgün ve yerli bir uyanış hedeflemektedir.²⁴⁷ İsmail Hakkı bu ideali, Millî Mücadele döneminin dinî ve millî kültürün sentezlenmesine dayanan, gelenek ile modernlik arasında denge kurularak Türk toplumsal kimliğin yeniden inşasına işaret etmektedir.

Hasan Âli 1922 tarihli *Dergâh* dergisinin 23. sayısında yazdığı “Felsefe Tedrisatı” adlı makalede, dönemin eğitim anlayışını, ders kitaplarını ve ders programlarını ve sultanilerin gayesini incelemeye devam etmiştir. Ders programlarının

²⁴⁴ İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1340, s. 29.

²⁴⁵ İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, s. 89.

²⁴⁶ Abdülbaki, *Yurt Bilgisi-4*, s. 107.; Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 81.

²⁴⁷ İsmail Hakkı, “Yeşil Medeniyet”, *Dergâh*, 1 Mayıs 1921, s. 63-64.

öğrenciler üzerindeki etkisine de dikkat çekmiştir. Hasan Âli de ders kitapları ve programları üzerinden eğitim aracılığı ile İslamî ve Türk kimliğinin oluşmasına dikkat çekmiştir. Hasan Âli liselerden mezun olan bir öğrencinin sadece programda yer alan bilgileri kazanmakla insanî olgunluğa ulaşmada yeterli olmayacağını belirtmiştir. Birey bu bilgileri kazanmakla gerçek bir İslam ve Türk kimliğini de kazanmış olması gerektiğini belirtmiştir. Aksi durumda ileri düzeyde eğitim veren yabancı bir okul ile Türk liseleri arasında fark olmayacağını belirtmiştir.²⁴⁸ Hasan Âli aynı makalede İslam ve Türk düşüncesi ile yoğurulmayan bir eğitimden kimseye faydasız mankenler çıkacağını belirtmiştir: “Zaten asrî manasıyla dini bütün olmayan, milliyetini takdir edip milletini sevmeyen bir genç ne kadar âlim olursa olsun hudutlarımız haricinden satın alınabilecek faydasız bir mankenden başka ne olabilir.”²⁴⁹ Şükrü Hanioglu, 1 Ekim 2017 tarihli *Sabah Gazetesi*’nde Musul Meselesini ele aldığı yazısında, Erken Cumhuriyet zihniyet dünyası ile ilgili önemli bir tespit ortaya koymuştur. Hanioglu’na göre, İstiklal Harbi’nin ideolojisi, resmi görüşün daha sonra ileri sürdüğü gibi “Türkçülük” değil, Erik J. Zürcher’in ifadesi ile “Müslüman Milliyetçiliği” şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu hareketin kurumları da ilerleyen yıllarda savunulduğundan farklı olarak “etnik bir grup” yerine “dini topluluk/Müslümanlık” anlamındaki “millî”liği vurgulamıştır. Bu kurumlar arasından “Kuva-yı Milliye”, “Misak-ı Millî”, “Büyük Millet Meclisi” gibi ifadelerde yer alan “millî” ve “millet” ifadeleri “Türklük”e değil “İslam” ve “Müslüman” a referans vermektedir.²⁵⁰

Şevket Süreyya Aydemir 1932’de *Kadro* dergisinde Ziya Gökalp üzerine kaleme aldığı yazısında Milli Mücadele dönemi Türkçülük anlayışıyla 1930’ların milli hayatı arasındaki değişime vurgu yapmış ve 1930’ları oluşturan milli hayatın farklılığına işaret etmiştir. Aydemir, 1930’ların millî yaşam koşulları Ziya Gökalp’in etkili olduğu dönem arasındaki ayrıma dikkat çekmiştir. O dönemde amaç olarak görülen birçok şeyin 1930’larda gerçekleşmiş olduğuna, geçmişte gündemde olmayan birçok yeni amaçların ortaya çıktığını belirtmiştir. Aydemir, Ziya Gökalp’in kimliğini ve düşünce sistemini oluşturan tarihsel ve kültürel değerlerin değişmiş veya eskimiş olduğuna dikkat çekmiştir.²⁵¹

²⁴⁸ Hasan Âli, “Felsefe Tedrisatı 2”, *Dergâh*, 20 Mart 1922, s. 639-640-642.

²⁴⁹ Hasan Âli, *a.g.m.*, s. 639-640-642.

²⁵⁰ Şükrü Hanioglu, ““Musul” Neleri Değiştirdi? Benzer Etkiler Nasıl Önlenir?”, *Sabah Gazetesi*, 1 Ekim 2017.

²⁵¹ Şevket Süreyya, *a.g.m.*, s. 33.

Cumhuriyet sonrası sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi birçok alanda etkin olan Türkçü ve Batıcı fikir adamlarının diğer fikir akımlarından farklı olarak varlığını devam ettirmesi Cumhuriyet kadrolarının kimler tarafından oluşturulduğunu tespit açısından önemlidir. Türkçüler'in önemli isimlerinden olan Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Cumhuriyet'in ideolog ve fikir adamlarından olması bu fikir akımının iki döneme vurgu yapmasını sağlayan temel aktörlerdendir. *Yeni hayat*'ta kaleme aldığı meselelerle yeni hayatın milli hayata dönüşmesi gerektiğine vurgu yapan Ziya Gökalp, Cumhuriyet milliyetçiliğine çıkan kapıyı aralamıştır.

Türkçülük akımı ise Birinci Dünya savaşı sonrasında İngilizlerin Arabistan coğrafyasındaki misyonerlik ve Balkanlardaki milliyetçilik faaliyetleri sonucunda güç kazanmıştır. Özellikle Batı karşısındaki askeri kayıplar İslamcılık ve Osmanlıcılık fikir akımlarının terk edilmesine neden olmuştur. Türk milliyetçiliğine “Türkçülük” gibi özel bir ismin verilmesi Osmanlı ve İslam kimliğinden ve milletinden farklı bir düşünceye vurgu yapma ihtiyacının kuvvetli olmasından kaynaklanmaktadır.²⁵² Cumhuriyet dönemi milliyetçiliğinde “etnik bağların yeniden canlandırılması, uzun vadede, İslami kimliği ortadan kaldıracak bir kaldıraç görevini görmüştür.”²⁵³ Bu iddia Türkçülük akımıyla birlikte kültürel, dini, ekonomik ve sosyal alanlarda önemli ayrımın ve kopuşun olduğunu göstermektedir. Yani Osmanlının muhafazakâr ve İslamcı çizgisinden farklı bir yörüngeye geçiş amaçlanmıştır. Bir anlamda Türkçülük akımıyla birlikte referans kaymasının olduğu belirtilmektedir.

4.4. İSLAMCILIK

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren toplumsal yapının ve siyasal meşruiyetin inşasında dinî ve ahlâkî ilkeleri merkezî bir konuma yerleştirmiştir. Devletin ideolojik çerçevesi büyük ölçüde İslamî referanslarla şekillenmiş, birey-toplum ilişkilerinde bu değerlerin belirleyici olması amaçlanmıştır. Bu çerçevede, Hanefî mezhebinin fikhî yorumları esas alınarak mederese sistemi, yalnızca ahlâkî dinî bilgilerin aktarımında değil, aynı zamanda ahlâkî ilkelerin içselleştirilmesine hizmet eden bir kurum olarak hizmet etmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte farklı fikir akımları görünürlük kazanmaya başlamıştır. Bu durum din-ahlâk modernleşme bağlamında yeni tartışmaları beraberinde

²⁵² Mümtazer Türköne, “Ulus-Devlet ve Milliyetçilik”, *Siyaset* içinde, düzenleyen: Mümtazer Türköne, Lotus Yayınevi, Ankara 2007. s. 651.

²⁵³ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 83.

getirmiştir. Dönemin İslamcı düşünürleri İslamın ilerlemeye mani olmadığı görüşü çerçevesinde toplanmıştır. Bu fikir akımı Batı ile ilişkilerin teknik, askerî ve idarî alanla sınırlı kalmasının gerekliliğine vurgu yapmakla birlikte Batılı toplumların dini ve kültürel olarak geride olduğunu iddia etmektedir.

İslamcılık düşüncesini Osmanlı modernleşme hareketlerinin uzantısı olduğunu belirten İsmail Kara, bu meseleye biraz daha yakından bakıldığı zaman farklılıklara ve derin kırılmaların görülebileceğini ifade etmektedir. Çağdaş Türk düşüncesi yazıcılığı açısından Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken bu kırılmaları dikkate almadan bütün tecrübelerin Cumhuriyet'i hazırladığı düşüncesinin problemlili bir yaklaşım olduğunu iddia etmektedir. Tam aksine 1923 sonrası Cumhuriyet tecrübesinin Osmanlı modernleşmesinin beklenebilir bir uzantısı olmadığına vurgu yapmaktadır. Osmanlı ile Cumhuriyet bir kopuş olduğunu ve bunun din üzerinden gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Osmanlı batılılaşma sürecinde iki önemli hususa vurgu yapan Kara, dinî kültürün dönüştürülmesinin öncelikli bir mesele değil, tâli bir mesele olduğu ve dinin batı ile teknik ve irtibatın sağlanmasında dinin buna mani olmadığını destekçisinin olduğunu ifade eden yorumların ortaya çıkması. Diğer önemli husus ise Osmanlı batılılaşma hareketlerine dinî bir muhteva kazandırma arzusu. Bir nevi modernleşme hareketleri ile dini kuralları uzlaştırma isteği. 1923 sonrası Cumhuriyet Türkiye'si'nin ise dinleşme gayretinden vazgeçtiği ve dini politize ederek topluma nüfuz aracı olarak görülmüştür. Bütün bu süreç Kara'yı şu sonuca götürmüştür: Osmanlı modernleşmesinin Müslüman kalarak, İslam aleminden de sorumlu Müslüman bir devlet olduklarının tamamen farkında olarak nasıl modernleşebileceğini öne çıkarırken Cumhuriyet ideolojisi İslam unsurunu devredışı bırakarak, en yumuşak tabirle İslamı ve Müslümanlığı paranteze alarak nasıl modernleşme projesi yürütebileceklerinin peşinde oldular.²⁵⁴ İslamcılık düşüncesi ile ilgilenmeyi “ahlâkî bir mecburiyet” ve “entelektüel vazife” olarak gören İsmail Kara, merkezi İstanbul olan büyük bir birikim üzerine kurulan bu düşünce hareketiyle 1924'den sonra irtibat kurulamadığını ifade etmiştir. Bunun yanında İslamcılık düşüncesinde merkezîlik iddiasını da kaybederek meseleyi Mısır, Hindistan-Pakistan ve İran merkezli okumak zorunda bakmakla birlikte Oryantalistik fikirlerine olunduğu iddia etmektedir.²⁵⁵

²⁵⁴ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s. 24-28.

²⁵⁵ İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, Dergah Yayınları, İstanbul 2017, s. 15.

İsmail Kara Türkiye’de İslamcılık düşüncesini beş dönemde sınıflandırmıştır. Birinci dönem 1870-1908 İttihad-ı İslam Politikaları Dönemi. Birçok fikir akımının temellerinin arandığı III. Selim ıslahatları Avrupa ile yakın ilişkilere kapı aralamıştır. Yapılan teknik ve askeri ıslahatların yanında kültürel ve dini tutumun ne olacağı, Müslümanlarla gayri Müslimlerin sosyal ilişkilerinin nasıl olması gerektiği İslamcılık düşüncesinin temellerini oluşturmaktadır. Tanzimat ve Islahatla birlikte Osmanlı Devletinin siyasi birliğini nasıl temin edeceği fikrine karşı sırayla ittihad-ı Osmanî, ittihad-ı İslam ve İttihad-ı Etrâk düşünceleri arasından ittihad-ı İslam düşüncesi İslamcılık düşüncesinin temellerini oluşturmuştur. İslamcılık düşüncesinin ikinci dönemi 1908-1918 veya 1924 İslamcılık dönemidir. II. Abdülhamit’i İslamcılık düşüncesi içerisindeki yerini konumlandırmak meselenin doğru analitiği açısından oldukça önemlidir. Bu düşünce hareketinin mensuplarının birçoğunun Abdülhamit döneminin muhalifleri ve Jöntürk ve İttihat ve Terakki hareketine mensup veya yakınları olduğu bilinmektedir. II. Abdülhamit dönem modern eğitim kurumlarını ve ders kitapları incelendiğinde merkezi idarenin gücünü koruyarak din ve ahlâk yorumları getirilirken Cemaladdin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi modernist İslamcılar meşrutiyetçi ve hürriyetperver bir çizgide devam etmiştir. Bu anlamda modernist İslamcılar II. Abdülhamit düşüncesi yanında II. Meşrutiyet ve İttihat Terakki hareketine yakın durduğu görülmüştür. İslamcılık hareketinin yayın organları, fikir adamları ve kültürel ve siyasi tartışmalarının en yoğun olduğu dönem II. Meşrutiyet dönemidir. Bu durumda İttihat ve Terakki hareketin İslam coğrafyasında meşruiyetini sağlamak için İslamcılığı bir kaldıraç olarak görmesinin de etkisi büyüktür. Zaten 1923-1924 yılına kadar Cumhuriyet döneminin kurucu ve taşıyıcı kadrosu içinde İslamcılar da mühim bir unsur olarak yer almıştır. Ayrıca Milli Mücadelenin ve İlk Meclis’in dili ve üslubu zaten İslamcı (hilafetçi ve ittihad-ı İslamcı, biraz daha yumuşatırsak İslamcı-Milliyetçi) bir karakterdedir.²⁵⁶ İslamcılığın Üçüncü dönemi: 1924-1944 veya 1960 Muhafazakarlık-Milliyetçilik Dönemidir. Milli mücadelenin kazanılmasında büyük rol oynayan ve Milli Mücadele’nin ruhunu yansıtan I. Meclis’te en kalabalık grup aynı zamanda mücadelenin kahramanları olan sarıklılar yani hocalar/medreseliler ve şeyhler/tekkelilerdi.²⁵⁷ İslamcılık düşüncesi aydınları arasından Şemsettin Günaltay, Cumhuriyet ile birlikte bu hareketten ayrılarak Cumhuriyet idaresi kadroları arasında yer almıştır. İlk olarak 1923’de Sivas milletvekili olarak başlayan Günaltay, vefatına

²⁵⁶ Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş...*, s. 22-27.

²⁵⁷ Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş...*, s. 28.

kadar aktif siyasetin içinde yer almıştır. Bu durum da Cumhuriyet'in fikir akımları arasında seçici davrandığı gibi fikir adamları arasında da benzer titizliği göstermiştir.

Ahlâk, İslamcılık düşüncesi içinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü “ahlâk” farklı ideolojik düşüncelerde farklı anlamlara gelebilmektedir. İdeolojiler ahlâk meselesinin önemini kavrayarak birçok önemli kavramlarını ahlâk üzerinden yürütmüşlerdir. Ahlakı içselleştirerek yeniden yorumlama yoluna gitmişlerdir. İsmail Kara'ya göre ahlâkın birtakım sorunlarına ek olarak göz ardı edilen bir diğer sorun da belirleyicilik açısından siyasetin ahlakın yeri alma sorunudur. Diğer bir ifadeyle ahlâkî ilkelerin siyasî söylemler çerçevesinde şekil almasıdır.²⁵⁸ Bu durum çok önemli meseledir. Çünkü ahlâk dersleri müfredatta yerini almasıyla birlikte bu meseledeki karışıklık daha da artmaktadır. Her siyasi iktidar, ahlâk derslerini kendi düşüncesinin sorunlarını çözen bir araç haline getirmiştir. Dolayısıyla ahlakın konusu siyasetin sorunlarına çözüm üreten, onu meşru kılan düşüncelerden oluşmaya başlamıştır. Bu bağlamda “ahlâk”ın “siyasallaşma” sorunu her dönem pragmatik bir çözüm yolu olarak kullanılsa da uzun süreçte bir mesele haline ve krize dönüşmüştür. Bu durum da ahlakî temel amacından uzaklaştırarak yeri sorunların habercisi olmaya zorlamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi, maarif işlerine odaklanacak ve bu alanda ciddi reformlar gerçekleştirecek uygun bir zaman dilimi sunamamıştır. İç ve dış siyasetin yoğunluğu eğitimi ikinci plana bırakmıştır. Osmanlılık siyaseti ise iç ve dış her politikada etkinliğini sürdürdüğü gibi maarif işlerinde de etkisini göstermiştir. Ancak 1912 sonrası dönemde güç kazanan milliyetçilik akımı eğitim sistemine nüfûz etmeye başlamış; fakat bu girişimlerden beklenen sonuç elde edilememiştir. Birinci dünya savaşının patlak vermesi her türlü çabayı ve girişimi neticesiz bırakmıştır.²⁵⁹ Cumhuriyet döneminde bu fikir akımları yeniden harekete geçmiş fakat İslamcılık Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından birçok alanda olduğu gibi eğitim işlerinin dışında tutulmuştur. Cumhuriyet dönemi ders kitaplarına kadar ders kitaplarında önemli bir yere sahip olan İslamcılık düşüncesi, Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları tarafından kendine yer bulamamıştır.

²⁵⁸ İsmail Kara, “İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri” Cilt 6, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık* içinde, düzenleyen: Tanıl Bora ve Murat Gültekin, İletişim Yayınları, İstanbul 2021. s. 39.

²⁵⁹ İskit, a.g.e., s. 152.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

1800’ler sonrası askeri, ekonomik, siyasi ve kültürel değişimlerle eş zamanlı olarak eğitim alanında sürekli bir arayış içerisine girilmiştir. Askeri alandaki dağılmalar ve bozulmalar toplum tabanında farklı sıkıntılara yol açmakla birlikte bu bozulan sistemin yeniden kurulmasında ise ahlâk eğitiminden beklentiler en üst düzeyde olmuştur. Tanzimatla başlayan arayış Cumhuriyet döneminde artarak devam etmiştir. Bu amaçla Cumhuriyet dönemi ilköğretime çok büyük önem verilmiştir. Ders isimlerinden ders içeriğine, ders kitaplarından programlara birçok konu yeniden gözden geçirilmiştir. Bundaki amaç siyasi değişimle birlikte Cumhuriyet neslinin taşıyıcıları olan bireyleri mevcut siyasi düşüncenin yeni kadrolarını yetiştirmektir. Bunun için de önceki dönemde olduğu gibi ahlâk ve yurt bilgisi derslerine çok önemli görevler yüklenmiştir. Bu anlamda önceki ve mevcut siyasi iktidar çözümü ahlâk dersleri ile aramıştır ve bu ders programlarda geniş şekilde ele alınmıştır. Dersten beklentiler ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Öyle ki 1930 sonrası öğretim programları ve ders kitaplarını mevcut ideolojinin resmi metinleri şeklinde algılamak mümkündür. Bu anlamda bu çalışma, II. Meşrutiyetin bilimsel materyalizm ekseninde ele alınan ahlâk eğitiminin “iyi vatandaş”tan “iyi yurttaş”a dönüşmeye başladığı Cumhuriyet dönemindeki değişim ve dönüşümü anlamada oldukça önemlidir. Bu çalışmada, 1923-1946 yılları arası ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları üzerinden dönemin ahlâk eğitiminin ve ahlâk eğitimindeki değişim ve dönüşümün incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Cumhuriyet’in ilk yıllarından başlayarak 1946’ya kadarki döneme ait ilkokullarda okutulan 25 adet ahlâk ve yurt bilgisi ders kitabı belirlenmiştir. Bunlardan 16 adet ahlâk ve yurt bilgisi kitabı 1928 öncesine aittir. Bu çalışma çerçevesinde bu kitapların transkripsiyonu yapılarak ahlâk eğitiminin farklı boyutları ele alınmıştır. Böylelikle bu kitaplar ahlâk eğitiminin siyasi, eğitim, toplumsal, dinî ve ekonomik amaçlarının da ortaya çıkarılmasında oldukça zengin örnekler sunmuştur. Çünkü bu dönemdeki birçok değişim ve dönüşümler bu ders aracılığıyla yapılması amaçlanmıştır. Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi dersleri bir anlamda birçok dersin mihverini/merkezini oluşturmaktadır.

2. PROBLEM DURUMU

200 yıllık Türk eğitim tarihinde kurumlar, programlar, kavramlar ve ders kitapları çok hızlı bir değişim geçirmiştir. Bu hızlı değişim sadece eğitim alanında değil toplumun bütün alanlarında kendisini göstermektedir. Hatta dünya üzerinde de benzer değişimlerin görülmesi mümkündür. Bu anlamda Türkiye ile Fransa örneği benzer gelişimleri göstermektedir. Tanzimat dönemiyle birlikte ahlâk eğitimi öğretim programlarının en önemli dersleri arasında yer almıştır. Toplumun aksayan yönlerinde ve Osmanlı sınırları içerisindeki mevcut hayat anlayışının korunmasında ahlâk eğitimine büyük sorumluluklar yüklenmiştir. Bireylerdeki ahlâkî iyilik ve kötülüğü, hak ve sorumlulukların sınırlarını belirleyen ders ahlâk dersi olmuştur. İlk ve ortaokullarda teoriden çok pratik bir ahlâk eğitimin verilmesi mevcut devlet ideolojisinin de müdahalesinin en kolay bir şekilde yapılması mümkün olan derslerden birinin ahlâk dersleri olduğu söylenebilir. Ahlâk dersi matematik, yazı, resim, müzik, coğrafya, sarf, imla, vb. derslere göre hayatla ilişkisi daha fazla olan bir derstir. Özellikle savaş dönemlerindeki yenilgilerin yarasına ve onun açtığı toplumsal çözümlere eğitim kademesinde ahlâkî değerlerin yeniden gözden geçirilmesi ile çözüm aranmıştır. Bu durum ahlâk derslerini, devletin yetiştirmek istediği vatandaşına ulaşabileceği en hızlı derslerden biri haline getirmiştir. Bununla birlikte ahlâk dersinin müdahaleye çok açık bir ders haline gelmesi değerlerdeki süreklilik ve devamlılığın önüne geçmiştir. Her kırılma anında değişim ve dönüşüm geçiren ahlâk eğitimi sürecin sonunda kendisi bir problem haline gelmiştir. Tanzimattan II. Meşrutiyet'e, değişen ahlâk anlayışı Cumhuriyet ile birlikte ahlâk anlayışı yeniden bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Başta "ahlâk" kavramının kendisi, müfredat, dersin ismi, haftalık saati, kitaplar ve kitap yazarlarındaki değişim ahlâk eğitime farklı bir misyon yüklendiğinin işaretidir. Bu değişim ve dönüşümün en ilginç örneklerinden biri de aynı yazara ait olan ve aynı kitap olan Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye kitaplarının 1918 baskısı ile 1922 ve 1924'teki söylemleri ve içeriklerinin değişmesidir. Özellikle vazifelerle ilgili olarak daha önceki programlarda yer alan dini vazifeler, bireyin kendine karşı vazifeler, aileye karşı vazifeler, vatana karşı vazifeler, insanlara karşı vazifeler ve hayvanlara karşı vazifeler arasından dini vazifeler kaldırılmıştır.

1920 sonrasında ilkokullarda kademeli olarak din dersi kaldırılmasına karşın ahlâk dersleri isim değişikliği ile devam etmiştir. Fakat ahlâk ders kitaplarındaki dini referanslar hızlıca kaldırılmıştır. Bunun yerine hayat tarzına etki eden seküler bir ahlâk

düzeni amaçlanmıştır. Ahlâk eğitimi daha çok batıcı aydınların etkisinde kalınarak adab-ı muaşeret kuralları ekseninde ele alınmıştır. Yeni toplumun her alanına ulaşmayı amaçlayan Cumhuriyet, ahlâk ve yurt bilgisi dersleri ile hayat tarzında da değişim ve dönüşümü talep etmiştir. Bununla ilgili olarak ders kitaplarında batı tarzında aile -geniş aileden çekirdek aileye- yeme içme adabı, gezme ve özel günlerde giyinme tarzlarına varıncaya kadar nasıl olunması gerektiği bir adab-ı muaşeret kuralı olarak verilmiştir. Cumhuriyet dönemi ahlâk anlayışı modernleşmenin, yaşam tarzına indirgenmiş şeklidir. Bu yaklaşım, ahlâk anlayışını materyalist bilimsel temellere dayanan ve ahlâk anlayışını bilimsel bir zeminde amaçlayan II. Meşrutiyet aydınlarından ayırmaktaydı.

1920'den 1948'e kadar ilkokullarda 6 kez öğretim programı değişikliğine gidilmiştir. Bu değişimlerin temel amaçlarından biri de “iyi vatandaş” “iyi yurttaş” yetiştirmektir. Fakat Milli Mücadele sonrası ekonomik sıkıntılar şiddetini arttırmış ve 1929 Dünya ekonomik krizi tarıma bağlı Türkiye ekonomisini de yakından etkilemiştir. Siyasi değişim yaşayan Türkiye’de, bireylere düşen hak ve sorumluluklarını tayin etmeye, kadınların seçme ve seçilme haklarına yönelik gelişmeler yaşanmıştır. Bireyler siyasi değişime dahil edilmeye çalışılmıştır. Ahlâk eğitiminin bununla birlikte yeni yetişen bireylere mevcut yönetimin, sistemin öncelilerden üstün olduğu aktarılmıştır. Bu konuda daha da ileri gidilerek Osmanlı dönemi padişahlarının “şahsi ihtiraslara”, “zevklerine düşkünlükle”, “menhus”²⁶⁰ olmak gibi birçok olumsuz davranışlara sahip olduğu aktarılmıştır. Ahlâk ve yurt bilgisi kitapları siyasallaşarak siyasetin ahlâkî olmasının ötesinde ahlâkın siyasallaşması sorununu beraberinde getirmiştir. Siyasal inkılabını kültürel ve dini alanlarda yapılan inkılaplarla birleştiren Cumhuriyet dönemi, bütün bu meseleleri ilkokul seviyesinde ders kitaplarına yüklediği sorumlulukla çözmeye çalışmıştır. 1930’larda kültürel alanda hız kazanan inkılaplar 1940’larda farklı bir boyuta doğru uzanmaya başlamıştır. Toplumun her alanındaki hızlı değişim ve dönüşümleri ahlâk meselesini bir problem haline getirmiş ve 1943’de toplanılan II. Maarif Şurasının üç maddesinin birinin hatta en önemli meselenin ahlâk eğitimi olduğu görülmüştür.

2.1. PROBLEM CÜMLESİ VE ALT PROBLEMLER

Bu çalışmanın problemi, Cumhuriyet dönemi (1923-1946) ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarında ahlâk eğitime ilişkin anlayış, ahlâk eğitimindeki değişim ve

²⁶⁰ “Uğursuz.” Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara 2013.

dönüşümlerin nasıl bir yol izlediğinin ortaya koyulmasıdır. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemi (1923-1946) 4. ve 5. sınıf ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları üzerinden aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır. Bununla birlikte 1928 öncesine ait ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarının transkripti yapılarak ahlak eğitimindeki tarihsel süreklilik ve kopuş noktaları aşağıdaki sorular kapsamında incelenmiştir.

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin dinî amaçları nedir? Ahlâk eğitimi ve din eğitimi ilişkisindeki değişim ve dönüşüm ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin pedagojik amaçları nedir? Ahlâk eğitiminin pedagojik açıdan değişim ve dönüşümü ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin siyasi amaçları nedir? Ahlâk eğitiminin siyasi açıdan değişim ve dönüşümü ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin kültürel amaçları nedir? Ahlâk eğitiminin kültürel açıdan değişim ve dönüşümü ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin ekonomik amaçları nedir? Ahlâk eğitiminin ekonomik açıdan değişim ve dönüşümü ders kitaplarına nasıl yansımıştır?

3. TANIMLAR

Ahlâk kavramı tarih içerisinde incelendiği zaman çok katmanlı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Çalışmanın bu kısmında zaman içerisinde (1923-1946) ve yazarlara göre katmanlaşan ahlakın tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte ahlâk kavramı incelendiği alana göre de farklılaşmaktadır. Felsefe, din, toplum vb. alanlar ahlaka farklı şekilde yaklaşabilmişlerdir.

Ahlâk: “Hayrı istemek, hayrı işlemektir. İnsanın hem nefesine, hem benî nev‘ine hem de bütün canlı mahluklara karşı hayırlı niyetler beslemesi, hayırlı işler görmesi ahlaktır.”²⁶¹

İlmi-i Ahlâk: “İnsanların üss-i hareketi olan hayırdan ve bu esasa göre uhdemize terettüb eden vazifelerden bahs eden bir ilimdir.”²⁶²

Ahlâk: “Dinsel gücün boyunduruğunda kalmayan, dış dünyayı olduğu gibi anlayan, başka bir anlamda rasyonaliteyi her an kurgusunun bir parçası haline getiren

²⁶¹ Kazım Nami, *Ahlaki Nasıl Telkin Etmeli?*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1925, s. 9.

²⁶² Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 4.

modern dünyanın yeni insanını, egemenlik altında tutmak için yaratılmış göreceli ve oynak bir zeminde vücut bulan kurallar topluluğudur.”²⁶³

Ahlâk: “İnsanın vazifelerini mevzu-ı bahs eden ilme “ahlâk” denilmiştir.”²⁶⁴

II. Dünya savaşı ve ahlâk meselesinin II. Maarif şurasında gündem olduğu yıllarda Mareşal Fevzi Çakmak’ın destekleriyle Bursa Askeri Lise öğretmenlerinden Faik Türkmen tarafından kaleme alınan *Milli ve Askeri Ahlâk* adlı eserde ahlâk şu şekilde tanımlanmıştır:

Ahlâk: “Büyük küçük herkesin vatan, millet, ordu, sancak için faydalı bir uzuv olması ve herkes tarafından hürmet görüp takdir edilerek, şerefli, saadetli bir hayat sürmesi için hareket edilmesi lazım geleceğini gösteren kaidelerin heyet-i mecmuasına (ahlâk) derler.”²⁶⁵

Ahlâk: “Doğru olmak, her zaman her yerde doğru yoldan ayrılmamak.”²⁶⁶

Seküler Ahlâk: “Durkheim’e göre modern seküler ahlakın üç unsuru vardır; (1) disipline uymak, (2) bir gruba bağlı olmak ve (3) ahlâkî davranışın nedenleri hakkında bilinçli olmak. Bu üçüncü unsur -özerklik- özellikle önemlidir; seküler ahlakı dinsel ahlaktan ayıran odur.”²⁶⁷

Laik Ahlâk: “Laik ahlâk (*morale laïque*) 18. yüzyılda Fransız Aydınlanmasının içinde doğmuş, 1789 Devrimi’yle birlikte Cumhuriyetçi ve yurttaşlık temelli (*civic*) bir çerçeveye iç içe geçmiş, 1880’lerde radikal cumhuriyetçilerin Üçüncü Cumhuriyet’i fethi ile birlikte önem kazanmış ve geliştirilmiştir.”²⁶⁸

Millî Ahlâk: “Her insanın, kendine mahsus seciyesi olduğu gibi, her milletin de hususi bir seciyyesi vardır. Milletlerin bu husûsî seciyelerine (millî seciye) denir.”²⁶⁹

Hümanist Ahlâk: “Hümanist ahlakın temellendirilmesinde insan, ahlâkî kuralların yaratıcısıdır. Bu anlayışa göre geçerli ahlâk normları, insan aklı tarafından oluşturulabilir. İnsan, ahlâkî yargıda bulunma ve onları diğerinden ayırt etme konusunda yetenekli bir varlıktır.”²⁷⁰

²⁶³ Akagündüz, *a.g.e.*, s. 37.

²⁶⁴ Mehmed Emin, *Malûmât-ı Vatanîye*, s. 11.

²⁶⁵ Faik Türkmen, *Millî ve Askerî Ahlâk*, Askeri Liseler Neşriyatından, İstanbul 1943, s. 18.

²⁶⁶ Mustafa Rahmi Balaban, *Tarih Boyunca Ahlak*, Gayret Kitabevi, İstanbul 1949, s. 26.

²⁶⁷ Çelikoğlu, *a.g.t.*, s. 108.

²⁶⁸ Çelikoğlu, *a.g.t.*, s. 7.

²⁶⁹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vatanîye-4*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1926, s. 39.

²⁷⁰ Safiye Kesgin, *Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri, Ankara 2010, s. 55.

Meslek ahlakı: “Belirli bir meslekte –özellikle doğrudan doğruya insanla ilgili bir meslekte: doktorlukta, hemşirelikte, öğretmenlikte uyulması gereken davranış kuralları kastedilir. Bu bağlamlarda ahlaktan söz edilirken dile getirilmek istenen, hep, insanlar arası ilişkilerde kişilerin uymaları beklenen davranışlardır.”²⁷¹

Medeni Bilgiler: “Medeni bilgiler, içinde yaşadığımız cemiyetin bir ferdi olarak ne gibi haklarımız ve vazifelerimiz olduğunu öğreten ve bu cemiyetin teşkilatını tanıtan bilgilere denir.”²⁷² “Vatandaşlara gerek devlet ve hükümetle ve gerek aralarındaki münasebete nazaran mevcut vazifeleri ve hakları ve umumiyetle devlet teşkilatını öğreten bilgiler”²⁷³dir.

Yurt Bilgisi: “Yurt bilgisi, içinde yaşadığımız cemiyetin bir kişisi olarak ne gibi haklarımız, görev ve vazifelerimiz olduğunu öğreten ve bu cemiyetin kuruluşlarını tanıtan bilgilere denir.”²⁷⁴

Yukarıda da görüldüğü üzere ahlakın tanımı kullanıldığı alana ve zamana bağlı olarak farklılaşmaktadır. Bu çalışmada, Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin ekonomik, siyasi, dinî, pedagojik ve toplumsal boyutları incelenmektedir. Bunun için çalışmanın kapsamına, ahlakın ağırlıklı olarak “seküler”, “laik”, “millî” tanımlamaları dâhil edilmiştir. Bununla birlikte, 1926’da ahlâk derslerinin yurt bilgisine dönüşmesi nedeniyle “medeni bilgiler” ve “yurt bilgisi” kavramları da çalışmanın inceleme alanları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemi içinde incelenen ahlakı, geleneksel tanımlarından ayırarak şu şekilde tanımlamak mümkündür.

Ahlâk: Bireyin davranışlarını iyi ve kötü olarak yargılamaya yarayan bir değer bütünü olmaktan ziyade, toplumsal, ekonomik, siyasi ve pedagojik değerlerin yeniden üretildiği, değişkenlik ve dönüşüm gösterebilen dinamik bir vazife şeklinde tanımlanabilir.

Diğer bir ifadeyle **ahlâk:** Cumhuriyet dönemi bireyi seküler, laik bir yaşam tarzına uyum sağlayan, ulusal değerlere bağlı, toplum/devlet yararına hareket sağlamakla birlikte bireylerin modernleşme ile ilgili sorumluluklarını belirleyen kurallardır.

²⁷¹ Kesgin, a.g.t., s. 13.

²⁷² Taşkiran, *Yurt Bilgisi I*, 1939, s. 1.

²⁷³ İnönü, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler I*, s. 3.

²⁷⁴ Taşkiran, *Yurt Bilgisi I*, 1947, s. 1.

4. İLGİLİ ALANYAZIN

Bir toplumda bir konu üzerine yapılan çalışmalar o konunun toplum tarafından geçmişten günümüze nasıl ele alındığını/algılandığını görmek açısından oldukça önemlidir. Bu bakımdan ahlâk ile ilgili Türkiye’de yapılan akademik düzeyde çalışmalar ahlakın nasıl ele alındığını, ahlakın hangi fakültelerde nasıl algılandığını ortaya çıkarmaktadır. Ahlâk üzerine yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri tarandığında ahlâk kavramı yoğunlukla Felsefe ve Din bilimleri alanında çalışılan araştırmalara konu olmuştur. Bu çalışmalardan çok azı eğitim fakültelerinden²⁷⁵ çıkması ahlâk eğitiminin Türkiye’de daha ziyade hangi çevrelerde bir mesele olarak ele alındığını göstermesi açısından oldukça önemli bir veridir. Cumhuriyet öncesi ahlâk eğitimi ile ilgili yapılan doktora çalışmalarına bakıldığında Gülsüm Pehlivan Ağırakça tarafından “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi”²⁷⁶ çalışılmıştır. Ağırakça, Tanzimat sonrası batılılaşma hareketlerine vurgu yaparak modernleşme hareketlerinin ahlâk eğitimi de etkilediğini ifade etmiştir. Öğretim programlarındaki değişikliklerle ahlâk derslerinin din derslerinden bağımsız bir derse dönüşmesi, temsil kuvveti güçlü kitaplar üzerinden incelenmiştir.

Umut Kaya 2012’de “1839-1923 Tarihleri Arasında Osmanlı’da Ahlâk Eğitimi”²⁷⁷ adlı çalışmasıyla 1839–1923 yılları arasında Osmanlı Devleti’ndeki ahlâk ilminin pratik kısmı yani ameli ahlâkı incelemiştir. Kaya, ahlâk eserlerinde ciddi bir artış gözlenen bu dönemdeki ahlâk eğitimi tasvir ve tahlil etmiştir. Osmanlı ahlakçılarının ahlâk eğitiminde dini referansları alırken Batılılaşma hareketleri ile birlikte Batı merkezli ahlâkî alıntılara da yer verilmeye başlanmıştır. Ahlâk eğitimi ile en etkili gelişmelerden biri de ahlâk dersinin öğretim programına girmesi olmuştur.

Seval Yınılmez Akagündüz 2016’da “Türkiye’de Ahlâk Eğitimi Üzerine Bir İnceleme”²⁷⁸ adlı çalışmasıyla öğretim müfredatlarını ve ders kitaplarını “yeni insan” “yeni toplum” “yeni devlet” temaları üzerinden incelemiştir. Cumhuriyet dönemi için ahlâk eğitiminin milli bir ahlâk ve din temelli bir ahlâk arasındaki değişimine dikkat

²⁷⁵ Bunun temel sebeplerinden biri de Eğitim fakültesinden mezun öğrencilerin 1928 öncesi eserleri okuyamama ve anlayamama olabilmektedir.

²⁷⁶ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

²⁷⁷ Umut Kaya, *1839-1923 Tarihleri Arasında Osmanlı’da Ahlak Eğitimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri, İstanbul 2012.

²⁷⁸ Seval Yınılmez Akagündüz, *Türkiye’de Ahlak Eğitimi Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2016.

çeken Akagündüz, eğitim kurumlarında bağımsız bir ahlâk dersinin öğretim programına dahil edilmesi önerisinde bulunmuştur.

Safiye Kesgin 2010'da "Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlâk Eğitimi"²⁷⁹ adlı çalışmasıyla eğitim ve kültür politikalarının ahlâk eğitime etkisi incelenmiştir. Kesgin, 1924 sonrası öğretim programları ve ders kitapları açısından da ahlâk eğitimindeki değişimlere vurgu yapmaktadır. Atatürk dönemi milli ve toplumsak ahlâk eğitiminin esas alındığı, İnönü döneminde ise milli ahlakın yerini hümanist ahlaka bıraktığı görülmüştür. 1982 sonrası ahlâk eğitimi tekrardan dini ve milli kavramlar ekseninde verilmiştir. 2000 sonrası ahlâk eğitime evrensel kavramlar da eklenmiştir ve din merkezli ahlâk eğitimi yerini ahlâk merkezli din eğitime bırakmıştır.

İlkim Özdikmenli Çelikoğlu 2013'de "Pozitivist Cumhuriyet'te Seküler Ahlakın Gelişimi ve Sınırları: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'si ve Üçüncü Cumhuriyet Fransası'nın Karşılaştırmalı İncelenmesi"²⁸⁰ adlı çalışmayla seküler ahlâk felsefesinin gelişimi ve ilk-orta öğretim düzeyinde ahlâk eğitiminin yerini incelemiştir. Pozitivizmin her iki toplum için ahlâk felsefesinin temeline referans kabul edildiğini ifade eden Çelikoğlu, fakat ahlakın kaynağı sadece pozitivizm ile açıklanamayacak kadar geniş olduğunu, muhafazakâr, milli ve seküler etkilerle birlikte dünyadaki iktisadi ve siyasi dinamiklerin de ahlâk anlayışına etki ettiğini vurgulamıştır.

Sena Coşğun 2015'de "Atatürk Dönemi Yurt Bilgisi Ders Kitaplarının Eğitim Felsefesi ve Sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi"²⁸¹ adlı çalışmasıyla ders kitaplarının felsefi ve sosyolojik açıdan incelenerek Cumhuriyet dönemi eğitim tasavvuru ortaya çıkarılmak istenmiştir. Coşğun, Cumhuriyet dönemi ders kitapları üzerinde felsefe yerine sosyolojik temelli görüşlerin ağır bastığı sonucuna ulaşmıştır. Dönem ders kitapları üzerinde Durkheim'ın ahlâk kuramının etkin olduğu tespit edilmiştir.

Mehmet Melik Kaya 2020'de "II. Meşrutiyetten Cumhuriyete (1908-1961) Vatandaşlık Dersi Öğretim Programlarının Değişimi ve Ders Kitaplarına Yansımaları"²⁸² adlı çalışmasında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yurttaşlık profilini

²⁷⁹ Kesgin, a.g.t., 2010.

²⁸⁰ Çelikoğlu, a.g.t., 2013.

²⁸¹ Sena Coşğun, *Atatürk Dönemi Yurt Bilgisi Ders Kitaplarının Eğitim Felsefesi ve Sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Erzincan Üniversitesi İlköğretim Anabilim Dalı, Erzincan 2015.

²⁸² Mehmet Melik Kaya, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete (1908-1961) Vatandaşlık Dersi Öğretim Programlarının Değişimi ve Ders Kitaplarına Yansımaları*, Doktora Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Kütahya 2020.

incelenmiştir. Kaya, II. Meşrutiyet dönemi “itaatkar” ve “pasif” bir vatandaşlık çizgisinde olan ders kitapların, 1930 sonrası evrensel ve ulusal ahlâkî değerlere ve bunun yanında devlet yönetimi, çevre, sağlık ve ekonomik gibi konularda farkındalık kazandırmaya öncelik verdiğini tespit etmiştir.

İsmet Parlak 2005’te “Türkiye’de İdeoloji-Eğitim İlişkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”²⁸³ adlı doktora çalışmasında, erken Cumhuriyet (1928-1946)’te çocuklara ders kitapları aracılığıyla kurgulanan ideolojik eğitime odaklanmıştır. Otuz tarih ve yirmi yurt bilgisi ders kitabı üzerinde yapılan içerik analizi sonucunda ders kitaplarında ideolojik söylem iki hedef çerçevesinde kurgulandığı görülmüştür. Bunlardan birincisi yeni ulus-kimlik inşası, ikincisi bu ulus içinden yeni bir yurttaş inşasıdır.

Fatma Gürses 2010’da “Türkiye’de Ders Kitaplarında Yurttaşlık: Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarından Bugüne Kavramsal Dönüşüm” adlı doktora çalışmasında, yurttaşlık kavramının Cumhuriyet dönemi içindeki dönüşümü incelenmiştir. Cumhuriyet dönemi vatandaşlık eğitiminin Türk Tarih Tezi ve Türk-İslam Sentezi çerçevesinde şekillendiği sonucuna varmıştır.

Hamide Kılıç 2021’de “Yurt Bilgisi Kitaplarında çocuk kimliğinin temsili (1923-1950)”²⁸⁴ adlı doktora çalışmasında, Yurt Bilgisi ders kitaplarındaki çocukluk kavramı aile toplum, rejim ve Cumhuriyet, çocuk ve ahlâk, çocuk biyopolitika temaları altında incelenmiştir.

Sehat Kumbalı 2016’da “Modern Türkiye’nin İnşasında Ahlâk Eğitimi: 1943 İkinci Maarif Şûrası”²⁸⁵ adlı yüksek lisans çalışmasında ele alınan ahlâk eğitiminin nedenleri ve amaçları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İkinci Maarif Şûrası ahlâk görüşmelerinde, ilkeler belirlenirken altı ok ve endüstri toplumunun ahlakı göz önünde bulundurulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Muhammet Demirkaya 2014’te “Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye Adlı Ders Kitabının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”²⁸⁶ adlı Yüksek Lisans

²⁸³ İsmet Parlak, *Türkiye’de İdeoloji Eğitim İlişkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

²⁸⁴ Hamide Kılıç, *Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocuk Kimliğinin Temsili (1923-1950)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Eğitimi, İstanbul 2021.

²⁸⁵ Serhat Kumbalı, *Modern Türkiye’nin İnşasında Ahlak Eğitimi: 1943 İkinci Maarif Şûrası*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Muğla 2016.

²⁸⁶ Muhammet Demirkaya, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye Adlı Ders Kitabının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İlköğretim Anabilim Dalı, Afyonkarahisar 2014.

çalışmasında Orhan Fuad'ın 4. ve 5. sınıflarında okutulan ahlâk kitabının transkripti ve değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmada, Cumhuriyet'in bireye kazandırdığı hak ve görevler, bunların birey ve toplum açısından önemi aktarılmıştır. Bu çalışma, devletin inşa etmeye çalıştığı ideal yurttaşın özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Bunlar; Cumhuriyet rejimine sadakat, kanunlara itaat, sağlıklı yaşam ve modern birey unsurlarına bağlılık, bireylerin hak ve sorumluluklarına bilincinde olmaktır.

Zuhal Kondu 2018'de "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Vatandaş Eğitimin Temelleri (1923-1938)"²⁸⁷ adlı yüksek lisans çalışmasında, Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi doğrultusunda ders kitapları ve öğretim programı üzerinden vatandaş eğitimi incelenmiştir. Araştırma sonucuna göre, dönemin öğretim programları Cumhuriyet vatandaşının sahip olması gereken bilgi, yetenek ve değerler doğrultusunda değişim göstermiştir. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yetişecek nesillerin inşasında devletin temel ideolojik felsefesinin etkileri görülmüştür.

Literatür çalışmaları incelendiğinde, Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitime göre "vatandaşlık", "yurttaşlık" çerçevesindeki araştırmaların daha ağırlıkta olduğu görülmüştür. Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitime yönelik çalışmaların ağırlığı, eğitim fakültesi haricindeki bölümlerden çıkmıştır. Bu çalışma, ahlâk eğitimi pedagojik, kültürel, ekonomik, dinî ve siyasi açıdan ele alması diğer çalışmalardan farklılaştırmaktadır. Böylelikle bu çalışma, Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitime çoklu bir pencereden bakma imkanı sunmuştur. Bununla birlikte, 1923-1946 arasındaki çalışmaların bazılarında 1928 öncesi kitapların araştırma kapsamına dahil edilmemesi Cumhuriyetin kurucu kadrolarının ahlâk üzerindeki fikirlerine erişimi engellemiştir. Bu çalışmada, 1923 sonrası ahlâk ders kitabı literatürünün de dahil edilmesi 1923-1946 arası süreçte ahlâk derslerinden yurt bilgisi derslerine dönüşümün anlatımında önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte, çalışmanın literatür kısmında Cumhuriyet döneminin bolca analizlerinin yapıldığı süreli yayınlardan sıklıkla yararlanılmıştır. Bu da Cumhuriyet dönemi toplumsal yaşamın resmedilmesinde önemli bir yere sahiptir.

5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

II. Meşrutiyet dönemi ders kitapları 1924'de yeniden gözden geçirilerek yeni eklemeler yapılmış ve bazı metinler çıkarılmıştır. Bu çalışmaya, lise, üniversite ve diğer

²⁸⁷ Zuhal Kondu, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Vatandaş Eğitimin Temelleri (1923-1938)*, Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilgiler Eğitimi, Burdur 2018.

eğitim kademelerindeki ahlâk kitapları dahil edilmemiştir. Bu amaçla çalışmanın başlangıcı Cumhuriyet'in ilanı olan 1923 olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte bu çalışmada, devletin kuruluş yıllarını tamamlayıp inkılaplara ağırlık verdiği ve devlet ideolojisinin belirginlik kazandığı 1930'lu yıllar bir kırılma noktası kabul edilmektedir. Ahlâk eğitiminin tarihsel gelişimini daha iyi anlamlandırmak için 1943 II. Maarif Kongresi'ndeki ahlâk krizi de çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Böylelikle bu çalışmada Cumhuriyet dönemi ile bahsedilen dönem 1923-1946 yılları arasındır.

Bu araştırma bir eğitim tarihi çalışmasıdır ve Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi ele alınmıştır. Çalışmada felsefenin ve sosyolojinin olanaklarından yararlanılmakla birlikte konu, 1923-1946 yılları arası ahlâk eğitimi ve ahlâk eğitimindeki değişim ve dönüşüm eğitim tarihi açısından incelenmiştir.

Araştırma kaynaklarını ise 1923-1946 yılları arasında 4 ve 5. sınıflarda kullanılan ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları oluşturmaktadır.

6. YÖNTEM

Bu bölümde, araştırmanın modeli, veri kaynağı, verilerin toplanması, verilerin analizi, geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarına yönelik bilgiler yer almaktadır.

6.1. ARAŞTIRMA MODELİ

Bu çalışma, Cumhuriyet dönemi (1923-1946) ahlâk eğitiminin farklı boyutlar altında nasıl kurgulandığını ve bu eğitimin temel referanslarını ortaya koymayı amaçlamakta olup, 1923-1946 yılları arasında okutulan 4. ve 5. sınıf ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarını esas almaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi (document analysis) yöntemi kullanılarak yürütülen bu çalışmada, söz konusu dönem tarihsel bağlamı içinde değerlendirilmiştir. Doküman analizi, basılı ya da elektronik (bilgisayar tabanlı ve internet üzerinden iletilen) materyalleri incelemeye ve değerlendirmeye yönelik sistematik bir yöntemdir.²⁸⁸ Bu çalışma, Cumhuriyet ideolojisinin ahlâk eğitimi üzerinden toplumsal dönüşümü nasıl hedeflediğini ve öğretim programlarının ve ders kitaplarının bu süreçte nasıl aracılık ettiğini anlamayı amaçlamaktadır. Doküman analizi yönteminde kullanılan belgeler içerik ve tür açısından farklılık göstermektedir. Bu dokümanlar arasında; reklamlar, toplantı gündemleri, yoklama listeleri, tutanaklar, kullanım klavuzları, arka plan bilgisi sunan

²⁸⁸ Glenn A. Bowen, "Document Analysis as a Qualitative Research Method" *Qualitative Research Journal*, August 2009, s. 27.

belgeler, kitaplar, broşürler, günlükler ve anılar, etkinlik programları, basın bültenleri, program önerileri, başvuru formları, radyo ve televizyon senaryoları, kurumsal raporlar, anket verileri ve çeşitli kamu kayıtları yer almaktadır.²⁸⁹ Bu çalışmada, incelenecek dokümanlar arasında özellikle öğretim programları ve ders kitapları tercih edilmiştir. Zira, araştırmanın odağını, Cumhuriyet dönemi ilkokul 4. ve 5. sınıf düzeylerinde öğrencilere verilen ahlâk eğitimi oluşturmaktadır. Bu bağlamda, okullardaki ahlâk eğitimini en kapsamlı bir şekilde ortaya çıkaracak metinlerin öğretim programları ve ders kitapları olduğu kabul edilmektedir.

Bowen (2009)'a göre,²⁹⁰ doküman analizinin sağlamış olduğu birtakım avantajlar vardır. Bunlar;

Zaman kullanımı açısından verimlilik sağlaması: Saha çalışmaları uzun soluklu bir çalışmayı gerekli kılarken bu yöntem sayesinde süreç daha hızlı olabilmektedir. Ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları üzerinde yapılan bu çalışmada, ders kitapları hazır veriler sunduğu için doküman analizi araştırma sürecine verimli yönde hizmet etmiştir. 1928 öncesi ders kitaplarının transkripsiyonu yapılmadığı için araştırmacı tarafından araştırma kapsamına dahil olan 16 kitabın transkripsiyonu yapılmıştır. Fakat 1928 sonrası ders kitapların veri toplama ve analiz süreçleri bu anlamda daha hızlı gerçekleşmiştir.

Belgelerin kolay erişilebilir olması: Cumhuriyet dönemi'ne ait ders kitapların büyük kısmının basılı metnine ulaşılabilir. 1928 öncesi basımları için de üniversite kütüphanelerinden özellikle de Atatürk Kitaplığı dijital kaynakları bu döneme ait ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarına ulaşım kolaylığı sağlamaktadır.

Araştırma maliyetlerinin azaltılması: Saha araştırmaları, anket ve mülakatlar ciddi zaman ve finansal kaynak gerektirmektedir. Ancak ders kitapları üzerinden yapılan doküman analizi, fiziksel ve dijital erişimden kaynaklı ekonomik birtakım imkanlar sunmaktadır.

Araştırma sürecini etkilememe özelliği: Gözlem, görüşme, anket süreçlerindeki katılımcıların tutumları ve davranışları, araştırma sürecini etkileyebilmektedir. Ancak ders kitapları araştırma sürecinde etkilenmeyen sabit belgelerdir.

²⁸⁹ Bowen, *a.g.m.*, s. 27-28.

²⁹⁰ Bowen, *a.g.m.*, s. 31.

Bu çalışmada doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir. Çünkü Cumhuriyet dönemi ders kitapları ve öğretim programları dönemin ekonomik, kültürel, dinî, pedagojik ve siyasal yaklaşımlarını doğrudan yansıtan birincil kaynaklardır. Belgelerin erişebilir, sabit yapıda olması, ayrıca zaman ve maliyet açısından verimlilik sağlaması gibi avantajlarından dolayı bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi tercih edilmiştir.

Forster (1995) doküman incelemesini beş aşamada yapılabileceğini ifade etmiştir. 1. Dokümanlara ulaşma, 2. Orijinalliğin kontrol edilmesi, 3. Dokümanları anlama, 4. Veriyi analiz etme ve 5. Veriyi kullanma.²⁹¹

1. Dokümana ulaşma. Öncelikle çalışmada hangi yıllar arasına bakılacağı tespit edilmiştir. Daha sonra 1923-1946 yılları arasındaki ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları tespit edilmiştir. Belirlenen kriterlere göre²⁹² örneklem belirlendikten sonra ulaşılmak istenen dokümanlar ortaya çıkmıştır. Bu dokümanları ise İSAM, Atatürk kitaplığı ve bir kısmını da internet ortamından²⁹³ ulaşarak temin edilmiştir. Bununla birlikte bazı kitapların birden fazla baskısı mevcuttur. Bütün baskılara ulaşılan kitaplar olduğu gibi bazı kitapların kütüphane ve sanal ortamda ulaşmanın güçlük çekildiği durumlar da olmuştur.

2. Orijinalliğin kontrol edilmesi. 1913, 1922, 1924, 1926, 1930, 1936 öğretim programı incelendikten sonra ders isimlerindeki²⁹⁴ ve kitap yazarlarındaki değişiklikler göz önünde bulundurularak Millî Talim ve Terbiye Dairesi tarafından onaylanan ve Tebliğler Dergisinde yayınlanan ders kitapların orijinalliği Talim Terbiye Kurulunun yayın listesinden bakılarak kontrol edilmiştir.

3. Dokümanları anlama. 1923-1928 yılları ders kitapları Arapça harflerle basılmıştır. Öncelikle bu kitapların transkripti yapılmıştır. Transkript aşaması ise üç kez tekrar edilmiştir. Böylelikle imla ve okuma hataları en aza indirilmeye çalışılmıştır.

4. Veriyi analiz etme. Toplanan veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz yapılmıştır. Dönemin ders kitapları çalışmanın en önemli veri kaynaklarındandır. Çalışmada nitel veri analiz yöntemlerinden sadece doküman incelemesi kullanılmış

²⁹¹ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011, s. 193.

²⁹² Evren örneklem kısmında ifade edilmiştir.

²⁹³ İnternet ortamında daha ziyade Nadir Kitap sitesinden araştırma yaparak Türkiye geneli sahaflardan bu kitaplar temin edilmiştir.

²⁹⁴ Ders müfredatı ile ilgili bölümde süreç içerisindeki değişiklikler açıklanmıştır.

olup, toplanan veriler daha önce belirlenen araştırma problemi ve amacına uygun olarak veriler analiz edilmiştir.

5. Veriyi kullanma. Araştırma verileri herkes tarafından rahatlıkla ulaşım sağlanabileceğinden, devletin resmi kitaplarından olması sebebiyle verilerin kullanılması herhangi bir gruba, kurum ve kuruluşa zarar vermesi düşünülemez. Bu amaçla bir gizlilik gerektirmemektedir.

Bu çalışma aynı zamanda bir eğitim tarihi çalışmasıdır. Çünkü Cumhuriyet dönemi 1923-1946 yılları arası ahlâk eğitiminin değişim ve dönüşümü, dönemin ders kitapları üzerinden incelenmiştir. Ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarındaki ahlâk eğitiminin siyasi, dinî, kültürel, ekonomik ve pedagojik amaçları göz önünde bulundurularak ahlâk eğitiminin dönem içindeki değişim ve dönüşümünün ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Çalışma konusunun tarihsel süreç içerisindeki devamlılık ve kopuşlarını derinlikli bir biçimde incelemek için öğretim programları, ders kitapları ve süreli yayınlar gibi dönemin birincil kaynaklarının olanaklarından yararlanmak önemlidir. Bunun için bu çalışmada doküman analizi yöntemi tercih edilmiş ve bu yöntem sayesinde ahlâk eğitimin zaman içindeki değişim ve dönüşümü dönemin birincil kaynakları olan ders kitapları ve öğretim programları üzerinden analiz edilmiştir. Bu araştırmada süreli yayınlarda kaleme alınan ahlâk eğitimi ile ilgili felsefî ve sosyolojik makalelerden yararlanılmakla birlikte meseleyi ele alış şekli ve yöntemi eğitim tarihi çalışması çerçevesinde ilerlemiştir.

6.2. VERİ KAYNAĞI

Bu araştırmanın veri kaynağını 1923-1946 yılları arasında ilk mektep/ilk okulların 4 ve 5. sınıfında kullanılan ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları oluşturmaktadır. Ders kitaplarının seçiminde kitapların 4. ve 5. sınıflar için olmasına, ahlâk ve yurt bilgisi derslerinde okutulmasına, mümkün olduğunca birden fazla baskısı olan kitapların aralarındaki farklılıkları görebilmek adına farklı basımlarına ulaşılmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca ders kitaplarının yanında 1924, 1926, 1930, 1936 öğretim programları ve II. Maârif Şûra kararları gibi birincil kaynaklardan da yararlanılmıştır. Araştırma verilerinin kapsamını ve derinliğini arttırmak amacıyla, yalnızca ders kitaplarıyla sınır kalınmamış; aynı zamanda Cumhuriyet dönemi öğretim programları ile II. Maarif Şûrası kararları da inceleme kapsamına dahil edilmiştir. Bu açıdan farklı türdeki kaynaklardan elde edilecek verilerle konuya çok yönlü bir bakış sağlayabilmek adına,

amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme tekniği tercih edilmiştir. Bu örnekleme biçiminde, incelenen olgunun farklı boyutlarını yansıtmak amacıyla durumlar çeşitlilik göstererek amaçlı şekilde seçilir.²⁹⁵ 1923-1946 arası müfredat ve ders kitaplarının çok fazla değişime uğraması, ahlâk eğitiminin de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e değişim ve dönüşümler geçirmesi, ahlâk eğitimi yanında dönemin siyasi, ekonomik, kültürel, pedagojik ve dinî dinamiklerinin incelenmek istenmesi amacı ile araştırma örnekleme maksimum çeşitliliğe daha yakındır.

Tablo 3. 1923-1946 Yılları Arasında Yayımlanan Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders Kitaplarına Ait Bilgiler

Yazar	Kitabın Adı	Sınıf	Basım Tarihi	Yayınevi	Sayfa Sayısı
Orhan Fuad	Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye	4. sınıf	1924-1925	Kanaat Matbaası	81
Orhan Fuad	Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye	5. sınıf	1924-1925	Kanaat Matbaası	86
Mithad Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan	Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye	5. sınıf	1927-1928	Letafet Matbaası	144
Mithad Sadullah/Doktor Ali Rıdvan	Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye	5.sınıf	1924	Orhaniye Matbaası	127
Mithad Sadullah/Doktor Ali Rıdvan	Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri	4. sınıf	1926-1927	Amedî Matbaası	104
Muslihiddin Adil	Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye	4. sınıf	1926	Orhaniye Matbaası	108
Muslihiddin Adil	Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye	5.sınıf	1926	Orhaniye Matbaası	96
Ali Kâmi	Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye	4. Sınıf	1926	Orhaniye Matbaası	100
Mehmed Emin	Malûmât-ı Vataniye	Lise/orta mektepleri 2.,3. sınıfları, muallim mektepleri	1926	Orhaniye Matbaası	256

²⁹⁵ Burke Johnson & Larry Christensen, “*Nicel, Nitel ve Karma Araştırmalarda Örnekleme*”, *Eğitim Araştırmaları Nitel, Nicel, ve Karma Yaklaşımlar* içinde, yazar: Burke Johnson & Larry Christensen, düzenleyen: Selçuk Beşir Demir, çeviren: İbrahim Budak & Ayfer Budak, Eğiten Kitap, Ankara 2014, s. 236.

Tablo 3. (Devam) 1923-1946 Yılları Arasında Yayımlanan Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders Kitaplarına Ait Bilgiler

Yazar	Kitabın Adı	Sınıf	Basım Tarihi	Yayınevi	Sayfa Sayısı
Refik Ahmet	Yurt Bilgisi	4.sınıf	1927-1928	İkdam Matbaası	60
Refik Ahmet	Yurt Bilgisi	5. sınıf	1927	Sebat Matbaası	59
Ali Kâmi	Yurt Bilgisi	4. Sınıf	1927-1928	Maârif Matbaası	126
Midhat Sadullah	Yurt Bilgisi	4. Sınıf	1927-1928	Hilal Matbaası	191
Muallim Abdülbaki	Yurt Bilgisi	4. Sınıf	1927-1928	Sebat Matbaası	151
Ali Kâmi	Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye	5. sınıf	1928	Marifet Matbaası	112
Muallim Abdülbaki	Yurt Bilgisi	5. Sınıf	1927-1928	Türk Neşriyat Yurdu	117
Ali Kâmi	Yurt Bilgisi	5.sınıf	1929	Marifet Matbaası	171
Ali Seydi	Yurt Bilgisi	5.sınıf	1930	Kanaat Kütüphanesi	140
Afet İnan	Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I	Ortaokul ve Lise	1931	Devlet Matbaası	287
Recep Peker	Vatandaş İçin Medenî Bilgiler II	Ortaokul ve Lise	1933	Devlet Matbaası	291
Türk Kitapçılığı Limited Şirketi	Yurt Bilgisi	4.sınıf	1933	Devlet Matbaası	75
Türk Kitapçılığı Limited Şirketi	Yurt Bilgisi	5.sınıf	1933	Devlet Matbaası	75
Mithat Sadullah	Yeni Yurt Bilgisi	4.sınıf	1933	Ahmet Sait Matbaası	159
Tezer Taşkıran	Yurt Bilgisi I		1939	Maarif Matbaası	100
Tarık Emin Rona	Yurt Bilgisi Dersleri	4.sınıf	1941	Maarif Matbaası	81

Araştırma kapsamında 25 ders kitabına ulaşılmıştır. Bunlardan 16 tanesi 1928 öncesine aittir. Öncelikle bu kitaplara ait 1918 sayfa transkript yapılmıştır. Bu ön çalışmanın ardından doküman olarak kabul edilen diğer ders kitapları da sürece dâhil edilerek, toplamda 25 veri kaynağı kitap, betimsel analiz ile çözümlenmiştir.

6.3. VERİLERİN TOPLANMASI

Bu araştırmada, 1923-1946 yılları arasında okutulan ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları temel alınarak nitel araştırma yöntemi veri toplama tekniklerinden doküman

analizi (belgesel tarama) tekniği kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması istenen olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analiz sürecini kapsar.²⁹⁶ Yazılı belgeler, kültürel yapılar, gelenekler, toplumsal yaşantılar devlet politikalarının gelecek kuşaklara aktarımında kullanılan temel araçlar arasında yer almakta; tarihçiler ve arkeologlar geçmişe dair bilgilerin büyük bir kısmına bu tür belgeler aracılığıyla ulaşmaktadır.²⁹⁷

Veri toplama sürecinde, öncelikle çalışmanın kapsadığı tarihsel dönemi temsil eden ders kitaplarının bibliyografik dökümü çıkarılmıştır. Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege koleskiyonu, İSAM araştırma kütüphanesi ve Atatürk kitaplığı kütüphanesi taranmıştır. Eserlerin fiziki veya dijital baskılarına ulaşılmıştır. Farklı tarihlerdeki farklı basımları incelenmiş. Aralarında farklılık varsa araştırma bulgularında kullanılmak üzere not edilmiştir. Bu bağlamda, çalışmanın temel veri kaynakları olan ders kitapları; dönemin pedagojik, kültürel, dini, ekonomik ve siyasal söylemlerinin resmi kaynaklara nasıl dönüştüğünü anlamaya yönelik incelenmiştir. Böylece, Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi kapsamında yaşanan değişim ve dönüşümlerin sistematik olarak ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu değişim ve dönüşümleri daha kapsamlı ortaya koyabilmek amacıyla, ders kitaplarının yanında 1924, 1926, 1930, 1936 öğretim programları ve II. Maarif Şûra kararları da veri toplama sürecine dahil edilmiştir.

6.4. VERİLERİN ANALİZİ

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi değişim ve dönüşümünün ders kitaplarına yansımaları ve ders kitapları aracılığıyla Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin ideal yurttaş yetiştirme idealine dönüşümünün araştırıldığı bu çalışmada, dönem tasviri önemli bir yere sahiptir. Dönemin iyi bir tasvirini yapabilmek için alıntılara sıklıkla başvurulması gerekmektedir. Bu amaçla çalışmada, nitel araştırma yöntemine dayalı betimsel analiz kullanılmıştır. Araştırma verileri önceden belirlenen temalara göre yorumlanarak aynı zamanda araştırma konusuna yönelik sık sık alıntılara da başvurulmuştur. Bu tür analizlerde amaç, elde edilen verileri düzenli ve anlamlı biçimde sunmaktır. Bu doğrultuda, elde edilen veriler öncelikle betimsel bir yaklaşımla düzenlenir ve nesnel biçimde ortaya konur. Ardından bu betimlemelere dayalı açıklama

²⁹⁶ Yıldırım ve Şimşek. *a.g.e.*, s. 187.

²⁹⁷ Yıldırım ve Şimşek. *a.g.e.*, s. 187.

ve yorumlamalar yapılır. Sürecin sonunda neden-sonuç ilişkileri incelenir ve araştırma bulgularına dayalı çıkarımlarda bulunulur.²⁹⁸ Betimsel analiz dört aşamadan oluşur.²⁹⁹

1. Betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma: Araştırma sorularından, araştırmanın kavramsal çerçevesinden ya da görüşme ve/veya gözlemde yer alan boyutlardan yola çıkarak veri analizi için bir çerçeve oluşturulur. Bu çerçeveye göre verilerin hangi temalar altında düzenleneceği ve sunulacağı belirlenir.

Araştırmada ilgili literatür okumalarından, dönemin ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarındaki incelemelerden yola çıkarak genel bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeve dâhilinde 5 ana tema belirlenmiştir. Bu temalar şunlardır: Ahlâk eğitiminin dinî, ekonomik, kültürel, siyasal, pedagojik amaçları. Bu temalar, hem metinsel çözümlemeye hem de tarihsel dönemlerin ideolojik yönelimlerini anlamaya imkan tanımaktadır. Böylelikle ders kitaplarının içerikleri yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda siyasal, kültürel, dinî ve ekonomik bağlam içerisinde değerlendirilmiştir. Bu tema çerçevesinde araştırma problemleri belirlenmiştir. Belirlenen bu araştırma problemleri araştırmanın genel çerçevesini oluşturmuştur.

2. Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi: Bu aşamada, daha önce oluşturulan çerçeveye göre elde edilen veriler okunur ve düzenlenir. Bu aşamada, verilerin tanımlama amacıyla seçilmesi, anlamlı ve mantıklı bir biçimde bir araya getirilmesi söz konusudur.

İkinci aşamada, belirlenen tematik çerçeve doğrultusunda, 1923-1946 yıllarına ait ders kitapları ve ilgili öğretim programları analiz edilmiştir. Özellikle 1928 öncesi kitap ve programların transkripsiyonu yapılmıştır. Daha sonra 1923-1946 arası çalışmaya dahil olan kitap ve öğretim programları incelenerek fiş tutulmuştur. Daha sonra her bir fiş kendi içerisinde ilişkilendirilerek mantıklı bir sıralama ile bir araya getirilmiştir.

3. Bulguların Tanımlanması: Son aşamada düzenlenen veriler tanımlanır ve gerekli yerlerde doğrudan alıntılarla desteklenir.

Verilerin tanımlanması sürecinde, kodlanan bilgiler temalar altında sistematik biçimde ele alınmıştır. Her tema altında tutulan fişler ilgili araştırma problemi altında

²⁹⁸ Yıldırım ve Şimşek. *a.g.e.*, s. 224.; Klaus Krippendorff, *Content Analysis*. SAGE Publications, inc., 2022.; John W. Creswell, *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, Fourth Edition, SAGE Publications, inc., Thousand Oaks 2014.

²⁹⁹ Yıldırım ve Şimşek. *a.g.e.*, s. 224.

düzenlenerek alıntılar yapılmıştır. Alıntılarının seçiminde, temsiliyet gücü yüksek ve anlam bakımından zengin örneklere öncelik verilmiştir. Ayrıca, dönemin nesnel bir biçimde tasvirine katkı vereceğinden kaynak metninin dili ve bağlamı mümkün olduğunca korunmuştur.

4. Bulguların Yorumlanması: Tanımlanan bulguların açıklanması, ilişkilendirilmesi ve anlamlandırılması bu aşamada yapılır. Analizin son aşamasında, tanımlanan bulgular derinlemesine yorumlanmış, elde edilen veriler ile araştırmanın kavramsal çerçevesi arasında bağ kurulmuştur. Her tema altında çıkan örüntüler, dönemin siyasal söylemi, modernleşme politikaları ve ahlâk eğitimi çerçevesinde değerlendirilmiş, bu değerlendirmeler literatürdeki diğer çalışmalarla karşılaştırmalı olarak tartıştırılmıştır. Böylelikle, erken Cumhuriyet ahlâk eğitimi anlayışının bireyin şekillenmesi ve ideal yurttaş profilinin inşasında nasıl bir rol oynadığı ve ahlâk eğitimindeki değişim ve dönüşüm ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

6.5. GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK

“Sosyal bilim, doğa bilimi gibi “doğruya giden konforlu bir yol” sunamaz. Yöntemlerimiz ne kadar iyi seçilmiş olursa olsun, düşünme tarzlarımız bizi yarı yolda bırakabilir. Bilgi yanılabilir yani kendi nesnesi hakkında hatalı olması mümkündür. Fikirlerimizin doğruluğu ya da uygunluğu pratik bir konudur ve bunu geliştirmeye çalışabiliriz”³⁰⁰ Sosyal bilimlerin en fazla eleştirildiği hususlardan biri de doğa bilimlerinde olduğu gibi ölçüm sağlayıcı test ve yöntemlerin olmayışıdır. Fakat sosyal bilimcilerin de araştırmanın geçerlik ve güvenirliği için aldıkları özel tedbirler vardır. Nitel araştırmada geçerlik, araştırma sonuçlarının doğruluğunu konu edinir.³⁰¹ Araştırmanın geçerliğini arttırmak ve çalışma konusunun detaylarına inebilmek amacıyla ders kitaplarının yanında Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi üzerine yazılmış eserler, öğretim programları, süreli yayınları, eğitim şûra kararları da incelenmiştir. Geçerliği arttırmak için verilerin analizinden önce ders kitapları ve diğer kaynaklardan fişler tutulmuş ve çalışma öncesinde veriler ayrıntılı olarak rapor edilmiştir. Bulguların yorumlanması ve analizinde ise bu fişlerden doğrudan alıntılar yapılmıştır.

Çalışmanın geçerliğini arttırmak için iç geçerlik ve dış geçerlik çalışmaları yapılmıştır. İç geçerlik, araştırma bulgularının dış dünyadaki gerçekliğe uyup uymadığı

³⁰⁰ Andrew Sayer, *Sosyal Bilimde Yöntem Realist Bir Yaklaşım*, Çeviren: Sabri Gürses, Küre Yayınları, İstanbul 2017, s. 11.

³⁰¹ Yıldırım ve Şimşek. *a.g.e.*, s. 255.

sorunsalıyla ilgilir.³⁰² Nitel araştırmalarda inandırıcılık (iç geçerlik), geçerlik ve güvenilirlik açısından çok önemlidir. Sosyal bilimlerde geçerlik sorununu en aza indirmek için farklı yöntemler geliştirilmiştir. Nitel araştırmacılar araştırmalarının geçerliğini kontrol etmek için sıklıkla üye kontrolü, üçgenleme ve denetim gibi doğrulama prosedürleri kullanırlar.³⁰³ Bu çalışmada iç geçerliği arttırmak için veri çeşitleme, hakem değerlendirmesi ve katılımcı teyidi stratejilerinden yararlanılmıştır. Bu stratejiler, çalışmada şu şekilde takip edilmiştir:

Veri çeşitlemesinde araştırmacı birçok bilgi kaynağını inceler ve temayı destekleyen kanıtların tespitini yapar.³⁰⁴ Bu çalışmada çoklu veri kaynağı olarak ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları, bu kitapların farklı zamandaki farklı baskıları, süreli yayınlar, öğretim programları, parti programları, kurultay kararları, şûra kararları ve konu ile ilgili dönemin birincil kaynakları kullanılmıştır. Bu kaynaklardan dönemin ahlâk eğitimine ilişkin konuları ele alınmıştır. Bununla birlikte çalışma sürecince Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi üzerine çalışma yapan araştırmacılarla da görüşme yaparak çalışmanın farklı temalarda ele alınıp alınamayacağı değerlendirilmiştir.

Katılımcı teyidi, araştırmacının çalışmasındaki bir veya daha fazla katılımcıdan doğruluğunu kontrol etmesini istediği süreçtir.³⁰⁵ Bu doğrultuda yapılan ilk olarak 1928 öncesi ahlâk ders kitaplarının transkripti yapılmıştır. Araştırmacı daha sonra aynı ders kitaplarının çeviri metnini okuyup ikinci bir uzman orijinalinden takip etmiştir. Üçüncü defa olarak araştırmacı orijinal metnini okuyup, diğer uzman çeviri metnini takip etmiştir. Çeviride zorlanılan kelimeler ise üçüncü bir uzman yardımıyla bütün metnin transkripsiyonu sağlanmıştır.

Uzman incelemesi (hakem değerlendirmesi), araştırmacının çalışmanın farklı yönlerini incelemek için araştırma dışından bir kişinin kapsamlı bir denetim yürütme sürecidir.³⁰⁶ Bu çalışmada sürecinde üç farklı çalışma alanından üç farklı hakemin görüşleri alınmış ve çalışmada farklı kişilerin yaklaşımı göz önünde bulundurulmuştur. Araştırmada geçerliği sağlayabilmek için araştırma temaları ve araştırma problemleri tespit edildikten sonra bu alan üzerine çalışma yapan üç kişinin daha uzman görüşüne

³⁰² Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, Çeviren: Selahattin Turan, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2013, 203.

³⁰³ John W. Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*. Fourth edition. Pearson, Boston 2012, s. 262.

³⁰⁴ Creswell, *Educational Research: Planning...*, s. 259.

³⁰⁵ Creswell, *Educational Research: Planning...*, s. 259.

³⁰⁶ Creswell, *Educational Research: Planning...*, s. 260.

başvurulmuştur. Bu doğrulama ile tema ve alt problemlerin doğruluğuna yönelik araştırmacıya kanıt sağlamak³⁰⁷ amaçlanmıştır.

Sosyal bilimin doğasına yönelik yapılan bu araştırmada araştırma problemlerine yönelik alıntıların geçerli ve güvenilir olması için dönemin birincil kaynaklarına (ders kitapları, öğretim programı ve şûra kararlarına) ulaşılmış ve 1928 öncesi kaynakların³⁰⁸ transkripsiyonu yapılmıştır. Daha sonra iki defa daha bu transkripsiyon işlemi tekrar edilmiş ve gözden kaçan yazım ve noktalama yanlışları düzeltilmiştir. Okunamayan kelime ve metinlerde bu dönem üzerine çalışma yapan uzmanlardan destek alınmıştır. Daha sonra bulgular yorumlanırken dönemin birincil kaynaklarından alıntılar yapılmıştır. Kitabın farklı tarihlerdeki baskıları incelenerek değişim ve dönüşümler üzerinde durulmuştur. 1923-1946 arası ahlâk ve yurt bilgisi kitaplarının tamamına ulaşılmaya çalışılmış eksik ve yırtık sayfası olan kitaplar farklı kütüphanelerden temin edilerek metin bütünlüğünün sağlanmasına özen gösterilmiştir.

Bu araştırmada, çalışmanın farklı alanlara aktarılabilirliğini temin edebilmek için dış geçerlik göz önünde bulundurulmuştur. Dış geçerlik, neden-sonuç ilişkisinin diğer kişi, ortam ve değişkenlere genellenebilir olması anlamına gelir.³⁰⁹ Dış geçerliğin (aktarılabilirliği) sağlamak için ders kitaplarından doğrudan alıntılar yapılarak ayrıntılı betimlemelere ağırlık verilmiştir. Bulgu ve sonuçlar kısmında ders kitaplarını daha iyi analiz edebilmek için ders kitaplarının yazarlarına ait bilgiler sunulmuştur. Çalışma sonuçlarının aktarılabilirliğini temin etmek için amaçlı örneklem kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarının aktarılabilirliği için araştırma veri kaynaklarının birbiriyle içerik uyumu önemlidir. Bu amaçla Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarının süreç içinde farklı basımlarının yapılması dönemsel geçişleri görebilmek için ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları beraber incelenmiştir.

Güvenirlik, yapılan araştırmada elde edilen bulguların yeniden üretilip üretilmemesi ile ilgilidir.³¹⁰ Çalışmanın yöntemi, veri toplama araçları ve veri analiz yöntemlerine ait süreçler detaylı olarak sunulmuştur. Çalışmanın analiz sürecinde ahlâk eğitiminin amaçları, değişim ve dönüşümü belirlenen temalar çerçevesinde ele alınmıştır. Bulgular ve yorum bölümünde ders kitaplarından yapılan doğrudan alıntılarla temalar çerçevesinde belirlenen araştırma soruları desteklenmiştir. Sonuç ve tartışma

³⁰⁷ Creswell, *Educational Research: Planning...*, s. 262.

³⁰⁸ Tablo. 3'te verilen kitaplar.

³⁰⁹ Creswell *Educational Research: Planning...*, s. 303.

³¹⁰ Merriam, *a.g.e.*, s. 211.

bölümünde ise elde edilen bulgular yorumlanarak Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitime yönelik sonuçlar elde edilmiş ve bunlar literatürdeki çalışmaların sonuçları ile birlikte tartışılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

Cumhuriyet dönemi eğitim üzerinde önemli bir yere sahip olan Nafi Atuf Kansu, *Fenni Terbiye Tarihi* adlı kitabında eğitimin esaslarında ahlâk, siyasi ve dini amaçların olduğu ve eğitimin ise bu amaçlara uygun olarak insan yetiştireceğini ifade etmektedir. “Terbiye esasları hiçbir zaman, tesadüfî fikirler, şuursuz hadiseler değildir. Bunlar ahlâkî, dinî, siyasî, bir gayeye merbût oldukları gibi bu gayelere muvafık tabiatlar, insanlar yetiştirmeye de çalışırlar.”³¹¹ Bu amaçla bu çalışmada ders kitaplarında ahlâk meselesi dinî, siyasi, pedagojik, ekonomik ve kültürel açıdan incelenmektedir. Böylelikle Cumhuriyet dönemi eğitim düşüncesine ve yetiştirilmek istenen ideal insana ulaşmaya çalışılacaktır.

1. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN DİNÎ AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİ VE DİN EĞİTİMİ İLİŞKİSİNDEKİ DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI

Tanzimat dönemiyle birlikte Sadık Rıfat Paşa’nın sıbyan mektepleri için nasihat niteliğinde kaleme aldığı *Risâle-i Ahlâk*’ta bireylerde olması gereken huyların başında bireyi yoktan var eden Allah’a karşı ibadetin akıl ve din³¹² bakımından farz olduğu belirtilir. “Cümlemizi ve bu cihanı yoktan var edip yaratan ancak Allah azimü’ş-şandır. Yediğimiz ve içtiğimiz nimetleri ihsan eden Hâlıkımız olmakla gece ve gündüz zat-ı pâkine ubûdiyet ve nimetlerine şükretmek ve ondan korkup kötü işleri işlememek ve daima iyilik etmek üzerimize dince ve akılca farzdır.”³¹³

Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar ahlâk kitaplarında en önemli vazife konularının başında “Cenab-ı Hakka karşı olan vazifelerimiz” konusu gelmektedir. Öncelikle bireylere Allah’ın tanımı yapılmıştır. “Yeri, göğü, ruhlu, ruhsuz bütün mahlukât ve mevcudâtı yoktan var eden, kendi varlığını tanıtmak için cemâdâta ruh veren büyük bir “Allah” vardır.”³¹⁴ Ahmet Cevad da 1920 tarihli ilk mekteplerin devre-i

³¹¹ Nafi Atuf, *Fenni Terbiye Tarihi*, İkbal Kitaphanesi, İstanbul 1928, s. 3-4. Dönemin siyasi kültürel ve ideolojilerine benzer olarak eğitimin temellerinin, dayandıkları esaslar da değişmektedir. Nafi Atuf Kansu’nun aynı kitabın ilerleyen yıllardaki baskısında eğitimin temellerinden dinî ve amaçlar amaçlar kaldırılarak, toplumsal ve siyasi amaçlara gayesinde insan yetiştirmeye vurgu yapılmıştır. “Terbiye esasları hiçbir zaman tesadüfî fikirler, şuursuz hadiseler değildir. Bunlar içtimaî, hatta siyasî birer gayeye bağlı oldukları gibi bu gayelere uygun tabiatte insanlara yetiştirmeye de çalışırlar.” Kansu, *a.g.e.*, s. 2. Bu değişim ve dönüşüm Cumhuriyet dönemi eğitimin temellerinde bir değişim dönüşüm geçirdiğini de ortaya çıkarmaktadır.

³¹² Sadık Rıfat Paşa, bireylerde olması gereken ahlakî huyları akıl ve din bakımından gerekliliği üzerinde durmuştur. Böylelikle bireylerin Cenab-ı Hakka ve topluma karşı vazifeleri iki açıdan temellendirilmiştir.

³¹³ Sadık Rıfat Paşa. *a.g.e.*, s. 6-7.

³¹⁴ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1920, s. 63.

mutavassıta birinci seneler için yazdığı *Musâhabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye, İnsaniye* kitabında temel ahlâkî kaidelerin başında Sadık Rıfat Paşanın eserinde olduğu gibi “ibadet” konusunu işlemiştir. Bütün âlemin düzeni anlatıldıktan sonra bunun bir yaratıcısının olduğu ifade edilmiştir. Burada da Allahü Teala kimdir? sorusuna cevap verilmiştir. “Yeri, göğü, yerde yaşayan sayısız mahlûkatı, gökteki sayısız yıldızları, mahlûkatın en mümtaz en şerefli olan insanları yaratan bir Allah vardır.”³¹⁵ Cumhuriyet’e kadar ahlâk kitaplarında “bireylerin dinine karşı vazifeleri” en önemli vazifeler arasında kabul edilmiştir. Ahlâk ders kitaplarındaki aile,³¹⁶ çocuk terbiyesi,³¹⁷ çocukların ebeveynine karşı vazifeleri,³¹⁸ teşebbüs (çalışma),³¹⁹ vatanperverlik,³²⁰ hükümet şekilleri,³²¹ hürriyet,³²² adalet,³²³ kardeşlik,³²⁴ gibi en önemli değer kavramlarının temeli Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflere dayandırılmıştır.

Saltanatın kaldırılmasından iki yıl sonra ve halifeliğin kaldırıldığı yıl hazırlanan 1924 ilk mektepler öğretim programının *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* dersi kapsamında halifelik ve saltanatla ilgili olumsuz ifadeler yer almaktadır. Fakat Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki söylem dilinin ilerleyen yıllara göre yumuşak olması Cumhuriyetin ilan edildiği yıllarda din ve devlet, din ile iktidar ve eğitim arasındaki ilişkinin ipuçları açısından önemli bir bulgudur. Bu söylemdeki değişim ve dönüşümün ders kitaplarına yansımaları özelde din ile ahlâk eğitimi ilişkisi açısından genel anlamda ise iktidarın dinî yaşam pratiğine bakışına önemli veriler sunmaktadır. 1924’te Orhan Fuad tarafından ilk mekteplerin beşinci sınıfı için hazırlanan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* adlı ders kitabında halifelik ve saltanat makamı ders kitabında yer almamıştır. Fakat doğrudan ve dolaylı olarak din kisvesi altında vatana zarar vermek isteyenlere karşı dikkatli olunması gerektiğine yönelik ikaz yapılmıştır. “Diğer taraftan İngilizler; [Damat Ferit] denilen alçak Sadrazamı elde ederek [hain Sultan Mehmet

³¹⁵ Ahmet Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye, İnsaniye-3*, Tüccarzâde İbrahim Hilmi, İstanbul 1338, s. 5.

³¹⁶ “Cenab-ı Peygamber “ailesine hayırlı olan kimseler sizin hayırlı olanlarınızdır” buyruyor.” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *Yeni Malûmât-ı Medeniye*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329, s. 4.

³¹⁷ “Nitekim Kur’an-ı Kerim’de: “Çocuklarının buluşa erdikte yanınıza girecekleri zaman diğer kimselerin izin istedikleri gibi onlar da izin ile girsinler” buyrulmuştur.” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 6.

³¹⁸ “Kur’an-ı Kerim’de “Ebeveyninize karşı canınız sıkılıp öf!... bile demeyiniz” buyrulmuştur.” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 7.

³¹⁹ “Bir hadis-i şerifte (El kâsibi Habîbullah) yani (çalışkan kul Allah’ın sevgilisidir)” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 22.

³²⁰ “Yavrularım! Vatanperverlik en büyük bir meziyettir, vatanını sevmeyen, vatani için fedakarlık etmeyen, en alçak bir adamdır, şeriat nazarında, insanlar nazarında nefret kazanmış bir mahluktur. (Vatanı sevmek imandandır) buyrulmuş.” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 30.

³²¹ “Şer-i Şerif dahi “meşveretle iş görünüz” diye emretmiştir.” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 37.

³²² “Kur’an-ı Kerim’de “Herkes kendi ef’âlinden mesûldür” buyrulmuştur.” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 47.

³²³ “Adaletten ayrılanları yani zalimleri Allah sevmez” Yavrularım!” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 51.

³²⁴ “Kur’an-ı Kerim’de “Bütün müminler kardeşler” buyrulmuştur.” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 53.

Vahdettin] i kandırdılar. Anadolu’da din ve milleti ve vatanı kurtarmak için silaha sarılan hamiyetli mücahitler asi diye ilan ettirdiler. Etrafa fetvalar dağıttılar. Bazı memleketlerin cahil halkı az kaldı bunlara inanacaklar idi. Fakat önüne geçildi; millet yine bir kitle oldu.”³²⁵ Damat Ferit ve Sultan Mehmed Vahdettin üzerinden din, halifelik ve saltanat üzerine yapılan eleştiriler ilerleyen yıllardaki ahlâk ve yurt bilgisi kitaplarında daha da gücünü arttırmıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde ve daha önceki ahlâk kitapları gibi mevzuların ayet-i kerime ve hadis-i şerifle desteklenme gayretini bu dönem kitaplarında görmek pek mümkün olmamaktadır. Muallim Orhan Fuad vatandaşlık vazifeleri arasında ilk olarak bayrak, dinî ve millî kurumlara hürmet edilmesi gerektiğini ifade etmiştir: “Sancağa hürmet etmeye vicdanen borçlu olduğumuz gibi sayelerinde bugünkü saadeti kazandığımız ecdadımıza da hürmet etmeliyiz. Hele bunların içinde memlekete hizmeti geçenlerin ismi anıldıkça onları tazim ile yâd ve ruhlarını fatihalarla, hayırlarla şad etmeliyiz. Onların bize yadigâr, emanet olarak bıraktıkları camilerin, medreselerin, imaret ve yol ve han ve hamam ve köprü ve çeşme gibi eserlerin, müesseselerin yıkılmaması, mahfuz kalması için son derece çalışmalıyız. Onların kabirlerine, türbelerine, abidelerine, yazıp bıraktıkları eserlerine, kitaplarına ihtiram göstermeliyiz.”³²⁶

Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından 1924’de ilk mekteplerin beşinci sınıflarına yönelik hazırlanan *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye* adlı ders kitabında, Cumhuriyet’in vatandaşlara temin ettiği siyasi haklar açıklanırken vicdan hürriyeti başlığı altında din hürriyeti de ele alınmıştır. Medenî devletlerde din ve mezhep hürriyetine dikkat edildiği ve kimsenin dini ve mezhebi yüzünden eleştiriyeye maruz bırakılmadığı belirtilmiştir. Devletin dini İslam olduğu ve devlet içerisinde diğer din ve mezheplerle ilişkinin boyutu hakkında bilgi verilmiştir. “Devletimizin dini: “İslam”dır. İslamiyet, devletimizin resmî dini olmakla beraber memleketin asayişini bozmayan ve umurun ahlâkına, terbiyesine mugayir olmayan diğer mezheplere de serbestlik verilmiştir.”³²⁷ Sultan Mehmed Vahdettin hakkındaki “hain” söylemlerini burada da görmek mümkündür. “Dünyadaki padişahların en haini olan Vahidüddin, “hilafet ordusu” diye İstanbul’da bir çete toplamış, vatanı kurtarmaya çalışan yiğitlerin üzerine saldırmıştı. Lakin kahraman Türk, her iki düşmanı da tepeledi; hain Vahidüddin, nihayet bir düşman gemisine binerek kaçtı.”³²⁸

³²⁵ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1924, s. 23.

³²⁶ Orhan Fuad, *a.g.e.*, 1924, s. 70.

³²⁷ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340, s. 34.

³²⁸ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 16.

1924 öğretim programına göre yazılan ders kitaplarında halifelik daha kaldırılmadığı için eleştirinin dışında kalmakla birlikte halifelik makamını devam ettiren padişahlık ve saltanata dair eleştiriler yer almaya başlamıştır. Bu anlamda ders kitaplarında daha önce kabul edilen dini referanslara rastlanmamış ve aynı zamanda “Cenab-ı Hakka karşı olan vazifelerimiz” ve “vezâif-i diniye” konuları 1920’lerin ilk yıllarındaki ders kitaplarında yer alırken 1924 müfredatıyla ders kitapların dışına çıkarılmıştır. Örneğin 1920’de Ali Seydi tarafından hazırlanan *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye* kitabında vazifenin tanımı yapılmış ve vazifenin beş kısmı açıklanmıştır: Vezâif-i nefsiye, vezâif-i beytiye, vezâif-i medeniye, vezâif-i insaniye, vezâif-i diniye. Görüldüğü üzere başlıklar arasından biri de “vezâif-i diniye” konusudur ve bu vazife de vazifeler arasında en mukaddes vazife olarak gösterilmiştir.³²⁹ Bir müslümanın itikadî vazifeleri³³⁰ olan imanın şartları, Cenab-ı Hakkın subutî sıfatları, semavî kitaplar ve mezheb imamları üzerine, ameli vazifeler³³¹ arasından ise İslam’ın şartlarına vurgu yapılmıştır.

1924 öğretim programı ve bu program çerçevesinde hazırlanan ders kitaplarındaki ahlâk ve din ilişkisi üzerindeki söylem değişikliği 1930 ve 1936 müfredatı ve ders kitaplarındaki söylem değişikliğinin de habercisi olmuştur.

1926 öğretim programı ile Yurt bilgisine dönüşen dersin kapsamında ve içeriğinde de önemli dönüşümler gerçekleşmiştir. Ahlâk kavramı yine çok önemli bir yere sahip olmakla birlikte ahlakın kaynağına seküler devlet düzeni ve seküler hayat merkezli bir anlayış hakim olmuştur. 1926 öğretim programında Yurt bilgisi ders hedefleri incelendiğinde bu dönüşüm dikkat çekmektedir. Dersin birinci hedefi, bireyin çevresinde meydana gelen ahlâkî, iktisadî ve hukuki ve tolumsal meseleleri merkeze alarak incelenmesini sağlamaktır. “Çocuğa, etrafında olup biten işlerin, cereyan eden hadiselerin ahlâkî, iktisadî ve hukuki ... kısaca içtimaî manalarını idrak ettirmek.”³³² Diğer bir hedef ifadesi ise bireyde ahlâk hissinin temelinde devlet, milliyet ve ailenin

³²⁹ “Bu seneki *Musâhabât-ı Ahlâkiye* dersine hitâm vermek için bugün de size vazifelerimizin en mukaddesi olan “vezâif-i diniye”den bahs edeceğim.” Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*. s. 63.

³³⁰ “Vezâif-i itikadiyemiz: Bizi yoktan var eden Cenab-ı rabbül-âleminin varlığına, birliğine şerik ve naziri olmadığına, ezeli ve ebedî bulunduğuna, mahlûkât-ı latifeden ibaret olan meleklerine, insanların vezâifini göstermek üzere inzâl eylediği kitaplarına, irşâd-ı mahlûkât için gönderdiği peygamberlerine, herkesin dünyadaki amelinin mükafat veya mücazâtını göreceği yevm-i âhirete, yani öldükten sonra dirilmenin, kıyametin hak ve hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna bütün kuvvet-i kalbimiz ile îman ve itikad etmekten ibarettir ki bir insan bunlara inanmaz ve itikad etmez ise Müslüman ve muvahhid sayılmaz; ahirette herhalde ikâbını, cezasını çeker, kahr-ı ilâhîye ducar olur.” Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*. s. 63.

³³¹ “Vezâif-i ameliyeye gelince: Bu da başlıca beş nev’idir: Savm (oruç), salât (namaz), hac, zekat, kelime-i şehadet. Bunlara (ferâiz-i hamse) denilir.” Seydi, Ali. *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1920, s. 64.

³³² *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82-83.

olmasıdır. “Onda devlet, milliyet ve aile tesanüdüne ibtina eden sağlam bir ahlâkîyet hissi tevlîd etmek ve yaşatmak.”³³³ Böylelikle ahlâk eğitiminin temelinde, bireylerdeki ahlâk hissinin kaynağı ve bireylerin temel vazifeleri, yaşadığı çevreden hareketle aile, devlet, millî duygular yer almaktadır.

1926’da ilk mekteplerin beşinci sınıfı için kaleme alınan *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye* adlı ders kitabında Muslihiddin Adil, devletin dinin İslam olduğunu, halifeliğin kaldırıldığını belirttikten sonra din ile ilgili meselelere Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bakması gerektiğini ifade etmiştir. Diyanet işlerinin de devletle ilgili olmadığını ve dolayısıyla din ile devlet işlerinin ayrılığına vurgu yapmıştır. “Türkiye bir resmi din kabul etmiştir. Bu İslam dinidir. Fakat Türkiye resmi bir din kabul etmekle beraber din işlerini, dünya işlerinden ayırt eylemiştir. Bunun için halifelik kaldırılmıştır. Din işleri için devlet, Diyanet İşleri Riyaseti namıyla bir makam göstermiştir. Bu makamın devlet işleri ile alakası yoktur.”³³⁴ Dini hayat düzeni ile devlet işleri tamamen birbirinden ayrılmakla aynı zamanda Şeriye ve Evkâf Vekâleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Böylelikle bireylere resmi bir metin olan ders kitapları aracılığıyla devletin dininin İslam olduğu fakat din işleri ile devlet ve dünya işlerinin birbirinden ayırımına vurgu yapılmıştır. Bu bir anlamda şer’î hükümlerle yönetilen devlet ve bireyler arası hukukun yerine seküler ve batılı tarzda bir ilişkinin öncelendiği 1926’da yürürlüğe giren Türk Medeni Kanunu da doğrudan destekler niteliktedir. Taylan, devlet yönetiminin laik bir çizgide olması gerektiğini belirtmiştir. Bu açıdan da Cumhuriyet dönemi önceki dönemden ayrıldığını göstermeye çalışmıştır. Bu kazanımı ise Cumhuriyetin en önemli kazanımlarından biri olarak görmektedir. “Cumhuriyetimizin en büyük iyiliği, din ve dünya işlerini ayırmış olmasındadır.”³³⁵ Böylelikle halifeliğin kaldırılması ve seküler bir devlet düzeni kurulmaya çalışılması Cumhuriyetin en önemli başarılarından biri kabul edilmiştir. Muslihiddin Adil, vicdan hürriyeti konusunda ise dinin vicdanî bir inanç meselesi olduğunu ifade etmekle bu konuda herkesin özgür olduğunu ifade etmiştir. “Din esasen vicdani bir şeydir. Herkes din ve itikat hususunda tamamen serbesttir. Herkes kendi dininin ayinlerini istediği gibi icra edebilir.”³³⁶

³³³ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 83.

³³⁴ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1926, s. 19.

³³⁵ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 20.

³³⁶ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 25.

Ahlâk eğitimi ile din eğitimi arasındaki zihniyet açısından değişim ve dönüşümü ifade eden en önemli fikir adamlarından biri de 1926'da *Malûmât-ı Vataniye* ders kitabı yazarı Mehmed Emin'dir. İnsanlar arasında en kuvvetli bağın dinî his olduğu düşüncesine temelden karşı çıkan Mehmed Emin, dinî his ile millî hissin birbirine karıştırıldığını iddia etmiştir. “Vaktiyle insanlar arasında en mühim rabîta “hiss-i dinî” zannolunuyor, millî ile dinî his yekdiğerine karıştırılıyordu. Halbuki bu iki his birbirinden ayrıdır.”³³⁷ Mehmed Emin, dinî duyguların uhrevî hayatı, millî hislerin ise dünyevî olduğunu yani dünyada rahat, hür ve özgür bir yaşamı tanzim ettiğini ifade etmiştir. “Millî his milletdaşlarımızın bu dünyada müreffeh, hür ve mes‘ud olmasını istemeyi icab eder. Dinî his ise ferdin gerek nefsin, gerek diğer insanları “doğru” addettiği itikadât ve a‘mâl sayesinde uhrevî sa‘âdete erebilmektir. Halbuki millî his ile istihdaf ettiğimiz gaye sırf dünyeviydi. Millî hissin icab ettiği harekette bulunduğumuz zaman gayemiz milletdaşlarımızın bu dünyada sa‘âdetini ve binaenaleyh refahını temin eylemektir.”³³⁸ Mehmed Emin böylelikle ahlâk eğitiminin amacı dini hislerimizi yani uhrevî hayatı beslemekten ziyade millî hisleri yani seküler bir düzenin tanzim edicisi olması gerektiğine de vurgu yapmaktadır. Ortaçağ toplumlarında dinî hissin hakim olmakla birlikte millet ile din ikisi birbirini tamamlayan kavramlar olarak kullanıldığını iddia etmiştir. Fakat batıdaki Rönesans hareketlerini din ile milleti dolayısıyla dünyevî hayat ile uhrevî hayat birbirinden tamamen ayrıldığını ifade etmiştir: “Kurûn-ı vüstâda Hıristiyanlar ve birçok zaman İslamlar efrâdın millet halinde birleşmesinin sebebini yekdiğerine muavenet ederek dünyadan ziyade ahiretteki sa‘âdeti ihzâr eylemek zanneylemiyorlardı. O vakit millî histen ziyade dinî his hakimdi ve çok zaman millet ve din iki müterâdif kelime gibi kullanılıyordu. Vaktâ ki garpte (Rönesans) denilen intibah vücûda geldi, insanların cemiyet ve devlet teşkil etmelerinin hedefi dünyada müştereken sa‘âdetlerini ihzâr eylemek olduğu anlaşıldı ve ondan sonra millî his ile dinî his yekdiğerinden tamamen ayrılmaya başladı ve ayrıldı. Hülâsa millî his milletimizin dünyada i‘tilâ ve istiklali gayesini vicdanımızda duymaklığımız olduğu halde dinî his uhrevî gaye için vicdanımızdaki duygudur.”³³⁹ Mehmed Emin’in garpta diye ifade ettiği bu ayrım Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türk toplumunda da bir zorunluluk olarak algılanmıştır. Emin’in ifadesi ile millet ile dinin mevzuları farklıdır. “Onun için din ve milletin mevzuları ayrıdır. Biri uhrevî biri dünyevî gayelere imanı ifade eyler.”³⁴⁰

Refik Ahmet tarafından 1927’de ilk mekteplerin beşinci sınıfı için kaleme alınan Yurt Bilgisi ders kitabı saltanat, halifelik ve din meselesini daha radikal bir söylemle

³³⁷ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 18.

³³⁸ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 18.

³³⁹ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 19.

³⁴⁰ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 19.

dile getirmiştir. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminin mazideki dini söylemlerin gölgesinden kurtularak yeni bir hayat sunduğunu ve bunun da seküler ve çağdaş ilişkilerle birbirine bağlı olduğu ifade edilmiştir. “Eski padişahlık idaresi din ile dünya işlerini birbirine karıştırırdı. Hâlbuki dünya işlerinin yalnız dünyevî ve medenî esaslarla idare olunması lazımdır. Eski padişahlar kendilerini aynı zamanda yeryüzündeki bütün Müslümanların ruhanî reisleri sayarlardı. Hakikatte bu bir kuru laftan ibaretti. Zîra artık insanlar böyle maziye ait kuru rabitalardan ziyade dünyevî ve medenî zaruretlerle birbirlerine bağlanıyorlar.”³⁴¹

Ali Kâmi 1928’de ilk mekteplerin beşinci sınıfı için kaleme aldığı *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* kitabıyla hilafetin kaldırılması ve din adamlarının tutumlarına yer vermiştir. İlk defa da din ve devlet işlerinin ayrıldığı ve “laiklik” ilkesinin Anayasada kabul edilmesinden 10 yıl önce ders kitapları aracılığı ile yeni nesle aktarılması önemli bir değişim ve dönüşümün habercisidir. “Padişahlık, halifelik ortadan kalkınca bu şeyhlerin, hocaların da bir kısmı memnun kalmadılar. Cumhuriyet devlet makinesini ilmî bir şekilde kurmak azminde idi. Din başka, devlet başkadır. Bunların birbirinden ayrılması lazımdı. Cumhuriyet bunları ayırdı ve hükümetin “lâik” olduğunu ilan etti.”³⁴²

Ali Kâmi “Devletin resmi dini İslam”dır ilkesinin kaldırıldığı yıl okutulan bu ders kitabında, siyaset dilinin dini söylemler üzerine baskın olduğu görülmektedir. “Hükümetin laik olması demek dinsiz olması demek değildi. *Teşkilât-ı Esâsiye* kanunu mûcibince İslam dini devletin din-i resmîsi idi ve yine kanun mûcibince kimsenin dinine itikadına, tarikatına karışılmazdı. Fakat dini daima siyasete alet eden bir kısım şeyhler, hocalar bu ayrılığa tahammül edemediler. Cumhuriyetin halka bahşettiği hürriyet ve vicdanı anlayamadılar; “din kalkıyor” dediler.”³⁴³ Ali Kâmi din ve vicdan hürriyeti üzerinde durmuştur. Kimseye dininden ve mezhebinden dolayı bir zorlama yapılamayacağı Kuran-ı Kerim’in Bakara suresinin 256. Ayeti kerimesi³⁴⁴ “dinde cebr ve ikrah yoktur” ayeti ile sabit olduğu aktarılmıştır. Avrupa ortaçağında dinin siyasete alet edilmesi ile kanlı dönemlerin hakim olduğunu ve Cumhuriyetin bu sakıncaları göz önünde bulundurarak dini işlerin devlet ve hükümet işlerinden ayrı tutularak laik ve seküler bir anlayışın hakim olduğu tekraren vurgulanmıştır. “Cumhuriyetimiz bu

³⁴¹ Refik Ahmet, *Yurt Bilgisi*, Sebat Matbaası, İstanbul 1927, s. 12.

³⁴² Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, Marifet Matbaası, İstanbul 1928, s. 20.

³⁴³ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 20.

³⁴⁴ لا إكراه في الدين

mahzurları düşünerek din ile dünya işlerini ayırdı ve hükümetin (laik) olduğunu yani siyaset idarenin dine bağlı olmadığını ilan etti. Hükümet (laik) olunca herkes için hürriyet-i vicdana mâlik olmak pek tabîdir. Milletin efrâdı dinsiz veya dindar olabilir, hükümet buna karışamaz. (Laik) bu demektir. Yoksa dinsiz demek değildir.”³⁴⁵ Halifeliğin Osmanlılara geçmesi ile 400 yıllık dinî bir inanç olan halifeliğin bütün Müslümanların emiri olduğu, peygamberin vekili olduğu düşüncesi de halifeliğin kaldırılmasından sonra ders kitapları aracılığı ile sürekli bu inanç sarsılmaya çalışılmıştır. “Vaktiyle padişahlar kendilerini peygamber vekili, halife tanıtarak din kisvesine büründüklerinden halkın cahil kısmı indinde mukaddes bir pâyeye ihrâz etmişlerdi.”³⁴⁶ Ali Kâmi, harf inkılabından ve devletin dini İslamdır ilkesi kaldırılmasından sonra 1929’da ilke mekteplerin yine beşinci sınıfı için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi* kitabında dini esaslara dayanan devlet saltanatından kurtulması gerektiği belirtilerek, medenî toplumlarda din ile dünya işlerinin birbirinden ayrıldığı belirtilmiştir. “Medeniyette ileri giden milletler ancak son asra doğru din ile dünya işlerini ayırarak hükümdarlarını din reisliğinden azlettiler.”³⁴⁷ Son osmanlı padişahları Vahdettin üzerinden oluşturulmaya çalışılan halifelik ve din üzerindeki söylemlerin aşırılığı ile birlikte yeni yetişen bireylerin böyle bir yönetim şekli ve yaşam tarzından uzaklaşılması amaçlanmıştır. Halifelik makamı ile de dünya üzerindeki Müslümanlardan yardım beklenilmesi düşüncesinin boş bir rüya olarak kabul edilmiştir. “Yavuz Sultan Selimden beri Türk padişahlarının aynı zamanda halife, yani peygamber vekili olduklarını biliyorsunuz. Bir zamanlar bundan bir fayda umanlar vardı. Sanki dara gelecek olursak dünyanın müslümanları bize yardıma gelecekmiş gibi bir hulya.”³⁴⁸ Böylelikle Cumhuriyet öncesi devletin içerisinde olduğu mevcut durumdan daha iyiye çıkarma gayretlerinden biri olan İslamcılık düşüncesinin de Cumhuriyet döneminde boş bir hülyadan başka bir şey olmadığı vurgusu yapılmıştır.

Ali Seydi 1930’da ilk mekteplerin beşinci sınıfı için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi* ders kitabında dini esaslara dayanan eski hükümeti ve padişahı hain ve terakkiye mani olarak göstermekte yeni kurulan Cumhuriyet idaresini ise feyz ve terakki yolu olarak görmüştür. “Saltanat yani padişahlık lağvedildi. Yerine Cumhuriyet idaresi konuldu. Terakki etmemize mani olan ne kadar eski fena âdetler varsa kaldırıldı. Memlekette

³⁴⁵ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 60.

³⁴⁶ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 19.

³⁴⁷ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, Marifet Matbaası, İstanbul 1929, s. 36.

³⁴⁸ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1929, s. 61.

büyük bir “inkılâp” vücuda geldi. Millet feyz ve terakki yolunu tuttu.”³⁴⁹ Ali Seydi ve diğer birçok yazar tarafından eski idarenin terakkiye mani olarak kabul edilmesinin temel sebeplerinden biri de bireyin ve devletin dini esaslara dayalı olmasıdır.

1930’a gelindiğinde saltanat ve halifelik kaldırılmış, Şeriye ve Evkâf Vekâleti’nin yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş, Latin alfabeye geçilmiş ve anayasanın ikinci maddesi olan “Türk Devleti’nin dini İslam dinidir” ibaresi anayasadan çıkarılmıştı. 1930’da hazırlanan ilk okul öğretim programı ve ders kitapları da bu gelişmeler ışığında yeniden gözden geçirilmiş ve ahlâk ve yurt bilgisindeki dinî söylemlerde değişim ve dönüşümlere gidilmiştir. 1930 öğretim programı, 1926’daki öğretim programı ile büyük ölçüde aynı olmakla beraber 1930 öncesi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları ve yazarlarından büyük çoğunluğu 1930 sonrası kendisine yer bulamamıştır. 1930’lu yıllarda baskın olarak varlığını hissettiren ders kitapları Mustafa Kemal Paşa’nın destekleri ile Afet İnan ve Recep Peker tarafından kaleme alınan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler I-II* ders kitaplarıdır. Afet İnan, dinin bir milleti meydana getiren millî his ve heyecanı oluşturmakta etkin olmadığını tam aksine Türk milletinin milli bağlarını gevşettiğini ifade etmiştir. “Din birliğinin de bir millet teşkilinde müessir olduğunu söyleyenler vardır. Fakat biz, bizim gözümüz önündeki Türk milleti tablosunda bunun aksini görmekteyiz.”³⁵⁰ Afet İnan Türk milletini oluşturan en büyük bağlardan birinin din değil, ahlâk olduğunu vurgulamıştır. Ahlakın da temelini din değil, millî ve toplumsal ahlakın temeli toplum ve millet olduğu vurgusu 1930’larda dinin ahlakın temelinden dışarı tutulduğunu göstermektedir. Artık toplumda din mukaddeslik duygusunu kaybetmiş bunun yerine kaynağı toplum olan ahlaka mukaddes bir değer yüklenmiştir. “Ahlâk mukaddestir; çünkü en büyük ahlâkî şeniyet sahibi bir faile racidir. O fail, yalnız ve ancak cemiyettir.”³⁵¹

Dinin ahlâkî heyecan gibi millî bir his uyandırmaktan uzak olduğunu belirten İnan, Türkler İslamiyeti kabul ettikten sonra ne Arapların, ne de aynı dinde bulunan Acemlerin Türklerle birleşerek bir millet olamadığını belirtmiştir. “Bu din birliği “bilakis Türk milletinin millî bağlarını gevşetti; millî hislerini, millî heyecanını uyuşturdu. Bu pek tabî idi. Çünkü Muhammed’in kurduğu dinin gayesi, bütün milliyetlerin fevkin şamil bir ümmet siyaseti idi”³⁵² Bu ifadeler 1918’de Ziya Gökalp’in

³⁴⁹ Ali Seydi, *Yurt Bilgisi*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1930, s. 49.

³⁵⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 12.

³⁵¹ İnan, *a.g.e.*, s. 12.

³⁵² İnan, *a.g.e.*, s. 12.

1918’de *Yeni Mecmua*’da yazdığı ümmet ve millet düşüncelerinin din ve ahlâk üzerinden Cumhuriyet dönemine nasıl nüfuz ettiğini göstermektedir. 1930’lara gelindiğinde Ziya Gökalp’in din ve ahlâk düşünceleri ders kitaplarında ve dönemin siyasi aktörlerinde halâ derin bir hat üzerinde devam etmektedir. Özellikle kültür birliği, dil birliği, ırk birliği, ahlâkî, siyasî ve tarihî birlik düşünceleri 1930’ların en önemli din ve ahlakın yorumlayıcı öğelerinden olmuştur.

Afet İnan, öncelikle bireyi hürriyetine kavuşma sürecinden bireyler ilk olarak tabiatın esiri, daha sonraki dönemlerde Allah’ın esiri olmakla dinin etkisi altında kaldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla din ferdin özgürlüğünün önünde çok büyük bir engel olarak görülmüştür. “Cemaatlerin başına geçebilen adamlar, cemaati Allah namına idare ederlerdi. Her türlü hak ve salahiyet onlarda idi. Ferdin hakkı, hürriyeti, mevzubahis değildi.”³⁵³ Ferdin hakkı, başında bulunan hükümdarın ilahî kuvvetleri arasında olmakla hükümdarın toplum üzerinde istediği gibi hareket etmesine sebep olduğu ifade edilmiştir. “Hükümdarın kudreti için dinlerden çıkan huduttan başka bir hudut tanınmıyordu. Hükümdarın yapmaması lazım gelen şey, Allah’ın men ettiği şey olacaktı.”³⁵⁴ Afet İnan vicdan hürriyeti üzerinden bireyin ve devletin dine yaklaşımını da resmetmiştir. Herkesin dini seçmekte ve dini ibadetlerini toplum güvenliğine ve ahlakına zıt olmadıkça serbest olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte dini merasimlerin siyasi gösteriler gibi yapılmasının yeni Türkiye Cumhuriyeti’nde yeri olmadığı vurgulanmıştır. “Tabiatı ile, ayinler, asayiş ve umumî adaba mugayir olamaz, siyasî nümayiş şeklinde de yapılmaz. Mazide çok görülmüş olan bu gibi hallere, artık Türkiye Cumhuriyeti asla tahammül edemez.”³⁵⁵ Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti’nde vicdan ve inanç hürriyetinin gün geçtikte daha da geliştiği ifade edilmekle beraber devletin resmi dininin olmadığı vurgusu yapılmıştır. “Türkiye Cumhuriyeti’nde, herkes istediği gibi itikat ve ibadet eder. Türk Cumhuriyeti’nin resmi dini yoktur.”³⁵⁶

“Türk Cumhuriyetinin resmi dini İslamdır” ifadesinden “Türk Cumhuriyeti’nin resmi dini yoktur” ifadesine geçişi sadece vicdan hürriyeti ve dini özgürlük olarak değil, 1920’lerden 1930’lara din temelli bir hayat tarzından seküler yaşam biçimine yönelişi ortaya koymasından dikkat çekicidir. Bu durum, Cumhuriyet rejiminin toplumsal ve kültürel yapıda gerçekleştirmek istediği dönüşümün niteliğini yansıtmaları

³⁵³ İnan, *a.g.e.*, s. 61.

³⁵⁴ İnan, *a.g.e.*, s. 62.

³⁵⁵ İnan, *a.g.e.*, s. 71.

³⁵⁶ İnan, *a.g.e.*, s. 92.

açısından son derece anlamlıdır. Cumhuriyet dönemi bütün kurumlar medeniyet ölçeğine tabi tutulmuştur. Medenî bireyler yetiştirme amacıyla hazırlanan ders kitaplarında hangi kurumların medenî olup olmadıkları da satır aralarında mesajlar verilerek aktarılmaya çalışılmıştır. Bunlardan biri de halifelik kurumudur.

Afet İnan, halifelik kurumu medeniyet çerçevesinde düşünüldüğünde, Türk milletine yakışmadığı mesajını vermiştir. “Osmanlı Hanedanı saltanatını ve medeniyet muvacehesinde manasızlığı meydana olan hilâfeti, idame etmeye çalışmak Türk milletine en büyük fenalıktı.”³⁵⁷ Yine ahlâk kitaplarından en fazla yer alan konulardan biri “Allah korkusudur.” İslamiyet’te Allah korkusu bireylerin ahlâkî davranışları üzerinde önemli bir denge unsuru olduğu kabul edilmektedir.

Afet İnan, Allah korkusunun iptidai insan gruplarına ait olduğu ve bireylerin zihinlerinde sonsuz yasaklar getirdiği ve bireylerin düşünce ve hareket özgürlüğünün önüne geçtiğini ifade etmiştir. “İptidai insan kümelerinde, ata korkusu ve nihayet, büyük kabile ve kavimlerde, ata korkusu yerine kaim olan Allah korkusu, insanların kafalarında ve hareketlerinde hesapsız memnular yaratmıştır. Memnular ve hurafeler üzerine kurulan birçok âdetler ve an’aneler, insanları düşünce ve harekette çok bağlamıştır.”³⁵⁸ İslamî hükümlerin hakim olduğu devlet düzeninde ferdî hak ve hürriyetin sadece devletin başındaki yöneticilerde olduğunu ifade eden İnan, dolayısıyla İslami devlet düzeninde bireyin hak ve hürriyetlerinden yoksun olduğunu mesajı verilmiştir. “Biliyoruz ki, bir devletin temeli, ulûhiyet fikrine, ilâhî idareye dayandıkça, o devlette her hak, Allah’ın vekilinde ve peygamberin halifesindedir; ferdin hakkı mevzubahis değildir.”³⁵⁹

1933’de ilk mekteplerin dördüncü sınıfı için kaleme alınan *Yurt Bilgisi* kitabında dini söylemin toplum nazarında da tamamen değiştiği belirtilmiştir. “Bugün kimsenin namaz kılıp kılmadığına, ramazanda oruç tutup tutmadığına bakmıyoruz. Kimsenin dinine karışmıyoruz.”³⁶⁰ Geline süreçte farklı dinî inanışlara karşı hoşgörülü davranıldığını, türbe vs dini ritüellerin yeni Türk devletinde yeri olmadığı, bunların bağnazlık ve gerilemenin sebeplerinden kabul edilmiştir. Bunun yerine Türk medeniyetini ilerletmek ve asrî bir medeniyet seviyesine ulaşabilmek için her türlü yeniliğe sahip çıkılması gerektiği vurgulanmıştır. “Taassup yüzünden yurdumuz

³⁵⁷ İnan, *a.g.e.*, s. 37.

³⁵⁸ İnan, *a.g.e.*, s. 61.

³⁵⁹ İnan, *a.g.e.*, s. 85.

³⁶⁰ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, *Yurt Bilgisi-IV*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 45. .

bakımsız kaldı; başka milletler ileri giderken biz çok geri kaldık. Bugün taassup yoktur. Bugün ileri milletlere yetişmek için her faydalı, iyi yeniliğe sarılıyoruz. Türk, medeniyetin en yüksek basamağına çıkmak için canla başla uğraşiyor.”³⁶¹ Ders kitabı aracılığıyla Türk toplumuna çıktığı yolculukta heybesine tekrar bakması gerektiği ve kendisini geri götüren, yavaşlatan dinî değerlerden kurtulması gerektiği ifade edilmiştir. Çünkü çıkılan yol, medenî ve asrî toplumların seviyesine yani Batı toplumları gibi olabilmek, onlar gibi yaşayabilmektir. Bu yolculukta Türk toplumunun hızını kesen onlara benzemeye mani olan, seküler ve laik düzenin dışarısında kalan dinî söylemlerin zararlı olduğu yeni yetişen bireylere dikkatle aktarılmıştır.

1936 ilkokul programında, ilkokulun hedefleri açıklanırken ilkokul aracılığıyla öğretmenlerin her fırsatta din işleri ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini ve devletin ve bireylerin dünya işlerinde dinî akideleri değil bilimi rehber edinmeleri gerektiğinin kavratılması amaçlanmıştır. “Her öğretmen, derslerinde sırasını getirerek dinî işlerle dünya işlerini ayırmanın hayatta ne kadar zaruri olduğunu, vakti ile dinî akidelerin devlet ve dünya işlerine karıştırılmış olmasından ne kadar zarar gördüğümüzü tarihten alınmış bol ve canlı misallerle gösterecek, dünya işlerinde ferdin ve devletin şu veya bu dinî akidenin tesiri altından değil ilmin ve tecrübenin gösterdiği doğru yolda ilerlemekten başka çare bulunmadığını çocukların kavrayacağı bir dille anlatacaktır.”³⁶² Böylelikle bireyler dini değil ilmi rehber edinerek Türk inkılabının laiklik ilkesi çerçevesinde bir yaşam kültürüne sahip olmaları amaçlanmıştır. 1936 öğretim programında laiklik ilkesinin prensiplerine ağırlık verilmiştir. Program bu ilke çerçevesinde hazırlanmıştır.

Tezer Taşkıran 1939’da kaleme aldığı *Yurt Bilgisi I* kitabında milleti meydana getiren unsurlar arasında ırk birliği, dil birliği, toprak birliği, tarih birliği ve ülkü birliği sayılırken, din millet birliğini yapan bir amil midir? sorusuna “ilk cemiyetlerde birleştirici bağ din idi, fakat din orta çağlardan sonra kuvvetini yavaş yavaş kaybetmiştir. Bugün aynı millî birlikler içinde başka başka dinler, aynı dinden olan insanlar arasında da başka başka milletler görüyoruz”³⁶³ şeklinde cevap verilmiştir. Yani dinin bu çağda bir toplumu millet ruhuyla bir arada yaşamasını sağlayan bir unsur

³⁶¹ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi. *Yurt Bilgisi-IV*, s. 46 .

³⁶² *İlkokul Programı*, 1936, s. 9.

³⁶³ Taşkıran, *Yurt Bilgisi I*, 1939, s. 8. Tezer Taşkıran’ın *Yurt Bilgisi-I* 1947 baskısında bu başlık metin içerisinden çıkartılmıştır.

olmadığı, bu ilkçağ toplumlarına ait olduğu vurgusu yapılmıştır. Millet öznesinin bileşenleri arasında dine yer verilmemiştir.

Taşkıran, saltanat ve hilafetin anti demokratik bir yönetim şekilleri olduğunu ifade etmiştir. “Türkiye, saltanatı ve hilafeti kaldırmak ve bunların yerine cumhuriyeti koymakla tam demokrat bir devlet kurmuş bulunuyor.”³⁶⁴

Mutlakiyet yönetiminde ise padişahlar gücünü Allah’tan aldıklarını kabul etmekle istediklerini yaşatıp, istediklerini öldürme gücüne sahip olduğu vurgusu yapılmıştır. “Bu devlet şeklinde hükümdarlar, hakimiyeti kendilerine Allahın verdiği zan ve kabul etmişlerdir... millet fertlerinin, hatta padişah ailesinden, hanedandan olanların bile, hayatları hükümdarı elindedir. İstedğini yaşatır, istediğini öldürür.”³⁶⁵ Bu demokratikleşme yolunda ilk adımlar 16. asırda Fransa ve Amerika’da atıldığı hakimiyet kavramının Allah vergisi değil halka halk tarafından verilen bir yetki olduğu vurgusu da modernleşen ve demokratikleşen Türkiye Cumhuriyeti’nin önündeki örnekler de gösterilmiştir. “Hakimiyet, kendilerini yeryüzünde Allah’ın vekili sayan adamlarla değil, kendi kendisini idare edebilecek olan millette, halktadır.”³⁶⁶

Tarık Rona 1945’de kaleme aldığı *Yurt Bilgisi Dersleri* kitabında Osmanlı döneminde devletin din işlerine müdahil olduğu, dinî sebeplerden dolayı kızlara okuma yazma öğretmenin, kitaplara resim koymanın, yabancı dil öğretmenin günah sayıldığı ve dolayısıyla bütün bunlar memleketin yeni buluşlardan geri kalmasına yol açtığı vurgulanmıştır. 1936’da kabul edilen laiklik ilkesi ile din kavgalarının bittiği ve Türkiye’nin dünyanın en medenî devletleri arasına girdiği belirtilmiştir. “Bugün artık Türkiye’de din kavgaları yoktur. Herkes din işlerini gönlünün dilediği yolda yürütür. Bundan gördüğü sayısız faydalarla artık, dev adımlar ile ilerleyerek dünyanın en medeni, en kuvvetli ve en zengin ulusları arasına girdik.”³⁶⁷

Pozitivizmin güç kazanarak seküler dünya düzeninin ortaya çıkmasıyla ahlakın tanımında da değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Ahlâk, modern yaşam tarzında din yerine toplumu idealize eden, onun değer ve yargılarını düzenleyen, topluma kurallar getirebilen aynı zamanda da toplumu dinin kanatları altından çıkarabilecek seküler ve laik bir güç olarak algılanmıştır.

³⁶⁴ Taşkıran, *Yurt Bilgisi I*, 1939, s. 15.

³⁶⁵ Taşkıran, *Yurt Bilgisi I*, 1939, s. 13.

³⁶⁶ Taşkıran, *Yurt Bilgisi I*, 1939, s. 19.

³⁶⁷ Tarık Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, Çankaya Matbaası, Ankara 1945, s. 48.

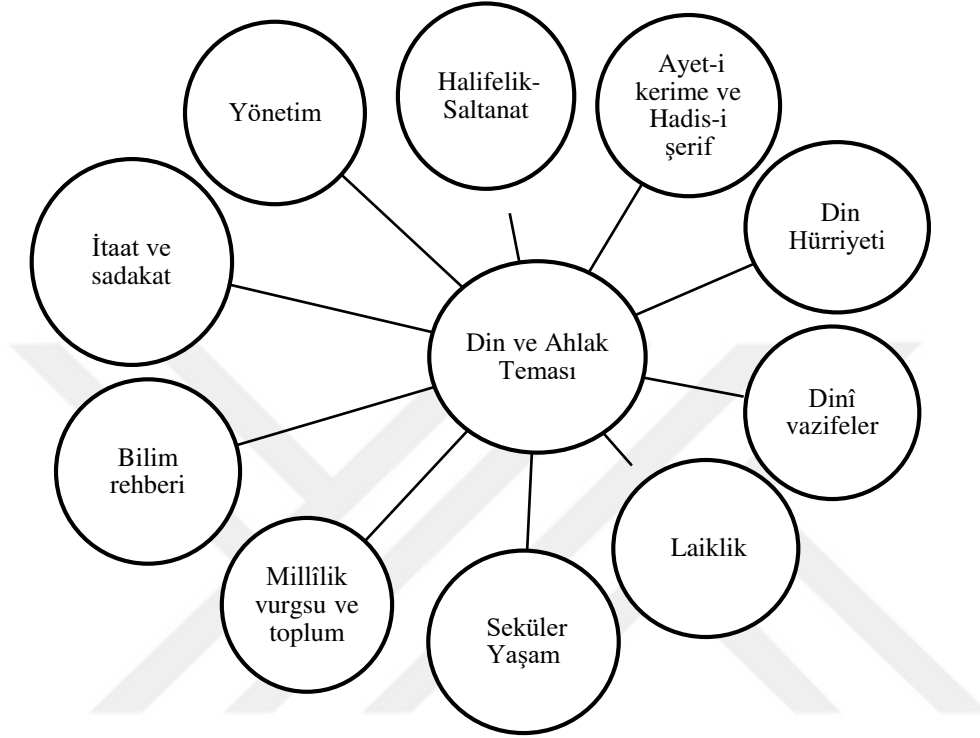
Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi dersleri bu değişim ve dönüşümün en önemli aktörleri arasında yer almıştır. Özellikle ilkokul 4 ve 5. sınıflarda din dersleri yerine ahlâkî ve medenî değerlerin önem kazanması ile dinî eğitim yerini ahlâkî ve medenî bilgilere bırakmıştır. Cumhuriyet dönemi ahlâk kitaplarında laiklik ilkesi ile din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ile birlikte dinî yaşam tarzından da uzaklaşarak seküler bir hayat tarzını öncelenmiştir. Bu düşünce yeni yetişen bireylere medenî ve çağdaşlık alanı olarak sunulmuştur. Cumhuriyet dönemi din kavramı sadece ahlakın tanımından değil, bireyin, devletin ve milletin de bileşenleri arasından çıkarılmaya çalışılmıştır. Devlete ve millete daha geniş anlamıyla hayata karşı dinî perspektif kapatılmıştır. Dini temelli bir yaşam devlet, millet ve hayattan ötelenerek bireyin iç dünyasına dahil edildiği iddia edilmiştir. Fakat kademeli olarak dini derslerin kaldırılması, ahlâk derslerindeki dinî konulardan da uzaklaşılması ile bu iddianın sürdürülebilirliği de mümkün olmamıştır. Terkedilen sadece devlet ve din işlerinin birbirine karışması değil, aynı zamanda ahlâk kitaplarında en fazla işlenen konulardan olan Allah kimdir? Bireylerin Cenab-ı Hakka karşı vazifeleri ders kitaplarından çıkartılmıştır. Saltanat ve halifeliğin kaldırılmasından sonra ahlâk ve yurt bilgisi kitaplarında dini temelli bir ahlâk öğretimine rastlanmamıştır. Gücünü dinî öğretilerden alan ahlâk eğitimi, yerini toplum ve devlet merkezli seküler bir ahlâkî anlayışa bırakmıştır. Hıfzırrahman Raşit Öymen II. Maarif Şurasında Cumhuriyet dönemi 1943'e kadar ahlakın geldiği konumu şu şekilde ifade etmiştir. "Ahlâk meselesi: Allahı göklerde bıraktıktan ve toprakla tabiata indikten sonra, yani layiklikle beraber, dünya meselesi halini almıştır. Çünkü ondan evvel ahlâkî kıymetler, Allaha bağlı ve dinî bir tabiatte idi."³⁶⁸

1930 müfredatı iyi vatandaşlar yetiştirmek amacıyla hazırlanmıştır. 1930 sonrası hazırlanan ders kitapları incelendiğinden hükümet organları ve devlet teşkilatı ön plana çıkarılmıştır. Yeni yetişen bireylerin en önemli ahlâkî özellikleri; belediye teşkilatı bilen, Türkiye'nin idarî, siyasî ve iktisadî düzenini kavrayan, üzerine düşen görevlerin bilincinde olarak hak ve sorumluklarının yerine getiren bireyler olarak yetişmesidir. 1936 müfredatıyla Türklük düşüncesi ile beraber yükseliş gösteren bir diğer değer de bilimselliktir. Bilimsellik kavramı ahlâk kavramının temelini etik kavramına yaklaştırmış ve 1936 sonrası öğretim programlarında ve ders kitaplarında etik ve estetik değerler öncelenmiştir. Cumhuriyet öncesi ahlâk din ilişkisinde önemli bir yere sahip

³⁶⁸ İkinci Maarif Şurası 15-21 Şubat 1943, s. 141.

olan padişaha “itaat kavramı” 1936 sonrası “inkılaplara sadakat” şeklinde dönüşüm yaşamıştır. Böylelikle ders kitaplarında artık ahlakın referansı din değil, Cumhuriyet’in değerleri olduğu görülmektedir.

Şekil 1. Din ve Ahlak Teması Açısından Ulaşılan Kodlar

1924’te saltanat ve halifelik hakkında olumsuz söylem yoktur. Ahlaki ilklerin temelinden ayet-i kerime ve hadis-i şerif çıkartılmıştır. 1924’ten sonraki ders kitaplarında medenî devletlerde din hürriyetine büyük bir önem verildiğini ve Türkiye Cumhuriyeti’nde de bu hususta din hürriyetine sahip olduğu vurgulanmıştır. 1924 müfredatı ile birlikte dini vazifeler ve Cenab-ı hakka karşı vazifeler ders kitaplarından çıkarılmıştır. 1926 öğretim programı ahlak eğitimin laik bir çizgiye gelmesi açısından oldukça önemlidir. 1926 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bu da Cumhuriyetin en önemli kazanımları arasında gösterilmiştir. 1926 öğretim programında Yurt bilgisine dönüşen ders ile birlikte dinî referanslardan uzak, seküler bir yaşamı önceleyen bir ahlak eğitimine vurgu yapılmıştır. 1930’lara gelindiğinde ahlakın temeli toplum olduğu vurgulanmıştır. 1936 öğretim programında dinî ritüellerden tamamen uzaklaşıp bireyin günlük yaşantılarının kaynağı din olmaktan çıkmış, dinin yerine bilimin rehber olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Halifelik ve saltanat döneminde padişah Allah’ın adına yönettiğine vurgu yapılırken Cumhuriyet döneminde yönetimin halka geçtiğine vurgu

yapılmıştır. Halkın adına halkın yönetildiği vurgulanmıştır. saltanat ve halifelik döneminde öne çıkan bir olgu daha vardır ki “itaat ve sadakat”tır. Padişaha ve halifeye itaat etmek, ve sadakat göstermek din ve ahlak bakımından çok önemli bir yere sahiptir. İnkılapların ortaya çıkmasıyla halife ve saltanat yerine “cumhuriyetin değerlerine”, “inkılaplara” sadakat göstermek en önemli ahlakî ilkeler arasında gösterilmiştir.

2. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN EKONOMİK AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİNİN EKONOMİK AÇIDAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜNÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI

Sadık Rıfat Paşa’nın *Risale-i Ahlâk*’ta yer verdiği ahlâkî nasihatlerden biri de kanaatkarlıktır. Kanaatkarlık kavramı bu dönem ahlâk eğitiminin ekonomik hayata bakışını anlamlandırmakta oldukça önemli bir kavramdır. Bireyin ekonomik faaliyetlerindeki amacı ne olmalı? Niçin ve ne kadar çalışmalı? gibi ekonomik faaliyetlerin amacını sorgulayan sorulara kanaatkarlık kavramıyla cevap verilmiştir. “Kanaat denilen şey dahi sahibine rahat ve itibar verici güzel sıfattır. Yani yiyecek ve içecek ve giyecek ve sair bu misilli şeylerde dahi ziyadesine bakmayıp Cenab-ı Hakkın verdiği nimetlere razı ve müteşekkir olmaktır. Kanaat ehli olan adam dünyada çok zahmet çekmeyip ve çok kazanmak derdine düşmeyip aziz olan ömrünü asayiş ve rahat ile geçirir.”³⁶⁹ Sadık Rıfat Paşa’ya göre bireyler ekonomik faaliyetlerde aç gözlülük derecesinde hırslı olmamalı, bireylerin yediği içtiği nimetleri elde etmede bir aracı olduğunu unutmamalı ve bunlar için Allah’a şükretmenin dünya saadeti ve mutluluğuna vesile olacağının farkında olmalıdır. Fakat bununla beraber kendisine topluma faydalı olan işlerde çalışmanın, ilim tahsil ederek ustalaşmanın, sanat ve ticaret yapmanın yollarını aramanın da Allah’ın emirlerinden olduğu vurgulanmıştır. “Lakin âlî himmetli hayırlı şeylerde kendisine ve halk faydası olması için çalışıp çabalamalı ve okuyup yazıp hüner ve sanat ticaret ve menfaat tahsil etmenin esbabına teşebbüs etmelidir ve esbaba yapışmak dahi Vâcib Tealâ hazretlerinin bir hikmetidir.”³⁷⁰

II. Meşrutiyet dönemine gelince askeri ve ekonomik kayıplar, bireyin ve toplumun ekonomi anlayışındaki değişim ve dönüşümler, Osmanlı coğrafyasında azınlık toplumların hızla ekonomik güce ulaşmaları dikkat çekmektedir. Bu amaçla ahlâk ve yurt bilgisi kitaplarında bireyleri çalışma hayatına yönlendirmek, ekonomik ve ticari girişimlere teşvik etmek dönemin en önemli meselelerden biri haline gelmiştir.

³⁶⁹ Sadık Rıfat Paşa, *a.g.e.*, s. 21-22.

³⁷⁰ Sadık Rıfat Paşa, *a.g.e.*, s. 22.

Ders kitaplarında bu faaliyetler Kuran-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden alınan şer’î delillerle³⁷¹ desteklenmiştir. Ekonomik faaliyetin canlılığı ve devamlılığı için dini kaynaklar referans olarak kullanılmıştır. Türk milletinin ticarete geri kalması ve diğer devletlerden fakir kalması üç sebebe bağlanmıştır. Bunlardan birincisi ailede verilen yanlış ekonomik terbiyedir. Bunlar arasında en fazla yapılan yanlışın bireyleri ticaret ve zanaat yerine maaş alarak hayatları devam ettirecekleri memur ve zabıtlıklere yönlendirilmesi olduğu belirtilmiştir. İkinci olarak ailelerin çocuklarını işe alıştırmayarak tembel ve miskin yetiştirilmesinden dolayı çalışmaktan zevk almayan miskin miskin kahvehane köşelerinde gezen bir neslin yetişmesidir. Üçüncüsü ise hükümete güvenerek, devletin hazinesine göz dikmek olarak ifade edilmiştir. Ticaret, ziraat ve sanat yapılmayan milletler diğer milletlerden geri kalınacağı vurgusu yapılmıştır. “Bir memlekette serveti, zenginliği, saadeti doğuran şeyler ticaret, ziraat ve sanattır. Eğer bir memlekette ticaret, ziraat ve sanat olmazsa o memlekette saadet olmaz, o milletin hazinesinde fareler dahi top oynar.”³⁷²

Meşrutiyet döneminde bireyler ahlâk ve vatandaşlık ders kitapları aracılığıyla devlet memurluğu yerine ticaret ve zanaat yönü güçlü bireylerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. “Çocuklar! Meşrutiyet olalı üç sene oldu, memleketimizde ticaret, ziraat ve sanat namına öyle göze çarpacak bir şey yapamadık, her şeyi hükümetten bekliyoruz, halbuki hükümet ne yapabilir? Bir milletin efradı çalışmaz ve teşebbüs etmezse o millet hiçbir vakit mesut olamaz.”³⁷³ Osmanlı Devleti içerisindeki diğer din mensuplarının da zamanla Müslümanların ekonomik güçlerinde zayıflama olduğu görülmüş. Bunun sebebi de ticaret ve memur zihniyeti arasındaki fark olarak görülmüştür. “Memleketimizde görüyoruz ki Hristiyanlar zenginlikçe, yaşayışça İslamlardan ileri gitmiştir. Çünkü Hristiyanlar hükümete bel bağlamamış saadetini kendi çalışmasında aramış, çalışmış ve çalışıyorlar. Öyle hükümete memur olacağım, zabıt olacağım, maaş alacağım diye düşünmemiş onun için ilerlemişler.”³⁷⁴

Meşrutiyet dönemi ahlâk kitaplarında bir eleştiri de İslamiyet’teki kader ve kismet kavramından yola çıkılarak tembelliğe bahane üretilmesinedir. “Müslümanların böyle geri kalmalarının daha bir sebebi vardır. O da: Birtakım hurafata, saçma sapan

³⁷¹ “Kuran-ı Kerim’de: (وان ليس للانسان الا ما سعا) , (فانثشرو و فى الارض ...) , (الكاسب حبيب الله) yani (çalışkan kul Allah’ın sevgilisidir.) Buyurulmuş, diğer bir hadis-i şerifte de (Doğruluk ve istikametle çalışan bir tacir, Allah’ın iyi kullarıyla beraberdir) buyuruluyor.” Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e*, s. 22.

³⁷² Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e*, s. 24.

³⁷³ Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e*, s. 24-25.

³⁷⁴ Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e*, s. 25.

şeylere inanmasıdır. Tembel tembel oturur, çalışmaz, çabalamaz, fakir düşer, sıkıntı çeker, sürünür. Sonra da (ne yapalım, kader-i ilahi böyle imiş) yahut kismetten ziyade olmaz, yahut yalan dünya, çalışsan da çalışmasan da bir!...der.”³⁷⁵ Meşrutiyet dönemi ahlâk ders kitaplarındaki bu söylem değişikliği klasik dönem Osmanlı ahlâk kitaplarından farklılaşmaktadır. Batı ile her alanda yakın ilişkiler kurulmaya başlandığı, birçok alanda mücadele ve etkileşim alanı geliştirildiği meşrutiyet dönemiyle birlikte kendi kendine yeten, kanaatkar sanat ve ticaretle uğraşan bir birey yerine farklı din ve topluluklarla mücadele edebilecek onların gerisinde kalmayan müteşebbis tacirler yetiştirilmesi amaçlanmıştır. “İngilizler, Amerikalılar, Almanlar, Japonlar, Fransızlar vesair birçok milletler günden güne adeta yıldırım süratiyle dev adımlarla ilerliyorlar, ticaretleri ile paraları ile bütün dünyayı tuttular, çalışmayan milletleri hamallar gibi, esirler gibi kullanıyorlar.”³⁷⁶ Meşrutiyet döneminde siyasi irade zengin olmayı, tâcir olmayı, serbest teşebbüsü ve özel mülkiyeti ders kitaplarında ayet-i kerime ve hadis-i şerifler gibi dinî referanslarla desteklemiştir. Cumhuriyetle birlikte ekonomik faaliyetlerin daha güç kazanacağını fakat burada dinî referanslar çerçevesinden çıkılarak iktisadî ve siyasî kaynakların referans alındığı görülmektedir.

Uzun süren savaş yıllarından sonra ekonomik anlamda mücadeleye devam edilmesi toplumun ekonomik özgürlük alanı üzerinden yeni bir mücadele alanı oluşturmasında Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarının ve öğretim programlarının önemi büyüktür. 1924 öğretim programında Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye dersinin ilerleyen hayatlarındaki önemine vurgu yapılmakla birlikte ahlâk dersinin iktisadi yönüne de vurgu yapılmıştır. “Beş senelik bir tahsil ve terbiyeden sonra hayata atılan gençlerin, içtimaî hayatın mekanizmasını, bizzarure temasta bulunacakları harsî, siyasi ve iktisadi müesseselerin mana ve ehemmiyetlerini, Türk Cumhuriyeti’nin ne gibi fedakarlıklar bahasına teessüs ettiğini, hakiki dostlarını ve düşmanlarını, devlet makinesinin hangi esaslar üzerine kurulduğunu ve nasıl işlediğini mümkün olduğu kadar esaslı ve etraflı bir surette öğrenmeleri zaruridir. Çok terbiyevî ve aynı zamanda hayatî ve amelî bir kıymet ve faidesi olan bu malumatın yalnız son iki senede verilmesi muvafık görülmüştür.”³⁷⁷

1924 öğretim programına göre ekonomik eğitimin amacı, devleti ayakta tutan ekonomik kurumları ve Türkiye Cumhuriyeti’nin iktisadi hayatta devlet menfaatini ön

³⁷⁵ Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 25.

³⁷⁶ Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 26-27.

³⁷⁷ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1340, s. 32.

planda tutan müdahalelerin önemini bireye anlatmaktır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ahlâk kitaplarında “teşarük”³⁷⁸ ve “tesanüt”³⁷⁹ kavramları çok önemli yer oynamaktadır. Bireylerin ve devletlerin en küçük işten en büyük işlere kadar ortak bir dayanışma içerisinde hareket etmeleri gerektiğini çünkü bunda birçok faydaların olduğu ve bunun bir medeniyet göstergesi olduğu vurgulanmıştır. Yardımlaşma ve dayanışma geri kalmış toplumlarda olmadığı, ticaretin gelişmiş olan toplumlarda daha yaygın olduğu belirtilmiştir. “İnsanlar medeniyette ne kadar ilerlerse; fertleri arasında teşarük ve tesanüt o derece kuvvetli olur. İptidai milletlerde bu ihtiyaç kendisini his ettiremez. Çünkü onlarda sanat ve ticaret fikirleri yoktur. Bir memlekette bir millet arasında ticaret fikri ne derece genişlerse teşarük ve tesanüt kaidesi o mertebe esaslaşır. Demek [teşarük ve tesanüt] medeniyetin levazımındandır.”³⁸⁰ Ticaret dönemin en canlı tutulan mesleklerinden biridir. Ticaretin ilerleme ve medeniyet işaretlerinden olduğu, tacirliğin ise dönemin zenginliğe giden ekonomiksels kurtuluş yolu olduğu ahlâk kitaplarındaki edebi metinlerden olan şiirlerde³⁸¹ sıklıkla işlenmiştir. Modern devlet kurumlarında vergi devletin vatandaşlara hizmet sunabilmesi için önemli bir araçtır. Bu dönem ders kitaplarında da vazife kavramı da çok sıklıkla işlenmiştir. Devletin bireylere karşı vazifeleri olduğu gibi bireylerin de devlete karşı vazifeleri vardır. Bunlardan biri de vergi vermektir. Devletin yollar, köprüler, demiryolları ve büyük yatırımları yapmak için kendi halkından belli oranda vergilerin alındığı ve bunların kanunlar ile kayıt altına alındığı vurgusu yapılmıştır. Vergisini vermeyenlerin vatanın ve milletin menfaatini düşünmeyen “hamiyetsiz”, “hayırsız” ve “adi” insanlar olduğu belirtilmiştir. “Bir adam vergisini vermez veya gizler ise en dehşetli bir hayırsızlık en büyük hamiyetsizlik etmiş olur çünkü, bunu bir şahıstan değil belki bütün milletten alıyor demektir. Terbiyeli

³⁷⁸ “Ortak olma, ortaklık.” Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1274.

³⁷⁹ “Dayanışma.” Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1268.

³⁸⁰ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, Kanaat Kitaphanesi, İstanbul 1342, s. 21.

³⁸¹ “Şu zamanda milletlerin ruhu olan ticaret,
Niçin, niçin yurdumuzda bir tekâmül görmesin?
Bir zamanlar kâinata korku saçan bu millet
Neden bugün ticarete büyük bir nam vermesin?
Kardeşlerim, yaşamayı isterseniz geliniz,
Hep beraber çalışıp da birer tacir olalım
Ah biraz da altın tutsun silah tutan eliniz
Haydi, gelin şu millete biz ön ayak olalım.
Şu asırda Türkler için zengin olmak gerektir.
Zengin olmak kardeşlerim tacir olmak demektir.
Hep zenginler fakir olan insanları ezerler,
Ticaretsiz bu vatanı ya inciler gezerler.
Ey Türkoğlu şu tali’siz vatan ki seversen
Gururlanan düşman ki mahv eylemek istersen
Sen tacir ol, çünkü şimdi ticaret bir necattır.
Tacir olmak en sevimli en tatlı bir hayattır.” Orhan Fuad, *a.g.e.*, 1342, s. 22.

hamiyetli bir kimse bu adiliğe tenezzül etmez.”³⁸² 1924’de Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından ilk mekteplerin beşinci sınıfı için kaleme alınan *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye* adlı ders kitabında Cumhuriyet’in vatandaşlara sağladığı haklardan akd ve iştirak hürriyeti ile ticaret şirketleri hakkında bilgi verilmiş, sa’y ve amel hürriyeti ile bireyler hem kendi mutluluğu için hem de Türk Cumhuriyeti’nin mutluluğu için çalıştığı vurgulanmıştır. “İster yalnız başına, isterse muhtelif şekilde şirketler akd ederek çalışan fertlere hiç kimse müdahale edemez. Kanunun gösterdiği yoldan ayrılmamak şartıyla bütün Türk teb’ası arzu ettiği şekilde çalışır; hem kendisinin, hem Türk Cumhuriyeti’nin saadetini temin etmeye uğraşır.”³⁸³ Bununla birlikte çalışma hürriyeti üzerinden “devr-i sabıkla” üstünlük mücadelesine girilmiş, Cumhuriyet’in çalışma hayatında bireye sağladığı faydalar yeni nesillere yerleştirilmeye çalışmıştır. “Eskiden sa’y u amel hürriyeti yoktu. Padişah devirlerinde fennin terakkîlerine memleketin kapıları kapanmıştı. Hatta telefon ve otomobilin Türkiye’ye girmesine bile müsaade edilmemişti. Halbuki şimdi Türk teb’asından olan bir çiftçi, bir avukat, bir ressam, bir hekim... hûlâsa Türk vatanında yaşayan her fert, mesleği dahilinde tam bir hürriyetle çalışır ve bütün mesaisinde Cumhuriyet hükümetinden kolaylık ve yardım görür.”³⁸⁴ Bireylere devlet bütçesi, hazırlanması, onaylanması, uygulanması, denetlenmesi ve Maliye Vekâleti hakkında bilgiler verildikten sonra devletin iktisadi hayata karşı vazifeleri anlatılmıştır. Fakat burada da Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomik açıdan geri kalmasının sebebi önceki hükümete bağlanmıştır. “Memleketimizin haiz olduğu tabi’î zenginliklerden istifade edememesi, dünyanın en kıymetli topraklarına sahip olan Türkler’in fakir bir millet olarak kalması ağlanacak bir haldir. Bu halin sebebi eski hükümet idarelerinin memleketi iktisaden yükseltmeye çalışmamasıdır. Devlet, halkın hayatıyla alakadar olan iktisadi meselelere pek fazla ehemmiyet vermelidir.”³⁸⁵

Ekonomik ve iktisadi yönden millileşmek Cumhuriyet döneminin en önemli ekonomik politikalarından biri haline gelmiştir. Devletin kendi menfaati ve halkın menfaatinde bazı müdahalelerde bulunması gerektiği ve böylelikle millî iktisat düşüncesinin yerleşmesi için fırsatlar araması gerektiği belirtilmiştir. “Devletin menfaat-i umumiye namıyla iktisadi hayata bazı müdahalelere bulunması lazımdır.

³⁸² Orhan Fuad, *a.g.e.*, 1924, s. 72.

³⁸³ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340, s. 42.

³⁸⁴ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 42-43.

³⁸⁵ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 87.

Mesela hükümet; ecnebi memleketlere akıp giden paralarımızdan bir kısmının vatanda kalmasını temin için yabancı yerlerden gelen bazı malların memlekete girmesine müsaade etmez...Yahut böyle mallara fazla gümrük resmi koyarak yerli mallarla rekabet edememesini temine çalışır...İşte şu küçük tedbir, millî iktisadî tekemmül ettirmek için güzel bir vasıttır.”³⁸⁶ Bu millîleşme hamleleri arasında posta, telgraf ve telefonun ticaret hayatının en önemli araçlarından olduğu anlatılmıştır. Aynı zamanda bu gelişmelerin bir medenilik işareti olduğunu ve Türk toplumu da Cumhuriyetin kazanımlarını iyi değerlendirerek ülkenin en medenî toplumlar seviyesine getirilmesi hedef gösterilmiştir. “Biz de durmayalım; nail olduğumuz Cumhuriyetin bahş eylediği bütün nimetlerden istifade ederek Türk vatanını en müterakkî, en ileri ve en mesud bir yurt haline getirmeye bütün kuvvetimiz ve bütün ruhumuzla çalışalım!...”³⁸⁷ Böylelikle ekonomik seviyenin bir toplumu medenî toplumlar seviyesine çıkaracağı mesajı da verilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin yollar, kanallar, limanlar, ve madenler konusunda etkin olması arzu edilmiştir. Bunların hepsi devletin terakkisi için araç olarak görülmüştür. “Bir memleketin terakkisi için her şeyden evvel yol lazımdır. Yol olmayan memleketlerde sanat, ziraat ve ticaret terakkî edemez. Yollar bütün milletin malıdır. Yollara tecavüz edenlerin hırsızlardan hiç farkı yoktur.”³⁸⁸ Vergiler konusu ders kitabında öğrenciler seviyesine inilerek iki hikaye ile anlatılmıştır. Bila-vasıta³⁸⁹ ve bilvasıta³⁹⁰ vergiler hikayelerle anlatıldıktan sonra vergilerin zamanında verilmesi gerektiği ve vergi vermekten kaçan kimsenin hırsız olacağı zihinlere yerleştirilmeye çalışılmıştır. “Vergi vermekten kurtulmaya çalışmak: Bir hırsızlıktır.”³⁹¹

Türkiye Cumhuriyeti’nin millî iktisat yolunda 17 Şubat 1923’de İzmir’de toplandığı İktisat Kongre kararları ders kitabında maddeler halinde sıralanmış ve bireylerin millî iktisat hayatına riayet edilmesi işlenerek öğrencilerin bu ekonomik kararlara göre yetişmeleri arzu edilmiştir. “Türk kadını ve hocası, çocukları iktisadî mîsaka göre yetiştirir.”³⁹² 1924 öğretim programına göre hazırlanan kitaplarda İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararların etkisi görülmektedir. Ticaret, çalışmak, tasarruf, yardımlaşma, dayanışma, çalışma ve vergi kavramları yine bu öğretim programına göre

³⁸⁶ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 88.

³⁸⁷ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 90.

³⁸⁸ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 93.

³⁸⁹ “Doğrudan doğruya vergiyi vermeye mecbur olanlardan istenilen paraya denir: Evlerden arşlardan, tarlalardan alınan vergiler gibi.” Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 102.

³⁹⁰ “Hükümet bu vergileri vasıta ile, yani başkaları pek hissetmeksizin alır” Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 102.

³⁹¹ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 106.

³⁹² Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 118.

hazırlanan ders kitaplarının en önemli ekonomik kavramları arasında yer almıştır. Çalışma ve iktisadi hayat üzerinden geçmiş dönemlerle siyasi ve ekonomik mücadele yapıp, Cumhuriyetin ekonomik hayatta önceki dönemlerden farklılaştığı vurgusu sıklıkla yapılmıştır. Batının iktisadi ve ekonomik seviyelerine millî ekonomik programlarla ulaşılması amaçlanmıştır. Ekonomi alanında devlet müdahalesi önemsenmiş ve gerektiği yerde devletin müdahale etmesi gerektiği belirtilmiştir.

1926 ilk mektepler öğretim programıyla Malûmât-ı Vataniye olan dersin ismi Yurt Bilgisi'ne dönüşmüştür. İlk üç sınıfta birçok derslerle irtibat kurularak mihver ders niteliğinde verilen hayat bilgisi dersi dört ve beşinci sınıfta Yurt bilgisi şeklinde verilmektedir. Dördüncü sınıfta mahallî hayatın teşkilatlarına yönelik ders, beşinci sınıfta Türkiye'nin iktisadî, idarî ve siyasî konularına yönelmiştir. "Beşinci sınıfın mevzuuna bütün Türkiye'nin iktisadi, idari ve siyasi teşkilatı dahildir."³⁹³ Yurt Bilgisi dersinin altı hedefi belirlenmiştir. Bu altı hedeften biri de Türk çalışma hayatına, millî kurumlara dikkat çekerek Türk milletinin iktisadî alandaki gücünün ve yeteneklerinin farkına varılması ve sağlam bir iktisadî inanç hedeflenmiştir. "Türk sa'y ve teşebbüsü ile meydana gelen ve aynı sa'yi ve ikdâm ile işletilen müesseselere (Mesela: Şimendüferlere, seyr-i sefâine. Bazı fabrikalara, milli bankalara, vatanî ve hayırperver cemiyetlere ve ilah...) bilhassa atf-ı dikkat suretiyle çocukta Türk'ün iktisadî ve medenî kudret ve kabiliyeti hakkında itimat ve iman tevlîd etmek ve yaşatmak"³⁹⁴ Muslihiddin Adil Taylan tarafından 1926'da ilk mekteplerin 4. sınıfı için kaleme alınan *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye* adlı ders kitabında çalışma hayatının önemine, vatan için çalışmanın ne anlama geldiğine, medenî toplumlarda görülen gelişmelerinin çalışma sonucunda olduğu ve bireylerin çalışma arzularının oluşması için çalışmaya dair muhakeme gücünü arttırıcı özlü sözlerle³⁹⁵ yer verilmiştir. Muslihiddin Adil beraber çalışmanın ehemmiyeti anlattıktan sonra önemli olanın birlik beraberlik içinde yardımlaşarak iş bölümü yapma bilincini uyandırmayı amaçlamıştır. Bununla beraber çocuklara tasarruf şuuru kazandırılması amaçlanmıştır. Tasarrufun medenî toplumlarda iktisat sandıkları aracılığıyla teşvik edildiği, içki ve kumar gibi hastalıklarından uzak kalınması gerektiği, tasarrufla ilgili güzel sözlerle³⁹⁶ çocuklara nasihatlerde

³⁹³ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82.

³⁹⁴ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 83.

³⁹⁵ "İşleyen demir paslanmaz. Tembele iş buyur, sana akıl öğretsin. Yapmak güç, yıkmak kolay. Yalnız ümitle geçinen, aklıktan ölü. Çalışmak günü kısaltır, ömrü uzatır. Çalışmak faziletin beğçesidir." Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 14.

³⁹⁶ "Ne ekersen onu biçersin. Bu sığa kar dayanmaz. Hazır yiyene dağlar dayanmaz. Azı bilmeyen çoğu hiç bilmez. Az veren candan, çok veren maldan verir. Artık mal göz çıkarmaz. Parayı para kazanır. Ak akçe kara gün içindir.

bulunulmuştur. “Küçük efendiler, memleketimizin bugün bizden en çok beklediği şey (tasarruf)tur. Sevgili, güzel vatanımıza büyük büyük hizmetler ve yardımlar ifâ etmek istersen küçük büyük hepimiz tasarrufa riâyet etmeliyiz.”³⁹⁷ Muslihiddin Adil beşinci sınıflara yönelik kaleme aldığı *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5* adlı ders kitabıyla çalışma hürriyetine, mülk edinme ve tasarruf, devlet bütçesi, devletin iktisadî hayata yönelik vazifeleri, hayat pahalılığına ve mesken sıkıntısına yönelik alınacak tedbirler, vergi ve İzmir İktisat Kongresi’nde alınan millî iktisata yönelik kararlar yer vermiştir. Bu başlıklar altında hayat pahalılığı ve mesken sıkıntısı sorunlarının ders kitabında yer verilmesi dikkat çekmiştir. Özellikle hayat pahalılığı, mesken buhranı ve vurgunculuğa yönelik devlet müdahalesi önceki ders kitaplarında ele alınan önemli ekonomik sorunlar arasındadır. Savaş ve yangın zamanlarındaki fırsatçıların ev kiralari üzerinden yaptığı vurgunlara yönelik devletin müdahalesi gerektiğini belirtmiştir. “Buna karşı devlet iki suretle mücadele açar: Birinci suret, evlere belediyelerce veya vergi dairelerince birer kıymet takdir olunur ve kiralar bu kıymete göre tayin ettirilir. İkinci suret, devlet ve belediyelerin ucuz şartlarla evler inşasına başlamasıdır. Birçok yerlerde belediyeler halk için gayet ucuz ve sıhhi binalar inşa ettirmekte ve bunları en müsait şartlarla taliplerine satmaktadır.”³⁹⁸

Muslihiddin Adil, Cumhuriyet devrini çalışma hürriyeti üzerinden önceki dönemlerden ayırmaktadır. Cumhuriyet dönemiyle birlikte meslekler üzerindeki tekelleşmeler ve sınırlandırmalar kaldırıldığı vurgulanmıştır. “Sa’y ve amel hürriyeti, her yerde ancak son asır zarfında kabul edilmiştir. Eski zamanlarda çalışma hürriyetini tahdîd edecek bazı usuller vücuda getirilmişti. Mesela herkes istediği sanata giremez. Ve gireceği sanatı de her tarafta yapamazdı. Çıraklık, kalfalık gibi bazı dereceler, ancak (lonca) denilen esnaf cemiyetleri tarafından verilirdi. Çırak ve kalfa olmayan usta olamazdı. Bu bir nevi inhisardı. Bu nevi inhisarlar bugün her tarafta ortadan kaldırılmıştır.”³⁹⁹ Devlet vatandaşlardan aldığı vergi karşılığında ülke içindeki ekonomik faaliyetlerini canlandırmak, ticaret yapan tarafların haklarını yasa ile koruma altına almak ve ticaretin kolay yapılabilmesi için imkanları hazır hale getirmekle görevlidir. Ticarî faaliyetlerde ulaşım önemli bir yere sahiptir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ders kitaplarında ulaşım faaliyetlerine sıklıkla yer verilmiştir.

İpek kumaş, matbah ateşini söndürür. Küçük paraları sakla, altınlar kendi saklanır.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 44.

³⁹⁷ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 43.

³⁹⁸ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 70-71.

³⁹⁹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 28.

“Devletin yaptığı hizmetlerin bir kısmı, milletin iktisadi hayatına dokunan işlerdir. Devlet halkın ticaret işlerini de kolaylaştırmak mecburiyetindedir. Bunun için, nakliye vasıtalarının, yani yolların ve şimendiferlerin yapılması ve çoğaltılması lazımdır.”⁴⁰⁰ Dünya üzerinde demiryolları üzerindeki inşa, işletme ve idare hizmetlerinin devlet ve özel şirketler tarafından yapıldığı, Türkiye’de ise demiryolları üzerinde devlet kontrolünün tercih edildiği belirtilmiştir. “Şimendiferler bazen devlet tarafından yapılır ve işletilir. Bazen bu iş şirketlere bırakılır. İngiltere’de ve Amerika’da şimendiferler şirketler tarafından yapılmaktadır. Almanya’da, Avusturya’da, İtalya’da, Japonya’da hükümet tarafından inşa edilmektedir. Türkiye’de de halen bazı demiryollarını hükümet kendisi inşa ve idare etmektedir. Ezcümle Ankara-Sivas, Samsun-Sivas demiryolları hükümet tarafından Türk mühendisleri marifeti ile inşa olunmaktadır. Anadolu-Bağdat demiryolunu da hükümet kendisi işletmektedir. Memleketimizde hükümetin işlettiği demiryolları, şirketler tarafından işletilen demiryollarına nispetle daha muntazam işletilmektedir.”⁴⁰¹ Devlet bu yatırımları yerine getirebilmesi için halktan vergi almaktadır. Ders kitapları aracılığıyla verginin önemi, vergiden kaçmanın kötülüğü her ders kitabında üzerinde durulan en önemli iktisadi konular arasında yer almıştır. Cumhuriyet dönemi dini konularda ve kavramlarda çok seçici davranırken vergi borcunun en kutsal borçlardan sayması Cumhuriyetin kendi kutsallarının neler olduğunun anlaşılmasında önemli ip uçları sunmaktadır. “Vergi her vatandaş için mukaddes bir borçtur. Bundan hiç kimse istisna edilemez... Devletin himayesi sayesinde rahatla yaşayan, devletin hizmetlerinden faydalanan bir kimsenin vergi vermekten kaçınması en fena bir harekettir. Vergi vermeden devlet hizmetinden istifade etmek, başkasının malını çalmaktan başka bir şey değildir.”⁴⁰²

Cumhuriyet dönemi millîleşme hamlelerinden biri de ekonomi alanında yapılmıştır. Cumhuriyet öncelikle iktisat alanında geçmişten farklılaştığı iddiasıyla yeni adımlar atmıştır. “Saltanat devrinde, padişahlar büyük bir imparatorluk kurmak için Türk unsurunu daima askerlik arkasından koşturmuş, fakat onun zengin olmasını düşünmemişlerdir. Padişahlar milleti fütihat arkasından diyar diyar dolaştırmış, fakat millete bilhassa kendi yurdunu düşünmeye vakit ve imkân vermemiştir. Diğer taraftan sarayların debdebe ve daratı için Türk köylüsü bütün mal ve mülkünü feda etmeye mecbur olmuş ve sefalet içinde yaşamıştır. Cumhuriyet, milletin hakkını millete verdiği

⁴⁰⁰ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 62.

⁴⁰¹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 63.

⁴⁰² Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 76.

için vatanın iktisaden yükselmesini dahi düşünmüştür.”⁴⁰³ Bu yaklaşımının en önemli yansımalarından biri 1923’de İzmir’de toplanılan İktisat Kongresi’dir. Cumhuriyet dönemi iktisadî kalkınma her vatandaşın vazifesi⁴⁰⁴ olduğu, ekonomik zenginliğe ulaşılması gerektiği ders kitapta her fırsatta tekrar edilmiştir.

1926 öğretim programı ile “Türkiye’yi bir iş ve aile yurdu olmak üzere mütalaa etmek”⁴⁰⁵ amaçlanmıştır. Refik Ahmet 1927 tarihli Yurt Bilgisi kitabında Türkiye’nin bir iş ve aile yurdu şeklinde ele alınmasına değindikten sonra dördüncü sınıfta yurt bilgisi dersin mahallî hayatın tanıtıldığını beşinci sınıfta ise iktisadi, siyasi, idarî konularının da eklendiğine vurgu yapmıştır. “Beşinci sınıfın mevzû’u içine bütün Türkiye’nin iktisadî, idarî ve siyasî teşkilâtının tetkiki de girdi.”⁴⁰⁶ Bu açıdan beşinci sınıf yurt bilgisi ders kitapları erken Cumhuriyet döneminin ilkökul seviyesindeki en önemli ekonomi kitaplarından biridir. Refik Ahmet hükümetin halka karşı hizmetlerinin devamlılığı için vergilerin önemine değinmiştir. Devlet kazanç vergisi, ağnam vergisi, arazi ve emlak vergilerini arada vasıta olmadan bila-vasıta alırken gümrük vergisi gibi dolaylı yolda bil-vasıta aldığı vergiler de olmaktadır. Refik Ahmet, bütçeyi denizde gemilere yol gösteren pusulaya benzeterek bütçenin devlet açısından önemine vurgu yapmıştır. “Gemilerde denizde yol gösteren pusulalar vardır. Vapurun bir kazaya uğramamasını, istenilen yere selamete gidebilmesini temin eder. Bütçe de devlet için bir vapur pusulası gibidir. Gidilecek yolu gösterir. Devlet, bütçesine göre masraf eder, yorganına göre ayağını uzatır ve bu sûretle hiçbir sarsıntıya uğramadan içinde bulunduğu faaliyet senesini bitirir.”⁴⁰⁷ Vatandaşların vergi, kanunlara itaat, askerlik ve askerî terbiye, çalışma vazifeleri hatırlatıldıktan sonra vazifelerin tamamlanmayacağını belirten Refik Ahmet, millî ticaret ve millî üretim hamlelerinin gerekliliğini dile getirmiştir. “Vazifelerimiz bunları yapmakla da bitmiş olmaz. Millî ticaret, millî istihşâli çoğaltmak, paranın memleket içinde kalmasına çalışmak lazımdır. Bu da daima yerli malı kullanmak, yerli malı varken hariçten gelen malları almamakla olur. Millî ticaret ve istihşâli çoğaltmak için madenlerimizi, ormanlarımızı, sair servet menbalarımızı korumak, işletmek lazımdır.”⁴⁰⁸

⁴⁰³ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 83.

⁴⁰⁴ “Vatanımızın iktisaden yükselmesine çalışmak her vatandaşın vazifesidir. Uzun gafletler ile geçen asırların iktisadi hayatımıza açtığı yaraları sarmak için ne kadar çalışsak yeri vardır.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 83.

⁴⁰⁵ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82.

⁴⁰⁶ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 8.

⁴⁰⁷ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁴⁰⁸ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 27.

Refik Ahmet Türkiye'nin bir iş yurdu olduğu her fırsatta tekrar etmiştir. İmkânı, sağlık ve sıhhati olduğu halde çalışmayanların, çalışma yaşına gelen çocukların oyun peşinde koşmaları, ihtiyacı olmadığı halde dilencilik yapanlar hem kendilerine hem de memlekete büyük zararlar verdiğini belirtmiştir. Çalışmak istemeyenlerin toplumda ekonomik ve ahlâkî çözümlere de yol açacağı ifade etmiştir. Böylelikle toplumda ekonomik meselelerin ahlâkî sorunlara yol açabileceği gerçeğine vurgu yapmıştır. “İşsizlik insanı sıkıntıya dâçar eder. Çalışmayan yiyecek bulamaz. Aç kalır, aç kalınca ahlâkı bozulur, karnını doyurmak için fena işler yapmaya, hayırsızlığa vesaireye başlar. Demek ki işsizler hem kendilerine hem cemiyete muzır insanlardır.”⁴⁰⁹ Çocuklara verilmeye çalışılan en önemli iktisadî kavramlardan biri para biriktirmek ve tasarruf yapmaktır. “Para biriktirmek, kazancımızın bir kısmını bir tarafa koymak pek lüzumlu bir ihtiyaçtır. Buna (tasarruf) denilir. Tasarruf millî bir vazifedir. Hem bizi hesaplı, ihtiyatlı, ileriye düşünerek hareket etmeye alıştıtır, sıkıntı çekmememizi temin eder, hem de paranın, millî servetin, faaliyet-i kuvvetimizin istihsâl neticelerinin ziyan olmamasına, israf edilmemesine yarar.”⁴¹⁰ Tasarrufun millî bir vazife olduğu vurgulanmakla birlikte Türkiye'nin bir iş yurdu olduğu ve her çocuğun bir iş adamı olması⁴¹¹ gerektiği vurgulanmıştır. Refik Ahmet de iktisadi yönden Cumhuriyetle Osmanlı Devleti arasındaki mücadele ve kıyaslamayı ortaya koymuştur. “Türkiye bir iş yurdudur, demiştik. Burada herkes çalışır, faideli işler görülür. Türk milleti çok kabiliyetlidir. Eskiden başımızda, evvelki bahislerde okuduğunuz gibi kendi keyfinden başka bir şey düşünmeyen çok fena bir idare vardı. Onun için memlekette medeniyet, terakkî nâmına çok bir şey yapılmamıştı. Çünkü Türk milleti buna imkan bulmamıştı. Fakat (Cumhuriyet)in ilanından, memlekette halk hükûmeti, halkçı bir idare teessüs ettikten sonra bu iyi idare ile az zamanda çok faideli şeyler yapılmıştır”⁴¹²

⁴⁰⁹ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 36-37.

⁴¹⁰ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 52.

⁴¹¹ “Türkiye bir iş yurdudur. Burada herkesin iş adamı olması lazımdır. Şimdi gözlerinizde: İş adamı da nedir? diyen bir sual manası olduğu görülüyor. Geliniz, iş adamının ne olduğunu beraber öğrenelim. Benim tanıdığım bir çocuk vardı ki sabahleyin mektebe gelirken annesinin verdiği gündeliğin yarısını sarf ederse yarısını behe-mahâl bir tarafa ayırır, koyardı. Mektepte imla müsveddelerini yazdığı defterden bir tek sahifeyi koparıp israf ettiğini kimse görmemiştir. Defteri çabuk dolmasın diye yazılarını küçük küçük, muntazam, sık satırlar halinde yazardı. Kalem, kağıt vesair levâzımını satın alırken dükkancıyla hesaplı, ölçülü bir pazarlık eder, mutlaka arkadaşlarından daha ucuza alırdı. Sene sonunda mektep tatil olduğu zaman bu hesaplı, muktesid, idareli arkadaşın bütün bir sene biriktirdiği yarım harçlıklarından oldukça ehemmiyetli bir “servet”i vücuda gelmişti. Bu parayı götürüp bankaya verdi, işletti, faizini aldı, her sene biriken harçlıklar üste ilave edildi ve arkadaşımız mektebi bitirirken bankada mühim miktarda parası vardı. Bu para kendisine sermaye oldu, onunla önce ufak ticaret işlerine girdi, çalıştı, çabaladı, kazandı, kazancını lüzumsuz yere sarf etmedi. Böyle parası günden güne çoğalan eski hesaplı çocuk şimdi eskisinden yüz binlerce defa zengin, fakat yine hesaplı, yine eskisi kadar, hatta daha çok çalışkan bir iş adamıdır. Bugün bir maden ocağını işletiyor. Kendisi para kazanıyor, memlekete para kazandırıyor, müessesinde birçok insanlar çalışıyor, para kazanıyorlar.” Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁴¹² Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 49-50.

Cumhuriyet dönemi ekonomi alanında fabrikalaşma ve sanayileşme hamleleri üzerinde durulmuştur. Bunlar sadece ekonomik yönden değil medeniyeti ve terakkiyi yakalamanın, çağa ayak uydurmanın medenî şartları olarak görülmüştür. “Bir memlekette fabrika açılması, o memlekete makinenin, terakkinin medeniyetin girmesi demektir; bu, çok sevinç verici bir şeydir.”⁴¹³

Cumhuriyetin ilk yıllarında en önemli ekonomik girişimlerden ve aynı zamanda iktisadî terakki ve gelişmeler arasında görülen millî bankaların kurulmasıdır. “Türkiye’de iş faaliyetinin terakkî ve inkişâfını gösteren eserlerden bir diğeri de millî bankalardır. Tasarruf edilen paranın işletilmesi, hem fertler, hem de ticaret hayatı için bir faide teşkil eder. Bankalar bu iş için kurulmuş müesseselerdir, parası olanların paralarını ticaret hayatını kolaylaştırır. Ehemmiyet ve faideleri büyüktür. Anadolumuzda da yer yer millî sermayelerle millî bankalar açılmaktadır. Belli başlı yerlerde şubeleri olmak üzere açılan (İş bankası) millî sermaye ile kurulmuş bankalarımızın en mühimlerindenidir.”⁴¹⁴ Bankalar aracılığıyla tasarruf yapılarak para biriktirmeye dikkat çekilmiştir. “Para biriktirmek, kazancımızın bir kısmını bir tarafa koymak pek lüzumlu bir ihtiyaçtır. Buna (tasarruf) denilir. Tasarruf millî bir vazifedir. Hem bizi hesaplı, ihtiyatlı, ileriye düşünerek hareket etmeye alıştıırır, sıkıntı çekmememizi temin eder, hem de paranın, millî servetin, faaliyet-i kuvvetimizin istihsâl neticelerinin ziyan olmamasına, israf edilmemesine yarar.”⁴¹⁵ Refik Ahmet, fabrikalaşma, sanayileşme, bankalar, tasarruf vd. iktisadi faaliyetleri medeniyet ve terakkî aracı olarak görmekle bunların aynı zamanda millîlik duygusu üzerine de vurgu yapmıştır. Milli hamlelerle çağdaş ekonomik düzene sahip devletler arasında yer almak hedeflenmiştir.

Muallim Abdülbaki 1927’de beşinci sınıflar için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi* ders kitabında hükümetin aldığı vergi çeşitlerini açıklamıştır. Hükümetin bu vergileri halka daha iyi hizmet edebilmek için halkın lehine aldığını belirtmekle hükümet işlerinin yürütülmesi için vergilerin önemine vurgu yapmıştır. “İşte hükümet, millettten, aldığı bu vergilerle vazifelerini görür, memurlarına maaş verir. Böylece millettten aldığı parayı yine millete vermiş, milletin menfaatine sarf etmiş olur, hükümet makinesi de işler.”⁴¹⁶ Abdülbaki, Cumhuriyetin en önemli ekonomik değerlerinden biri olan vergiyi devletin

⁴¹³ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 50.

⁴¹⁴ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁴¹⁵ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 52.

⁴¹⁶ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 57.

işlerini görebilmesi için şart olduğunu ve vergiden kaçmanın en büyük hayırsızlık ve ahlaksızlık olduğuna vurgu yapmıştır. “Devletin işlerinin böyle intizamiyle dönmesi malımızın fazlasından verdiğimiz üç beş kuruş vergi iledir. Vergi, bizim borcumuzdur. Hükümetin yaptığı işlerden hepimiz müsavi derecede faydalanıyoruz. Vergisini vermeyen, malını gizleyip az vermeye çalışan başkalarının verdiği vergilerden fayda görüyor. O halde bütün milletin hakkını alıyor. Bütün millettten hayırsızlık ediy[o] sayılır. Bu adam, en büyük ahlaksızdır. Kanun, böyle adamı cezalandırır.”⁴¹⁷

Abdülbaki, ders kitabı aracılığıyla zengin fakir herkesi yaşadığı topluma faydası olmak adına, devlete daha fazla vergi verebilmesi için çalışmaya teşvik etmektedir. “Çalışmalı, parasını arttırmalı ki hem kendisi rahat yaşasın, hem ölünce serveti evladına kalsın, hem de onu rahat yaşatan, ona bu parayı kazandıran hükümete daha fazla vergi vererek daha fazla faydası dokunsun.”⁴¹⁸ Bunun yanında işsiz insanlar kendilerine, ailelerine, topluma ve vatanlarına zararlı olacağı vurgulanmıştır. Topluma, devlete ve ailesine faydalı olabilmesi için muhakkak çalışmalı ve çevresine karşı borcunu ödemelidir. “İşsiz adamlar, zengin bile olsalar, kendilerine, ailelerine, vatanlarına, milletlerine zarar verirler. Şu halde her insan, içinde yaşadığı cemiyete faydalı olmak, ondan gördüğü iyilikleri ödemek, milletine, vatanına, ailesine ve nihayet kendine yardım edebilmek için çalışmak için çalışmalı, bir mesleğe, bir sanata girmelidir.”⁴¹⁹ Çünkü çalışmak bir milletin terakkî şartı olarak kabul edilmiştir. “Milletimizin terakkisi için her ferdin çalışması lazım.”⁴²⁰ Tasarruf da aynı çalışmak gibi bireyin sadece kendisi için değil, vatanına ve milletine faydalı olması gerektiği için tavsiye edilmiştir. “Tasarruf, yalnız kendimiz için değil; ailemiz, vatanımız, milletimiz için de lazımdır. Tasarruf etmeyen millette acizler çoğalır. Acizleri, çalışamayanları çok olan millet, kuvvetten düşer, fakir olur. *Mecbur olduğumuz bir*⁴²¹ öyle ise tasarruf, hem kendimize hem de millet ve vatanımıza karşı yapmaya mecbur olduğumuz bir vazifedir.”⁴²² Abdülbaki bireylerin paralarını bankalarda faiz karşılığında veya şirketlerden hisse senedi olarak tasarruf edilebileceğini işaret etmiştir. Fakat sonuç olarak bireyler için tasarrufun bir borç olduğunu ve buna okul çağında başlanması

⁴¹⁷ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 62.

⁴¹⁸ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 83.

⁴¹⁹ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 83-84.

⁴²⁰ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 87.

⁴²¹ “Mecbur olduğumuz bir” ifadesi muhtemelen baskı hatası olarak aynı cümle içinde iki defa yazılmıştır. (Araştırmacının notu)

⁴²² Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 105.

gerektiğine vurgu yapmıştır. “Tasarruf bizim borcumuzdur. Buna mektep sıralarında iken alışmalıyız.”⁴²³

Ali Kâmi 1928’de beşinci sınıflar için kaleme aldığı *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* adlı ders kitabında iktisadi hayatla ilgili çalışma ve sözleşme hürriyeti üzerinde durmuştur. Bununla birlikte medenî toplumlarda şirketin önemine de vurgu yapılmıştır. “Akd hürriyeti birçok şirketlerin doğmasını mûcib olur. Bir memleketin iktisadiyatta ilerlemesi ancak şirketlerle kâbil olabilir. Medeniyet ilerledikçe iktisadi işler ferdî olmaktan ziyade ictimai oluyor. Bugün şirketsiz çalışmak medeniyetsiz ibtidaî bir halde kalmak demektir.”⁴²⁴

Ali Kâmi bireylerin çalışma hürriyetine ait haklarını Cumhuriyetle birlikte kazandığını ifade etmiştir. “Hükümet-i cumhuriye aynı zamanda sa’y ve amel hak ve hürriyetini yani herkese istediği yolda ve kendi isti’dâdına göre bir meslek edinerek çalışmak hürriyetini temin etmiştir.”⁴²⁵ Ali Kâmi tasarrufu diğer ders kitaplarından biraz daha geniş kapsamlı ele almıştır. Tasarruf etmek demek bireye elindeki parayı istediği gibi sarf edebilmek kullanabilmek anlamına geldiğini belirtmiştir. “Tam manasıyla servetine sahip olan bir kimse o serveti istediği yolda sarf edebilmeli, isterse başkasına bağışlamalı, veya vasiyetsiz evladına, akrabasına terk etmek hakkını hâiz olmalıdır. Bunlardan biri noksan olursa tasarruf hakkı tamam sayılmaz.”⁴²⁶ Ali Kâmi Cuma gününün tatil olması iktisadi hayatı etkilediğini fakat bununla birlikte bireylerin dinlenme ihtiyaçlarından dolayı bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. “Cuma tatili de devletin iktisadî hayata bir müdahalesi demektir. Fakat bu da ferdin ve cemiyetin lehinedir: Bir hafta çalışan bir kimse için bir gün istirahat tıbben lazımdır.”⁴²⁷

Ali Kâmi, I. Dünya Savaşı’ndan beri bütün dünyada ekonomik zorlukların yaşandığını bundan Türkiye’nin de etkilendiğini belirtmiştir. Cumhuriyet dönemi halkın en fazla zorlandığı hususlardan birinin hayat pahalılığı olduğu ifade edilmiştir. “Ahâlinin refah ve saadeti az çok ucuzlukla kâimdir. Ve harb-ı umûmîden beri ahâliyi en ziyade muzdarib eden şey hayat pahalılığıdır. Bu, yalnız bizde değil dünyanın hemen her tarafında yaşamak eskisine nisbetle birkaç misli zorlaşmıştır.”⁴²⁸ Hayat pahalılığı üzerinde fırsattan istifade eden sermayedarların etkisi büyük olduğu ifade edilmiştir.

⁴²³ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 107.

⁴²⁴ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1928, s. 65.

⁴²⁵ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1928, s. 65.

⁴²⁶ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1928, s. 66.

⁴²⁷ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1928, s. 93.

⁴²⁸ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1928, s. 97.

1925’de şapka zorunluluğu getirilmesi ise bunu fırsat bilen sermayedarlar stok yaparak bu durumu fırsata çevirmişlerdir. Belediyeler şapkanın yanında ekmek, odun, kömür gibi farklı temel gıdalara da narh sistemi ile fiyat politikasını dengelemeye çalışmaktadır. Cihan harbinin tetiklediği önemli ekonomik sorunlardan biri de barınma sorunudur. “Mesken buhranına karşı da zaman zaman tedbirler düşünülmüştür. Mesken buhranı ne demektir? Harb-i umûmi cihanın iktisadiyatını alt üst etmiş, her şeyin pahalılaşmasına sebep olmuştur. Bu sebeple yeniden mesken inşası pek zor oldu. Şimdi bir şehrin Ankara’da olduğu gibi ahâlisi artar veya İzmir’de, İstanbul’da olduğu gibi yangınlarla binlerce ev kül olursa ne olur? Tabi’î ahaliye o şehir dar gelir. Ev sahipleri fazla kira istemeye başlarlar. İşte mesken buhranı bu yoksuzluk ve bu pahalılıktır.”⁴²⁹ Hükümet mesken sorununa karşı öncelikle yeni inşaatları teşvik etmekle birlikte yetimlere, dullara, fakirlere, kimsesiz çocuklarına, şehit çocuklarına açtığı destek kurumlarıyla barınma hizmetlerini karşıladığı belirtilmiştir. Ali Kâmi askeri savaştan çıkan Türkiye Cumhuriyeti için yeni bir cephenin daha açıldığını ifade etmiştir. Bu da iktisadi alandaki mücadele. Buradaki düşmanın daha sinsî, daha tehlikeli ve buna karşı daha dikkatli olunması gerektiğinin altını çizmiştir. “Millî iktisad misakı nedir? Bunu anlamak için şunu bilmelidir ki milletler arasında harb yalnız topla, tüfekte, askerle olmaz. Asıl harp iktisadî olan harptir ki daha mühim, daha tehlikelidir. Çünkü bunda düşman, topuyla tüfeğiyle, karşınıza çıkmaz. Sülük gibi kanınızı emerek şifa niyetine canınızı alır.”⁴³⁰ Yerli malını üretilmesini ve kullanılmasını teşvik eden Ali Kâmi, alışverişleri yabancılar yerine kendi vatandaşlarımızdan yapılması gerektiğini ifade etmiştir. “Bir de alışverişlerimizde ecnebilere ziyade kendi vatandaşlarımızı tercih etmeliyiz. Çünkü memleketin öz evladı onlardır; memleket düşkün ve felaketli günlerde onlardan fayda görür.”⁴³¹

Ali Kâmi, 1929’da beşinci sınıflar için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi* ders kitabında hükümetin masrafları halktan aldığı vergi ile karşıladığını belirttikten sonra vergi çeşitleri açıklamıştır. Saltanat dönemindeki hükümet memurlarının halkı vergi bahanesiyle ezdiğini, fakat Cumhuriyet döneminde vergilerin Büyük Millet Meclisi tarafından kanunla belirlendiğine dikkat çekmiştir. Halkın vergisini seve seve vermesini bir borç olarak görmesi gerektiğine ve vergisini vermeyenlerden zorlanılacağı belirtilmiştir. “Vergi seve seve verilecek bir borçtur. Vergisini vermeyenlerden hükümet

⁴²⁹ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1928, s. 98.

⁴³⁰ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1928, s. 105-106.

⁴³¹ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1928, s. 106.

onu zorla alır. Borçlunun malını, mülkünü satar, alacağını alır. Daha olmazsa borçluyu hapseder.”⁴³² Çünkü bu dönemde halkın en önemli iki vazifesinden biri vergi vermektir. “Vergi ve askerlik vatandaşların en ehemmiyetli vazifeleridir.”⁴³³ Cumhuriyet döneminde en fazla abes karşılanan durumlardan biri de gücü ve sağlığı yerinde olduğu halde keyfî olarak bir işte çalışmayan işsiz kimselerin varlığıdır. “Çocuklar! Hamal, küfeci, kundura boyacısı olmak işsiz olmaktan bin kere şerefli. En fenası serserilik, yani işsizliktir. Çünkü fenalıkların çoğu işsizlikten gelir. Hırsız, dolandırıcı, yan kesici, eşkıya hep işsizlerden türemiştir.”⁴³⁴

Dönemin önemli iktisadi kavramlarından biri de tasarruftur. Fakat tasarruf yapmak kadar önemli olan bir husus daha var ki tasarruf edilen paranın nerede değerlendirileceğidir. Bu noktada bankalar dönemin en önemli tasarruf aracı olarak görülmüştür. “Fakat tasarruf edilen parayı evde saklamak hiç doğru değildir. Yangına, hırsıza karşı bunu muhafaza edecek bir yer lazımdır. Bu yer neresi olabilir? -Bankalar. Evet bankalar! Hem bankalara verilen para durdukça işler artar. İki seneliğine yatırılırsa yüzde 9 gibi yüksekçe bir faiz de getirir.”⁴³⁵ Üç milli bankanın emniyet sandığı, ziraat bankası, iş bankasının ülke ticaretini daha da ileri götürdüğü ifade edilmiştir. “Bankaların ticarete çok yardımı vardır. Millî ticaretimiz bu milli bankalarımızın yardımı ile çok ileri gidiyor.”⁴³⁶ Ali Seydi 1930’da beşinci sınıflar için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi* ders kitabında vergilerin öneminden bahsettikten sonra bireylerin vergi verebilmeleri için çalışmaları gerektiğine vurgu yapmıştır. Keyfî olarak çalışmayan kimselerin ise kendilerine, ailelerine ve vatana zararlı kimseler olacağı vurgulanmıştır. Bunun yanında çalışmayan aciz kimseler de hükümetin açtığı kurumlar tarafından korunduğu belirtilmiştir. Bunun yanında insanın çalışma kabiliyetini bozan ve azaltan etkenlerin olduğu bunların ise sıtma, içki ve sefahet olduğu ifade edilmiştir. Sıtma dönemin en önemli bulaşıcı hastalıklardan biri olarak ders kitaplarında sıklıkla vurgulanmıştır. Sivrisinekler aracılığı ile farklı insanlara sağlam kişilere geçen sıtma hastalığına karşı bireyin ve devletin alması gerektiği önlemler açıklanmıştır.

Cumhuriyetin ilanından 10 yıl sonra 1930-1933’lere gelindiğinde “dönemin yükselen değerleri; üretim, ağır sanayi, tasarruf, aza kanaat, yerli malı kullanmak, “yurdunu özünden çok sevmek” kurtarıcılık misyonu, eskiye, Osmanlıya dair ne varsa

⁴³² Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 109.

⁴³³ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 115.

⁴³⁴ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 141.

⁴³⁵ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 161-162.

⁴³⁶ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 163.

söküp atmak, büyük Cumhuriyet ütopyasına inanç, ulusçuluk ve ille de asrileşmekti.”⁴³⁷ Sosyal inkılapların yoğunlaştığı 1930’lu yıllarda ekonomik faaliyetler de içtimai kurallar çerçevesinde ele alınmıştır. Toplumun ve siyasi otoritenin iktisadî hayattan beklentileri dönemin ders kitaplarında geniş ölçüde yer bulmuştur. Yurt Bilgisi dersi aracılığıyla bireylerin çevresinde gelişen iktisadi hayatın kuralları açıklanması amaçlanmıştır. 1930 müfredatına göre hazırlanan Yurt Bilgisi dersinin hedeflerinden biri de şu şekildedir. “Çocuğa, etrafında olup biten işlerin, cereyan eden hadiselerin ahlâkî, iktisadî ve hukukî ... kısaca içtimai manalarını idrak ettirmek”⁴³⁸ tir. Bununla birlikte Türklerin çalışma ve gayretleri sonucunda demiryolları, deniz yolları, fabrikalar, bankalar ve iktisadi kurumların kurulduğunu ve “Türkün iktisadî ve medenî kudret ve kabiliyeti hakkında itimat ve iman tevlit etmek ve yaşatmak”⁴³⁹ hedefi bu dersin en önemli hedefleri arasında yer almıştır.

Afet İnan tarafından kaleme alınan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabı, ekonomik açıdan incelendiğinde Türkiye Cumhuriyeti’nin modernleşme sürecinde bireylere çağdaş devletin ekonomik sistemlerini tanıtmak ve benimsetmek amacıyla hazırlandığı görülmektedir. Kitabın ekonomik düşünceleri, Atatürk’ün devletçilik politikaları çerçevesinde şekillenmiştir. Bu dönem öne çıkan ekonomik politikalardan biri devletçilik ilkesidir. Devletin siyasi, kültürel alanlardaki egemenliği ve etkinliği gibi ekonomi alanında da görünür bir etkisinden bahsetmek mümkündür. Bu da kurucu ideolojinin ekonomik anlayışı ile yakından ilgilidir. Afet İnan da ders kitabında devletin ekonomik kalkınmadaki rolüne vurgu yapmış ve devlet eliyle sanayi ve alt yapı yatırımlarına ağırlık verilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Cumhuriyetin henüz çok genç olduğuna dikkat çeken İnan, siyasî ve kültürel meselelerde olduğu gibi ekonomik işlerde de devletin gücüne ve rolüne vurgu yapmıştır. “Mühim ve büyük işleri, ancak milletin umum servetine ve devletin bütün teşkilat ve kuvvetine istinat ederek millî hakimiyetin tatbik ve icrasını tanzim ile muvazzaf olan hükümetin mümkün olduğu kadar üzerine alıp başarması tercih olunmalıdır.”⁴⁴⁰ İnan, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş şartları göz önünde bulundurularak, hükümetin demokrasiden ayrılmadan devletçilik ilkesinin benimsemesi gerektiğini belirtmiştir. “Türkiye Cumhuriyeti’ni idare edenlerin, demokrasi esasından ayrılmamakla beraber (devletçilik) prensibine

⁴³⁷ Oya Baydar, ““Muasır Medeniyet” Ütopyasından “Köşe Dönme” Hayaline”, *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan Cumhuriyet Modaları* içinde, düzenleyen: Oya Baydar ve Derya Özkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 11-12.

⁴³⁸ *İlkmektep Müfredat Programı*, 1930, s. 78.

⁴³⁹ *İlkmektep Müfredat Programı*, 1930, s. 79.

⁴⁴⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 58.

uygun yürümleri, bugün içinde bulunduğumuz hallere, şartlara ve mecburiyetlere uygun olur.”⁴⁴¹

Erken Cumhuriyet ders kitaplarındaki en önemli ekonomik konulardan biri de vergilerdir. Vergi ve vergi çeşitleri devlet hizmetlerinin sürdürülebilir olması için ve herkesin kazancına göre vergilerin olduğu yeni yetişen bireylere detaylı bir şekilde işlenmiştir. Verginin devlete ödenen bir ücret olarak değil bireylerin devlete karşı bir vazifesi, borcu olarak görülmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Vergilerin faydaları, tarihçesi ve ehemmiyeti anlatılarak bireylere vergi konusunda bir bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır. Vergiler halkın refahı için hizmetlerin tüm kesime yayılabilmesi için önemli bir görev olarak kabul edilmesi belirtilmiştir. Benzer görüşler Recep Peker tarafından kaleme alınan ders kitabında da yer almıştır. Vergi borcu, en önemli vatanseverlik alametlerinden görülmüştür. “Devlet vergiler ile yaşar. Vergi borcunu vaktinde ödemek vatanseverliğin birinci alametidir.”⁴⁴²

Afet İnan, ekonomik faaliyetlerin merkezinde yer alan çalışma konusunu ve meslek ahlakına dair bölümlerle halkın refahının temin yollarına vurgu yapmıştır. İnan, çalışmanın amacı sadece servet elde etmek için değil, bireye ve topluma ahlâkî olarak da katkı sağladığına dikkat çekmiştir. Çalışmak hem bireylere servet kazandırmalı hem de topluma faydalı olabilmelidir. İnan, çalışmayan toplumların ekonomik, toplumsal ve ahlâkî olarak ilerlemesinin mümkün olmadığını vurgulamıştır. “Çalışma, insanların cismani kuvvetlerini inkişaf ettirir ve ictimâî hayat için elzem olan şeyleri temin eder. Çalışmaksızın, fikrî inkişaf ve ahlâkî tekemmül de mümkün değildir.”⁴⁴³ Afet İnan’ın kitabının devamı niteliğinde olan Recep Peker tarafından kaleme alınan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler II* kitabı, Afet İnan’ın kitabında olduğu gibi ekonomik meseleleri Atatürk’ün devletçilik anlayışı çerçevesinde ele almıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin geçirmiş olduğu savaş yılları ve 1929 ekonomik krizi üzerine devletin ekonomi üzerindeki etkinliği daha da artmıştır. Ekonomik bağımsızlığın siyasal bağımsızlığın önünde bir şart olarak gören Peker, bu nedenle Türkiye’nin yerli sanayi ve tarımının güçlenmesini savunmuştur. Bir toplumun ekonomik faaliyetlerdeki amacının da millî servetini arttırmak olduğunu belirtmiştir. “Bir iktisadi faaliyetlerin gayesi millî serveti arttırmaktır.”⁴⁴⁴ Bunun da yöntemi olarak Toprak, hayvan, tarım, maden, orman ve

⁴⁴¹ İnan, *a.g.e.*, s. 59.

⁴⁴² Recep Peker, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler II*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 198.

⁴⁴³ İnan, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁴⁴ Peker, *a.g.e.*, s. 213.

deniz ürünlerindeki verimliliği arttırmak, ülkenin sanayileşmesini temin etmek, ithalat ve ihracat dengelerini devlet lehine kurulması, kredi ve sigorta işlerini düzenlemek olarak belirtilmiştir.

Afet İnan ve Recep Peker'in 1930'lu yılların ekonomik faaliyetlerine yön verdiği *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler I-II* kitabı, Atatürk'ün ekonomik görüşlerini yansıtmaları ve devletin ekonomi politikalarının tabana yayılması açısından önemli eserlerdendir. Her iki kitapta da devletin ekonomi üzerindeki düzenleyici ve yönlendirici rolüne dikkat çekilmiştir. Millî bağımsızlık açıdan ekonominin gücüne dikkat çekilmiş ve sanayileşme adımlarına büyük önem verilmiştir. Devletin ekonomik politikası devletçilik olmasına rağmen özel teşebbüsler devlet kontrolünde kalarak desteklenmiştir. Sosyal adalet ve hizmetlerin devamlılığı için vergilere önem verilmiştir. Toplumda çalışmanın değerine dikkat çekilerek, çalışmanın sadece ekonomik yönüne değil içtimai ve ahlâkî yönünün de güçlü olduğuna vurgu yapılmıştır.

Ekonomik faaliyetler bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini de kuvvetlendirmektedir. Bireylerin tek başına hareket yerine toplum içinde birbirleriyle ilişkili olarak hareket sağlamasına imkan sağlar. Cumhuriyet dönemi en önemli içtimai hedeflerden biri de bireylerin topluluk halinde hareketine imkan sağlamaktır. Bireysel hareketlerle bireysel çıkarlar yerine toplum halinde devletin menfaatleri ön planda tutulması arzulanmıştır. Bu düşünce de toplumda iş bölümünü zorunlu kılmıştır. Özellikle ekonomik faaliyetlerdeki iş bölümü, toplumun iktisadî kavramlar üzerinden birbirine bağlanmasına aracı olmuştur. “Herkes kendine göre bir iş yapar, ama birbirinin işine muhtaçtır. İş bölümü insanları birbirine öyle bağlamıştır ki birbirinden ayrılmak isteseler de ayrılamazlar. Ayrılırlar, aç kalırlar, çıplak kalırlar, bin bir sıkıntıya düşerler, ölüp giderler.”⁴⁴⁵

Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında öğrencilere sorulan en önemli ekonomik sorulardan biri de devletin yaptığı hizmetler karşısında “devlet bu paraları nereden buluyor?” sorusudur. “Görülen işler milletin işleri olduğu onların yapılmasına, görülmesine yarıyan paraları da millet veriyor. Milletin verdiği vergiler, devletin geliridir. Bu gelir olmasa, devlet nereden para bulacak da milletin işlerini sürdürecektir?”⁴⁴⁶ Temelde bu soruyla birlikte bireylere şu mesaj da verilmektedir: Devlet niçin bireylerden vergi toplamaktadır? Bireylerin ulaşması hedeflenen sorunun cevabı

⁴⁴⁵ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, *Yurt Bilgisi-IV*, s. 49.

⁴⁴⁶ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, *Yurt Bilgisi-IV*, s. 59.

budur. Çünkü “vergi verilmezse, mesela ordu kurulamaz; askere silah, cephane alınamaz; donanma hazırlanamaz; tayyare yapılamaz. Bunlar olmayınca da yurdumuzun sınırları her türlü düşmana açık olur. Düşman topraklarımıza girer. Milletini seven bir Türk buna razı olamaz.”⁴⁴⁷ Bununla birlikte vergi vermek Cumhuriyet dönemi ahlâk ders kitaplarındaki en önemli ahlâkî ve ekonomik vazifelerden biri olarak kabul edilmiştir ve vergi üzerinden “devr-i sabık” mücadelesine girilmiştir. “Vergi vermek vazifemizdir; devletimiz vergiden toplanan paralarla milletin işlerini görecektir. Vergiler padişahlar zamanında olduğu gibi, saraylar yapmaya, saraylarda eğlenceler kurmaya, cariyeler yaşatmaya değil, bir parasına kadar milletin işlerinin görülmesine yarayacaktır.”⁴⁴⁸

1936 öğretim programı ile birlikte ekonomik faaliyetler üzerinde devletçilik politikası etkinliğini daha da arttırmıştır. Türkiye Cumhuriyeti içindeki ekonomik faaliyetlerde etkin olan bireyin şahsi teşebbüsleri değil devletin gücü olması gerektiği vurgusu her öğretim programında daha da belirginleşmiştir. 1936 İlkokul programı hedefleri kapsamında imparatorluk ve Cumhuriyet dönemi şahsî girişimlerin yerini devlet aracılığıyla olan girişimlere bırakması gerektiği de vurgulanmıştır. “Her öğretmen, derslerinde sırasını getirerek, fertlerin hususi teşebbüsleri ile meydana getirmeleri güç olan birçok işlerin Devlet eli ile yapılmasının ne kadar faydalı ve lüzumlu olduğunu, imparatorluk devrinde ihmal edilmiş olan birçok önemli işlerin Cumhuriyet devrinde devlet eliyle ne kadar geniş bir ölçüde ve ne kadar sür’at ve mükemmeliyetle başarıldığını çocukların kavrayacağı bir dille anlatacak ve gösterecektir.”⁴⁴⁹

1936 İlkokul öğretim programında devletin ekonomik faaliyetler üzerinde etkinliği 1939’da Tezer Taşkiran tarafından kaleme alınan *Yurt Bilgisi* ders kitabında da vurgulanmıştır. “Türkiye devleti devletçidir: “Halkın kendi kendine yapamayacağı büyük işleri devlet yapar.” Demek ki ferdî sermaye ve teşebbüslerle başarılamayacak ve memleketin ilerlemesi için yapılması beklenemeyecek kadar mühim ve acele olan işleri devlet millî sermaye ile yapar. (Büyük fabrikalar, kanallar, demiryolları, bankalar gibi...)”⁴⁵⁰ Devletin bu tür yatırımları yapabilmesi için halkın vergi vazifesini yerine getirmesi gerektiği bu dönem ders kitaplarının en önemli vurgulanan hususlarından.

⁴⁴⁷ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, *Yurt Bilgisi-IV*, s. 60.

⁴⁴⁸ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, *Yurt Bilgisi-IV*, s. 60.

⁴⁴⁹ *İlkokul Programı*, 1936, s. 9.

⁴⁵⁰ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 28.

“Vergi almak devlet için bir hak, vergi vermek vatandaş için bir vazifedir. Devlet için bir haktır, çünkü devletin kendisinden beklenen vazifeleri yapabilmesi için bu paraya ihtiyacı vardır. Vatandaş için bir vazifedir, çünkü vatandaşın devletten beklediği vazifelerin yapılabilmesi için kendisine düşen borcu ödemesi lazımdır.”⁴⁵¹ Bireylerin ekonomik faaliyetlerinde iş bölümünün önemi 1936 sonrası ders müfredatına göre hazırlanan ders kitaplarında da önemini devam ettirmiştir. İnsanlık bir vücudun parçası gibi düşünülerek her bireyin farklı görev ve ihtiyaçları yerine getirerek böylelikle toplumda her bireyin bir iş görmesi amaçlanmıştır. Bireylerin iş bölümlerindeki görevlerini yerine getirebilmesi için bir meslek sahibi olması ve çalışması gerekmektedir. Uzun süren savaşlar ve ekonomik kriz sonrası toplumun ahlâkî olarak da çökmemesi için çalışmanın üzerinde çok fazla durulmuştur. Toplumda çalışmayan bireyler başkasına yük olur, başkalarının sırtından geçinmeye alışır ve bu durum ise ahakî sorunlara yol açma tehlikesi sürekli dile getirilmiştir. “Çalışmamak, başkalarına bir yük olmak, başkalarının sırtından geçinmek, hep başkalarından alıp onlara hiçbir şey vermemek demektir. Bu hal ahlâk ve cemiyetin yaşaması bakımından çok fena ve tehlikelidir.”⁴⁵² Bireylerin meslek seçimlerinde özgür oldukları fakat bu seçimlerin ahlâkî çerçevede olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. “Demokrasi fertlere istedikleri mesleği seçmek ve bu meslekte çalışmak hakkını vermiştir. Ahlaka ve kanuna muhalif olmamak şartı ile her meslek cemiyet gözünde müsavî kıymettedir. İşimiz ne kadar küçük olursa olsun cemiyette kıymeti vardır, hürmet ve sevgiye layıktır.”⁴⁵³

1943’te Tezer Taşkiran tarafından hazırlanan Türk Ahlakının İlkeleri isimli ek kitapçıkta Türk toplumunda ve fertlerde öne çıkarılması gerek 23 ahlâkî ilke belirlenmiştir. Bu maddeler arasında bireyin ve toplumun iktisadî faaliyetlerine de dikkat çekilmiştir. Bu maddelerin ikincisi bireyin iş ve meslek hayatı ile ilgilidir. “Yurdunu seven Türk memleket için faydalı bir iş tutar ve o meslekte en ileri olmaya çalışır. Tuttuğu işi seve seve, titizlikle, motodla, tam zamanında usanmadan yapar ve yarım bırakmaz. Çalışmak en büyük saadet kaynağıdır, tembellik cemiyet ve fertler için tembelliktir.”⁴⁵⁴ Çalışmak ve meslek ile ilgili bölümde bireyin çalışması öncelik olarak kendi kendine karşı bir ödev olmakla birlikte ailesine karşı da bir borç olduğu belirtilmiştir. Fakat bireyin çalışması en çok vatanına karşı bir borç ve sorumluluk olduğu ifade edilmiştir. “Fakat çalışmak ödevi en çok yurda karşı bir borçtur. Milletin

⁴⁵¹ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 66.

⁴⁵² Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 88-89.

⁴⁵³ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 89.

⁴⁵⁴ Tezer Taşkiran, *Türk Ahlakının İlkeleri*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 1.

fikir, sanat, iktisat alanlarında ilerlemesi ancak vatandaşların çalışmalarıyla mümkündür.”⁴⁵⁵

1936 müfredatına göre hazırlanan önemli ders kitaplarından biri de Tarık Rona tarafından hazırlanan Yurt Bilgisi kitabıdır. Türk devriminin temelleri olarak kabul edilen Altıok Türk toplumunun yükseliş yolu olarak kabul edilmiştir. Türk toplumundaki iktisadi ve ekonomik faaliyetler devletçilik ilkesinde toplanmıştır. Bir anlamda Cumhuriyet dönemi iktisadi hayatın çerçevesi bu ilke çizilmiştir. “Devletçilik: Yurtta bütün ulusun faydalanması için yapılması gereken birçok işler vardır. Yurdu baştanbaşa demiryolları ile donatmak, büyük limanlar yaptırmak her biri çok büyük ve faydalı işler gören sayısız fabrikalar kurmak, maden ocakları işletmek bu işlerdendir.”⁴⁵⁶ Devlet halktan aldığı vergilerle büyük yatırımların garantörlüğünü devletçilik ilkesi kapsamında ilan etmiş bulunmaktadır. Bireylerin bu tür büyük yatırımları ancak devlet eliyle yapılabileceği ders kitaplarının önemli vurgu noktalarındandır. “Başarılabilmesi için pek çok para isteyen bu işleri az sermaye ile çalışan tek yurttaşlar yapamazlar. Bunun için bu çok zor fakat pek hayırlı işleri başarmak ödevini de devlet kendi üzerine almıştır.”⁴⁵⁷

Tarık Rona dördüncü sınıflar için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi* ders kitabında ise toplumda iş bölümünün önemine dikkat çeker ve toplumda iş bölümü olmadan bireylerin tek başına karnını dahi doyuramayacakları anlatılmıştır. “Yaşamak için her şeyden evvel karnımızı doyurmalıyız. Bir lokma ekmeği meydana getirmek kolay mı? Tarlamızda buğdayı üretmemiz, sonra öğütmemiz, hamuru pişirip ekmek yapmamız lazım. Tarlayı sürmek için pulluk, biçmek için orak, harman için döğen, buğdayı öğütmek için değirmen, ekmeği pişirmek için fırın ister. Bütün bunları kendi kendimize yapmaya kalkışırsak ömrümüz yetmez, ekmeği yapıncaya kadar açlıktan ölürüz.”⁴⁵⁸

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nin ilk dekanı Ömer Celal Sarc II. Maarif Şûrası ahlâk eğitimi oturumunda ekonomi ile ahlâk arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu belirtmiştir. İnsanoğlunun ihtiyaçları ve çalışma hayatı ekonomik faaliyetlerini tetiklediği bu ihtiyaçlar ve çalışma hayatı da ahlâkî anlayışların etkisinde olmasından dolayı ahlâk ile ekonominin birbirine etkisi büyüktür. Sarc, iktisatçıların ve sosyologların iktisat üzerindeki ahlâkî değerleri yakından incelediğini ve insanları üç

⁴⁵⁵ Taşkıran, *Türk Ahlakının İlkeleri*, s. 17.

⁴⁵⁶ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, 1945, s. 47.

⁴⁵⁷ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, 1945, s. 47.

⁴⁵⁸ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf, 1941*, s. 54.

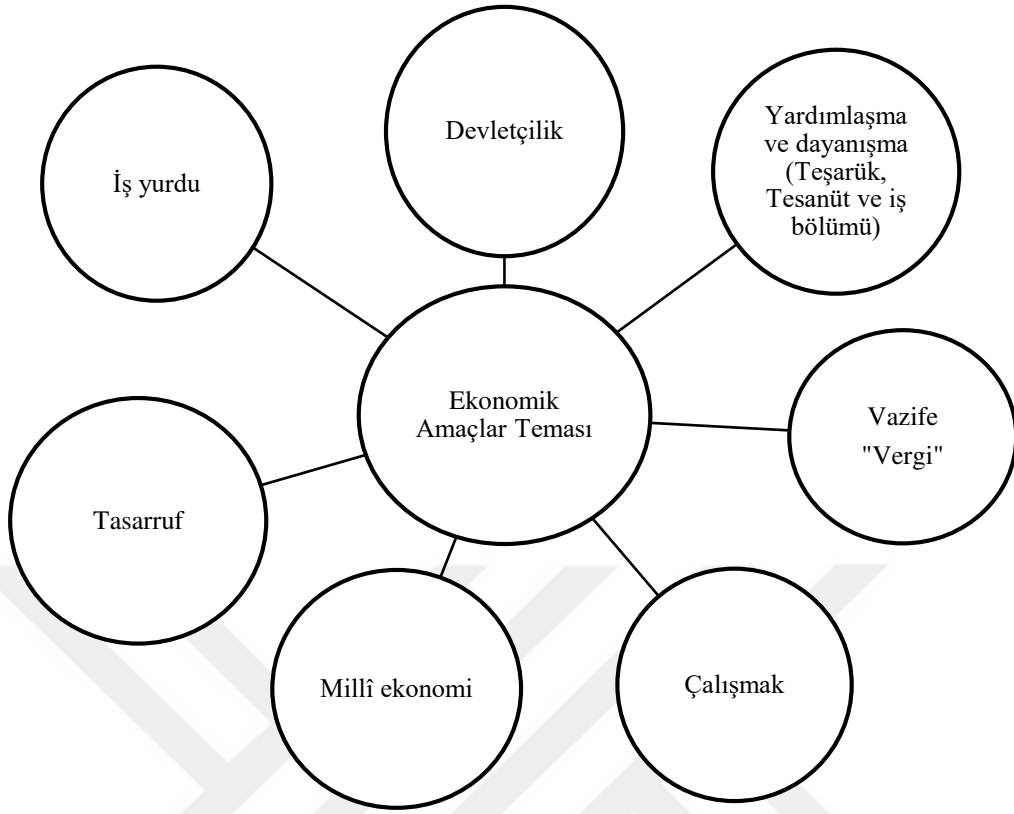
gruba ayırdıklarını belirtmiştir. Bunlardan birinci grup az tüketip az üretenlerdir. Bu insanların gayesi hayatlarını iyi kötü devam ettirmektir. Bunlar zahit kanaatkâr adamlar olduğunu belirtmiştir. İkinci grup çok tüketip az üretenlerdir. Bu insanların hedefi çok fazla uğraşmadan, zorlu mücadelelere girmeden refah içinde hayatın zevklerini bol bol yaşamaktır. Bunların en tipik örnekleri derebeyleri, mirasyedi ve vurgunculardır. Üçüncü grup ise Cumhuriyet neslinin idealize ettiği çok üreten az tüketen insanlardır. Bu insanlar çalışmak ve üretmeyi saadetin gayesi yapmışlar, çalışmayı bir aşk haline getirmişlerdir. İş hayatında iş bölümüne önem veren, cemiyet içindeki görevlerini, vazife ve sorumluluklarının farkında olan bu tip insana yurttaş denilmiştir. Sarç, vazifesine sarılan bu gençliğin Türk ekonomisine şiddetle ihtiyaç olduğunu belirtmekle bu misyona sahip gençliği yetiştirmek de maarif sisteminin en büyük hizmetleri arasında görmüştür. “Gençliğe yurttaş vasıflarını aşlamakla maarifimiz Türk ekonomisine en büyük hizmeti ifa edecektir.”⁴⁵⁹ Sarç’ın da ifade ettiği gibi Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin ekonomik amacı iş birliğine sahip, görev ve mesuliyetlerinin farkında, Ulus-devletin kalkınması için çalışmaktan zevk alan yurttaşlar yetiştirmektir.

Cumhuriyet dönemi ekonomik faaliyetler üzerindeki devlet müdahalesi yıllar içinde daha da artmıştır. Hayat pahalılığından, çalışma hayatına, konut sıkıntısından vergi toplama şekline varıncaya kadar kanunda düzenlemeler yapılmış ve devletin ekonomik hayattaki varlığı her dönem müfredat ve ders kitaplarında etkin bir şekilde hissettirilmiştir. Cumhuriyet dönemi ekonomik hayat, sadece batılı toplumlarla bir mücadele alanı değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti ekonomik anlayışından da bir farklılaşma alanı oluşturmıştır. Bu farklılaşma ve kopuş alanlarından biri de ekonomik faaliyetler üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. “Osmanlı imparatorluğu zamanında 44 milyon lira sermayeli 11 banka varken, Cumhuriyet Hükûmeti kısa zamanda 336 milyon lira sermayeli, 51 banka kurdu. Bu bankalarda yurttaşların 297 milyon liralık birikmiş parası var.”⁴⁶⁰ Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları sermaye birikimine çok büyük önem vermiştir. Cumhuriyet dönemi iktisadî hayatın kaynağı dinî merkezli düşüncelerden farklılaşarak batı medeniyetindeki iktisadî hayatın kaideleri merkeze alınmıştır. Türk toplumundaki ekonomik gerilemenin bir sebebi de “kader”, “rızk” gibi dinî ifadeleri yanlış kullanarak İslamiyet’in ticaretin ve ekonomik zenginliğin önünde bir engel/kısıtlayıcı/sınırlayıcı bir etken olarak görülmesi olduğunu belirtilmiştir.

⁴⁵⁹ *İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943*, s. 147.

⁴⁶⁰ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, 1945, s. 64.

Şekil 2. Ahlak Eğitiminin Ekonomik Amaçları Açısından Ulaşılan Kodlar

1924 öğretim programı ile birlikte ahlak eğitiminin ekonomik amaçları arasında devlet menfaatini ön planda tutan adımlara ağırlık verilmiştir. Ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarında bireylerin ekonomik faaliyetlerdeki birinci önceliğinin devlet menfaatini düşünmek olduğu ve yatırımların devlet aracılığıyla yapılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Sanayileşme, fabrikaların kurulması, yolların açılması, haberleşme ve banka hizmetleri medenî bir toplumun ekonomik faaliyetleri olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunların ise Türkiye Cumhuriyeti eliyle gerçekleşmesinin önemine vurgu yapılmıştır.

Cumhuriyet dönemi ders kitaplarının ekonomik amaçları arasında en fazla dikkat çeken hususlardan biri de yardımlaşma ve dayanışmanın sağlanmasıdır. Medenî bir toplum düzeyine çıkabilmek için ekonomik yardımlaşmanın tesanüt ve teşarükün sağlanmasının gerekliliği sürekli tekrar edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik olarak kalkınması için her bireye önemli vazifelerin düşmüştür. Bu vazifeler arasından en önemlisi devletin kalkınması için ve yatırımların sıhhatli bir şekilde yapılması için bireylerin "vergi"lerini düzenli olarak vermesidir. Ders kitaplarında Cumhuriyet döneminin çalışma hürriyetine imkan sağladığı vurgusu üzerinde çok durulmuştur. Bu hürriyetin Cumhuriyet öncesine göre çok geliştiğine dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte bireylerin çalışma hürriyetlerinin bireysel menfaatten ziyade daha fazla vergi vermesine

yönelik olduğu vurgulanmıştır. Ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarında ekonomik ve iktisadi yönden millileşmek Cumhuriyet döneminin önemli ekonomik amaçları arasında gösterilmiştir. Bunun uygulamalarından biri de millî bankaların kurulması olarak gösterilmiştir.

Milli mücadele yıllarının getirdiği ekonomik yokluk bireyler için tasarruf kavramının önemini daha da arttırmıştır. Cumhuriyet dönemi büyük ekonomik atılımların yapılması için bireyden başlayarak devletin her alanında tasarruflu davranılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bu anlamda tasarruf millî bir vazife olarak kabul edilmiştir.

Cumhuriyet dönemi ahlakî yozlaşmaların sebeplerinden biri de işsizlik olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu amaçla Cumhuriyet dönemini iş yurduna dönüştürülmesi amaçlanmıştır.

3. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN PEDAGOJİK AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİNİN PEDAGOJİK AÇIDAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜNÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI

İbn Miskeveyh ahlakî “nefsin düşünüp taşınmadan kendi fiillerini ortaya koymasını sağlayan bir durum”⁴⁶¹ olarak tanımlamaktadır. Davranışların iki farklı durumdan çıktığını belirten Miskeveyh, birincisi “mizaçtan kaynaklanan tabîî ahlakıdır.”⁴⁶² Bireylerin öfkeleri, heyecanları refleksif hareketlerinden meydana gelen fiileri tabîî ahlaklarındandır. İkincisi “alışkanlık ve eğitimle kazanılan ahlakıdır. Başlangıçta bu düşünüp taşınma ile meydana gelir ve gittikçe bir alışkanlık ve huy haline gelir.”⁴⁶³

Ahmet Hamdi Akseki Tîn suresine işaretle insanın şerre meyilli olduğu iddiasını reddederek iyi bir dinî eğitimle ahlakın güzelleşeceğini ifade etmiştir. Ahlakî kaideleri ise sırf akla dayandırılmayıp din temelli olması gerektiğini de belirtmiştir. Çünkü dinden ayrı bir ahlakî eksik ve bid’at olduğunu ifade etmiştir. “Bugün gençlerimize telkin edilmek istenilen dinden ayrı medenî bir ahlak fikri de işte bu bid’atlardandır.”⁴⁶⁴ Ahmet Hamdi Akseki’ye göre ahlak derslerinin ahlak eğitiminin yegâne kaynağı Kitap

⁴⁶¹ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, Çeviren: Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 49

⁴⁶² Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 49

⁴⁶³ Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 49

⁴⁶⁴ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016, s. 21.

ve Sünnettir. “Ahlâk derslerinin yegane me’hazı “Kitabullah” ile “Sünnet-i Resûlullah”tır.”⁴⁶⁵

Ahlâk ders kitapları ve risaleleri Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devletin birey ve toplum kimliğine şekil vermesi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Sadık Rıfat Paşa, sıbyan mektepleri için kaleme aldığı *Risâle-i Ahlâk*’ta ahlâk eğitimini methedilen, övülen ve zemmedilen kötülener ahlâkî huylar ile ele almıştır. Bu ahlâkî ilkeler akıl ve din süzgecinden geçirilerek ifade edilmiştir. “Kizb yani yalan söylemek dahi pek kötü ve mezmûm huy olduğundan dince ve akılca ondan ictinâb etmek lazımdır.”⁴⁶⁶ “Gıybet bu dahi dince ve akılca insaniyet hakkına yakışmayan şeydir.”⁴⁶⁷ “Sirkat yani hırsızlık bu dahi dince ve akılca en büyük kötü huylardan ve Hüda etmesin buna alışan her kişinin akıbeti türlü rezalet ve nedamete sebep olacağından başka günah ve haramdır.”⁴⁶⁸ “Osmanlı Devleti II. Abdülhamid döneminde dünyadaki diğer güçlü devletler gibi merkezileşme ve modernleşme eksenindeki kimlik kazanımı ve korunumu süreçlerini yaşamıştır. Ahlâk meselesi, bu sürecin eğitimdeki ayağını oluşturmuştur.”⁴⁶⁹

II. Abdülhamid dönemi en önemli eğitim kurumlarından olan iptidaiye mekteplerinde okutulan *Rehñümây-ı Ahlâk*’ta 34 madde halinde ahlâkî konu ele alınmıştır. Konular incelendiğinde Tanzimat döneminde yazılan *Risale-i Ahlâk* kitabının konuları ve içeriği ile çok benzerdir. Konular dil ve üslup bakımından ilkokul çağındaki öğrenci seviyesine uygun tutulmuştur. Konular vazife ve hak şeklinde değil hüsn-i ahlâk ve bed-i ahlâk şeklinde ele alınmıştır. Bu konuların birçoğu da din ve akıl süzgecinden geçirilerek izah edilmiştir. Örneğin eserdeki ilk güzel ahlâk insanları yoktan var eden Allah’a ibadet etmektir. Bunun ise akıl ve din bakımından farz olduğu vurgulanmıştır. “Yediğimiz içtiğimiz nimetleri ihsan eden ancak hâlıkımız olmakla gece gündüz zât-ı ilâhîsine ubudiyet ve nimetlerine ham ve şükür etmek ve ondan korkup kötü işler işlememek ve daima iyilik etmek üzerimize dince ve akılca farzdır.”⁴⁷⁰ Birçok ahlâkî huy ve davranışlar akıl ve din süzgecinden geçirilmiştir. “Kizb yani yalan söylemek pek kötü ve mezmûm huy olduğundan dince ve akılca ondan sakınmak lazımdır.”⁴⁷¹ Bu ifade ile yalan söylemenin hem toplumsal hem de dinen kötü olduğu dile getirilmiştir. Benzer şekilde gıybet, hırsızlık, inat, temizlik konularına da akıl ve din bakımından

⁴⁶⁵ Akseki, a.g.e., s. 21.

⁴⁶⁶ Sadık Rıfat Paşa, a.g.e., s. 6.

⁴⁶⁷ Sadık Rıfat Paşa, a.g.e., s. 7.

⁴⁶⁸ Sadık Rıfat Paşa, a.g.e., s. 10.

⁴⁶⁹ Ahmet Vurgun, II. Abdülhamid Dönemi İlköğretimde Ahlak Eğitimi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 40.

⁴⁷⁰ *Rehñümây-ı Ahlak*, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1317, s. 4.

⁴⁷¹ *Rehñümây-ı Ahlak*, s. 5.

dikkat çekilmiştir. “Gıybet dahi dince ve akılca insaniyet hakkına yakışmayan kötü huylardan biridir.”⁴⁷² “Sirkat yani hırsızlık, dince ve akılca en büyük kötü huylardan biridir.”⁴⁷³ “İnad dince ve akılca hak olmayan şeylerde ısrar etmek ve dayanıp durmak huyudur.”⁴⁷⁴ “Nezafet yani temizlik dince ve akılca itibar edilecek bir huydur.”⁴⁷⁵ Ahlâk kitabındaki bu ahlâkî ilkeler yalnızca dinî sorumluluk alanında değil aynı zamanda akıl bakımından da değerlendirilmiştir. Böylelikle bireyin davranışları hem dinî hem de aklî temellere dayandırılarak geçerlilik kazandırılmaya çalışılmıştır.

Konya Darülmuallimîn Müdürü Ahmet Besim *İslam Mecmuası*’nda kaleme aldığı “Ahlâk ve Din” makalesinde İslam geleneğindeki ahlâk meselesinin ele alınışını Hint ve Yunan geleneğinin uzantısı olduğunu iddia etmiştir. “İslâm âleminde şimdiye kadar ahlâka dair eser yazan zevat eski Hint ve Yunan nazariyât-ı ahlâkiyesini esas ittihâz etmişlerdir. İslâm ulemâsının ahlâk hakkındaki düşünceleri hemen hemen Hint ve Yunan nazarlarının bir istitâlesinden ibarettir. En ziyade şer‘î ve dinî görünen bazı ahlâk kitaplarında yine eski ve yabancı nazariyeler sezilir. *Ahlâk-ı Adudiye*, *Ahlâk-ı Nâsirî*, *Hikmet-i Ahlâk*, *Levâmiu’l-işrâk*, *Tehzîbü’l- ahlâk ve tathîru’l-a‘râk*, *Ahlâk-ı Alâî* vesâire gibi meşhur ve gayri meşhur ahlâk kitaplarının hemen hepsinin de o mahut köhne nazariyattan yakayı kurtaramadıkları görülür.”⁴⁷⁶ 1923 yılında yayın hayatına giren *Milli Mecmua* kısa sürede ülke sorunlarına el atmaya başlamıştır. Öncelikle gençlik buhranı, gençliğin yetiştirilmesi ve mektepler üzerindeki sorunlara aydınların görüşleri üzerinden çözüm arayışlarına gidilmiştir. Derginin 7. sayısında mekteplerde mefkureli gençler nasıl yetişir? sorusuna Mehmed Emin ile cevap vermeye çalışmaktadır. Millet meclisi azasından birinin görüşünü nakleden Mehmed Emin, mekteplerde mefkureli gençler yetişmediğini belirtmiştir. “Mekteplerimizdeki eksikleri bu şikayetlerden hemen hemen çıkarabiliriz. Anlaşıyor ki memleket mekteplerden bir fikir heyecanını kuvvetle duyan bir nesil bekliyor, en büyük ahlâkî salabet bence vazifeşinaslık olduğu için “biz muallimlerimizin her suretle numune-i imtisal olmasını istiyoruz” diyen mebuslarımız zannediyorum ki “mektep heyetlerinde” azamî vazife heyecanını istiyorlar...”⁴⁷⁷

⁴⁷² *Rehnümây-ı Ahlak*, s. 6.

⁴⁷³ *Rehnümây-ı Ahlak*, s. 10.

⁴⁷⁴ *Rehnümây-ı Ahlak*, s. 13.

⁴⁷⁵ *Rehnümây-ı Ahlak*, s. 13-14.

⁴⁷⁶ Ahmet Besim, “Ahlak ve Din”, *İslam Mecmuası*, 30 Kanunusani 1329, s. 315-316.

⁴⁷⁷ Mehmed Emin, “Mekteplerde Mefkûreli Gençler Nasıl Yetişir?”, *Millî Mecmua*, 7 Şubat 1340, s. 114.

1920’de Ali Seydi tarafından kaleme alınan *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye* isimli ders kitabında ilim ve marifetin hem bireyler açısından hem de ahlâkî eğitim açısından önemine vurgu yapılmıştır. İlim sahibi olan bireylerin iradelerinin kuvvetli olduğu belirtilmiştir. “İlim ve marifetin kendi saadetimiz için lüzumu olduğu gibi ilm-i ahlakça da pek mühim fevâidi vardır. İlm-i ahlakça tahsil-i marifetten maksad insanın (kuvve-i iradiye) denilen hâssasını genişletmek, büyütmeektir.”⁴⁷⁸

1924 öğretim programında ilk mekteplerin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarında gösterilen Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye derslerinde öğrencilere ahlâkî esasların öğrencilere kazandırılması amaçlanmıştır. “Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye derslerinin gayesi gençlere Türkiye Cumhuriyeti’nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla mâlik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, bütün hareketlerinde olması lazım gelen ahlâk esaslarını telkin etmek, velhasıl millî ve insanî vazifelerini takdir ve îfa edebilecek bir hale getirmektir.”⁴⁷⁹ Öğretim programında birinci, ikinci ve üçüncü sınıfta ahlâkî ilkeler çocukların vicdanlarında daha iyi canlandırabilmeleri için insanlık tarihine yön veren ahlâkî sohbetlere yer verilmiştir. “Muallim, bu musahabeler esnasında yüksek ahlâk ve fazilet numunelerini gösterecek, büyük milli kahramanların menkıbelerini, büyük alim, muhteri, kâşiflerin, bilhassa çocuk kahramanlarının hayat ve faaliyet ve sergüzeştlerini, cazip hikayeler şeklinde anlatacaktır.”⁴⁸⁰ Bununla birlikte öğretmen, öğrencileri ahlâkî yönden geliştirmek için öğrencilerin okul içi ve okul dışı iyi ve uygun olmayan hal ve hareketlerini bir fırsat bulup sohbet mevzusu yapmasına vurgu yapılmıştır. “Muallimi talebeye yaklaştırmaya, sevdirmeye ve çocuklarda ahlâkî hislerin inkişafına hizmet eden musahabe ve hasbihâl saatlerinde muallim, talebenin mektep dahil ve haricindeki faaliyetlerini mevzu-ı bahs edecek ve iyi ve fena hareketler üzerine çocukların nazar-ı dikkatini celb edecektir.”⁴⁸¹

Çocukların ahlâkî ilkelere körü körüne itaat yerine ahlâkî ilkelerin lüzum ve sebeplerini anlayarak onların ahlâkî yönden şahsiyetlerini geliştirmeye yönelik olması gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte çocuklar fikirlerini rahat bir şekilde söyleyerek hak ve vazifelerinin şuurunda vatandaş yetiştirilmesi arzulanmıştır. “Çocuklardan körü körüne itaat ve inkıyâd isteyen, onları lüzum ve hikmetini anlamadıkları sıkı bir nizamât ve mücazât silsilesiyle tahdîd ve takyîd eden, şahsiyet ve

⁴⁷⁸ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, s. 17.

⁴⁷⁹ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1340, s. 29.

⁴⁸⁰ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1340, s. 29.

⁴⁸¹ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1340, s. 30.

seciyelerinin inkişafına müsaade etmeyen, taavün ve tesanüd hislerinin teessüsüne imkan bırakmayan mektep, ancak mutlakiye idarenin istediği fertleri yetiştirebilir.”⁴⁸² Bu öğretim programı aynı zamanda Cumhuriyetin ilk yıllarındaki öğrencilerin eğitim sürelerinin devamlılığı gibi eğitim hayatının gerçeklerini de dikkate alarak ilk mektep programına farklı bir misyon yüklemiştir. “İlk mektebi terk edecek olan çocukların büyük bir kısmı tahsil hayatına veda edeceklerdir. Bu gençler hayata atıldıktan sonra mektepte tesadüf etmedikleri, yahut çocukluk devresinde kendileri için mevzu-ı bahs olmayan muhtelif ve mütenevvi hadiseler, meseleler ve vaziyetler karşısında kaldıkları zaman faaliyetlerine muayyen bir istikamet verebilmeleri lazımdır.”⁴⁸³ İlk mekteplerin ilk üç yılında ahlâkî sohbetlerle öğrencilerin şahsiyetlerini geliştirmeye ağırlık verilirken dördüncü ve beşinci sınıfta Malûmât-ı Vataniye dersi çerçevesinde bireylerin çevresindeki siyasi ve iktisadi kurumlara ve devlet sistemine ait bilgilere ağırlık verilmiştir. “Beş senelik bir tahsil ve terbiyeden sonra hayata atılan gençlerin, içtimâî hayatın mekanizmasını, bizzarure temasta bulunacakları harsî, siyasi ve iktisadi müesseselerin mana ve ehemmiyetlerini, Türk Cumhuriyeti’nin ne gibi fedakarlıklar bahasına teessüs ettiğini, hakiki dostlarını ve düşmanlarını, devlet makinesinin hangi esaslar üzerine kurulduğunu ve nasıl işlediğini mümkün olduğu kadar esaslı ve etraflı bir surette öğrenmeleri zaruridir. Çok terbiyevî ve aynı zamanda hayatî ve amelî bir kıymet ve faidesi olan bu malumatın yalnız son iki senede verilmesi muvafık görülmüştür.”⁴⁸⁴

1924’te Muallim Orhan Fuad tarafından öğretim programına göre ilk mektebin dördüncü sınıfları için hazırlanan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* ders kitabında Cumhuriyet dönemi en önemli ahlâkî vazifelerden biri de bedenî terbiyenin yanında ruhu terbiye etmek olduğu vurgulanmıştır. Bireylerin sadece vücutlarının sağlam olmasının yeterli olmayacağı bunun yanında fikrî açıdan da terbiyeye muhtaç olduğu belirtilmiştir. Cahil bireylerin sanat ve ticaret hayatında başarılı olamayacağı “malumat sahibi” bireylerin toplum nazarında daha makbul olduğu vurgusu yapılmıştır. Fakat “malumat sahibi” olmanın da yeterli olmayacağı kişinin ahlâkî açıdan da mükemmel olması arzu edilmiştir. “Bugün kimin ilmi, malumatı ziyade ise cemiyet içinde onun mevkii, itibarı başkalarından yüksektir. Bununla beraber yalnız kafamıza birçok malumat doldurmakla da tamamıyla [insan] sıfatını kazanmış olamaz. Ahlakça

⁴⁸² *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1340, s. 30-31.

⁴⁸³ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1340, s. 31-32.

⁴⁸⁴ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1340, s. 32.

da mükemmel olmalıyız. Mürebbilerimizin ve muallimlerimizin, ahlâk kitaplarının bize iyi [hayırlı] dediği şeyleri yapmalı, bu şeylere karşı hürmetkâr olmalı ve onların [şer] dediği fillerden kaçınmalıyız. Hem malumatlı; hem de güzel ahlaklı olur isek; herkesin yanında itibarımız büyür. Her tuttuğumuz işte muvaffak ve neticede mesut oluruz.”⁴⁸⁵ Bununla birlikte bireyler ailelerine ve atalarına karşı hürmetkar olmak, itaat etmek gibi ahlâkî vazifeleri olduğu da vurgulanmıştır. “Çocuklar, baba ve ana ve atalarına – hayatlarına sebep oldukları, kendilerini senelerce besledikleri, okutup yazdırdıkları, acılarına iştirak eyledikleri için– son derece hürmet, muhabbet, emirlerine itaat, hatırlarına riayet etmeye borçludurlar. Bu onlar için mukaddes bir vazifedir. Bunu yapmayan çocuklar herkes nazarında alçak ve ahlaksız olarak tanınırlar.”⁴⁸⁶ 1924 öğretim programına göre Orhan Fuad tarafından ilk mekteplerin beşinci sınıfı için hazırlanan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* kitabında savaş yıllarının etkisi ile vatan ve vatandaş sevgisi üzerinde durulmuştur. Vatan sevgisinin de artması ilim ve terbiyenin artmasına bağlanmıştır. “Milletler ilim ve medeniyette ne kadar çok ilerlemiş olurlar ise, umumi vatanlarına karşı muhabbetleri, meyilleri o nispette artar. İptidai kavimler, cemaatler, tabiatıyla bu raddeye varamazlar. Çünkü tahsil ve terbiye görmüş, fikri açılmış olan her adam düşünür ki: (Benim vatan dediğim umumi vatanın her yerinde, her köşesinde mensup olduğum milletten birçok adamların, belki de benim atalarımın birçoğunun kemikleri gömülüdür. O halde bu yerler mübarektir, mukaddestir; Buralara milletimin düşmanı olanların murdar ayakları basmamalıdır.”⁴⁸⁷ 1924’te Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından kaleme alınan *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye* adlı ders kitabında vatanperverlik en önemli ahlâkî vazifelerden biri olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte Cumhuriyet dönemi açılan yeni mekteplerde yeni fikirlerin öğretileceği ve Türk çocuklarına Cumhuriyetin faziletlerinin öğretilmesi hedeflenmiştir.” Türk çocuklarını karanlık ve köhne medreselerde boş yere vakit geçirmekten kurtaran ve o medreseleri memlekete asırlarca yaptıkları bâtil fikirlerle beraber -maziye gömen Türk Cumhuriyeti; vatanın her yerinde yeni, güzel mektepler açmaya başladı. Bu mekteplerde en yeni ve en hayatî bilgiler öğretilecek ve Türk çocukları Cumhuriyetin nimetlerini bütün ruhlarıyla anlayacaktır.”⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Orhan Fuad, *a.g.e.*, 1342, s. 45.

⁴⁸⁶ Orhan Fuad, *a.g.e.*, 1342, s. 49.

⁴⁸⁷ Orhan Fuad, *a.g.e.*, 1342, s. 9.

⁴⁸⁸ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 114.

1924 öğretim programı ile Türkiye Cumhuriyeti gençlerine “ahlâkî esasları telkin etmek”⁴⁸⁹ amaçlanırken 1926 öğretim programında ise “çocuklara mücerred ahlâk kaideleri öğretmekten ziyade kendilerine ahlâkî ve ictimai itiyatlar kazandırmak”⁴⁹⁰ amaçlanmıştır. 1926 öğretim programı ile gençleri yaşadıkları çevreye daha fazla uyum sağlaması ve ahlâkî esasları öğrenmekten ziyade alışkanlık ve huy haline getirtilmesi amaçlanmıştır. Konular belirlenirken ise yaşanan çevrenin şartları göz önünde bulundurulmuştur. “Yeni programların bir mühim hususiyeti de ders mevzularının (bilhassa Hayat Bilgisi ile Yurt Bilgisi derslerinin) mahallî şerâite göre tedrisine geniş bir imkan bırakmasında görülür.”⁴⁹¹ “Dördüncü sınıfın ders mevzuu daha ziyade mahallî hayatın, mahallî ve beledî teşkilatın tetkikinden tereküb eder. Beşinci sınıfın mevzuuna bütün Türkiye’nin iktisadi, idari ve siyasi teşkilatı dahildir.”⁴⁹² Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yeni kurum ve kuruluşlar açılmıştır. Yeni devletin önce kendisini ve bu kurumları bireylere tanıtmak için Yurt Bilgisi derslerine büyük bir misyon yüklemiştir. Bunun için bazı konulara ve vazifelere öncelik vermiştir.

1926 öğretim programı ile birlikte dersin ismi *Malûmât-ı Vataniye*’den Yurt Bilgisi’ne dönüşmüştür. Yurt Bilgisi ders içeriğinde de siyasi, iktisadi ve ictimai konulara ağırlık verilmiştir. Ahlâkî konular öğrencilere verilirken devlet, millî duygular ve aile kavramları ile bütünleşerek verilmesi amaçlanmıştır. “Çocuğa, etrafında olup biten işlerin, cereyan eden hadiselerin ahlâkî, iktisadi ve hukuki ... kısaca ictimai manalarını idrak ettirmek. Onda devlet, milliyet ve aile tesanüdüne ibtina eden sağlam bir ahlâkîyet hissi tevliid etmek ve yaşatmak.”⁴⁹³ Yurt Bilgisi dersi bireylere devletin kurumlarını tanıtmakla birlikte ona vazifelerini de tanıtmayı amaçlamıştır.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte hazırlanan öğretim programlarında vazife ile ilgili bölümler belli bir çerçevede verilmiştir. Mehmed Emin tarafından 1926’da kaleme alınan *Malûmât-ı Vataniye* ders kitabında da vazife kavramının siyasi bir çizgiye kaydığı diğer ahlâkî vazifeler ahlâk dersinde verilmesi gerektiğini belirtmiştir. “Dersimiz olan vatanî ma’lûmât siyasi vazifeleri bize öğretir. Nitekim evvelki derslerde bu vazifelerin mühimlerini gördük. Diğer nev’ vazifeleri ahlâk dersi öğreteceği gibi onlara nasıl riayet edeceğimizi de ailelerimiz, mekteplerimiz bize telkin eyler.”⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1340, s. 29.

⁴⁹⁰ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 84.

⁴⁹¹ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 4.

⁴⁹² *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82.

⁴⁹³ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82-83.

⁴⁹⁴ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 158.

Mehmed Emin'e göre Malûmât-ı Vataniye dersi, insanın siyasi vazifelerini öğretmekle ahlakın bir bölümü olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda Yurt Bilgisi dersiyle bireyin vazifeye bakışında değişim ve dönüşüm içerisine girmiştir. “İnsanın vazifelerini mevzu‘-ı bahs eden ilme “ahlâk” derler. Ma‘lûmât-ı vataniye bu vazifelerin bir kısmını bize öğrettiğine nazaran “ahlâk”ın bir faslıdır.”⁴⁹⁵ Muslihiddin Adil Taylan dördüncü sınıflar için kaleme aldığı *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye* adlı ders kitabında da vazife ve hakkın birbirinden ayrılamayacağını, insanların bir arada yaşayabilmesi için herkesin birbirinin hakkına saygılı olmasını gerektiğini ifade etmiştir. Hakkın kaynağını bireylerin içerisinde yaşadığı toplum olduğunu belirtmiştir. Toplumda hak ve vazifeler kanunlarla garanti altına alınmıştır. Fakat bireylerin kanunlara gerek kalmadan karar verdiği ahlâkî görevleri vardır ki bireyler bunları vicdanlarından öğrenirler. “Hakkımızı ve vazifemizi kendi kendimize bilebiliriz. Hatta kanunların emir ve nehy etmediği birçok şeyler vardır ki, vicdanımız onları da bize öğretmiştir. Mesela kanun bize fakirlere sadaka vermeyi emretmemiştir. Fakat biz bunu bir ahlâk borcu biliriz ve seve seve yaparız.”⁴⁹⁶ Muslihiddin Adil hak ve vazifelerin toplumdan çıktığı ve kanunların koruması altında olduğunu ve bireylerin dini vazifeleri arasında gösterilen “fakirlere sadaka verme”nin kaynağını vicdan kavramından öğrenildiğini ifade etmiştir. Muslihiddin Adil, Meşrutiyet döneminden Cumhuriyet dönemine, Cumhuriyet dönemi içinde de kaleme aldığı ders kitapları arasında ahlâk, vazife, vicdan ve din konularında dönemin siyasî yönelimlerine göre ifade değişikliğine gitmiştir. Örneğin 1918 ve 1923’de kaleme aldığı *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* adlı ders kitaplarında “din vazifinin mer‘iyetini temin eden en kudsî bir müeyyid”⁴⁹⁷ olarak kaleme alınırken 1926’da kaleme aldığı *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye* adlı ders kitabında “din de vazifenin bir bekçisidir”⁴⁹⁸ ifadesini tercih etmiştir.

⁴⁹⁵ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁹⁶ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, 1926, s. 23.

⁴⁹⁷ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 31.

⁴⁹⁸ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 27. 1918 ve 1923 baskılarında vazife kavramının müeyyidelerinden olan vicdanın, efkâr-ı ammenin, vücut sağlığının ve kanunların tek başına vazifenin müeyyidesi, bekçisi ve yaptırımcısı olmaya yeterli olmadığı vurgulanmıştır. Fakat 1926’da bu ifadeler ders kitabından çıkartılmıştır: “Hâmisin: Din.- Dört evvelki sebepten hiçbir kanûn-ı ahlâkî için tam bir müeyyid olamaz. Evvela: Vicdanın ızdırab ve istirahatı, büyük bir mucazât vemükâfât olmakla beraber, bu, her şahısta aynı derecede değildir. Cehalet ve i‘tiyâd ekser ahvâlde nûr-ı vicdanın tamamen iltima‘ına mani‘ olur. Fazilet sahibi bir âdem küçük bir şefkatsizlikten pek çok müteessir olduğu halde, cahil ve şerîr kimseler en büyük fenalıkları hiç müteessir olmuyor gibi bir sûretle icra ederler. Sâniyen: Efkar-ı âmme de ekseriyâ hatadan masûn değildir. Sâlisin: Kuvvetli bir bünyenin de sefâhetten göreceği zarar, sayıf bir vücudun tesiri derecesinde olamaz. Za‘af-ı vücut ise sahibinin ihtimamsızlığından tahaddüs etmemiş olabilir. Rabian: Kanunların tatbiki ve icrası insanlara mevdû‘ olmak itibarıyla sehiv ve hatadan âri olamaz. Bir de, kanun her mezmûm harekete ceza ta‘yin etmiş değildir. Binaenaleyh vazifenin hüsn-i ifâsını tamamıyla temin edecek bir vasıtaya daha ihtiyaç vardır ki o da (din)dir. Din; vazifenin mer‘iyetini temin eden en kudsî bir müeyyiddir. Filhakika tarihte din namına irtikâb edilmiş pek çok cinayetlere tesadûf ederiz. Fakat bunlar, dinin sû-i isti‘mâl edilmesinden hâsıl olan neticelerdir. Bilakis din namına icra edilen fezâil ve hasenât nâ-mütenâhidir. Ölümü, ve ahirette mükâfât ve mucazât için bir mahkeme-i kübrâ huzuruna çıkılacağını düşünen

Muslihiddin Adil 5. sınıflar için kaleme aldığı *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye* kitabında vatandaşların en önemli ahlâkî vazifeleri olarak kanunlara itaat,⁴⁹⁹ vergi vermek,⁵⁰⁰ askerlik vazifesi,⁵⁰¹ müdafaa-i milliye,⁵⁰² sancağa hürmet⁵⁰³ ve cumhuriyeti müdafaa etmek⁵⁰⁴ olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte dul, yetim ve fakirlere yardım etmek de en önemli ahlâkî borçlardan biri olarak kabul edilmiştir. “Fakir çocukları için, halk da ayrıca müesseseler açar. Himaye-i etfal memleketimizde açılan bu hayırlı müesseselerden biridir. Bu müesseseler halktan topladıkları ianeler ile masraflarını karşılarlar. Onun için bu müesseselere yardım etmek hepimiz için bir ahlâk borcudur.”⁵⁰⁵ Muslihiddin Adil, 1926 öğretim programı çerçevesinde yeni yetişen Cumhuriyet çocuklarının birtakım millî vazifelerinin de olduğunu belirtmiştir. Bu vazifeler arasında millî istiklalin düşmanı olarak kabul edilen padişah ailelerine ve saltanata karşı düşmanlık yer almaktadır. “Cumhuriyet şeklini kabul eden bir memlekette halkın ve milli istiklalin düşmanı padişah aileleri, bu ailelerle münasebetleri olanlar veya onlar yüzünden menfaati bulunanlardır... Halkın ve milli istiklalin büyük düşmanlarına nefretle bakmalıyız.”⁵⁰⁶ Farklı süreli yayınlarda mektep hayatı üzerine yazılar kaleme alan Mehmed Emin, mefkûreli gençlerin yetişmesini vazifeşinas gençler yetiştirmekle mümkün olacağını ifade etmektedir. 1926’da Mehmed Emin tarafından kaleme alınan *Malûmât-ı Vataniye* ders kitabında da mektep hayatında öğrenilen hesap ve hendese ilimleri bir meslek seçiminde ve bireyleri hayata hazırlaması açısından önemli olduğunu, fakat asıl meselenin kendi menfaatleriyle birlikte toplumun, milletin menfaatini de göz önünde tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Sadece kendi menfaatinin ön planda tutularak elde edilen kazancın gayr-i meşru bir kazanç olduğuna vurgu yapmıştır. Bireylerin kendi saatlerini milletin refahını temin etmekte olduğu belirtilmiştir. “Her fert ancak mensup olduğu milletin refah ve sa’âdeti nisbetinde

kimse, vazifeye, kanûn-ı ahlâkîye tevfiğ-i hareket etmekte bir an tereddüd etmez. Din, bize rahat ve sükun, istirahat-ı vicdan bahşeder” Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 31-32.

⁴⁹⁹ “Kanuna itaatsizlik (isyan) demektir.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 75.

⁵⁰⁰ “Vergi her vatandaş için mukaddes bir borçtur. Bundan hiç kimse istisna edilemez.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 76.

⁵⁰¹ “Askerlik her vatandaş için mukaddes bir borçtur. Zengin fakir her erkek Türk bu vazifeyi yapmaya mecburdur.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 77.

⁵⁰² “Sevgili vatanımızın yarın bir düşman tecavüzüne uğramayacağına hükmedemeyiz. Bunun için vatanımızı ve şeref ve namusumuzu koruyabilmek için her vakit harbe hazır bulunmamız lazımdır.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 79.

⁵⁰³ “Vatanımızın şerefle yaşayabilmesi için lüzumu halinde bizi hayatımızı feda etmeye davet eden işte bu şanlı Türk bayrağıdır. Ona hürmet edelim ve onu her gün tekrim ile selamlayalım.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 80.

⁵⁰⁴ “Küçük efendiler! Cumhuriyetimizin müdafaası ve muhafazası için feday-ı hayata hazır bulunursanız, istikbal sizindir. Size nurlu bir istikbal ancak Cumhuriyet sayesinde gelebilecektir. Onun için cumhuriyeti müdafaa etmek, hepimizin en büyük borcumuzdur.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 81.

⁵⁰⁵ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 73.

⁵⁰⁶ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 9.

mes'ud olabilir; kendi sa'âdetimizi istemek milletimizin refahını temenni eylemekle mümkündür. Şu halde intisab eylediğimiz mesleğin maddi ve manevi sa'âdetimizi, vicdan rahatını temin edebilmesi için milletimizi ızrâr etmemesi, bu sa'yimizin bi'l-netice memleketimize faideli bulunması lazımdır.”⁵⁰⁷

1927'de Refik Ahmet 5. sınıflar için yazılan *Yurt Bilgisi* kitabının yazılma amacını şu şekilde açıklamaktadır: “(*Yurt Bilgisi*), genç talebeye yurt, millet, milliyet ve devlet hakkında esaslı malumât vermek için yazıldı. Çocuğa içinde yaşadığı cemiyette kendisinin oynadığı ve oynayacağı rolü sezdirmek ve onu demokratik bir devlette vatandaşların haklarına, vazifelerine dair bir fikir sahibi etmek istiyor.”⁵⁰⁸ Refik Ahmet bu amaçla kaleme aldığı ders kitabı ile 1926 Yurt Bilgisi öğretim programında yer alan gençlere hak ve vazifelerini tanıtmayı, ahlâk esaslarını telkin etmeyi, milli ve insanî vazifelerini kazandırmayı amaçlamıştır. Refik Ahmet eğitimin millîlik üzerinde vurgu yapmıştır. Vatanın savunması millî ve hayati mesele olarak ele alınmıştır. Onun muhafazası için de yeni yetişen gençlerin nasıl eğitim ve terbiye görmeleri gerektiği ifade edilmiştir. “Memleketimizi her zaman müdafaaya kâdir olmamız lazımdır. Bu millî ve hayatî bir zarurettir. Onun için her genç kuvvetli, gürbüz, silah kullanmayı, ata binmeyi bilir, askerî talim ve terbiyeye alışık bir halde yetişmelidir.”⁵⁰⁹ Türkiye'nin bir iş yurdu olduğunu sürekli dile getiren Refik Ahmet, gençlerin bir iş tutmaları, çalışmaları memlekete karşı bir borç olarak görülmüştür. Bu maksatla çalışmanın birçok ahlâkî ve toplumsal sorunu da ortadan kaldırdığını belirtmiştir. Tam aksine sağlığı ve sıhhati yerinde olduğu halde çalışmayıp işsiz bir şekilde dolaşıp dilencilik yapmaları, eğitim zamanlarını gereksiz oyunlarla geçiren gençler toplumun ahlâkî ve toplumsal yapısını bozmaktadır. Böylelikle hem kendileri için hem de içinde bulundukları toplum için zararlı olmaktadır. “Halbûki Türkiye bir iş yurdudur, burada herkesin çalışması lazımdır. Çalışmayanlar yalnız yalnız kendilerine değil, başkalarına da fenalık etmiş, memlekete, içinde yaşadıkları cemiyete karşı da borçlarını ödememiş olurlar. Zira iş güç tutmak, çalışmak ve memlekete faideli olmak borcumuzdur. Bir iş tutmayınca, çalışmayınca bu borcu ödemiyoruz, demektir. İşsizlik insanı sıkıntıya dûçar eder. Çalışmayan yiyecek bulamaz. Aç kalır, aç kalınca ahlâkı bozulur, karnını doyurmak için fena işler yapmaya, hayırsızlığa vesaireye başlar. Demek ki işsizler hem kendilerine,

⁵⁰⁷ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 10.

⁵⁰⁸ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁰⁹ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 26-27.

hem cemiyete muzır insanlardır.”⁵¹⁰ Bununla birlikte bireyleri çalışmaktan geri koyan ve mücadele edilen bir diğer ahlâkî ve sıhî mesele içki mübtelâlığı ve sıtma hastalığıdır. Sıtma hastalığına karşı devletin mücadele verdiği bahsedilmektedir. Fakat içki mübtelası olan bireyler hem aileleri nazarında hem halk nazarında utanılacak hareketlere yol açtığı ve haysiyet ve şahsiyetlerine zarar verecek ahlâkî zaafllara yol açtığı vurgulanmıştır. “İçki içenler, sarhoşlar sokaklarda muntazam yürüyemezler, evlerine gelirken yolda düşüp kalırlar, çamurlara, tozlara, topraklara bulanırlar. Gelip geçenin gözü önünde böyle kendisinden bî haber, yol ortalarında sefil bir vaziyette uzanıp yatmak ne ayıp, ne utanılacak bir şeydir! Herkes sarhoşlarla eğlenir, sokak çocukları gelip bunların elbiselerini, şapkalarını, ayakkabılarını alırlar, yüzlerine gözlerine sürerler. Bu bî çareler, şuurlarına mâlik olmadıkları, kendilerini bilmedikleri için bütün bu istihzâlar karşısında, kendilerinin sebep oldukları bu haysiyet kırıcı şeyler karşısında çamur içinde boylu boyuna yatarlar.”⁵¹¹ Hatta içkinin sıtmadan daha kötü bir düşman olduğu, akıllı ve terbiyeli kimselerin bu tehlikenin farkında olması ve kendisini koruması gerektiği belirtmiştir. “İçki, sıtmadan aşağı kalmayan bir düşmandır. Akıllı insanlar kendilerini işretin tehlikesinden, fenalığından korurlar.”⁵¹²

1926’da Ali Kâmi tarafından dördüncü sınıflar için kaleme alınan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* kitabında bireylerin ahlâkî kuralları ve toplum içindeki hak ve vazifelerini bilmesinin ve tanınmasının yeterli olmayacağı o kuralları benimsemesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. “Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye cemiyetinin küçük fertleri demek olan çocuklara bir an evvel cemiyet içindeki vazife ve haklarını tanıtmak gayesini istihdâf eder. Bilmek, tanımak kifâyet etmez. Bunları benimsemek de lazımdır.”⁵¹³ Ali Kâmi, bireylere ahlâk derslerinde verilen bilgilerin ve malumatların gücünden hareketle hak ve vazife üzerine bir vicdan ve hayat görüşü oluşmasını arzu ettiğini ifade etmiştir. “Okuduğu her ders çocuğa malumât-ı mevcûdenin bir kısmını vererek onda şu veya bu türlü bir isti’dâdın inkişafına bâis olur. Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye ise bizzat insanlığın inkişafını temin eder. Çocukta bir kalp, bir vicdan yaratır. O kalp hak ve vazife gibi iki büyük hayat unsurunun tohumlarını eker.”⁵¹⁴ Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye dersleri öğrencilere sadece birtakım kuru bilgilerin verildiği bir ders değil, onları terbiye eden ve

⁵¹⁰ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 36-37.

⁵¹¹ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 40.

⁵¹² Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 41.

⁵¹³ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 5.

⁵¹⁴ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 5.

bir irade ortaya koymalarını sağlayan bir ders olduğuna dikkat çekilmiştir. Bireylerin kalbini ve zihnini muhatap alarak verilen bilgilerin bireylerin hal ve hareketlerinin temellenmesine, bireyler için bunların bilgiden ziyade bir itikat ve inanç noktasında olması arzulanmıştır. “Her ders muallim için az çok bir terbiye mevzû’udur. Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye dersi ise ta’lîmden ziyade terbiyedir. İlimden ziyade irade yapmak iddiasındadır. Kalbe hitap ederek kafayı besler.”⁵¹⁵ Özellikle ahlâk eğitiminde birtakım ahlâkî kuralların ezberletilmesinin boş bir çaba olduğu asıl amacın bu ahlâkî kurallar sayesinde çevreye karşı sevgi ve saygının, dostluğun kazanmasını gerektiği vurgulanmıştır. Bunun ise sanat gerektiren iş olduğu bu ise işin ehli olan kimseler tarafından gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. “Ahlâkî umdeleri çocuklara okutmak, ezberletmek beyhudedir. Maksat bu umdelerle ülfetlerini temindir. Onun için bu, bir ilim değil, bir sanattır. Sanatta muvaffakiyet ise erbabına mahsustur.”⁵¹⁶ Ali Kâmi, hayır ve şerrin kaynağını bireylerin vazifelerini yerine getirip getirmediğine bağlamıştır. Bu anlamda hayır ve şer kavramı dini bir temelden değil bireylerin toplum içindeki işlerde vazifeleri yerine getirip getirmediğine göre temellenmiştir. Bu da dini temelli bir ahlâk eğitiminden seküler düzen temelli bir ahlâk eğitimine geçişin ipuçlarını göstermektedir. “Biz kendi kendimize, ailemize, memleketimize, bütün insaniyete karşı da mesûl ve vazifedârız. İşte bütün bu vazifelerin hakkıyla îfa edilmesinden “hayır” dediğimiz netice doğduğu gibi bilakis bunların birinde veya birkaçında az çok kusur etmekten de “şer” tevellüd eder.”⁵¹⁷ Vazifesi olmayanın hakkı da olmayacağına vurgu yapan Ali Kâmi, bireylerin öncelikle nefislerine ve ruhlarına karşı vazifelerinin olduğu belirtilmiştir. Öncelik amacın “sağlam vücut, yüksek ruh: İşte bizim ilk vazifemiz bunlara sahip olmak”⁵¹⁸ olduğunun altı çizilmiştir. Bireyler ailelerine karşı da çok önemli vazifeleri vardır. Anne babalarına hürmet ve itaat etmek, aile fertlerinin de birbirlerine karşı sorumlulukları vardır. Karşılıklı muhabbet içinde ailenin şerefini arttırmak en önemli ailevî vazifelerdendir. Bir çocuğun terbiye yolunda kendisine şunları telkin etmesi gerektiği belirtilmiştir: “Ey küçük hayat yolcusu! Şeref yolları senin için açıktır. Ailesine, milletine, hatta bütün beşeriyete şeref verenler de bir zaman senin gibi çocuktular, bu mekteplerde okuyup yetiştiler. Ailene, milletine şeref verecek bir insan olmayı zihnine koy bir gün gelir muvaffak olursun”⁵¹⁹ Bireyin kendisine, ailesine karşı vazifenin yanında milletine karşı da birtakım vazifeleri vardır. Milletin bir

⁵¹⁵ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 5.

⁵¹⁶ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 5.

⁵¹⁷ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 25-26.

⁵¹⁸ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 30.

⁵¹⁹ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 33.

azası olabilmesi için 18 yaşına gelinmesi gerektiği belirtmekle “mektep çocuğunun vazifesi çalışmak, terbiyede kusur etmemektir.”⁵²⁰ Birey çevresinden başlayarak vazife kavramının en geniş kapsamda beşeriyete karşı vazifelerinin de olduğu ve bireylerin bir dünya insanı olması gerektiği ifade edilmiştir. “Biz kendimizi ailemizi, vatandaşlarımızı yani milletimizi düşündükten sonra başka dinlerden, başka milletlerden olan yabancı insanlar için de kalbimizde bir yer ayırabiliriz. Hakikatte bütün insanlar kardeş gibidirler.”⁵²¹

Ali Kâmi 1926’da ilk mekteplerin dördüncü sınıfı için kaleme aldığı *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* dersinin amacını şu şekilde açıklamaktadır: “Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye cemiyetin küçük fertleri demek olan çocuklara bir an evvel cemiyet içindeki vazife ve haklarını tanıtmak gayesini istihdâf eder. Bilmek, tanımak kifâyet etmez. Bunları benimsemek de lazımdır.”⁵²² Ahlâkî umdeleri telkin etmekten ziyade irade haline getirilmesi amaçlanmıştır. Bireyleri talimden ziyade terbiye ile meşgul ederek kalpte ve zihinde davranış değişikliği amaçlanmıştır.

1926’da dersin ismi *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*’den Yurt Bilgisi’ne dönüşmesiyle dersin pedagojik amaçlarında da farklılaşma gözükmemektedir. Aynı yazara ait 1927 basımlı Yurt Bilgisi dersinin amaçları şu şekilde açıklanmıştır: ““Yurt Bilgisi” dersinin ilk tedrisâtında vazifesi pek büyüktür. Çünkü bu ders, diğer dersler için adeta bir telakkî ve temerkûz sahası teşkil eder. İlk tahsilin birinci maksadı vatandaş yetiştirmek, gençleri mensub oldukları vatan ve millete intibak ettirmektir. “Yurt Bilgisi” ise bu gayeyi doğrudan doğruya istihdâf eden derstir. Bu itibar ile diğer derslerin hepsinin bir merkez ve mihrî mâtîyetindedir.”⁵²³ Bir “vatandaş” olarak bireylere çevresinde olup biten olayların toplumsal manalarını idrak ettirilmesi, devlet, millet ve aileye karşı sağlam bir ahlâkîyet hissi uyandırılması, yurdunu ve milletini seven, demokratik bir vatandaş olarak hak ve vazifelerinin farkında olunması ve Türklerin iktisadî ve medenî alandaki konumlarının farkında olunması hedeflenmiştir.

Çocuklara düşen en önemli vazifelerden biri de anne, baba ve büyüklerine karşı hürmet ve itaat etmeleri gerektiği belirtilmiştir. “Çocuklar da her şeyden evvel analarına, babalarına ve kendinden büyüklerine hürmet ve itaatle mükelleftirler. Hürmet

⁵²⁰ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 35.

⁵²¹ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 40.

⁵²² Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 5.

⁵²³ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, Marifet Matbaası, İstanbul 1927-1928, s. 4.

ve itaat bilmeyen bir çocuk büyüdüğü vakit kendisine hürmet ve itaat ettiremez. Pek küçük iken şımarıklıklara, söz dinlemezliklere aldırılmazsak bu gibilerin ıslahı sonra pek güç olur.”⁵²⁴ Bireylere aile ve mektep hayatından, çevresinden yola çıkılarak toplumların, farklı milletlerin varlığına onların bir zenginlik olduğu vurgusu en önemli vurgulardandır. “Aile cemiyetinden mektep cemiyetine geldiğimiz zaman orada da bizi birçok nimetlerin karşıladığını görürüz. Evvela mektep, mektebin binası, sonra hocalar, kitaplar, sıralar, aletler, haritalar, kürsüler ... Bunlar nedir? Bunlar hep millet dediğimiz büyük cemiyetin bize birer nimetidir. O mektepleri kimler inşa etmiş, o kitapları kimler yazmış, bastırmış...o hocalar nerede yetişmiş, bildiklerini kimlerden, hangi kitaplardan öğrenmişler...asıl bu ilimleri bulup ilk meydana koyanlar kimlerdir? Bunları da düşünersek bizden çok zaman evvel gelip geçmiş veya hâlâ mevcut başka milletlere, başka cemiyetlere de ne kadar borçlu olduğumuzu ve gördüğümüz nimetlerin zaman ve mesafe cihetiyle vüs’atini anlarız.”⁵²⁵ Ali Kâmi bireylerin zekâları kadar sa’yleri, gayret ve çalışmalarının da ictimai ve terbiyevî açıdan önemli olduğuna vurgu yapmaktadır. Çevremizde görülen bütün yollar, köprüler, fabrikalar, tüneller insanların çalışmalarının eserinin olduğu dolayısıyla insanın bu nimetlere ulaşmak için çalışmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Bireyler hem kendi ihtiyaçları için hem de medenî toplumlara ulaşmak için çalışmanın bir zorunluluk olduğu vurgusu önemli yer tutmaktadır. Medeniyette ileri giden insanların ihtiyaçlarının arttığını, ihtiyaçları artan insanın ise daha çok çalışması gerektiğinin altı çizilmiştir. “İnsan çalışır çalışmaya mecburdur. Onu çalışmaya sevk eden yine kendi ihtiyaçlarıdır. O bilir ki çalışmazsa yaşayamaz. Çalışmanın bir derecesini hayvanlarda da görebiliriz. Karıncalar kışlık nafakalarını yazdan tedarik edip biriktirirler. Kendilerinden büyük zahîre parçalarını toprağın bin bir ârızasından kurtararak nasıl yuvalarına taşıdıklarını hepimiz biliriz. Onlar böyle olunca insanoğulları akılları, zekalarıyla nasıl çalışmazlar! Hem insanın ihtiyaçları hayvanlarınkine benzer mi? İnsan medeniyette ne kadar ileri giderse ihtiyaçları da o kadar çoğalır.”⁵²⁶ İhtiyaçları çoğalan toplumlarda farklı iş kollarının ortaya çıkması dolayısıyla o toplumlarda iş bölümünün toplumun her alanına yayılması kaçınılmaz bir zorunluktur. Böyle toplumlarda iş bölümü o kadar ilerler ki tıp alanının içinde bile farklı bilim kolları ortaya çıkmaktadır. “Hatta iş bölümü bundan da ileri giderek doktorların da kimi dâhili, kimi hârici hastalıklarda mahâret kesb edecek, bazıları da yalnız mide, bağırsak, veya cilt hastalıklarında ihtisasa çalışacaklardır. Çünkü bir işte ihtisas ne kadar ileri giderse o kadar muvaffakiyet olur.”⁵²⁷ Çalışmanın toplum içindeki iş bölümü ve medenî bir

⁵²⁴ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 34.

⁵²⁵ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Vataniye*, 1926, s. 13-14.

⁵²⁶ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Vataniye*, 1926, s. 19.

⁵²⁷ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Vataniye*, 1926, s. 21.

topluma giden yolda çok önemli bir rolünün yanında çalışmak aynı zamanda toplumun huzuru refahı ve terbiyevî açıdan da önemli olduğunu belirtilmiştir. “Görülüyor ki bütün bu çalışmalardan cemiyet için bir nimet doğuyor. Sa’y nimet doğurduğu gibi bizzat kendisi de bir nimettir. Çünkü fenalıkların çoğu işsizlikten çıkar. Hayırsızlar, haydutlar, dolandırıcılar, yan kesiciler ve ekseri katiller işsiz güçsüz serseri makûlesi adamlardan olur. İş gücü olanların fenalık düşünmeye vakti kalmaz. Fenalıkların ruhan paslanmasından ileri gelir. Sa’yın terbiyevî kıymeti de budur. İnsan demir gibidir, işledikçe paslanmaz.”⁵²⁸ Cumhuriyet dönemi okulların en önemli görevlerinden biri de çocuğa yaşadığı topluma ve millete karşı olan borçlarını hatırlatmak ve o sorumluluğu yüklemektir. Bunun için dönemin ilkokulları ve ahlâk dersleri önemli yer tutmuştur. “Bir çocuk anasından doğar doğmaz milletine karşı borçlanmaya başlar. Vâkıa zâhiren kendisine bakan kendi ailesi ise de o ailede yine millet sayesinde yetişip para kazanmış, meydana gelmiştir. İlk mektep sıralarında ise milletin nimetleri doğrudan doğruya önümüze çıkar. Bir kere o mektep millet sayesinde vücuda gelmiş, okuduğumuz kitaplar yine o sayede basılmıştır.”⁵²⁹ Bireylerin millete karşı borçlarının ölünceye kadar devam ettiği ve öğrencilerin en önemli borçlarının çalışmak ve ahlâkî olarak hatalardan uzak durulması gerektiğine vurgu yapılmıştır. “Milletin nimetlerine karşı şükran borcumuzu hemen ödemeye başlayabiliriz: Bunu ödemek vazifemizi iyi îfa etmekle olur. Vazifemiz ne ise onu iyi yapmaya şimdiden alışalım. Ölünceye kadar şükran borcumuzu böyle ödeyeceğiz. Mektep çocuğunun vazifesi çalışmak, terbiyede kusur etmemektir”⁵³⁰

Ali Kâmi tarafından 1928’de ilk mekteplerin beşinci sınıfından okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* adlı ders kitabı aynı yazar tarafından dördüncü sınıflara yazılan kitaba göre pedagojik açıdan çok farklılaşmaktadır. Ali Kâmi dördüncü sınıfta nispeten terbiye meselelerine dikkat çekerken beşinci sınıf ders kitapları tamamen siyasallaşmıştır. Beşinci sınıf ders kitabında devletin siyasi, ekonomik ve yönetim meselelerine ağırlık verilmiştir. Bununla birlikte vatandaşların siyasi ve ekonomik vazifeleri anlatılmaktadır. “İlk tedrisât mekteplerinin dördüncü ve beşinci sınıflarında okunacak “*Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*” derslerine ait resmî programlar bu yolda yazılacak eserlerin ufak mikyasda ve çok basit

⁵²⁸ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 21.

⁵²⁹ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 34.

⁵³⁰ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 34-35.

birer “ictimâiyat” numûnesi olacağını göstermektedir. Bilhassa beşinci sınıfın kitabı çocuk zihnîyetine inmiş bir “siyasi ictimaiyat”tan başka bir şey değildir.”⁵³¹

Okullar, bireyleri dönemin siyasi, toplumsal ve ekonomik koşul ve iklimine göre yetiştiren resmî kurumlardır. Öğrenciler bu kurumlar aracılığıyla hem kendilerini tanıma hemde siyasi kurumlarla tanışma fırsatı bulmaktadır. Bu amaçla Cumhuriyet dönemi ilkökula ve okul hayatına çok önemli misyonlar yüklemiştir. Bu alanı canlı tutmak buralarda değer aktarımı yapabilmek için çok önemlidir. Bunun da en aktif bir şekilde yapıldığı ders Yurt bilgisi dersleri olmuştur. Muallim Abdülbaki İlk mekteplerin dördüncü sınıfları için kaleme aldığı Yurt Bilgisi kitabında bu canlılığa vurgu yapmaktadır. “Mektebim, bir topluluk yeri... Bütün arkadaşlar, beraber oynuyor, beraber iş görüyoruz. Toplulukta büyük bir kolaylık ve büyük bir zevk var. Geçen gün coğrafya için el işi dersinde kilden bir kabartma harita yapacaktık. Birkaç arkadaş haritanın altına konacak tahtayı bulmuşlar, rendelediler, düzelttiler... Dağları kabarttık. Göllerini, ovalarını, nehirlerini tekmîl belli ettik. Muallim bey de yanımızda duruyor, yanlışlarımızı bulduruyordu.”⁵³² Muallim Abdülbaki bireylere mektep idaresi ve onun kuralları ile tanıştırmak bir anlamda bireyi devlet idaresi ile tanıştırmaktadır. “Türk yavrusu, amirlerine itaate, temizliğe, intizama, çalışkanlığa, medeniyete mektep sıralarında iken alışır, büyüyünce de hem kendisine, hem de milletine faydalı bir “fert” olur.”⁵³³ Kuralların niçin konulduğu, bunlara itaat etmenin ehemmiyeti, itaatsizliğin neticeleri bireyi devlete ve topluma karşı da hazırlamaktadır. “Mektep idaresinin bize verdiği emirler, hep bizim faydamız içindir. Bunlara itaat edersen hem mektepte, hem de büyüyünce bizi herkes sever. Çalışkan, terbiyeli, nazik oluruz. İtaat etmezsek bizi mektepte de sevmezler, mektepten çıktıktan sonra da “intizamsız, pis adam” diye herkes bizden kaçır.”⁵³⁴

Cumhuriyetin, eğitimden en önemli beklentilerden biri de toplumun aydınlatılması ve yönlendirilmesidir. Bu amacın yerine getirilmesi için farklı eğitim kurumlarının açılması gerektiği ve devletin bu eğitim faaliyetlerini yürütmekle sorumlu olduğu kurumun Maarif Vekâleti olduğu belirtilmiştir. Maarif, toplumu ilerletmek için ona çağdaş ve medenî bilgileri sunan, kurum ve kuruluşları idare eden ve eğitim ortamının hazırlaması bakımından Cumhuriyetin en önemli yapı taşlarından biri olarak

⁵³¹ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 5.

⁵³² Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 31.

⁵³³ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 43.

⁵³⁴ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 43.

konumlanmıştır. “Bir millet, terakki etmek için asrî malumata sahip olmalıdır. Bu da mektepler, kütüphaneler tesis etmesi, müzelere yapması, hususi mektepleri, kütüphaneleri milletin menfaatine hizmet etmeleri için teftiş etmesi lazımdır. Bu idareye (maarif) denir.”⁵³⁵ Bu amacın Yurt Bilgisi dersi aracılığıyla bireylere aktarılması, maarifin bu amacının hangi ders amacıyla gerçekleştirilmesi gerektiği açısından önemlidir. Muallim Abdülbaki, Yurt Bilgisi dersinde ahlâkî eğitimden ziyade maarif kurumunun vazifeleri ve ondan beklentilerine ağırlık verilmiştir. Mithat Sadullah ilk mekteplerin dördüncü sınıfı için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi*’nde de maarifin benzer amaçlarından bahsetmiştir: “Bir devletin en mühim dairelerinden biri de maârif vekâletidir. Çünkü bu vekâletin vatan yavrularının terbiye ve tahsilini temin gibi büyük bir vazifesi vardır. Bugün gördüğümüz müterakkî milletler ancak maârif sayesinde bu dereceye vâsıl olmuşlardır.”⁵³⁶ Mithat Sadullah, bu amaçlarla birlikte eğitimin iş sahibi olmak gibi pratik amaçlarına da yer vermiştir. “İlk tahsil, her yerde olduğu gibi bizde de mecburidir. Daha çok malumat kazanmak ve bir meslek sahibi olmak isteyenler ilk mektebi bitirdikten sonra büyük mekteplere girerler. Bu suretle hem cahillikten kurtulurlar. Hem de bir iş ve meslek sahibi olurlar.”⁵³⁷ Mekteplerdeki ahlâkî kaidelere önem veren yazar, mektep hayatında dikkat edilmesi gereken formal ve informal kuralları açıklamıştır. “Mektepte dikkat edilecek şeylerden biri de arkadaşlarla iyi geçinmektir. En ufak bir sebeple öfkelenerek arkadaşlarını incitmek pek fenadır. Daima nazik, terbiyeli ve iyi kalbli olmalıyız. Arkadaşlarımız bize karşı bir hatada bulunursa hemen onlara gücenmemeliyiz.”⁵³⁸ Mekteplerin bireyleri topluma hazırladığı, toplumun kurallarını bireylere kazandırmak gibi bir amacının olduğu ve her öğrencinin bu vazifeleri yerine getirmesinin bir vazife olduğu vurgulanmıştır. “Çocuklar, mektepte topluluğun îcab ettiği birtakım kaidelere tâbî’dirler. Bunlara riâyat etmek her talebe için bir vazifedir.”⁵³⁹ Mektep hayatı topluluğun icap ettiği kuralları tatbik etmesinde önemli bir mekandır. Çünkü mektebin kendisi topluluk mekanıdır. “Mektep bir topluluk yeridir. Evimiz nasıl bir ailenin toplandığı bir topluluk yeri ise mektep de çocuklardan ve muallimlerden teşekkül eden büyük bir ailedir. Mektepte köyün, kasabanın, şehrin muhtelif yerlerinden gelen birçok çocuk vardır. Bunlar birbirleriyle pek çabuk arkadaş olurlar.”⁵⁴⁰ Dönemin ders kitapları mekteplere çok önemli ahlâkî misyon yüklemiş,

⁵³⁵ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 39.

⁵³⁶ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 182.

⁵³⁷ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 183.

⁵³⁸ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 38.

⁵³⁹ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 36.

⁵⁴⁰ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 35-36.

toplumdaki ahlâkî yozlaşmanın en büyük mücadele alanı mektepler görülmüştür. Mektep sıralarından geçilmeyen bir toplumun cahil kalacağı ve her türlü ahlâkî yozlaşmaya sürükleneceği vurgulanmıştır. “Siz yavrularım, bu mekteplerde okumasanız haliniz ne olur? Hepiniz birer serseri olup çıkarsınız. Ne yazık! Hırsızlar caniler, haydutlar hep okumamış kimselerdir. Onlar hayatlarını başka türlü kazanamayınca bu yola düşüyorlar.”⁵⁴¹ Okula devam eden öğrencilerin ise ahlâkî zafiyetlerden uzak kalarak ahlaklı bir birey olarak yetişmelerine dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda cahil ve bilgisizlik gibi önemli ahlâkî zafiyetten uzak olarak yetişmek bireyin hem kendisine karşı hem de vatana karşı önemli bir borç olarak görülmüştür. “İlimsiz, fensiz hiçbir şey olmaz. Bu bilgileri ilk mekteplerden yüksek mekteplere kadar derece derece öğrenen vatan yavruları bu sayede hem hayatlarını kazanırlar, adam olurlar, hem de vatana hizmet ederler.”⁵⁴² Dönemin eğitim kurumlarından ve faaliyetlerinden bir beklentisi de asrî gelişmelere ayak uydurabilmektir. “Asrımız makine asrıdır. Artık kol ve sapanla iş görecektir zaman geçmiştir. Bunları öğrenmenin yoluna bakalım.”⁵⁴³

1930 Yurt Bilgisi öğretim programı incelendiğinde 1926 Yurt Bilgisi öğretim programının aynısı olduğu görülmektedir. Yurt Bilgisi dersi 1926’da olduğu gibi ahlâkî, iktisadî ve hukukî ve toplumsal meseleler üzerine inşa edilmiştir. Bu meseleleri ele alış şekli yine ezberci bir yaklaşımla değil, bireylerde meseleleri idrak eden ahlâkî bir his oluşturulması amaçlanmıştır. Yurt bilgisi dersinin hedefi çevresinde meydana gelen olaylara karşı duyarlı, devlet, milliyet ve aile esaslarına dayanan ahlâkî bir his yaşatılması amaçlanmıştır. “Onda devlet, milliyet ve aile tesanüdüne ibtina eden sağlam bir ahlâkiyet hissi tevlit etmek ve yaşatmak.”⁵⁴⁴ 1933’de ilk mekteplerin beşinci sınıfları için kaleme alınan *Yurt Bilgisi* kitabında Maarif Vekaletinin en önemli vazifesinin bireyleri bilgisizlikten kurtarmak olduğu belirtilmiştir. “Maarif Vekaletinin baş vazifesi, halkı ve halkın çocuklarının bilgisizlikten kurtarmaktır; bunları okutacak muallimleri yetiştirmektir.”⁵⁴⁵ Eğitim sayesinde toplum bilgisizlikten kurtulacak millet olarak medenî toplumlar seviyesine ulaşılması amaçlanmıştır. “Devlet bütün millet çocuklarının, hatta yetişkin adamların okuyup yazmalarını, bilgi öğrenmelerini ister; çünkü bilgisiz kimseler yüksek bir millet olamazlar.”⁵⁴⁶

⁵⁴¹ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 80.

⁵⁴² Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 80.

⁵⁴³ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 82.

⁵⁴⁴ *İlkmektep Müfredat Programı*, 1930, s. 78-79.

⁵⁴⁵ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, *Yurt Bilgisi-V*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 42.

⁵⁴⁶ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, *Yurt Bilgisi-V*, s. 42.

Cumhuriyet dönemi bireylere en fazla verilen nasihatlerden biri de “çalışmak”tır. Çalışmanın (sa’y) ders kitaplarında sadece ahlâkî açıdan değil dini açıdan da çok önemli bir erdemlilik olduğu belirtilmektedir. 1924 öğretim programına kadar yazılan ders kitaplarında çalışma ile ilgili hadis-i şerif ve ayet-i kerimelere yer verilmiştir. 1920’de Ali Seydi⁵⁴⁷ tarafından kaleme alınan *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye* adlı ders kitabında çalışma fiili ayet-i kerime ile desteklenmiştir. “Cenab-ı Hak Kur’ân-ı Kerîmi’nde “ليس للانسان الا ما سعى” buyurmuştur. Manây-ı şerifi: Çalışmadıkça insan için hiçbir şey olamaz, demektir. Analarımız, babalarımız ne kadar zengin olursa olsun, mal ve mülkümüz ne kadar ziyade bulunursa bulunsun yine çalışmaya mecburuz. Dünyada ne ebeveyne, ne mala güvenmek caiz değildir.”⁵⁴⁸ Ali Seydi aynı zamanda çalışma imkanı olup çalışmayan kimselerin diğer insanların hakkına girdiğini ve verilen nimete küfür olduğunu belirtmiştir. “Senin hayat ve mevcudiyetinin üzerinde milletdaşlarının, çiftçilerin, hemen bütün insanların birer hakkı vardır. Onlar çalışmış, çabalamış, sana birçok şeyler hazırlamış; şimdi sen bunlardan kolaylıkla faydeleniyorsun. Eğer sen çalışmaz isen; küfrân-ı nimet etmiş olursun.”⁵⁴⁹ Ali Seydi çalışmanın toplumda birçok ahlâkî açıdan da fenalıkları ortadan kaldırdığını ifade etmiştir. Topluma gelecek zararların önüne geçildiğini belirtmiştir. “Bundan başka atâlete düşen insanlar işsizlikten dolayı ekseriyâ ahlâksız olur. Ahlâksızların mazarratı ise umuma dokunur. Eğer hayatın hareket olduğunu, herkesin çalışmaya mecbur bulunduğunu iyice zihnine yerleştirir isen o zaman meseleyi tamamen anlamış olursun!...”⁵⁵⁰

Cumhuriyetin ilanı sonrası “çalışma” kavramı dini açıdan değil de ahlâk, toplum ve devlet açısından önemine vurgu yapılmıştır. Çünkü işsiz toplumlarda ahlâkî zafiyetlerin olacağı belirtilmiştir. Fakat çalışmak ise toplumu her açıdan yukarı taşımaktadır. “Çalışmak insanı ahlâkça yükseltir; sıhhatine yaradığı gibi yüreğine de iyi ve güzel duygular koyar. İnsan için çalışmaktan başka bir şey yoktur.”⁵⁵¹

Mithat Sadullah tarafından 1933’de ilk mekteplerin dördüncü sınıfı için kaleme alınan *Yurt Bilgisi* ders kitabında da çalışmanın maddi faydalarının yanında ahlâkî faydalarının olduğunu altını çizmektedir. “Çalışmanın bu maddî faydalarından başka pek mühim ahlâkî faydaları vardır.”⁵⁵² Bütün ahlâkî fenalıkların işsizlikten meydana

⁵⁴⁷ Ali Seydi 1930’da ilk mekteplerin beşinci sınıfları için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi* ders kitabında çalışmak ve işsizler konusunda ayet-i kerimeye yer verilmemiştir.

⁵⁴⁸ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, s. 26.

⁵⁴⁹ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, s. 56.

⁵⁵⁰ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, s. 56.

⁵⁵¹ Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, *Yurt Bilgisi-IV*, s. 54.

⁵⁵² Mithat Sadullah, *Yeni Yurt Bilgisi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1933, s. 9.

geldiği için çalışan bireyler hem kendisine karşı hem topluma karşı faydalı kimselerdir. “Çalışmak; insanları boş durmaktan kurtarır. Dünyada bütün fenalıklar işsizlikten çıkar. Çalışan adam, cemiyete karşı olan vazifelerini bildiği için hiçbir fenalık yapmaz; esasen çalışarak kazanmaya ve böylece rahat yaşamaya muktedir olduğundan herhangi bir menfaatini temin için fenalık yapmayı asla düşünemez.”⁵⁵³ Bunun yanında çalışmayan insanların ne kendisine ne ailesine ve topluma faydasının olmadığı ve bu insanlar toplum için zararlı bireyler olduğu ifade edilmiştir. “Çalışmayan bir adam ne kendisini ne ailesini geçindirebilir, insan cemiyeti içinde muzır ve lüzumsuz bir şahıs olarak kalır. Bütün fena adamlar tembelliğe alışmış olanlardır.”⁵⁵⁴

Afet İnan’ın *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabı incelendiğinde ahlâk terbiyesinin medenî terbiyeye dönüştüğünü görmekteyiz. Kitabın içeriği incelenince medenî terbiyeden amacın Cumhuriyet’in değerlerine bağlı yurttaş olduğu anlaşılmaktadır. Ders kitabında millet, devlet, Cumhuriyet, hak, vazife, vergi, askerlik, intihap konuları öne çıkmaktadır. Afet İnan hukuki fiillerin takipçisi ve yaptırımcısının devlet eliyle yapıldığını belirtmekle, ahlâkî vazifelerin takipçisinin yaptırımcısının toplum ve toplumun umumî fikirleri olduğunu ifade etmiştir. “Hukuki vazifelerin müeyyidesi devlet kuvvetidir. Ahlâkî vazifelerin müeyyidesi ise efkârı umumiye dir.”⁵⁵⁵ Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimini dini temellerinden arındırarak seküler ve millî bir çizgide sürdürmeyi amaçlamıştır. Hükümet programı ile devlet programı birbirine daha fazla yakın tutulmuştur. Devletin ilkokullar için benimsediği hedefler Cumhuriyet Halk Partisi programında yer alan eğitim amaçlarından esinlenmiştir. 1936 öğretim programında ilkokul hedefleri açıklanırken bu benzerlik şu şekilde ifade edilmiştir: “Cumhuriyet Halk Partisi programında ulusal eğitim için saptanan bir düstur da şudur: Fikrî olduğu gibi bedenî gelişmeye de önem vermek ve hele ırayı ulusal derin tarihimizin gösterdiği yüksek dereceye çıkarmak büyük gayedir.”⁵⁵⁶ Öğretim programında bu düstur için iki önemli prensip belirlemiştir. Bunlardan birisi öğrencilerin fikrî kabiliyetlerini bedenî olgunluğu geliştirmek, ikincisi ise bireylerin ırasını yani ahlâkî karakterini geliştirmektir. “Okul, talebenin fikirce olgunluğuna, bedence sağlamlığına ne kadar önem verirse onun ırasına (karakterine, seciyesine) de o kadar itina gösterecektir. Bir milletin yükselmesi için fertlerinin sarsılmaz bir ıraya (bir

⁵⁵³ Mithat Sadullah, *Yeni Yurt Bilgisi*, s. 9.

⁵⁵⁴ Mithat Sadullah, *Yeni Yurt Bilgisi*, s. 9.

⁵⁵⁵ İnan, *a.g.e.*, s. 49.

⁵⁵⁶ *İlkokul Programı*, 1936, s. 10.

karaktere) malik olması şarttır.”⁵⁵⁷ “Cumhuriyet Halk Partisi programı, “her öğretim ve eğitim kurumlarında talebenin girişim kapasitesini kırmamaya, sevgenlik ve okşayıyla özen göstermekle beraber, onları hayatta kusurlu olmaktan korumak için ciddî bir yasav ve düzene, içten bir ahlâk anlayışına alıştırmak, önemli olduğu kanaatindeyiz” düsturu ile okulda takip edilecek disiplinde göz önünde tutulması lazım gelen esasları saptamaktadır.”⁵⁵⁸

1936 ilkokul programındaki ilkokulun eğitim ve öğrenim prensipleri incelendiğinde ahlâkî kaidelerin ezberletilmesi yerine bireylerin yaşadığı çevreden ahlâk kurallarını kendisi çıkarması istenmiştir. Bireylere iyi ile kötüyü ayırt edebilecek kabiliyetlerin kazandırılması amaçlanmıştır. “İlkokul, çocuklara ahlâkî sahalarda iyi ile doğruyu birbirinden ayırt edecek sağlam düsturlar telkin etmelidir. Bu düsturlar, talebeye kuru kuruya öğretilmiş ahlâk kaideleri olmaktan ziyade okulda ve okul dışında yaşayan hayatın icaplarından talebenin çıkarmış doğruluklarına kanaat getirmiş ve sırası geldikçe tatbikine alışmış düsturlar olmalıdır.”⁵⁵⁹ 1936 öğretim programının yurt bilgisi hedefleri ahlâk eğitimi açısından incelendiğinde millet ve Türklük kavramları ağırlık basmaktadır. “Millet mefhumunu ve Türk milletinin karakterini, ululuğunu, kudretini çocuklara kavratmak, Türk milletini sevdirmek, saydırmak, Türk askerini ve Türk ordusunu sevdirmek, saydırmak, bizim için askerliği önemini kavratmak.”⁵⁶⁰ Tezer Taşkiran *Yurt Bilgisi I* ders kitabında medeni bilgilerin tanımını yaparken dersin amacını da belirtmiştir. Taşkiran, bu ders kapsamında bireylerin haklarının ve vazifelerinin öğretilceğine ve bu vazife ve hakların bilerek ve isteyerek yapmanın insanlık vazifesi olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁶¹ Bu ders kitabında bireylere Cumhuriyet neslinin bir yurttaşı olarak öncelikle kendini milletin bir parçası olduğu, Cumhuriyetin ilkelerinin ne anlama geldiği ve bireylerin devlete karşı görevleri Türklük düşüncesi çerçevesinde öğretilmeye çalışılmıştır. Taşkiran’ın bu kitabı pedagojik açıdan incelendiğinde Cumhuriyet dönemi tek parti düşüncesi çerçevesinde kaleme alınmıştır. 1941’de Tarık Rona tarafından kaleme alınan *Yurt Bilgisi Dersleri* kitabı pedagojik açıdan ele alındığında önceki kitaplara göre daha açıklayıcı, empati seviyesi yüksek ve esnek bir içeriğe sahiptir.

⁵⁵⁷ *İlkokul Programı*, 1936, s. 11.

⁵⁵⁸ *İlkokul Programı*, 1936, s. 12-13.

⁵⁵⁹ *İlkokul Programı*, 1936, s. 33.

⁵⁶⁰ *İlkokul Programı*, 1936, s. 104.

⁵⁶¹ Taşkiran, a.g.e., 1939, s. 1.

Tablo 4. Muslihiddin Adil, Cumhuriyet Çocuklarına Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4-5 Ders Kitaplarına Göre Terbiyeli ve Vatansever Çocukların Özellikleri

Terbiyeli Çocuklar	Vatansever Çocuklar
“Her terbiyeli çocuğun kavga etmemesi, başkalarının malına el sürmemesi, işsiz güçsüz sokaklarda gezinmemesi, lüzumsuz yere gürültü edip başkalarını rahatsız eylememesi lâzımdır.” ⁵⁶²	“Askerlikten kaçmak, vatan müdafaasından kaçmak demektir ki, bir genç için bundan büyük bir ayıp olamaz.” ⁵⁶³
Terbiyeli çocuklar ağaçlara tırmanmaz, çiçekleri koparmaz ve çimenlere dokunmazlar.” ⁵⁶⁴	“Evlatlarım, hepimiz çalışmaya mecburuz. Çalışırsak hem kendimizi hem âilemizi ve vatanımızı mesut ederiz.” ⁵⁶⁵
“Bahçelerde koşmamak, yürürken başkalarını rahatsız etmemek, çimenler üzerine oturmamak, tanıdıklara tesadüf edilince hürmetle selamlamak her terbiyeli çocuğun vazifesidir.” ⁵⁶⁶	“İyi vatandaş olmak için çok çalışkan olmak lâzımdır. Çalışmayan vatanına zararlı bir insan olur.” ⁵⁶⁷
“Terbiyeli bir genç, duvarlara yazı yazmaz, başkalarının malına dokunmaz. Hayvanlara asla eziyet etmez. Fena arkadaşlara uymaz ve onlardan sakınır.” ⁵⁶⁸	“Vatanı sevmek demek, onun yaşaması ve yükselmesi için çalışmak ve hatta icâb ederse hayatımızı bu uğurda fedâ etmek demektir.” ⁵⁶⁹
“Tramvaylarda, vapurlarda, şimendiferlerde yer kapmak için başkalarına eziyet etmek, bilet mahallerinde sıraya riâyet etmemek ayıptır. Terbiyeli hiçbir çocuk bu şeyleri yapmaz.” ⁵⁷⁰	
“Belediyeler çocuklar için şehirlerde oyun mahalleri yaparlar. Çocuklar sporlar, idmanlar yaparlar ve oyun oynarlar. Sokaklarda oynamak terbiyeli bir çocuğun işi değildir.” ⁵⁷¹	
“Başkasının şahsi hürriyetine tecavüz edenler kanun nazarında mücrim sayılır. Yahut hiç değilse umum nazarında terbiyesiz bir adam olarak tanınır.” ⁵⁷²	

Her ne kadar ahlâk kitapları yurt bilgisine dönüşerek ahlâkî eğitim, eksenini devlet ve toplum teşkilatına yönelik bilgilere kaydırsa da ahlâkî eğitim yine yurt bilgisi derslerinden beklenmektedir. Fakat 1943’e varıldığında en önemli ahlâkî amacının Türk milletine millet bilinci kazandırmak olduğu tekrarlanmaktadır. Bu gerçeklik 1943 II.

⁵⁶² Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 106-107.

⁵⁶³ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 78.

⁵⁶⁴ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 98.

⁵⁶⁵ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 12.

⁵⁶⁶ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 98.

⁵⁶⁷ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 13.

⁵⁶⁸ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 107.

⁵⁶⁹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 52.

⁵⁷⁰ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 107.

⁵⁷¹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 95.

⁵⁷² Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 24.

Maarif Şurasının açılış konuşmasında Maarif Vekili Hasan Âli Yücel tarafından tekrarlanmıştır. “Okulun ödevlerini tekrar düşünmek ve amelî mahiyette kararlara vararak, talebeye ahlakı bugünkünden daha derin ve daha geniş ölçüde telkin çarelerini bulmak işi de bize düşmektedir. Okullarımızda bu telkinler bilhassa yurt bilgisi ve tarih dersleriyle, talebe teşekkülleriyle okulun umumi eğitim havası içinde yapılmakta ve Türklük duygusuna ve bilincine varış, bir amaç halinde göz önünde bulundurulmaktadır.”⁵⁷³ Türklük bilincinin yanında medenî esaslara bağlı, Türklük idealini benimsemiş şahsiyetli bireyler yetiştirilmesi ahlâk eğitiminin diğer amaçları arasında gösterilmiştir. Ahlâkî kaidelerin Cumhuriyet Halk Partisinin temel ilkeleri üzerinden verilmesi amaçlanmıştır. Maarif Şûrasında Gazi Terbiye Enstitüsü Edebiyat Öğretmeni Namdar Rahmi Karatay bireylerin ahlakını doğru yola sevk eden ilacın ideali ve ülküsü olan insanı yetiştirmek olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ideal sahibi insandan hiçbir ahlâkî zafiyet görülmediğini ve bu idealler de Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitim hayatına yön veren temel ilkelerin olduğuna dikkat çekmiştir. “İdeal sahibi insan ne içki kullanır, ne sigara kullanır, ne yalan söyler, ne başkasını küçük görür, ne mağrur olur. Bu idealin kullanılması lazımdır. Bunu zamanımızda kullanmak lazımdır. Bu ise devletçilik idealidir.”⁵⁷⁴ Maarif Şûrasında yurt bilgisi dersinin ismine ve içeriğine yönelik de tekliflerde bulunulmuştur. “Programlara dahil “Yurt Bilgisi” derslerine “Yurttaşlık Bilgisi” dersi isminin verilmesi ve bu derslerde ahlaka daha büyük bir yer ayrılması teklif edilmiştir.”⁵⁷⁵ Çünkü ahlâk kitaplarının öğrencilerin ahlâkî kazanımları sağlamasında yeteri pedagojik içeriğe sahip olmadığı gerçeği II. Maarif Şûrasında İzmir Maarif müdürü Reşit Tarakçıoğlu tarafından da dile getirilmiştir. “Bugün çocuklarımızın elinde bulunan bu iki ilmin ve bilhassa ahlâk kitabı gerek ifade bakımından ve gerek muhteviyat itibarıyla beğenilecek mahiyette değildir.”⁵⁷⁶ 1943’e gelindiğinde Yurt bilgisi ders kitaplarında ahlakın siyasallaştığı ve ahlâkî eğitimden çok uzaklaştığı görülmüştür. Ahlâk kitaplarının içeriğinin adab-ı muaşeret kurallarını öğrenciye aktarmada yetersiz olduğu görülmüştür. Bu durum Maarif Şûrasında Muhtar Bayat tarafından dile getirilmiştir. “Adab-ı muaşeret demek ahlâk demektir. Çocuklarımız bu bilgileri konferanslardan değil derslerden almalıdır. Bunun için de yeni yazılacak yurttaşlık bilgisi kitaplarında sınıflara ve seviyelere göre âdab-ı muaşeret bahisleri bulundurularak talebeye umumi ve

⁵⁷³ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 6.

⁵⁷⁴ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 125.

⁵⁷⁵ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 119.

⁵⁷⁶ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 124.

mecburi bir şekilde okutulmalıdır. Buna cidden ve katiyen ihtiyaç vardır.”⁵⁷⁷ Yine Ankara Hukuk Fakültesi Dekanı Esat Arsebük yurt bilgisi ders kitaplarının devlet ve vatandaş arasındaki hukukî konuların üniversite seviyesinde olduğu ve ilk ve ortaokul öğrenci seviyelerinden oldukça yüksek olduğunu ifade etmiştir. “Şimdiye kadar yurt bilgisi unvanı altında ilk ve ortaokullarda okutulan dersin daha ziyade âmme hukuku mevzuuna taalluk ettiği ve âmme hukukuna mütaallik derslerin Hukuk Fakültesinde bile son sınıflarda okutulduğu halde -ki ancak o zaman anlaşılır- bunun ilk ve ortaokullarda okutturulması hakikaten biraz tuhaf olur.”⁵⁷⁸ Arsebük konuşmasının devamında yurt bilgisi ders kitaplarının öğrencilerin seviyesine inebilecek hukukçular tarafından yazdırılmasını tavsiye etmiştir.

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin en önemli pedagojik meselelerinden biri de ahlâkın birey ile toplum arasına sıkışmasıdır. Hangisini öncelemesi gerektiği meselesi farklı ahlâkî görüşler bu süreç içerisinde sürekli mücadele içerisinde olmaya mecbur bırakmıştır. Bu durum dönemin ahlakçıları ve ders kitapları arasında da sıklıkla mücadele alanı olmuştur. Ahlâk eğitimi dönemin siyasi partisinin ideolojik aparatına dönüşmesi ile ahlâkî meselenin hangi açıdan ele alınması gerektiği konusuna nesnel bir zeminde yaklaşılammıştır. Bu duruma yine Maarif şurasında Namdar Rahmi Karatay’ın ahlâk eğitimi oturumunda yaptığı konuşma örnek verilebilir. Cumhuriyet Halk Partisinin temel ilkeleri bireylerin ideali, ülküsü olması gerektiği ve bu şuurun canlı surette yaşatılmasına vurgu yapılmıştır. “Altı ok bizim ülkemizdir. Yalnız ileri sürdüğümüz şey bu idealin kuru bir öz söz şeklinde olmaması, canlı bir duygu halinde yaşatılmasıdır.”⁵⁷⁹ Birey, toplum, devlet ve millet arasında bir konum alması beklenen ahlâk eğitime bu dönemde pedagojik açıdan bakılması göz ardı edilmiştir. II. Maarif Şurasında ahlâk eğitime dair önemli eleştirilerden biri de Maarif Vekilliği müfettişlerinden Osman Horasanlı tarafından yapılmıştır. Horasanlı, ahlâkî kuralların bireyleri toplumsal sorumluluklar üstlenmeye yönlendirdiğini ve bu açıdan toplumun bireyin önünde konumlandırıldığı görüşündedir. “Ahlâk kaideleri, Türk cemiyetinde olduğu gibi bütün cemiyetlerde -en iptidaisinden en mütakâmiline kadar- cemiyeti yaşatmak, onun hayatını sürdürmek gayesini güderler.”⁵⁸⁰ Horasanlı bu kaidelerin bireyler üzerinde kendi haz ve isteklerini feda ederek topluluğu temin etmek amacıyla yapılması ahlâkî anlamda “mürâi”, “gösteriş” için tatbik edilen kaidelere dönüşmesiyle

⁵⁷⁷ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 130.

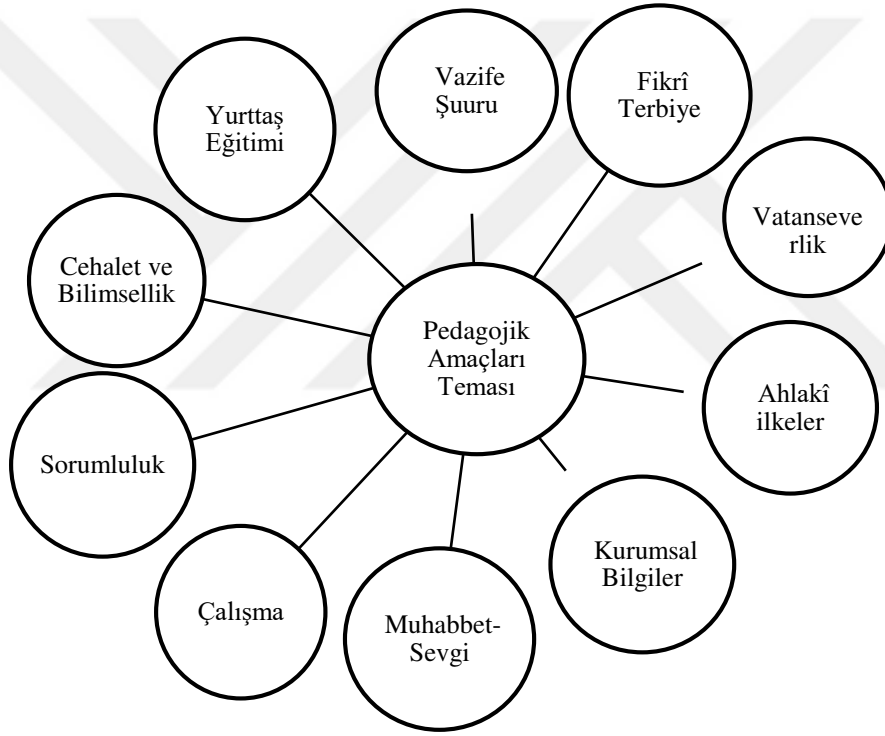
⁵⁷⁸ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 140.

⁵⁷⁹ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 178.

⁵⁸⁰ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 158.

neticeleneceğine vurgu yapmıştır. Aynı şekilde Şurada İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi pedagoji profesörlerinden Sadrettin Celal Antel tarafından da otoriter ve baskıcı ahlâkî kurallarla istenilen yurttaşın yetiştirilmesinin zor olduğu belirtilmiştir. Bu şekilde yetişen yurttaşlar ahlâkî muhtariyetleri kazanamadığından ipinden çekilince oynayan kuklalara dönüştüğü iddia edilmiştir. “Bütün okul hayatı müddetince, bütün hareketleri emirler ve nehiylerle tahdid edilmiş olan gençlerde, vazife, mesuliyet hisleri, hizmet ruhu, cemaat işleri için el birliği ile çalışmak itiyatları ve şahsi teşebbüs inkişaf edemez. Böyle yetişen gençler ipinden çekilince oynayan kuklalar haline gelirler. Tutulan eller daima yardım istemek için açılacaktır.”⁵⁸¹

Şekil 3. Ahlak Eğitiminin Pedagojik Amaçları Açısından Ulaşılan Kodlar

Cumhuriyet dönemi eğitimin pedagojik amaçlarından biri vazife şuuruna sahip bireylerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bireysel, toplumsal ve iktisadi vazifelerinin farkında olan bireylerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bununla birlikte bireyler fikrî açıdan Cumhuriyetin değerlerini benimseyip sahip çıkmaları amaçlanmıştır. bu değerlerin içselleştirilerek ahlâkî bir umdeye dönüşmesi hedeflenmiştir. Ahlak eğitiminin pedagojik amaçlarından biri de vatansever bir neslin inşası olarak görülmüştür. Bunun için bireylerde ahlâkî ilkelerin telkin edilmesi yetersiz görülmüş ve

⁵⁸¹ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 155.

1926 öğretim programında ahlakî ilkelerin alışkanlık ve huy haline getirilmesi amaçlanmıştır. Cumhuriyet dönemi ile birlikte birçok devlet kurumu yeniden gözden geçirilmiş ve bazı yeni kurumlar açılmıştır. Ahlak ve yurt bilgisi ders kitapları aracılığıyla özellikle 5. Sınıf derslerinde bu kurumların içeriği ve işleyişi hakkında bilgiler aktarılmıştır. Böylelikle ders kitapları aracılığıyla yeni yetişen bireylere yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi kurumları tanıtılmıştır. Bu bilgilerin yanında çağdaş olarak kabul edilen bilgilerin de çocuklara aktarılması amaçlanmıştır.

Bireyler ailesinden başlayarak vatanına milletine, devletine ve Cumhuriyetin değerlerine karşı sevgi ve muhabbet beslemesi Cumhuriyet dönemi ahlak eğitiminin pedagojik amaçları arasında gösterilmiştir.

Ekonomik ve toplumsal bir mücadelenin devamında kurulan Türkiye Cumhuriyeti açısından “çalışma” kavramı çok önemli bir değer olarak kabul edilmiştir. Ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarının sadece ekonomik açıdan değil pedagojik açıdan da çalışmanın önemi üzerinde durulmuştur. Çalışmayan bireylerin toplumumuz huzur ve refahı için bir tehdit unsuru olduğu vurgulanmıştır.

Ahlak ve yurt bilgisi eğitiminin pedagojik amaçlarından biri de halkı cahillikten kurtarmak ve bilimsellik ilkesini bireyin bütün alanına hâkim kılınması amaçlanmıştır. Bunun yanında halkı aydınlatma ve Cumhuriyet düşüncesi ekseninde yönlendirilmesi bu dönem eğitimin amaçları arasında gösterilmiştir.

1926'da ahlak derslerinin yurt bilgisine dönüşmesi ile birlikte ahlak eğitiminin en önemli amaçlarından biri yurttaşlık bilincinin oluşturulması olmuştur. Cumhuriyetin değerlerine sadık, arzu edilen “makbul” vatandaşların bütün özellikleri medenî bir birey çerçevesinde ders kitabı aracılığıyla bireylere aktarılmıştır.

4. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN KÜLTÜREL AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİNİN KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜNÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI

Siyasî, iktisadî ve kültürel alanlardaki değişimlerden en fazla etkilenenler arasında birey ve toplumun sosyal hayattaki hareket alanları olmaktadır. Bireyler siyasî ortamın gereklerine göre sosyal ortamlara dahil olmakla birlikte, ekonomik gücün de girilen sosyal ortamlar üzerinde etkisi büyüktür. Toplumun sosyolojik değişim ve dönüşümleri toplumda bir kültür alanı oluşturmakta ve bireyin tercihlerinde de değişimi zorunlu kılmaktadır. Bu değişim giyim kuşamdan eğlence alanlarına, gündelik

alışkanlıklardan yeme içme alanlarına kadar uzanmaktadır. Yani toplumun bir kesimini değil zamanla bütün alanına hitap etmektedir. Bu anlamda değişim ve dönüşüm yavaş olabilmekle birlikte zaman içine yayılan etkisinden dolayı gücü çok yüksektir. Dolayısıyla zaman içinde toplum tarafından da katılım oranı nedeniyle gücü çok yüksektir. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi siyasi, iktisadî ve kültürel alandaki değişimlere bir laboratuvar imkanı sunmaktadır. Özellikle giyim ve kuşam alanında kültürel değişimler toplum içinde farklı çatışmalara ve zıtlıklara yol açmıştır. Benzer şekilde erkek ve kadın modaları dönemin süreli yayınlarında ve ders kitaplarında geniş çapta yer tutmuştur. Tiyatro, sinema ve müze alanları ise bu değişim ve dönüşümün en önemli destekçilerinden olmuştur. İstanbul'un Beyoğlu ve Galata gibi semtler sadece siyasi ve iktisadî alanda hareketli değildi; aynı zamanda giyim kuşam, sinema ve tiyatro mekânlarıyla kültürel hareketliliğin de en hızlı semtlerinden olmuştur. Bu hızlı değişim ve dönüşüm ders kitaplarına yansımaları nasıl olmuştur? Resmî ideoloji bu değişimlerden hangisini tercih etmiştir? Cumhuriyetin genç bireylerine bu kültürel hareketliliklerden hangisi tercih imkanı olarak sunulmuştur? Cumhuriyetin bireyi, kadın ve çocukları bu kültürel modalardan hangisini tercih etmeli, hangisini reddetmelidir? II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi ders kitapları bu değişime rehberlik etmekte ve bireylere yüzlerinin ne tarafa bakması gerektiği hususunda fikir vermektedir. Bu anlamda ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kültürel değişimin el rehberi olmaktadır. Ali Kâmi, ilkokul beşinci sınıfı için kaleme alınan ahlâk ders kitabında bu gerçekliği şu şekilde dile getirmiştir: “İlk tedrisât mekteplerinin dördüncü ve beşinci sınıflarında okunacak “Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye” derslerine ait resmî programlar bu yolda yazılacak eserlerin ufak mikyasa ve çok basit birer “ictimâiyat” numûnesi olacağını göstermektedir.”⁵⁸²

1924 öğretim programında ilkokul 1., 2., ve 3. sınıflar için *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* dersleriyle bireylere rol model olarak millî kahramanların ve alimlerin hikayelerinin konulması amaçlanmıştır. Bu kahramanların ahlakı, giyim ve kuşamları yaşayışları bireyler için rol model konumunda olacaktır. “Birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda Musâhabât-ı Ahlâkiye dersleri, ahlâk esasları çocukların vicdanında canlı bir surette yaşatacak samimi musahabeler şeklinde verilecektir. Muallim, bu musahabeler esnasında yüksek ahlâk ve fazilet numunelerini gösterecek, büyük milli kahramanların menkıbelerini, büyük alim, muhteri, kâşiflerin,

⁵⁸² Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s.5.

bilhassa çocuk kahramanlarının hayat ve faaliyet ve sergüzeştlerini, cazip hikayeler şeklinde anlatacaktır.”⁵⁸³ Cumhuriyetle birlikte milli kahramanlara, âdetlere yer verilirken garbın yeme içme, giyim kuşam, eğlence adablarını ders kitapları aracılığıyla tanışma imkânı sunulmuştur. “İşte bu mülahazalardır ki, kitabımızın bu kısmında millî terbiye-i muaşeretimize dair bazı malumât verilmekle beraber, garb adâb-ı muâşereti hakkında da mücmel bazı izahât i’tâsını vazife add ediyoruz.”⁵⁸⁴ Adil, Türk toplumunun milli seciyelerinin yanında batı toplumunun sosyal hayata denk gelen adab-ı muaşeretlerini de tanıtmayı amaçlamıştır. Bu durum da Türk toplumunun seyrini göstermesi açısından çok önemlidir. Millî vurgusunun yanında batılılaşmak Cumhuriyetin kültürel olarak da rotasını tayin açısından önemlidir.

Erken Cumhuriyet ders kitaplarında ahlâk eğitimi iki esas üzerine kurulmuştur. Batı ahlâk eğitimi ve millî ahlâk eğitimi. Sosyal ve kültürel ilişkilerde millî özellikleri muhafaza ederek batının adab-ı muaşereti yakından tanınmak istenilmiştir. Bu da ders kitaplarında Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren sıkı biçimde işlenmiştir. Adil, 1923 tarihli ahlâk ders kitabında Türk toplumuna Batının kültürel hayatını yakından tanımayı ve keşfetmeyi teklif etmiştir: “Terbiye-i milliye ve âdât-ı kavmiye itibariyle şark ile garb arasında büyük olan âdât ve teâmülâtı kolay kolay feda edemez ve feda etmesi doğru da değildir. Bu itibar ile makbul ve müstahsen olan millî âdet ve ananelerimizi muhafaza etmek lazımdır. Bununla beraber Avrupa âdâb-ı muaşeretine vâkıf olmamızda îcab eder. Çünkü garb âdâb-ı muâşeretinin umûmî olan cihetleri vardır ki bizim millî hayatımıza da pek muvafıktır. Umûmî mahallerde, merasimde tatbîka şâyetedir.”⁵⁸⁵ Batı medeniyetinin adab-ı muaşereti ile millî ahlakın arasındaki benzerliği ortaya koyan Adil, batı toplumu ile ilişkinin kuvvetlenmesine dikkat çekmiştir. “Garb adâb-ı muâşeretine vukufumuz hakkındaki zarûreti bir dakika unutmamalıyız. Bilmeliyiz ki, sevgili vatanımız garb ile şarkın en güzel nokta-i iltisâkını teşkil eder. Etrafımız Avrupalılarla kuşatılmış, Avrupa hayatı da ictimâî tabakalarımıza yayılmaya başlamıştır. Yarın Avrupa ile ihtilâtımız çoğaldıkça garb adâb ve merasimini bilmeye daha çok ihtiyacımız olacaktır.”⁵⁸⁶ Bununla birlikte batının adab-ı muaşeretini süzgeçten geçirerek Türk toplumuna uyan âdetleri topluma mâl etmeli, aşırılıkları ise arındırmaları gerektiği belirtilmiştir. “Hülasa bir taraftan, kendi terbiye-i muâşeretimizi muhafaza etmek, diğer taraftan Avrupa adâb-ı muâşeretini bilmek mecburiyetindeyiz. Vâkı‘a garb

⁵⁸³ İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1340, s. 29.

⁵⁸⁴ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s.184.

⁵⁸⁵ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s.183.

⁵⁸⁶ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 183.

adâbının, bizce hoş görülemeyecek mufrîtâne cihetleri de vardır. Bunları taklide asla mecbur değiliz. Fakat bu muâşeretin pekçok iyi cihetleri de vardır ki, bunları bilmeli ve hatta kendimize mal eylemeliyiz.”⁵⁸⁷

Muslihiddin Adil tarafından 1918’da okutulan ahlâk kitabında balonun İslam adabıyla örtüşmediği için uygun görülmezken, aynı kitabın 1923 baskısında milli ahlâkımızla örtüşmediği belirtilmektedir. İslam merkezli ahlâk ekseninden millî bir çizgiye doğru kaymanın ipuçları özenle seçilen bu ifadelerde de görülmektedir. “Garblılarda, rakslı müsâmereler tertîb edilmek mu’tâddır. Bu müsamerelere “balo” namı verilir. Adâb-ı milliyemize münâfi görüldüğü için, bu nev’ müsamereler bizde mu’tad değildir. Bu cihetle biz yalnız garblılarda yapılmakta olan bu müsamerenin tarz ve icrası hakkında birkaç sözle iktifa edeceğiz.”⁵⁸⁸ 1927-1928’de Ali Kâmi tarafından ilkokul dördüncü sınıflar için kaleme alınan *Yurt Bilgisi* kitabında balolar toplum hayatının önemli eğlence yerleri arasında sayılmış -İslam ahlakı ve millî ahlâk açısından zıtlıkları değil- bu tür mekanlarda kılık kıyafetlere dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. “Cemiyet hayatında kıyafet meselesi de ayrıca kâidelere tâbi’dir. Evdeki kıyafetimizle sokağa çıkamayacağımız gibi sokağa çıkabileceğimiz her kıyafetle de resmî yerlere, balolara, ziyafetlere gidemeyiz.”⁵⁸⁹ Muslihiddin Adil, Türk toplumu için eğlence hayatının lüzumunu ifade etmekle birlikte seviyeli olunması gerektiğini belirtmiştir. Bu noktada oluşabilecek aşırılıklara dikkat çekmiştir. “Hülâsa istirahat ve eğlence bir lâzıme-i hayatiyedir. Fakat eğlencenin ma’kul olması şarttır. Gezinti, musâhabe, mütalaa, ahlâkî tiyatrolar, sıhhî ve makul eğlencelerdir. İçkinin verdiği şedîd ve muzır neşe, hiçbir vakit makul ve meşru’ bir eğlence olamaz.”⁵⁹⁰ Sosyal eğlence alanlarının en önemli dikkat çeken hususlarından biri de giyim ve kuşamdır. Giyilen elbiseler o kimsenin kültürel ve maddî hazinesi hakkında ipuçları sunmaktadır. Moda

⁵⁸⁷ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 183-184.

⁵⁸⁸ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 221. Muslihiddin Adil, her ne kadar balonun millî adabımıza uygun olmadığını ifade etse de balonun katılım şartlarını, davetiyeler, balodaki giysiler, saç modellerini, baloların başlama saatlerini, raksın nasıl yapılacağı ve yiyecek içeceklerin nelerden ibaret olduğu detaylı bir şekilde açıklanmıştır. “Balolarda, müsamerelerden ziyade tekellüfâta ihtiyaç vardır. İbtidâen balo için müteaddid odalara ihtiyaç görülür. Çalgıcılar için, oyun için, istirahat için, raks etmeyenler için ayrı ayrı odalar ihzâr edilmek lazımdır. Bu itibar ile garbda balolar alekser kira ile tutulan dairelerde verilmek âdet olmuştur. Balolar için davetnâme gönderilir. Balo tuvaletleri ihzâr edilebilmek için, bu davetnâmelerin balodan lâ-ekall üç hafta evvel gönderilmesi âdettir. Davetnâmelere derhal cevab-ı kabul vermek veyahut gidilemeyecek ise i’tizâr olunmak icab eder. Baloya gidenler de, i’tizâr edip gidemeyenler de balodan sonra behe-mahâl balo sahibini ziyaret etmeye mecburdur. Baloya erkek ve kadınlar büyük tuvaletleriyle giderler. Saçların tuvaletini bozduğu için, kadınlar şapka giymezler. Baloya akşam zevâli saat on buçuktan evvel başlanmaz. Baloya med’uvv olanların umûmunun raks etmesi mecbûri değildir. Fakat gençlerin raks teklifini red etmemeleri nezâket adabıdır. Bu cihetle gençlerin balolarda oynayan raksları evvelce öğrenmiş olmaları lazımdır. Balodan sonra, med’uvvîne bir gece yarısı taâmı “suppe” verilmek âdettir. Bu taâm et suyu, söğüş, soğuk et, pasta, şekerleme, reçel, şurub, çikolatadan ibarettir.” Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 221-222.

⁵⁸⁹ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 102.

⁵⁹⁰ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 78.

olan elbiseler ise bu mekanların öne çıkan unsurlarından olmaktadır. Her dönemin kendine hâs modası olduğu gibi Cumhuriyet döneminde modalar toplum nazarında yakından takip edilmiştir. Hatta modanın sınırları nasıl olması gerektiği, moda ile ahlakın ilişkisi ders kitaplarına kadar girebilmiştir. Moda kuralları genelde kadın üzerinden örnek verilmekle birlikte onların modaya uymalarının tenkit ve ayıplama unsuru olamayacağı belirtilmiştir. “Telebbüs ve tuvalette modaya ittibâ’ etmek, bir kadın için mûcib-i tenkîd ve müâheze olamaz.”⁵⁹¹ Muslihiddin Adil, kadınların modaya uyarken gelirine uygun harcama yapılması ahlaka zıt olmayan bir hareket olduğu, fakat aile bütçesini aşan moda harcamaları ise ahlâkî olarak düşük hareketler olduğuna dikkat çekmiştir. “Modanın, irâdın sarf ve istihlâkında ihtiyat ve tasarrufa riâyet olunmak şartıyla ahlâka münâfi bir ciheti olamaz. Fakat ziynet ve ihtişam ibtilâsıyla âid bütçesinin tahammülü derecesi nazar-ı i’tibara alınmaksızın sarfiyât icrâ edilmesi ahlâken merdûddür.”⁵⁹² Kadınlığın süslenmesi bir ihtiyaç olarak görülmekle birlikte çocuklarının eğitim giderleri için lazım olan masrafi süslenmeye ve modaya ayırmak kadınlar için eleştiri sebebi olarak görülmüştür. “Hülasa kadın için tecemmül ve tezzeyyün bir ihtiyaçtır. Fakat yavrularının tahsîl ve terbiyesine, ailenin saadet ve ikbâlîne tahsîs olunması lazım gelen servet ve îradı, mücerred bir fikr-i ihtişam ve sefâhetle münhasıran tuvaletine sarf eden bir kadın her vakit müâhezeye layıktır.”⁵⁹³

1926 İlk mekteplerin öğretim programı incelendiğinde Yurt Bilgisi dersinin içerik ve hedeflerinde bireylere çevrelerinde meydana gelen olayların toplumsal açıdan ne anlama geldiği kavratılmaya çalışılmıştır. Bireyler çevrelerinde meydana gelen ahlâkî, iktisadi, siyasi ve hukukî değişim ve dönüşümlerin toplumsal açıdan değerlendirebilmelidir. “Çocuğa, etrafında olup biten işlerin, cereyan eden hadiselerin ahlâkî, iktisadi ve hukuki ... kısaca içtimaî manalarını idrak ettirmek.”⁵⁹⁴ Bununla birlikte çalışma ve gayret neticesinde ekonomik bağımsızlığına ulaşan Türk milletine medenî gücünün farkında olması hedeflenmiştir. “Türk sa’y ve teşebbüsü ile meydana gelen ve aynı sa’yi ve ikdâm ile işletilen müesseselere (Mesela: Şimendüferlere, seyr-i sefâine. Bazı fabrikalara, milli bankalara, vatanî ve hayırperver cemiyetlere ve ilah...) bilhassa atf-ı dikkat suretiyle çocukta Türk’ün iktisadî ve medenî kudret ve kabiliyeti hakkında itimat ve iman tevlîd etmek ve yaşatmak.”⁵⁹⁵ 1926 öğretim programında köy

⁵⁹¹ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 195.

⁵⁹² Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s.195.

⁵⁹³ Muslihiddin Adil, *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 195-196.

⁵⁹⁴ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82-83.

⁵⁹⁵ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 83.

ve kasaba eğlenceleri, kasaba ve köylerdeki medenîleşme faaliyetleri, kasaba ve büyük şehirlerde toplum içinde herkesin dikkat edeceği gibi toplumsal kurallar ilk mekteplerin dördüncü sınıfında verilmesi hedeflenmiştir. Beşinci sınıfta ise Hilal-i ahmer, himaye-i etfâl, tayyare cemiyeti, Türk ocakları vb. içtimai faaliyet gösteren cemiyetler tanıtılmıştır. Muslihiddin Adil, 1926'da dördüncü sınıflar için kaleme aldığı *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye* ders kitabıyla halkın eğlence yerlerinde çocuklara düşen adab-ı muaşeret kurallarına dikkat çekmiştir. “Umûmi bahçelerde ve parklarda çocuklara terettüp eden vazifeler: Ağaçlara, çiçeklere, çimenlere dokunmamak, gezerken terbiye ve muâşeret usûllerine riâyet etmek.”⁵⁹⁶ Bireylerin topluma muhtaç olduğu, bireylerin yalnız başına medenî bir toplum olamayacağı vurgusu Cumhuriyet dönemi ders kitaplarının birey ve toplum üzerine yapılan en önemli vurgularındandır. “İnsan cemiyetle yaşadığı gibi yükselmesi de cemiyetle olur.”⁵⁹⁷ İnsanlar kabile halinde yaşaması, toplum için faydalı aletler üretmeye başlamaları medenî toplumun doğuşuna işaret olduğu ve ayrı yaşayan kabilelerin de bir araya gelmesiyle göçebelikten kurtularak tarım kültürüne geçilmesi ise medenî bir topluma dönüşü olarak kabul edilmiştir. “Ötede beride ayrı ayrı yaşayan kabileler birbirleriyle birleşiyor, daha sonra, evvelden yalnız avcılıkla yaşayan insanlar yavaş yavaş çobanlık etmeye başlıyordu. Çobanlık hayatı bir müddet devam ediyor ve nihayet çiftçilik baş gösteriyordu. İnsanların çiftçilik hayatına girmesi; göçebelikten kurtulması, yani medenî bir cemiyet hâlini alması demektir.”⁵⁹⁸ Bir arada yaşayan insanlar madenleri sanatlarında kullanarak yazı ve resimlerle süslemesi medenî toplum olma yolunda önemli adımlar sayılmıştır. “Diğer taraftan insanlar yer altından madenleri çıkarmaya, bunları sanatlarında kullanmaya başladılar, resmi ve yazıyı icât ettiler ve iyiden iyiye medenîleştiler.”⁵⁹⁹ Cumhuriyet dönemi ders kitapları, Abdülhamit döneminde toplumun yayın hürriyetine sahip olmadığını Cumhuriyetle birlikte bu alanda geniş bir özgürlük sahası açıldığını ve bunun Cumhuriyet'e geçişte önemli bir kültürel zenginlik sunduğu vurgulanmıştır. “İstibdad zamanında gazeteler ve kitaplar (sansür) denilen memurlar tarafından okunup izin verilmedikçe basılamazdı. Bu adamlar basılacak eserde hürriyet, millet, meclis-i meb'usân, hal' gibi kelimeler görünce derhal çizer ve ekseriyâ bu gibi kelimeleri hâvi olan makalelere, kitaplara izin vermezlerdi.”⁶⁰⁰ Cumhuriyet'in, medenî toplumlardaki gibi yayın hürriyetine sahip olduğu vurgulanmıştır. “Buna binaen mahzurları ne olursa

⁵⁹⁶ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 4.

⁵⁹⁷ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 6.

⁵⁹⁸ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 6-7.

⁵⁹⁹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 7.

⁶⁰⁰ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 62-63.

olsun neşr hürriyeti bütün medenî memleketlerde kabul olunduğu gibi bizim Cumhuriyetimizde de bittabi‘ en mühim umdelerden biri oldu.”⁶⁰¹ Yayın hürriyetinin zararları ve faydaları dikkate alınarak devletin ve milletin zararına olabilecek durumlar kanun maddeleriyle kontrol altına alınmakla birlikte yayın hürriyetinin Cumhuriyet’in bekçisi olduğuna dikkat çekilmiştir. “Vâkıa neşr hürriyetinin büyük mahzurları vardır. Fakat tarihi tecrübeler göstermiştir ki hürriyet-i matbuât hürriyet, müsavaat ve adaletin temel direğidir. Daha doğrusu neşr hürriyeti meşrutiyet ve Cumhuriyetin sadık bir bekçisi demektir.”⁶⁰²

Toplum halinde yaşayan insanların fizikî, ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarının da artacağı belirtilerek bunları sağlamak için de diğer insanların yardımına muhtaç olduğu yani medenî toplumların topluluk halinde ve birbirinden ayrı şekilde değil kendi aralarında iş bölümü olan bir düzende yaşamaları gerektiğinin altı çizilmiştir. “Bir de unutmayalım ki, ihtiyacımız yalnız karnımızı doyurmaktan ibâret değildir. Giyinmek, iyi bir evde yaşamak, fikrimizi aydınlatacak kitaplar okumak gibi daha binlerce ihtiyaçlarımız vardır. Bunların hiçbirini yalnız başına göremeyiz. Diğer insanların yardımına ihtiyacımız vardır.”⁶⁰³ Bireylerin ve toplumun zamanla ihtiyaçlarının değişeceği, bu değişim eski zamanlarda yaşayan insanlarla bugünkü insanlar arasında medenî bir farkı meydana getirdiği ifade edilmiştir. Sadece fizikî ihtiyaçları değil medenî toplumların duygu ve düşüncelerinde de bir incelme olduğu belirtilmiştir. “Hayatta her şey değişir, eski zamanlarda yaşayan insanlarla, bugünkü insanlar arasında büyük farklar vardır. Bugünkü insan, tamamen medenîleşmiştir. Duygusu düşüncesi tamamen incelmıştır. Binlerce seneden beri akli ve hissi yüксеle yüксеle olgun adam olmuştur. Eski zamanlarda yaşayan insan, en küçük ihtiyaçlar içinde bile çırpınırdı. Bugünkü insan, iyi ve asil duygular ve ihtiyaçlar içinde yaşayan ve bu ihtiyaçlarını görebilen insandır.”⁶⁰⁴ Toplumların ve bireylerin ihtiyaçlarının her geçen gün artması da medenileşme göstergesi olarak görülmüş ve bu ihtiyaçlar için de daha fazla iş bölümüne gereksinim duyulmaktadır. “İnsanın ihtiyaçları pek çoktur ve her gün biraz daha çoğalmaktadır. Diyebiliriz ki, iyi ihtiyaçları en çok olan insanlar, en çok medenî olan insanlardır. Medenileşmeyen kabilelerin ihtiyaçları çok azdır. Hele vahşi kabileler arasında yiyip içmekten başka bir ihtiyaç yoktur.”⁶⁰⁵ Cumhuriyet dönemi ders

⁶⁰¹ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 62.

⁶⁰² Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 62.

⁶⁰³ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 8.

⁶⁰⁴ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 9.

⁶⁰⁵ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 9.

kitaplarının üzerinde durduğu en önemli toplumsal kurumlardan biri de ailedir. Ailenin vatan ve millet açısından önemi vurgulanmıştır. “Aile, vatanın küçük bir numunesidir. İnsan vatanını sevmeyi, büyüklere hürmet ve itaat etmeyi, küçükleri himâye etmeyi aile içinde öğrenir. En kuvvetli milletler, sağlam ve iyi ailelerden teşekkül eden milletlerdir.”⁶⁰⁶ Anne ve babaların evlatlara karşı muhabbet beslemesi, onların fizikî ihtiyaçlarının yanında eğitimleri ile ilgilenmesi anne ve babaların evlatlarına karşı vazifeleri olarak görülmüştür. Anne ve babalar bu vazifeleri yerine getirmek için her türlü fedakarlıklara katlandığı belirtildikten sonra zamanı gelince evlatların da anne babalarına karşı vazifelerini yerine getirmesi gerektiğine işaret edilmiştir. “Onlar ihtiyarlayınca, artık siz, genç, dinç birer bey, birer hanım olacaksınız. O zaman onların yardımına koşmak sizin en büyük vazifeniz olmalıdır. Ana babanız, sizin yardımınıza muhtaç olunca, onlara karşı elinizden gelebilen her yardımı yapmaya koşmalısınız. Ve bu muâvenet vazifesini yaparken onları asla incitmemeye çalışmalısınız.”⁶⁰⁷ Cumhuriyetin ilanından sonra devletin mücadele ettiği sorunlar arasında salgın hastalıklar, hayat pahalılığı, karaborsacılık ve mesken sıkıntısıdır.⁶⁰⁸ Uzun bir savaş yıllarından çıkan devlet ve toplum siyasi ve ekonomik düzenin değişimi ile içtimai alandaki değişim ve dönüşümlerini de bu sorunlar çerçevesinde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan’ın 1926 öğretim programına göre kaleme aldığı *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri* kitabının amacı Türk çocuklarının medenî bir genç olarak yetiştirilmesi olduğu belirtilmiştir. “Maarif Vekâlet-i celîlesinin son öğretim programına ve mektep kitapları hakkındaki talimatnamesine tevfikân vücûda getirdiğimiz bu eserde takip ettiğimiz gaye: Nezih Türk çocuklarını, tam manasıyla yüksek ve medenî birer genç olarak yetiştirmektir.”⁶⁰⁹ Aynı zamanda hazırlanan bu ders kitabıyla çocuklara asrî ve toplumsal medenî kuralları öğretilmesi amaçlanmıştır. “Mini mini yavrularımız bu kitaptan, asrî ve ictimai kavâid-i medeniyeyi çok kolaylıkla öğreneceklerdir.”⁶¹⁰ Değişim ve dönüşümün kalıcılığı sadece siyasi düşünceler ve iktisadi uygulamalarla yeterli olmamaktadır. Bu değişim ve dönüşüm topluma, kente, şehre ve köylere ne kadar inebilirse o nisbette kalıcılığını

⁶⁰⁶ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 45.

⁶⁰⁷ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 46.

⁶⁰⁸ Mesken sıkıntısına karşı devletten iki tedbir beklenmiştir: “Buna karşı devlet iki suretle mücadele açar: Birinci suret, evlere belediyelerce veya vergi dairelerince birer kıymet takdir olunur ve kiralar bu kıymete göre tayin ettirilir. İkinci suret, devlet ve belediyelerin ucuz şartlarla evler inşasına başlamasıdır. Birçok yerlerde belediyeler halk için gayet ucuz ve sıhhi binalar inşa ettirmekte ve bunları en müsait şartlarla taliplerine satmaktadır.” Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 70-71.

⁶⁰⁹ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, Amedi Matbaası, İstanbul 1926-1927, s. 3.

⁶¹⁰ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, s. 3.

koruyacaktır. Umumi yerlere verilen isimler, sokakların tanzimi toplumun temsil ettiği tarihsel ve kültürel hafızası açısından çok önemlidir. Yeni bir tarihsel ve sosyolojik hafıza oluşturulmaya çalışılan Cumhuriyet'in ilk yıllarında köy ve kasaba özellikle sokaklara ve umumî caddelere büyük önem verilmiştir. Sokaklar tanzimi aynı zamanda medenî bir toplumun göstergesi kabul edilerek bu hususta da çocuklar bilinçlendirilmiştir. “Çok terakkî etmiş, zengin memleketlerde yollar yalnız taşlarla döşenmez, bizim yaya kaldırımlarımız gibi çimento ve asfalt ile yapılır.”⁶¹¹ Sokaklarda gece hayatının canlı tutulması da Cumhuriyet dönemi yaşanan değişim ve dönüşümlerin bir parçası olmuştur. Gece sokakların aydınlatılması medeniyetin alametlerinden kabul edilmiştir. “Geceleyin lambasız yollarda ve karanlık sokaklarda yürümek ne kadar güçtür. İnsan, her adımda bir yere çarpar; sonra birtakım fena adamların korkusundan sokağa çıkmak güçleşir. Halbuki medenî bir şehirde akşam oldu mu elektrik veya hava gazı lambaları yakılır. Ve bütün şehir gündüz gibi olur. Bu lambaların bir kısmı ancak gece yarısından sonra söndürülür; bazıları sabaha kadar yanar.”⁶¹² Bireylerin gündüzlerin yanında geceleri de sokaklarda görünür olması şehri dolayısıyla toplumu ayakta tutan etkenler arasında kabul edilmiştir. Böylelikle Cumhuriyetle birlikte bireylerin gece de görünür olması toplumsal bir mesaj olarak verilmiştir. “Sokakları güzelce aydınlatılmayan şehir, geceleri ölü gibidir. Halbuki yollarında elektrikler yanan şehirde sabaha kadar hayat ve faaliyet devam eder.”⁶¹³ Modernleşen toplumlarda standardizasyon ve senkronizasyon hayatın bütünü açısından oldukça önemlidir. Sokak ve caddelerin standart haline getirilmesi şehir genelinde standardizasyonun sağlanması açısından önemli unsurlardandır. “Şehirlerde sokakların ismi yolların başındaki küçük madenî levhalarda yazılıdır. Evleri kolaylıkla bulmak için üzerlerine numaralar konulmuştur. Bu numaralar, ev kapılarının üstüne kolaylıkla görülecek bir tarzda yazılmıştır.”⁶¹⁴ Bu sokak ve caddelerin muhafazası, sokakların temiz tutulması bütün şehir halkının görevi olarak görülmüş ve eğitimsiz kimselerin bu vazifeleri yerine getirmede eksik kaldığı belirtilmiştir. “Fena terbiye gören bazı adamlar, yollara meyve kabuğu, kâğıt gibi birçok şeyler atarlar. Bu hal, pek çirkindir; sokağını temiz bulundurmamak bütün şehir ahalisinin vazifesidir.”⁶¹⁵ Terbiye gören medenî öğrenciler de çevresini, caddesini ve sokağını temiz tutar, buralara zarar vermenin kötü bir ahlakın eseri olduğunu bilir. “Sokaklara zarar verecek en küçük bir harekette bulunmak,

⁶¹¹ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, s. 67.

⁶¹² Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, s. 69.

⁶¹³ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, s. 69.

⁶¹⁴ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, s. 73.

⁶¹⁵ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, s. 74.

caddelerin duvarlarını bozmak ve kirletmek çok fena huydur. Vazifesini bilen mektepli çocuklar bu yolsuz hareketleri yapmazlar.”⁶¹⁶ Çevresine zarar vermemek eğitim görmenin eseri olmakla birlikte medenî bir birey olmanın da sonuçlarındandır. “İnsanlar, evlerinin önünü temiz tutmaya mecburdurlar. Pencereden sokağa süprüntü dökmek pek münasebetsiz bir harekettir. Medenî şehirlerde böyle çirkin hareketlere karşı şiddetli cezalar konulmuştur. Lakin medenî bir adam, sokakları kirletmekten ceza korkusuyla değil, küçüklüğünden beri aldığı terbiyeden dolayı çekinir.”⁶¹⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarında ders kitapları aracılığıyla özel geceler ve hususi mekanların dışında bireylerin sokaktaki gündelik kılık kıyafetlerinde de yeniden tasarıma gidilmiştir. 1925’de çıkarılan şapka kanunu 1926 sonrası hazırlanan ders kitaplarında medenî bir kıyafet olarak yer alması kültürel ve siyasi kanunların ders kitaplarına ne hızla yansıdığını göstermesi açısından önemli bir göstergedir. “Sokaklarda kıyafet meselesi pek mühimdir. Medenî insanlar, ancak medenî bir kılıkla sokağa çıkabilirler. Memleketteki her fena şeyi değiştiren Cumhuriyet hükûmeti giyinmemizi de bir intizâm altına almış ve serpuş olarak şapkayı kabul etmiştir. Artık eskisi gibi sokaklarda entariyle ve gece külahlı dolaşmaya imkân yoktur.”⁶¹⁸ Sokakta hangi kıyafetlerin uygun olacağı şu şekilde açıklanmıştır: “Temiz ve lekesiz olmak şartıyla jaket, pantolon, ayakta potin veya ıskarpın, sokakta şapka kâfi bir kıyafettir.”⁶¹⁹ Giyim kuşam üzerinden eski ile kesin bir yol ayrımına gidilmiştir. Balo ve ziyafetler gibi toplum hayatına dahil olan bireyler için de Batı tarzı giyim kurallarına uyulması gerektiği belirtilmiş ve sokakta dolaştığımız kıyafetlerle bu mekanlara girilemeyeceği belirtilmiştir. “Fırak, smokin, redingot, bonjör namlarını alan muhtelif biçimde siyah elbise ve pantolonlara göre giyilecek ayakkabı ve takılacak boyun bağına⁶²⁰ ait resmî emirler mevcut

⁶¹⁶ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, s. 74.

⁶¹⁷ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, s. 75.

⁶¹⁸ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 137.

⁶¹⁹ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 103.

⁶²⁰ Cumhuriyet dönemi sokakta ve farklı programlarda kılık kıyafetin ne kadar önemli olduğuna dair Muallim Abdülbaki ilk mekteplerin dördüncü sınıfı için kaleme aldığı Yurt Bilgisi ders kitabında Sevinç’in boyun bağı yüzünden yemek programına götürülmemesi bu konudaki titizliği ve kararlılığı özetlemektedir. “Geçen Cuma, beybabamla gezmeye gidecektik. Biraz geç kaldığım için acele giyindim. Boyun bağımı bağlamayı unutarak babamın yanına gitmişim. Tam sokağa çıktığımız zaman beybabam, beni süzerek “Sevinç bugün seni götürmeyeceğim. Sebebini düşünürsen bulursun” dedi ve beni bırakıp gitti. Canım çok sıkılmıştı. Dersime mi çalışmamıştım, mektebime mi gitmemiştim? Benim hiçbir kabahatim yoktu. Mahzun mahzun odama çıktım. Oturdum. Biraz sonra annem yanıma gelmişti.

“Sevinç, beybaban seni niçin götürmedi?” dedi. “Bilmem ki anne!” dedim.

- Elbette bir kabahatin vardır. Akşama anlarız. Şimdi yemeğe gidelim de; yalnız sen boyun bağını bağlamamışsın. Misafir var, sofraya böyle gelemezsin. Dedi.

- Bu söz üzerine yaptığım kabahati anlamıştım. Ben o gün acele giyinmişim. Ne boyun bağı takmış, ne de saçlarımı taramıştım. Beybabamın hakkı vardı. Hiç beni o halde yanına alır mıydı?... Tuvaletimi yaptım. Boyun bağımı bağladım sofraya indim. Yemekten sonra annem de misafirleriyle beraber gezmeye gidecekti. Bana

- Seni de beraber götürürdüm. Fakat beybaban darılır. Sen bugün evde otur!

Dedi gittiler.

olduğundan gideceğimiz yerlere göre bu mukarrerâta riâyet etmemiz lazımdır.”⁶²¹ 1925 Kanun’undan sonra ders kitapları kılık kıyafet üzerinde daha kararlı yazılar kaleme almıştır. Midhat Sadullah tarafından ilk mekteplerin beşinci sınıfları için kaleme alınan *Yurt Bilgisi* kitabında Mustafa Kemal Paşa’nın Kastamonu ziyareti esnasındaki kılık kıyafet ile ilgili söylemleri bu alandaki değişim ve dönüşümün gücünü göstermektedir. Toplum tarafından millî kıyafetin tam olarak anlaşılmadığına ve eski kıyafetlerin asrî ve medenî olmadığına dikkat çeken Mustafa Kemal Paşa, bu elbiselerin artık gülünç olduğunu vurgulamıştır. “Karşımda kalabalığın içinde bir zât görüyorum; (eliyle işaret ederek) başında fes, fesin üstünde yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi ceket... daha alt tarafını göremiyorum. Bu kıyafet nedir? Medenî bir insan bu alelacâib kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü?”⁶²² Mustafa Kemal, aynı konuşmasında kılık kıyafet devriminde memurların da dahil olduğunu belirterek medenî bir insan olduğumuzu ispat etmek için devlet memurlarının da kılık kıyafetlerinin değişeceğini belirtmiştir. “Devlet memurları, bütün kıyafetlerini tashîh edeceklerdir.”⁶²³ Toplumun kılık kıyafetine, memurların kılık kıyafetine vurgu yapan Mustafa Kemal Paşa, aynı konuşmasında kadınların da kılık kıyafetlerinin değişmesine vurgu yaparak değişim ve dönüşümden toplumun hiçbir kesimini geri bırakmak istememektedir. “Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki başı bir bez veya bir peştamal veya buna mümasil bir şeyler alarak yüzünü, gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur.”⁶²⁴ Bu hareketlerin çok gülünç olduğunu ve medenî bir topluma yakışmadığını belirten Mustafa Kemal Paşa, bu hallerin ve kıyafetlerin derhal değişmesine vurgu yapmıştır. “Bu hâl, milleti çok gülünç gösterir bir manzaradır ve

İzinsiz sokağa çıkamazdım ya, koca Cuma böyle geçti.

- Akşamüstü beybabam gelip beni saçlarım güzelce taranmış, boyun bağım bağlanmış görünce “Sevinç, galiba bugün yaptığın kabahati anladın” dedi. Önüme bakarak sustum. Beybabam, “Sevinç, iyi bil ki, medenî insanlar, birtakım adetler, nizamlar koymuşlardır. Onlara uymamız lazımdır. Yoksa gülünç oluruz. Düşmanlarımıza “Türkler, medenî değil!” dedirtmemeliyiz. Medenî bir insan, sokağa ütüsüz elbise, boyasız ayakkabı ile çıkamaz. Saçları güzelce taranmış, boyun bağırsız bir çocuk, değil sokağa çıkmak, evindeki misafirlerinin, annesinin, beybabasının bile yanına gelemmez. Büyükler, işine, dostlarından birine, yahut gezmeğe giderken tıraş olmadan gidemez. Evde giyilen elbise ile misafir karşılamak o misafiri tahkir etmektir. Hele bu kıyafetle sokaktakilere görünmek, sokağa çıkmak hiç olamaz. Bazı terbiyesiz adamlar, evvelce gecelik elbisesi ile mahalle kahvelerine giderler, orada otururlardı. Artık Cumhuriyet devrinde böyle şeyler yapılamaz. Hepimiz Cumhuriyet’e layık olduğumuzu isbat etmeliyiz.” Dedi.

Ne kadar utandım bilerseniz. Bunları bize muallim bey söylemeseydi canım yanmazdı. Fakat hepsini söyledi. Her sabah temizlik yoklamasında saçı taranmamış, tırnağını kesilmemiş, boyun bağırsız çocukları ayırırdı. Sınıfımızda bir tane bile böyle itizamsız çocuk kalmadı. Fakat nasılsa o gün ben acele ile unutmuştum. Bunlar bir daha olmaz ya...

Beybabam, düşüncemi görünce:

Ne ise... Bir daha acele ile bunları unutmazsın. Bugünkü evde kalman sana yeter. Cuma beyhude geçmesin, yemek yiyelim de seninle sinemaya gideriz.

Dedi. Benim de yüzüm güldü. Bari yemeği çabuk yeseydik. Fakat evimizde vakti gelmeden yemek yenmez ki...”

Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi-4*, s. 118-119-120.

⁶²¹ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 102.

⁶²² Midhat Sadullah, *Yurt Bilgisi-5*, Hilal Matbaası, İstanbul 1927-1928, s. 168.

⁶²³ Midhat Sadullah, *Yurt Bilgisi-5*, s. 168.

⁶²⁴ Midhat Sadullah, *Yurt Bilgisi-5*, s. 169.

derhal tahsîhi lazımdır.”⁶²⁵ Toplumun bütün kesiminin kılık kıyafetine yapılan vurgu, Cumhuriyet dönemi inkılaplarının kararlılığını ve sınırlarını tayin etmekte önemli bir göstergedir. Bunların ders kitaplarında sıklıkla ve detaylıca işlenmesi ise siyasi ideolojinin resmî metinlere nüfûz gücünü göstermektedir.

Cumhuriyet dönemi köy ve kasabalarda yapılan bireylerin bir araya gelerek meydana getirdikleri topluluğun eğlenceleri nasıl olması gerektiği yeniden gözden geçirilmiştir. “Bir de köylülerin asıl yaz ve kış eğlenceleri vardır. Cirit oynamak, nişan talimleri yapmak, kartopu oynamak, karda koşular tertîb etmek, güreş müsabakaları yapmak, zeybek oyunları oynamak gibi. Hele köy düğünleri pek eğlenceli olur. Lakin eskiden çok masraf yaparlardı. Bu düğünleri daha sade eğlenceli bir şekle koymak lazımdır.”⁶²⁶ Türk kültürüne özgü bu oyunlar, millî kimliğin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, yalnızca yerli ve millî oyunların tanıtımıyla kalınmamış, modernleşme ve medeniyet ideallerinin bir yansıması olarak Batı toplumlarında oynanan oyunlara da yer verilmiştir. Bu durum, Batılı yaşam biçimlerinin benimenmesi sürecinde oyun kültürünün de araçsallaştırıldığını ve eğitimsel-sosyal dönüşümde bir unsur olarak kullanıldığını göstermektedir. “Voleybol; tenis gibi asrî ve çok temiz medeniyet oyunlarını oynamakla beraber bu millî oyunlarımız da ölmese, her tarafta oynansa.”⁶²⁷ Oyunlarda da millîlikle birlikte çağdaşlaşma hedefleri takip edilmiştir. Bunun yanında futbol dönemin birçok ders kitabında çocuklar için zararlı sporlardan görülmüş ve 18 yaşına kadar oynanmaması gerektiği belirtilmiştir. “Fakat ayakla oynanan top, futbol çocuklara çok zararlıdır. Kasıklarını çatlatır; vücutlarını biçimsiz, cılız bir hale getirir. Aman Sevinç eğer oynuyorsan bu oyunu bırak; on sekiz yaşına gelmeden futbola heves etme!”⁶²⁸

Toplumun eğlencelerine kadar inen bu gözlemler Cumhuriyet’in inşa etmeye çalıştığı toplum hakkında ipuçları sunmaktadır. Kasabalardaki hayat incelendiğinde burada erkeklerin ev iâsesi ile, kadınların ise ev idaresi görevleri detaylıca aktarılmıştır. “Kasabalarda ihtiyaçlar köyden daha çok ve daha çeşitlidir. Bu ihtiyaçların temini için erkek, dışarıda işinin başında çalışır, kadın evini tanzim ve idare eder. Kadın zekasıyla, güzel idâresiyle eve neşe, sevinç ve saadet verir. Sabahtan akşama kadar işiyle uğraşan bir erkek, evdeki hayatından memnun ise hiç yorgunluk duymaz, ailesinin ve

⁶²⁵ Midhat Sadullah, *Yurt Bilgisi-5*, s. 169.

⁶²⁶ Midhat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 68-69.

⁶²⁷ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi-4*, s. 73.

⁶²⁸ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi-4*, s. 73-74.

çocuklarının saadeti için çalıştığını düşünerek zevk alır.”⁶²⁹ “Hülasa, erkeğin vazifesi ailenin muhtaç olduğu parayı kazanmaktır. Kadının vazifesi de çocuklarına bakmak, hizmetçisi varsa ev işlerini ona bir intizâm ve tertib dahilinde yaptırmak, yoksa kendisi yapmaktır.”⁶³⁰ Modernleşme çabası içerisinde olan toplumlarda, sinema ve tiyatrolar mevcut ahlâk kodlarının yeniden üretim merkezleri görevini görmektedir. Cumhuriyet’in bu önemli eğlence merkezlerine yüklediği misyon sadece eğlence amaçlı olmayıp aynı zamanda Cumhuriyet yurttaşının değer yargılarını yeniden üretmektir. Cumhuriyet ilk yıllarından itibaren bu mekanların gücünü keşfetmiş ve ders kitaplarında yer vermiştir. Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından ilk mekteplerin dördüncü sınıfları için 1926’da kaleme alınan *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri* kitabında sinema, tiyatro ve içtima salonları üzerinde durulmazken yine dördüncü sınıflar için Mithat Sadullah tarafından 1927’de yazılan *Yurt Bilgisi* kitabında bu mekanlara geniş yer verilmiştir. “Tiyatroların medenî memleketlerde çok yüksek bir kıymeti vardır. Artık tiyatro, bazı adamların zannettikleri gibi yalnız bir zevk vasıtası zannedilmemelidir. Tiyatro, büyük bir terakkî müessesesi, adeta bir mekteptir. Tiyatroda oynanan güzel bir oyunun bizde husule getirdiği millî ve bedî’î heyecan çok yüksek bir şeydir. Halka yüksek fikirler vermek, vatani, ilmi, aileyi sevdirmek hususunda tiyatrolar büyük bir hizmet görürler.”⁶³¹ Benzer misyon sinemalara da yüklenmiştir. “Sinema, hem tatlı bir eğlence, hem de çok kıymetli bir bilgi menba’ıdır. Meşhur müelliflerin eserlerinden birçoğu sinemaya alınmıştır. Günlerce okumakla bitiremeyeceğimiz vak’aları, hadiseleri sinemada birkaç saatin içinde çok canlı ve heyecanlı bir şekilde görüyoruz.”⁶³² Tiyatro ve sinemaların ahlâk eğitime olumlu katkılarının yanında eğitim materyali açısından da kullanılabileceği düşüncesi 1927 ders kitaplarında yer etmeye başlamıştır. “Buna mukabil iyi oyunlar ve istifadeli filmlerin ahlâk ve seciyeye iyi tesirleri olduğu gibi ayrıca okunan derslere bile yardımları olabilir.”⁶³³ Sinema ve tiyatrolara ek olarak toplum ile münevverleri bir arada bulunup fikir alış verişi sağlanan bir mekan daha oluşturulması arzu edilmiştir ki bunlar “içtima salonları”dır. “Kasabaya lazım olan şeylerden biri de ‘ictimâ’ salonları”dır. Bu salonlarda memleketin münevver kadın ve erkekleri kasaba halkına konferanslar verirler, ilmî, fennî, ictimâî ve millî

⁶²⁹ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 70-71.

⁶³⁰ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 71-72.

⁶³¹ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 113.

⁶³² Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 113-114.

⁶³³ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 89. “Ben, tiyatroyu da bilirim. Orda insanlar bir vak’ayı taklit ederler. Fakat sinemayı daha çok seviyorum. Muallimimizden duymuştum. Beybabam da söyledi Avrupa’da çocukları her sinemaya almazlarmış. Çocuklara mahsus ayrıca sinema varmış. Onlar adeta birer mektepmiş. Fabrikaların nasıl çalıştığını, okuduğumuz memleketlerdeki hayatı, hastalıkların nasıl olduğunu, mektep ve çocuk oyunlarını gösterirlermiş ah bir kere bizde de böyle çocuk sinemaları açılsa...” Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi-4*, s. 106.

hadiselerden bahs ederler. Bu suretle kasaba halkının tenevvür etmesine, fıkren ve ruhen yükselmesine çalışırlar.”⁶³⁴ Tiyatro ve sinema, balo, yemek programları ve umumî programlarda hukukî bir yaptırımı olmayıp fakat toplum tarafından ortaya çıkan kurallar, toplumun ahlâkî davranışları üzerinde oldukça etkindir. Erken Cumhuriyet ders kitaplarında bu kurallara toplumun medeniyet seviyesi açısından sıklıkla yer verilmiştir. Bireye ve topluma bu kuralların önemi “medeniyette ileri olan toplumlar” seviyesine ulaşmak amacıyla anlatılmak istenmiştir. “Bir milletin seviyesi ve terbiyesi bu gibi umumî yerlerde ve sokaktaki tavır ve hareketiyle ölçülür. Böyle yerlerde fındık fıstık nev’inden yemişler yemek ve hususiyle bunların kabuklarını yerlere atmak göze batacak çirkinliklerdendir.”⁶³⁵ Ders kitaplarında bireylere toplum içinde uyulması gereken ahlâkî ve görgü kuralları sıklıkla anlatılmıştır. Toplumda en fazla dikkat çeken hususlarda bireyler uyarılmıştır. Bunlar; tramvay ve otobüse binerken sıraya riayet etmek, tiyatro, sinema, vapur ve şimendüferlerde bilet alırken insanlara zarar vermemek, insanları bilet sırasında itip kakmamaktır. Bunlar hem toplumsal açıdan hem de medenî terbiyeye zarar veren hareketlerden olduğu anlatılmıştır. “Kalabalık yerlerde alışveriş ederken, tramvaya otobüse binerken bizden evvel orada bekleyenlerin sırasına riâyet etmek borcumuzdur. İterek kakarak etrafındakileri rahatsız ederek âdeta zorla kendine yer açmak asrî terbiyenin çok çirkin göreceği kalabalıklardandır.”⁶³⁶ Cumhuriyet dönemi toplum ahlakının medenî ahlâk ile yakın ilişki içinde olmak zorunda olduğu vurgusu dönemin en önemli toplumsal ahlâk meselelerinden biridir. Adab-ı muaşeretin⁶³⁷ adâb-ı milliye ve adâb-ı medeniyeye dayandığı fakat Türk toplumunda adab-ı muaşeret hakkında birkaç eser olmakla Avrupa ve Amerika’da toplumsal kurallar kaideler hakkında ciltler dolusu birikime⁶³⁸ sahip olduğu bildirilmiştir. Medenî bir toplumun parçası olan Türk toplumunda da bu medenî

⁶³⁴ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 114.

⁶³⁵ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 99. Tiyatro ve sinemadaki umumî kurallar 1926 sonrası ders kitaplarında daha sıklıkla işlenmiştir. Özellikle 1925 şapka kanunun çıkmasından sonra 1926 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarına toplu yerlerdeki şapka adabı da aktarılmıştır: “Sinema ve tiyatro gibi umûmî yerlerde en ziyade dikkat edeceğimiz şey kimseyi hiçbir suretle rahatsız etmemek ve kimsenin hakkına tecavüz etmemektir. Bilet hangi mevki’ye mahsus ise gidip oraya oturmak, oyun esnasında ayağa kalkmamak arkadaşilere mâni’ olmamak için şapkasını çıkarmak, yanındakilerle sesli sesli konuşmamak, sıraların arasında başkalarını rahatsız etmeyecek sûrette özür dileyerek geçmek, bu sûretle geçmek isteyenlere nezâketle yol vermek, oyun esnasında mümkün olduğu kadar öksürmemek, aksırmamak, sümürmemek, kahkaha ile gülmemek... hâsılı oyuna, oyunculara, musikiye ve orada hazır bulunan cemiyete bütün manasıyla hürmet etmek lazımdır... Erkekler için üstü kapalı yerlerde şapkasız bulunmak usuldendir. Kadınlar şapkalarını çıkarmak mecbûriyetinde olmadıkları için arkadaşilerin manzarasını kimseleri mahzuru varsa da bizde kadınlar şapka giyseler bile ufak ve toplu şapkaları tercih ettiklerinden tiyatro ve sinemalarda başkalarına mâni’ teşkil etmiyorlar.” Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 98-99.

⁶³⁶ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 100.

⁶³⁷ “Cemiyet hayatı karşılıklı muhtelif münasebetlerde bulunan insanlar arasında birtakım medenî kâideler tevlid etmiştir ki bunlara “muâşeret adâbı” denir.” Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 101.

⁶³⁸ “Avrupa ve Amerika’da bu kâideleri bildiren cildlerle kitap yazılmıştır. Bizde de tek tük eserler görülüyor.” Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 101.

kurallara riayet edilmesi gerektiği belirtilmiştir. “Çünkü biz de şeref ve istiklâlê sahip, medenî bir zümre teşkil ettiğimizden dünyanın bütün medenî zümreleri arasında müşterek olan muâşeret adâbını kabul etmek mecburiyetindeyiz.”⁶³⁹ Sokakta yürümekten selam vermeye kadar toplumun en doğal davranışlarına nüfuz eden ve medenî bir zorunluluk olarak görülen adab-ı muaşeret kurallarında önemli bir referans değişikliği de olduğu görülmektedir. Selam vermek adab-ı milliye ve diniye referansı kuvvetli olan bir ahlâkî davranışta medenî kuralların esas kabul edilmesi toplum kurallarının referansının ne olduğunu göstermesi açısından önemli bir göstergedir. “Durmak, oturmak, selam vermek, birine bir şey vermek, konuşmak, sokakta yürümek gibi pek sade ve tabi’î görünen hareketlerimiz bile öyle ince terbiye ve nezaket kâidelerine bağlıdır ki ailesinden mektepten bu yolda bir terbiye almamış olan arasındaki fark derhâl göze çarpar.”⁶⁴⁰

Cumhuriyet dönemi değişen müfredat ve ders kitaplarına göre değişmeyen temel konulardan biri “çalışmak”tır. Ferdin topluma minnettar olması, bağlı olması, insanların çalışması neticesinde birbirlerinin menfaatine uygun eserlerin ortaya koymasının neticesidir. Bu değer Cumhuriyetin en önemli değerlerinden biridir. Çünkü ekonomik, siyasi ve kültürel bir hafızanın kurumu ve yeniden inşası için gerek bedenî gerek fikrî olarak çalışmak önemli bir değerdir. Bu açıdan dönemin ders kitaplarının en fazla önem verdiği değerlerden biri de çalışmaktır. Cumhuriyet dönemi bulunmuş olduğu ekonomik sıkıntılardan kurtulmak için çalışma seferberliği ilan etmiş, ders kitaplarında ticaretle meşgul olmak, tacir olmak ve çalışmak en önemli ekonomik faaliyetler arasında gösterilmiştir. “Evvelden Türkler, yalnız memurluğa, heves ederlerdi. Bizim memleketimizde başka milletler ticaret eder, verdiğimiz kâr, milletimizde kalmaz, milletimiz fakir olur, memleketimiz geri kalırdı. Halbuki gözü açılan Türk, artık sanatın, ticaretin kadrini öğrendi. Memleketimizin her tarafında büyük, küçük birçok Türk tüccarı var. Türk milleti, terakkî yoluna girmiştir. Geri dönmek yok, ileri daima ileri!...”⁶⁴¹ Bununla birlikte kültürel hafızanın yeniden oluşturulması için fikrî çalışmalara önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir. “Bir “el işi” bir de “fikir işi” vardır. Medeniyetin terakkîsi için bu iki nev’ çalışma da lazımdır.”⁶⁴² Cumhuriyet kültürel ve ekonomik olarak ilerlemek için hem bedenî hem de fikrî çalışmanın gerekliliğinin farkında olarak bunları ders kitaplarında sıkı bir şekilde işlemiştir. “Şurasını

⁶³⁹ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 101.

⁶⁴⁰ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 101-102.

⁶⁴¹ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi-4*, s. 85.

⁶⁴² Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 8.

unutmamalıdır ki büyük keşiflerin tatbikâtı yine birçok amelenin elleriyle, kollarıyla ve ayaklarıyla çalışmalarına mütevakıftır. Yani fikrî çalışma; bedenî çalışmanın yardımına muhtaç olduğu gibi bedenî çalışma da fikrî çalışmanın neticesidir. Fabrikalardaki mühendisler ve ustalarla milyonlarca ameleği gözünüzün önüne getirseniz maksadımızı daha iyi anlarsınız.”⁶⁴³ Cumhuriyet dönemi ders kitaplarının fikrî ve bedenî çalışmalar olarak çocuklara sundukları en önemli somut göstergeler şunlardır: Vapurlar, şimendüferler, köprüler, fabrikalar, yollar. Medeniyet, terakkî, ilerlemek bu kavramla üzerinden izah edilmiştir. Çalışmanın da iki faydası üzerinde durulmuştur. Biri terbiyevî faydası ki, çalışan bireylerin ahlâkî fenalıklardan uzak olması. Diğeri de toplumsal faydasıdır. Toplum içerisinde herkesin farklı çalışma kolları doğmakta ve bu meslekler arasındaki iş bölümü toplumu maddî ve manevî birbirine bağlamakta bu toplum açısından yararlı olan vapor, şimendüfer, otomobil gibi eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. “İşbölümü her sanatın terakkisini mûcib olmuş ve bugün gözleri kamaştıran medeniyet bu sayede vücut bulmuş, iş bölümü ile mütenasip olarak sa‘yin ictimâî kıymeti artmıştır.”⁶⁴⁴ II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e geçişte toplumu birbirine bağlayan en önemli değerlerden biri “dayanışma” kavramı olmuştur. Toplumdaki iş bölümü, bireyleri birbirine karşı bağlayan bir unsur olarak kabul edilmiş ve bu kavram üzerinden toplum hayatının ahlakî ve toplumsal düzeni sağlanması amaçlanmıştır. Dönemin ders kitapları iş bölümü toplum yararına toplumsal bir kanun olarak kabul edilmiştir. “İşte insanların böyle daima biri birine istinâd ederek, biri birine müfid olarak yaşamak zaruretinde bulunmaları tabi‘î bir kanun hükmünü almıştır ki buna “tesânüd kanunu” denir.”⁶⁴⁵

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında Cumhuriyet’in tarihsel ve sosyolojik ilkelerini temsil etmekte önemli rol oynayan Türk Ocakları, Türk modernleşme sürecinde de Türkçülük akımının etkin kollarından biri olmuştur. Bu kurumun Cumhuriyet’in kurucu ideolojisi ile bütünleşmesi ve ders kitaplarında kendine yer bulması, bu ocaklardan beklentiyi de açık etmektedir. 1926-1927 yılları hızlanan şube sayılarının gücü ve aynı zamanda Türk Ocakları’nın ileri gelen aydınları ile kurucu ideolojinin fikrî yakınlığı Cumhuriyet dönemi siyasi ve içtimai inkılapların halka ilanında önemli bir rol oynamıştır. Refik Ahmet 1927’de ilk mekteplerin beşinci sınıfları için kaleme aldığı *Yurt Bilgisi* ders kitabında, Türk Ocakları’nın toplumsal önemine vurgu yapmakla

⁶⁴³ Mithat Sadullah, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 8.

⁶⁴⁴ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Vataniye*, 1926, s. 20.

⁶⁴⁵ Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi*, 1927-1928, s. 24.

birlikte bu kurumun içeriği hakkında bilgi sunmaktadır. “(Türk Ocakları) da memleketimizin ictimâî faaliyet hayatında mühim bir mevki‘ işgal ederler. Türk Ocakları burada azâ olan Türklerin toplanıp birbirleriyle faideli musâhabelerde bulundukları, gazete, mecmua, kitap okudukları, musiki çalıp dinledikleri, büyük adamların, kıymetli kimselerin konferanslarını dinleyip istifade ettikleri yerlerdir.”⁶⁴⁶ Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi derslerinin en önemli amaçlarından biri bireylere toplum içinde hak ve vazifelerini tanıtmak ve benimsetmektir. Bu açıdan bireyin toplum içindeki konumunu algılaması, rolünü benimsemesi oldukça önemlidir. Bireyleri bu rolleri tanıtan ve beklentileri aktaran ders ahlâk ve yurt bilgisi dersleridir. Amaç Cumhuriyete uygun olan ahlaklı yurttaşları yetiştirmektir. “Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye cemiyetin küçük fertleri demek olan çocuklara bir an evvel cemiyet içindeki vazife ve haklarını tanıtmak gayesini istihdâf eder.”⁶⁴⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bu amaç bütün dersler aracılığıyla aktarılmaya çalışılmış, fakat ahlâk ve yurt bilgisi dersleri bir mihver konumunu her zaman korumuştur. Cumhuriyetin egemen kadroları bireyden ziyade cemiyet üzerinde durmuştur. Bireyin varlığı üzerinde değil cemiyetin⁶⁴⁸ gücüne referans yapılmıştır. Bireysellik sadece fikri ve bedenî işlerde değil hayır işlerinde de yerilmiştir. Bireylerin tek başına yapmaya çalıştıkları yardımlar yerine hayır işlerinde bir araya gelinerek kurulan cemiyet ve dernekler yardımıyla çok daha büyük işlerin çözülebileceğine vurgu yapılmıştır. “Biz, Türklerde ferdî olarak yani ayrı ayrı herkeste merhamet ve iyilik hisleri kuvvetlidir, fakat ictimâî teşkilatımız noksan olduğu için diğer medenî memleketlerde olduğu gibi büyük mikyasa “cem‘iyât-ı hayriye” vücuda getiremiyoruz.”⁶⁴⁹ Sivil toplum konusunda Cumhuriyet’in ilk yıllarında önemli adımlar atılmakla birlikte istikamet olarak medenî toplumların cemiyetleşme hareketleri gösterilmiştir. “Memleketimizde cemiyet hayatına çok ehemmiyet vermeliyiz. Çünkü görüyoruz ki medenî memleketler ferdin çalışmasından ziyade cemiyetler ve şirketler sayesinde ileri gidiyor.”⁶⁵⁰ Mithat Sadullah tarafından 1926 öğretim programına göre ilk mekteplerin beşinci sınıfları için kaleme alınan 1927-1928 tarihli *Yurt Bilgisi* kitabında diğer ahlâk ve yurt bilgisi kitaplarından farklı olarak kitabın sonuna Mustafa Kemal Paşa’nın Kastamonu ziyaretindeki nutku eklenmiştir. Mustafa Kemal Paşa yapılan inkılapların amacını

⁶⁴⁶ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁶⁴⁷ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 5.

⁶⁴⁸ “İnsanlar ayrı ayrı hepsi birer ferttir. Cemiyet fertlerin bir araya gelmesinden hâsıl olur.” Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 10.

⁶⁴⁹ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 87-88.

⁶⁵⁰ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1926, s. 88-89.

Türkiye Cumhuriyeti'ni asrî bir topluma dönüştürmek olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa toplumun hem zihinsel açıdan hem de şekli olarak görünüş itibarıyla asrî bir topluma dönüşmesinin amaçlandığını vurgulamıştır. “Yaptığımız ve yapmakta olduğumu inkılapların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkâliyle müttekâmil bir heyet-i ictimaiye haline îsal eylemektir. İnkılabımızın umde-i asliyesi budur.”⁶⁵¹ Mustafa Kemal Paşa, bu seyahatindeki konuşmasının devamında inkılabın bir zorunluluk olduğuna ve bu gerçeği kabul etmeyen düşüncelerle mücadele edilmesi gerektiğine ve bu düşüncelerin yok edilmesinin zaruriliğine vurgu yapmıştır. “Bu hakikati kabul edemeyen zihinleri tarumar etmek zaruridir.”⁶⁵² Mustafa Kemal Paşa, toplumun dinî merkezlerden bağımsızlığını ilan ederek medeniyet yolunda mesafe almasının gerektiğine vurgu yapmıştır. “Arkadaşlar, Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat: Tarikat-ı medeniyedir.”⁶⁵³ Bu ifadelerin 1926 müfredatına göre hazırlanan bir ders kitabında yer alması, 1926 öğretim programında hedeflenen amaçların somut olarak bireylere aktarıldığını göstermektedir. Bireylere çevrelerinde meydana gelen siyasi, iktisadi ve kültürel değişimi fark ettirerek yeni yetişen bireylerin bu çizgide yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Siyasi ideolojinin değişim ve dönüşümdeki kararlılığının ders kitaplarında da devam etmesi Cumhuriyet dönemi eğitimden beklentinin ne yönde olduğuna dair fikir vermektedir.

1930 öğretim programı, 1926 öğretim programında olduğu gibi bireyi ait bulunduğu çevrenin şartlarına göre yetiştirmek için, ders konuları bireylerin içinde bulunduğu mahallerin ve toplumun şartları dikkate alınarak hazırlanmıştır. “Yeni programların bir mühim hususiyeti de ders mevzularının (bilhassa Hayat Bilgisi ile Yurt Bilgisi derslerinin) mahallî şerâite göre tedrisine geniş bir imkân bırakmasında görülür.”⁶⁵⁴ Benzer şekilde bireyin çevresindeki ahlâkî, siyasi, hukukî ve iktisadî olayların toplumsal manaları öğrencilere kazandırılması amaçlanmıştır. 1930 programında, 1926 öğretim programında belirtildiği gibi çocuklara çevrelerindeki olayların toplumsal açıdan ne manaya geldiği sorgulatılmak istenmiştir. Bireylerde temeli devlet millet ve aileye dayana sağlam bir ahlâkî duygu kazandırılması Yurt Bilgisi dersinin hedefleri içerisinde yer almaktadır. Bireylerin toplum içindeki rollerinin sezdirilmesi ve demokratik bir devlette yaşayan bireylerin hak ve sorumluluklarına sahip olunması

⁶⁵¹ Midhat Sadullah, *Yurt Bilgisi-5*, s. 165.

⁶⁵² Midhat Sadullah, *Yurt Bilgisi-5*, s. 165.

⁶⁵³ Midhat Sadullah, *Yurt Bilgisi-5*, s. 166.

⁶⁵⁴ *İlkmekepe Müfredat Programı*, 1930, s. 4-5.

amaçlanmıştır. İçerik açısından 1926 öğretim programının aynısı olan 1930 öğretim programı, bu dönem yazılan ders kitapları açısından farklılıklar gözükmemektedir. Ali Kâmi, Muslihiddin Adil, Muallim Abdülbaki, Refik Ahmet, Doktor Ali 1930 müfredatına göre hazırlanan ders kitaplarında kendilerine yer bulamamıştır. 1930 müfredatının en önemli ders kitaplarından biri de Afet İnan tarafından kaleme alınan *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I* kitabıdır. İnan, kitabın millet başlığı altında Türk diline, yurduna, Türklerin menşesine ve Türk milliyetçiliğine dair bilgilere yer vermiştir. Bununla birlikte İnan, toplumu bir arada tutan değerlerden olan millî hislerin oluşması için ahlakın kaynağının cemiyet ve millet olması gerektiğine dikkat çekmiştir. “Bir işin ahlâkî bir kıymeti olması, ayrı ayrı insanlardan daha ulvî bir membadan sadır olmasıdır. O memba; cemiyettir, millettir.”⁶⁵⁵ İnan, ahlakın toplumsal zeminine dikkat çekmiş ve ahlakın dinden boşalan kutsallık alanını toplumun doldurduğunu belirtmiştir. “Ahlâk mukaddestir; çünkü en büyük ahlâkî şeniyet sahibi bir faile racidir. O fail, yalnız ve ancak cemiyettir.”⁶⁵⁶ 1930 öğretim programının en önemli ders kitabı yazarlarından biri de Mithat Sadullah’tır. Sadullah, hem 1926 müfredatı hem de 1930 müfredatına göre hazırlanan ders kitapları yazarları arasında yer almıştır. Sadullah tarafından kaleme alınan *Yurt Bilgisi* kitabı 1933’de *Yeni Yurt Bilgisi* adıyla tekrardan basılması yazarın ve kitabın sürekliliği açısından önemlidir. Sadullah medeniyet olarak ileri bir toplum olma üzerinde çok durmuştur. Bunun için köy ve kasaba hayatında bireyler üzerine düşen vazifelere, sokakların ve caddelerin temizliği, kasabalarda ihtiyaç sahiplerine yardımcı olacak Hilal-i ahmer gibi kurumların kurulmasına dikkat çekilmiştir. Kasabada ve şehir hayatında riayet edilerek bireylerin kılık kıyafetleri medenî kurallara uygun olunması istenmiştir. “Medenî insanlar, ancak medenî bir kılıkla sokağa çıkabilirler.”⁶⁵⁷ Sadullah tarafından kaleme alınan bu ilke çerçevesinde bireylerin sinema ve tiyatro gibi umumi yerlerdeki hareketler, tramvay, tren ve otobüs gibi toplu taşımadaki kurallar “medeniyet” kavramı çerçevesinde ele alınmıştır. 1930 müfredatına göre yazılmış en önemli ders kitaplarından biri de Türk Kitapçılığı Limited Şirketi tarafından ilk mekteplerin dördüncü ve beşinci sınıfları için baskısı yapılmış olan *Yurt Bilgisi* kitabıdır. Dördüncü sınıf ders kitabında toplumsal anlamda yardımseverlik, hoşgörü ve taassup kavramlarının önemine dikkat çekilmiştir. Toplumsal yardımların medenî toplumlarda çok ileri olduğunun altı çizilmekle gerek bireyler arasında gerekse de

⁶⁵⁵ İnan, *a.g.e.*, s. 11.

⁶⁵⁶ İnan, *a.g.e.*, s. 12.

⁶⁵⁷ Mithat Sadullah, *Yeni Yurt Bilgisi*.

devlet kurumları aracılığıyla toplumsal dayanışmanın artması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Türk toplumunun dinî anlamda geçmişten ayrıldığına işaret edilmekle günümüzde artık namaz, oruç ve dinî inanışlarla kimsenin yargılanamayacağı ölü kimselerin arkasından yapılan her türlü hareketler taassup/bağnazlık olarak kabul edilmiştir. Bu tür Cumhuriyet dönemi yapılan her türlü yeniliğe karşı olarak ve aklı iyilik ve kötülüğe ermeyen insanlar olarak tanımlanmıştır. Bu tür insanların ise Türk toplumunu geriye doğru götürdüğü ve medenîyetin önünde bir engel oluşturduğu belirtilmiştir.

Türk toplumunun Cumhuriyet rejimine sıkı sıkıya bağlı olabilmelerini sağlamak amacıyla 1930 müfredatı 1936'da yeniden gözden geçirilmiştir. Bu müfredat çerçevesinde Cumhuriyet Halk Partisinin ideolojik fikirleri Türk toplumunun siyasallaşarak dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. 1936 ilköğretim programı, Türk düşüncesinin ve Atatürk ilke inkılaplarının yoğunluk olarak kendini hissettirdiği bir müfredat olarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte 1936 öğretim programı, II. Dünya savaşı öncesi Türkiye'sinin ahlâkî, ekonomik, siyasal ve kültürel açıdan şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. 1936 Yurt Bilgisi hedefleri incelendiğinde Millet kavramını ve Türk milletinin, Türk askerinin ve Türk ordusunun büyüklüğü ve karakteri bireylere sevdirmesi amaçlanmıştır. Cumhuriyet rejiminin kuruluşu ve önemi, yapılan inkılapların siyasi ve toplumsal faydaları bireylere kazandırılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında bireylere devlet teşkilatı tanıtılmakta, bireylerin kanun ve devlet işlerine alaka uyandırılması amaçlanmıştır. Bu öğretim programının en önemli ders kitaplarından biri de 1939'da Tezer Taşkiran tarafından hazırlanan *Yurt Bilgisi-1* kitabıdır. Taşkiran, Türk'ün ne demek olduğunu ve Türk milletini meydana getiren unsurların ne olduğunu belirtmekle birlikte bireylerin Türklüğün refahı uğrunda çalışmasını en büyük ahlâkî hedeflerden görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Tezer Taşkiran ders kitabında ele aldığı en önemli meselelerden biri de kadının toplum içindeki konumu ve toplumun umumi işlerinde kadına yer verilip verilmemesi ve seçme ve seçilme hakkının tanınması konusuna farklı bir bakışla ele almıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ders kitaplarında erkeklerin toplum içindeki işlerine, kadınların ise ev işlerindeki görevine dikkat çekilmekle birlikte Taşkiran, toplum hayatında bireyler arasında bir iş bölümü olduğunu belirtmekle kadınların zamanla toplum içindeki sorumluluklarının farklılaşıp farklılaşmadığına bakılmaksızın kadınların seçme ve seçilme hakkının tanınması ile kadınlarla erkeklerin toplum nazarında benzer itibar

gördüğünün işareti olduğuna dikkat çekmiştir. “Bugün birçok memleketlerin kadına intihap etmek ve edilmek hakkını vermesi, kadının cemiyet hayatında erkeklerle aynı seviyeye gelmiş olmasının kanunlaştırılmasından başka bir şey değildir.”⁶⁵⁸ Taşkiran, Cumhuriyet döneminin en önemli toplumsal travmalarından olan intihar konusuna önemli bir yer vermiştir. Taşkiran bu mevzuyu işlerken Fransız filozof ve aktivist olan Felicien Challaye’nin *Morale* kitabından yararlanmıştır. Bireylerin hayatlarını korumaları gerektiği, intihar eden insanların ise toplumsal sorumluluktan kaçtığı için intiharın toplumsal açıdan düzeni bozan bir hareket olduğu vurgulanmıştır. İntihar sebepleri bireylerin toplum içindeki eksiklerinden kaynaklanırsa bunun yerine bireyler toplumsal yeni sorumluluklar alarak eksikliklerin telafi edilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. “İntiharın sebebi cemiyet içinde işlenen hata ise, bunu işleyen de hayatına devam etmelidir. Bu işlenen hatayı yine cemiyet içinde yapılacak yeni, temiz, yüksek vazifelerle telafiye çalışabiliriz. İflas eden bir tüccara intihar değil, çalışarak borçlarını ödemek yakışıdır.”⁶⁵⁹ Taşkiran, Cumhuriyet döneminde toplumsal bir sorunların kaynaklarından olan alkol bağımlılığının fiziksel ve ruhsal bozuklara sebep açtığını belirtmiştir. Alkol bağımlılığının bireylerin kendileri ve aileleri için zararlı olduğu vurgulanmakla millet açısından da büyük yaralara yol açtığına vurgu yapılmıştır. “Alkolik ne iyi bir asker, ne de iyi bir meslek adamı olabilir.”⁶⁶⁰ Cumhuriyet dönemi çocuk eğitimine, çocuğun Cumhuriyetin değerlerini kazanması açısından büyük önem vermiştir. Çocukların yetiştiği aile ortamı ise bu değerlerin kazanıldığı ortam olmasından kaynaklı farklı bir konuma sahiptir. Taşkiran aileyi, toplumsal hayatın ilk yuvası,⁶⁶¹ ilk mektebi⁶⁶² ve vatan, millet ve insanlık için lazım olan duyguların ilk beşiği⁶⁶³ olarak tanımlamıştır. Yazar, bu tanımdan hareketle bireyin topluma, devlete ve millete karşı vazifelerinin öğretilmesinde ailenin önemine dikkat çekmiştir. Bireyler ailelerinden başlayarak toplumun bütün kesimlerine karşı borcu olduğu en önemli vurgulardandır. “Çocukta ana ve babasına karşı asla ödenmeyecek bir borcun minnettarlık duygusu olmalıdır.”⁶⁶⁴ Çocuk bu minnettarlık duygusunu hürmetle ve itaatle birleştirerek üzerine ailede ve çevresinde üzerine düşen vazifeleri kabullenmesi gerektiği vurgulanmıştır. 1936 öğretim programının en önemli ders kitabı yazarlarından biri de Tarık Rona’dır. Rona, 1939’da ilkokul dördüncü kaleme alınan *Yurt Bilgisi*

⁶⁵⁸ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 59.

⁶⁵⁹ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 78.

⁶⁶⁰ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 80.

⁶⁶¹ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 82.

⁶⁶² Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 83.

⁶⁶³ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 83.

⁶⁶⁴ Taşkiran, *a.g.e.*, 1939, s. 83.

Dersleri kitabında da Türklük üzerine vurgu yapılmıştır. Bireylerin Türk çocuğu olmaları itibariyle, ailesine ve okuluna bağlı, kahramanlıkları ön planda tutulan vatansever olmaları yönünde tavsiye edilmiştir. Her bireyin Türk milletine ait olması ve Türk yurdunda yaşamasından dolayı vatan, millet ve bayrak hususunda millî duyguları revaçta tutulmaya gayret edilmiştir. “Ben Türküm! Türk, yalnız yurdu ve milleti için yaşar. Yurdunu ve bayrağını kurtarmak için hiç düşünmeden canını milletine armağan eder. Millet uğrunda yaşamak kadar, millet yolunda ölmek te benim en şerefli bir dileğimdir.”⁶⁶⁵ Aile ocağına bakış, Rona’nın yazdığı ders kitabında da geçmişteki anlayışın devamı şeklindedir. Babalar tarlada çalışır evin kazancını temin eder, anneler ise yemek, çamaşır ve temizlik işlerine yaparlar. Böylelikle toplumun en küçük parçası olan aile ocağının işlerinin iş bölümü çerçevesinde devam edildiğine dikkat çekilmiştir. “Babamız ailemizin başıdır. O, tarlasında ve işinde döktüğü alınteriyle kazandığını eve getirir. Annemiz evin bütün işlerini görür. Yemeğimizi pişirir, çamaşırımızı yıkar, söküğümüzü diker, temizliğimizi yapar.”⁶⁶⁶ Köy hayatında erkek bahçe işleri ile uğraşarak ailenin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi kasabalarda da ailenin reisi erkek olduğu belirtilmiştir. Kadınlar ise aynı şekilde ev işlerine baktığı gibi köylerden farklı olarak kasabalarda kadınların erkek gibi bir meslek sahibi oldukları ve toplum içindeki rollerindeki artışa dikkat çekilmiştir. “Kadın evin bütün iç işlerine bakar: çocuklarını yetiştirir, yemek pişirir, temizliği yapar, pazardan alışveriş yapar. Bundan başka şehirlerde birçok kadınlar erkekler gibi memurluk, avukatlık, doktorluk, hakimlik, öğretmenlik de yapar.”⁶⁶⁷ 1940’larda köy ve köy hayatı üzerinde önemli değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren kültürel anlamda Batılı toplumların yaşantısı her fırsatta dile getirilerek modern Türkiye’nin kurulumu için toplumun her kesiminde modernleşme hareketlerinin zorunluluğuna dikkat çekilmiştir. Bu amaçla 1940’larda köy yaşantısı paranteze alınarak köylerin ve köylülerin de modernleşmesi amaçlanmıştır. Modernleşen köylülerin aynı zamanda Cumhuriyetin değerlerinden haberdar olması ve taraftarı olması bu çalışmaların diğer amaçlarından. 1939’da dönemin Maarif Vekili Hasan Ali Yücel önderliğinde toplanan Birinci Maarif Şûrasının birinci oturumunun açılış konuşmasında, Hasan Yücel köylerin eğitim sorununa geniş bir yer vermiştir. Yücel, köy öğretmenin kimlerden seçileceği, köy okullarının kaç şubeden oluşacağı, köylere yetebilecek öğretmen zorluğunu dönemin şartları çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu zorluklara rağmen köy eğitimleri tarafından

⁶⁶⁵ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*, s. 17.

⁶⁶⁶ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*, s. 6-7.

⁶⁶⁷ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*, s. 51.

“köylerin çocuklarına ve ergin halkına okuma, yazma, hesap, tabiat ve sağlık bilgileri gibi umumî malumattan başka vatandaşlık terbiyesini ve Türk inkılap esaslarını telkin edilmesi”⁶⁶⁸ dönemin eğitim kadroları tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır. Çünkü köylüler temel bilgilerin yanında Cumhuriyetin değerlerine bağlı olarak yetişmesi, medenî bir toplum olma yönündeki gayretlerin dışında tutulmak istenmiyordu. Bu amaçlara yönelik 1940’da Hasan Ali Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç önderliğinde Köy Enstitülerin açılması önemli bir adım olmuştur. Köy hayatı ülke siyasetinde bu derece yer bulmasıyla dönemin ders kitaplarında da bu destek devam etmiştir. Tarık Rona *Yurt Bilgisi Dersleri* kitabında köy hayatına, köylünün vatan önemine ve çiftçilik faaliyetlerine önemli bir yer ayırmıştır. Bunun yanında Osmanlıdan Cumhuriyete çiftçilik, çiftçileri destekleyen kurum ve kuruluşlar, köyün ortak mallarından köylünün sağlığına, köyün idaresinden köylüye rehber olan kişilere ve eğitime⁶⁶⁹ varıncaya kadar Cumhuriyet döneminde ilk defa bir ders kitabında bu kadar fazla yer verilmiştir. Rona, Cumhuriyetin köylüyü bilinçlendirdiği ve medeni bir toplumun en önemli parçası haline getirerek toplumun da muasır medeniyet seviyesine gelmesinde köylünün rolüne dikkat çekmiştir. “Okuyan, çalışan ve yükselen köylüyle birlikte bütün millet de yükselerek dünyanın en ileri, en kuvvetli milleti haline geldi.”⁶⁷⁰ Köy ve kasaba hayatı her ne kadar birbirine yaklaştırılmaya çalışılsa da köylüler ve kasabalar arasında sokak hayatında, eğlence türleri arasında önemli farklılık vardır. Rona, kasabalıların takması gereken boyunbağına ve zamanı daha iyi yönetmek için saatin zorunluluğuna dikkat çekmiştir. “Köyde iş elbisemizle, boyunbağısız dolaşırsak bizi kimse ayıplamaz. Çünkü hemen bütün günümüz tarlada geçer, köylü bizi hoş görür. Fakat kasaba ve şehirde yaşayan insan; buralarda çok temiz giyinmek, boyun bağı kullanmak, sık sık tıraş olmak zorundadır.”⁶⁷¹ Cumhuriyet döneminin sokak kıyafetlerine ve eğlence hayatına verdiği önem 1936 öğretim programında önemli ölçüde yer almıştır. Tarık Rona, bireylerin sokakta yabancılara karşı da medenî bir birey görüntüsü çizmesi için kılık kıyafetin önemine vurgu yapmıştır. “Yurdumuzda misafir bulunan yabancılara karşı derli toplu ve medenî bir insan kılığıyla görünmemiz lazımdır.”⁶⁷² Rona, tiyatro, sinema, konferans ve konserlerin alanlarının ahlâkî

⁶⁶⁸ *Birinci Maarif Şûrası*, Maarif Vekilliği, 1939, s. 8-9.

⁶⁶⁹ Köylülerin ve köylü çocukların eğitimine dair örnek uygulamalar ders kitaplarında yer alan hususlardandır. Bunlar arasında Köy Okuma Odalarına köy okulları kadar önem verilmiştir. “Gazete, kitap ve mecmualar; bilgimiz arttıran, bize yurt işlerinden haber veren en değerli varlıklardır. Köyde bunların saklanması ve köy gençlerinin her zaman okuyabilmesi için bir okuma odası kurulmuştur.” Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*, s. 36.

⁶⁷⁰ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*, s. 30.

⁶⁷¹ Rona, Tarık Emin. *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, s. 52.

⁶⁷² Rona, Tarık Emin. *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, s. 67.

kurallarına dikkat çekmiştir. Eğlence alanlarına girerken sıraya riayet etmenin, sessiz olunması, sigara içmemenin, yemek yememek, burnunu temizlememek, esnememek gerektiği ve eğlence programların sonuna kadar dinlemenin ahlâkî değerleri üzerinde durulmuştur. Rona, bu tür eğlence hayatının da medenî bir istek olduğuna vurgu yapmıştır. “Tiyatro, sinema, konferans ve konser gibi genel toplantı yerlerine gitmek; medenî insanlar için büyük bir istektir.”⁶⁷³

Ahlâk eğitimi Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren dönemin ders kitaplarında ve süreli yayınlarında önemli bir yer bulmuştur. Siyasi, ekonomik ve hukukî ve toplumsal düzenlemeleri bünyesinde barındıran ve birtakım sorumluluklar yüklenen ahlâk eğitimi, 1940’lara gelindiğinde çözüm getirilmesi gereken ahlâkî bir mesele halini almıştır. 1943’de toplanan Maarif Şûrası’nın üç temel konusundan⁶⁷⁴ biri de ahlâk eğitimi üzerinedir. Ahlâk komisyonunda yer alan Çifteler Köy Enstitüsü Müdürü Rauf İnân, toplumda bu üç mesele arasında özellikle ahlâk meselesine dair memleket olarak önemli bir ilginin olduğunu özellikle öğretmen ve öğrenciler arasında ahlâk komisyonundan çıkacak kararların dört gözle beklenildiğini ifade etmiştir. “Dil dersleri, tarih dersi öğretmen olanlardan başkasını fazla alakadar etmiyor. Fakat ahlâk meselesi bütün memleketçe birinci derecede alakalanılan bir mesele olmaktadır.”⁶⁷⁵ Âkıl Muhtar Özden başkanlığında toplanan Ahlâk Eğitimi Komisyonu beş konu üzerinde çalışmıştır. Bunlardan ilki Türk ahlakının toplumsal ve kişisel ilkelerinin belirlenmesidir. Diğer maddeler ise bu maddenin ilk ve orta dereceli okullarda, orta öğretim ve yüksek öğretim kurumlarında tatbiki üzerinedir. Türk ahlakının toplumsal ve kişisel ilkeleri ile 23 esas belirlenmiştir. Bu esaslar Türk ahlakının toplumsal amaçları çerçevesinde incelendiğinde “Türk yurdu”, “Cumhuriyet”, “adalet”, “sağlık”, “giyim, kuşam ve temizlik”, “israf”, “aile” ve “şahsî menfaat” maddeleri ön plana çıkmıştır. Osman Horasanlı, Maarif Şûrasında yaptığı konuşmada, dönemin ahlâk eğitiminin amacının birey ve toplum arasındaki ikililikte tercihi toplumdan yana yaptığını ve amacın toplumu yaşatmak olduğunu ifade etmiştir. “Ahlâk kaideleri, Türk cemiyetinde olduğu gibi bütün cemiyetlerde -en iptidaisinden en mütekâmiline kadar- cemiyeti yaşatmak, onun hayatını sürdürmek gayesini güderler.”⁶⁷⁶ Horasanlı, bugünkü toplumların ahlâkî amaçlarının millî bir topluluk oluşturmak olduğunu ifade ederek Fransa’daki ahlâkî hareketler Fransız toplumunun ayrışmasına/bölünmesine engel olamadığına dikkat

⁶⁷³ Rona, Tarık Emin. *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, s. 67.

⁶⁷⁴ II. Maarif Şûrası konuları: Ahlak, dil ve tarih.

⁶⁷⁵ *İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943*, s. 186.

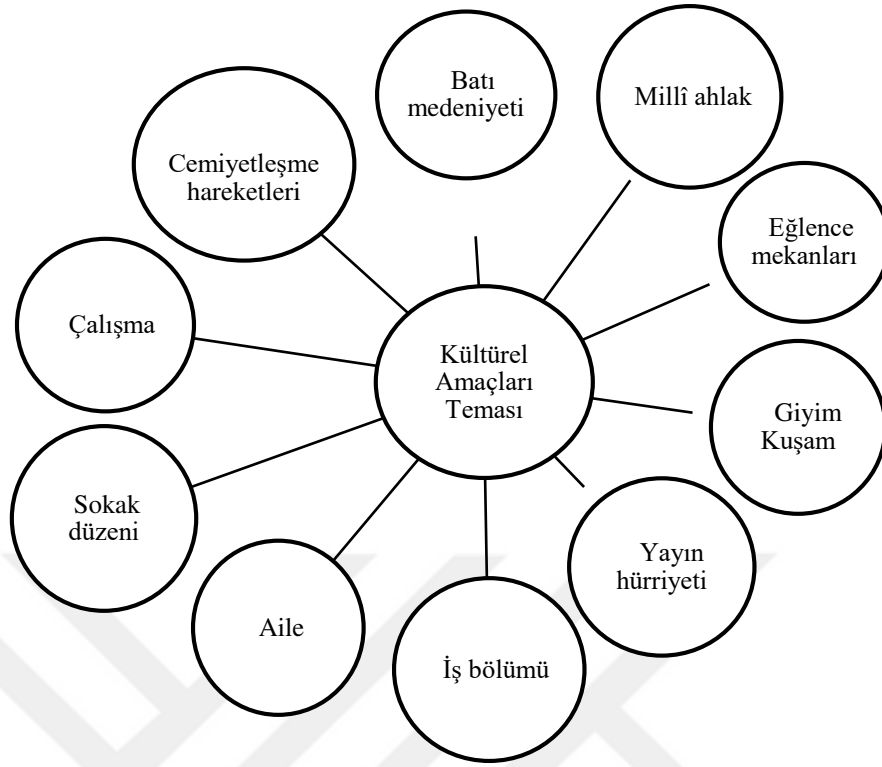
⁶⁷⁶ *İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943*, s.158.

çekmiştir. Ahlakın nasıl ele alınması gerektiği, ahlaka tesir eden faktörlerin neler olduğu şûrada tartışılan konulardandır. Pertevniyal Lisesi tarih öğretmenlerinden Emin Âli Çavlı Ahlâk Encümeninin hazırladığı rapordan yola çıkarak ahlakın ferdî, toplumsal ve iktisadî prensipleri bir araya getirilerek ahlâkî bir anlayışın mümkün olmayacağına dikkat çekmiştir. Çavlı, ahlakın ferdî olamayacağını ahlakın içtimaî olduğuna ferdin ise içtimaîleştikçe mutlu olacağına dikkat çekmiştir. “Cemiyeti sevmek, cemiyet için feday-ı hayat etmektir. İşte ben ahlakı böyle anlıyorum. Fertlerden istediğimiz içtimaî ahlaktır.”⁶⁷⁷

II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e ahlakın temeli dinî eksenden seküler bir yaşama doğru hareket göstermiştir. Bu eksen kayması birey ve toplumun kültürel hayatında önemli değişim ve dönüşümleri zorunlu kılmıştır. Örnek vermek gerekirse Muslihiddin Adil, 1920 öncesi kaleme aldığı ders kitaplarında modern Batı kültürünün önemli bir mekanı olan baloların İslamî ahlâk ile bağdaşmayacağını dile getirirken 1923’de kaleme aldığı ders kitaplarında millî ahlâk açısından sakıncalarını dile getirmiştir. Fakat 1926 sonrası yazılan ders kitaplarında toplum hayatının en önemli eğlence mekanları arasında kabul edilmektedir. 1926 sonrası ders kitapları bireyi toplum içinde faal hale getirmeyi ve bireysel iradelerin toplumsallaştırılması ile toplumsal düzenin kurulması amaçlanmıştır. Toplumsal kalkınma ve dayanışma dönemin en önemli ifadelerinden olup, çalışma, meslek sahibi olma yoluyla topluma yararlı olunması amaçlanmıştır. Toplumsal düzenin muhafızlarından biri de bireylerin hukukî haklarıdır. Toplum içinde bireylerin hakları kadar vazifeleri de önemli bir yere sahiptir ve bu vazife ve haklar dönemin Yurt Bilgisi ders kitaplarında derin bir şekilde işlenmiştir. Kültürel bir varlık olan bireylerin hukukî, siyasi ve ekonomik hak ve sorumlulukları Cumhuriyetin inkılapları ve çerçevesinde yeniden değişim ve dönüşüme girmiştir. 1926 sonrası öğretim programları kültürel alanların siyaset ile iç içe olmasını arzu etmiştir. Kültürel alanlardaki siyasallaşma oranı 1936 öğretim programında daha da hızlandırmıştır. 1936’da Dünya savaş yılları öncesinde hazırlanan müfredat ve 1943’de savaşı yılları içinde toplanan şûrada görüşülen maddeler incelendiğinde ahlâk eğitiminin toplumsal düzeni koruma, millî birlik ve beraberliğini tesis etme, Türklük bilincinin oluşmasında, Atatürk ilke inkılaplarının muhafazası ve modern bir toplum oluşturmada önemli katkıları olmuştur.

⁶⁷⁷ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s.168.

Şekil 4. Ahlak Eğitiminin Kültürel Amaçları Açısından Ulaşılan Kodlar

Türkiye Cumhuriyeti'nin jeopolitik ve kültürel ilişkiler kapsamında ahlak ve yurt bilgisi ders kitapları üzerinden batı medeniyetinin adab-ı muaşeret kuralları yakından takip edilmiştir. Bununla birlikte millî ahlak unsurları da öğrencilere aktarılmıştır. İki ahlak kuralları arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet dönemi ile birlikte ahlak ilkesinin temelinde İslam ahlakı yerine batı ahlakı ve millî ahlak tercih edilmiştir.

Cumhuriyet dönemi ile birlikte eğlence mekanları yeniden gözden geçirilmiştir. Tiyatro, sinema, kır bahçelerinde gezintiler, yemek programları ve balolardır. Bu eğlence mekânlarına katılırken seçilen giyilen elbise ve kıyafetlerin önemine de ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarında özellikle vurgu yapılmıştır.

Cumhuriyet dönemi yayın hürriyeti üzerinden geçmiş dönemlerden ayrıldığı ve Cumhuriyet dönemi birlikte yayın hürriyetinde geniş bir alanın açıldığı belirtilmiştir.

Cumhuriyet dönemi ders kitapları üzerinden en fazla vurgu yapılan noktalardan biri de bireyin topluma karşı vazifeleridir. Bununla birlikte toplumdaki iş bölümünün önemine yapılan vurgudur. Birçok medeni toplumun en önemli özelliklerinden birinin iş bölümü olduğu ve bunun toplumsal ve ekonomik açıdan çok önemli bir yere sahip olduğu vurgusu dönemin ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarında sıklıkla tekrar edilmiştir.

Bu iş bölümünün başlangıç yerlerinden biri de ailedir. Cumhuriyet dönemi çekirdek aile üzerinde durulmuş ve aile yapısının yeme içmeden, gezintiye medenî bir görüntü vermesine önem verilmiştir. Dönemin ders kitaplarında bu tarz aile görsellerine ağırlık verilmiştir.

Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında sokak düzeninden sokak lambalarına kadar, sokak temizliğinden sokakta giyilecek kıyafetlerin önemine kadar dikkat çekilmiştir. Medeni ve batılı bir toplum resmi vermeye çalışılan Cumhuriyet döneminde hayatın ve sokakların senkronizasyonu ve standardizasyonu üzerine büyük önem verilmiştir. Bireylerin sokağa çıkmaları gerektiğinde, eğlence yerlerine giderken istenilen kıyafetle çıkılamayacağı, toplumun medenî görüntüsüne zarar verilmemesi gerektiği ve bu hususlarda bireylerin bilinçlendirilmesine büyük önem verilmiştir.

Çalışma kavramı ekonomik, dinî açıdan önemli görüldüğü gibi kültürel ve sosyal açıdan da önemine vurgu yapılmıştır. Medeni bir toplum seviyesine gelebilmek için iş hayatında iş bölümüne dikkat ederek çalışmanın öneminin büyük olduğu vurgulanmıştır. Çalışma hayatında el işinin yanında fikir işine de önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Cumhuriyet dönemi kültürel ve toplumsal birliktelik oluşması için cemiyetleşme hareketlerine büyük önem verilmiştir. Toplum içindeki bu birlik ve beraberlik düşüncesinin oluşmasında “Türk Ocakları”na, “himaye-i etfal”e, vb sivil toplum kuruluşlarına önem verilmiştir.

5. CUMHURİYET DÖNEMİ AHLÂK EĞİTİMİNİN SİYASİ AMAÇLARI NEDİR? AHLÂK EĞİTİMİNİN SİYASİ AÇIDAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜNÜN DERS KİTAPLARINA YANSIMASI.

Kınalızâde Ali Efendi’nin Ahlâk-ı Alâî eserinde bireylerin şahsiyetlerine ve karakterlerine ait meseleleri ilm-i Ahlâk bahsinde, aile içindeki ahlâk meselesini ilm-i tedbîr-i menzil bahsinde, devlet idaresine ait meseleleri yani siyasi ahlâk konusunu ise ilm-i tedbîr-i medîne bahsinde incelemiştir. Ahlâk kitapları içinde siyaset konusu önemli bir yer tutmaktadır. Tanzimatla birlikte ahlâk ve siyaset ilişkisi daha da güç kazanmıştır. Sadık Rifat Paşa, sıbyan mektepleri için kaleme aldığı *Risâle-i Ahlâk*’ta, padişaha itaatin vacip olduğunu, padişaha muhabbet beslemenin ve dua etmenin ise kişinin rızkının çoğalacağına ve insanlar arasında itibarının artacağına işaret etmiştir. “Herkes padişahımız efendimizi pek büyük bilip tebası hakkında ne murâd-ı merâhim

i'tiyâd-ı şâhâneleri olur ise ona imtisâl ve itaat etmek vâciptir. Kişi padişahına muhabbet ve sadakat ve hayır ile dua etmek feyzinin ve rızkının ve itibarının artmasına sebep olacağında asla şüphe yoktur.”⁶⁷⁸

II. Meşrutiyetle birlikte ahlâk ve vatandaşlık ders kitaplarında siyasi bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Meşrutiyetin ilanından üç yıl sonra 1911 yılında rüştiye mekteplerinin ikinci sınıfları için Ahmet Ziya ve Ali Haydar tarafından kaleme alınan *Yeni Malûmât-ı Medeniye* adlı ders kitabında bu değişim ve dönüşüm açıkça ifade edilmektedir. Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet yönetimi arasındaki farklar/ayrıcılıklar ve benzerlikler belirtilmiştir. Bu dönem ders kitaplarında yönetim biçiminin Meşrutiyet olduğu ve bu yönetimin Osmanlılık düşüncesiyle yaşayacağı aktarılmıştır. Bu yönetim için can vermeye hazır olunduğu ifade edilmiştir. Yönetim biçimi olan meşruti yönetimin mutlak idareden üstünlüğü üzerinde durulmuş ve meşruti yönetimin üstünlüklerine sahip çıkılmasına dikkat çekilmiştir. Cumhuriyet yönetimi ile meşrutiyet yönetimi birbirine yakın tasvir edilmiştir. Padişaha itaat, sevgi ve dua söylemleri devam etmekle birlikte meşrutiyet öncesi gibi tam bağımlılık tek otorite söylemi zayıflamıştır. Padişaha tam itaat yerine istişare usulüyle ilerlemenin mümkün olduğu ifade edilmiştir. Bu söylemler de dini temellere bağlı kalarak aktarılmıştır. “Şer’i şerif dahi “Meşveretle iş görünüz” diye emir etmiştir.”⁶⁷⁹ Padişahın tek başına bir millet bulamayacağını fakat milletin ise her zaman bir padişah bulabileceği belirtilmiştir. Cumhuriyet’in ilanından sonra hazırlanan ilköğretim programının amaçlarına⁶⁸⁰ uygun

⁶⁷⁸ Sadık Rıfat Paşa, *a.g.e.*, s. 9.

⁶⁷⁹ Ahmet Ziya ve Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 32.

⁶⁸⁰ “Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye derslerinin gayesi gençlere Türkiye Cumhuriyeti’nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla mâlik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, bütün hareketlerinde olması lazım gelen ahlak esaslarını telkin etmek, velhasıl millî ve insanî vazifelerini takdir ve ifa edebilecek bir hale getirmektir. Birinci, ikinci, ve üçüncü sınıflarda Musâhabât-ı Ahlâkiye dersleri, ahlak esasları çocukların vicdanında canlı bir surette yaşatacak samimi musahabeler şeklinde verilecektir. Muallim, bu musahabeler esnasında yüksek ahlak ve fazilet numunelerini gösterecek, büyük milli kahramanların menkıbelerini, büyük alim, muhteri, kâşiflerin, bilhassa çocuk kahramanlarının hayat ve faaliyet ve sergüzeştlerini, cazip hikayeler şeklinde anlatacaktır. Çocukların, mektep hayatında birkaç sene böyle bir fazilet ve samimiyet havasına içinde ruhen ve fikren yaşamaları, onların ahlakî ve manevî mukadderatı üzerinde çok müessir olur. İnsaniyete şeref veren büyük adamların ve kahramanların canlı sergüzeştleri, kuru ve cansız ahlak kaidelerinin temin edemeyeceği tesiri hasıl eder. Çocukların fikirlerini ve kalplerini yüksek insanî hislere karşı açtığı gibi onları faziletli olmaya da sevk eder. Bu devrede çocuklara mücerred ahlak kaidelerini öğretmekten ziyade kendilerine ahlakî ve içtimai itiyadlar kazandırmak lazımdır. Bunun için mektebin maddi ve manevi hayatı, çocuklarda temizlik, intizam, nezaket, doğruluk, taavün ve tesanüd, güzel ve iyi şeylere karşı muhabbet, vazifeşinaslık, gibi itiyatları tesis edebilecek bir tarzda tertip ve tanzim edilmelidir. Çocukların daha ilk sınıftan itibaren mektebin umumi hayatına iştirak ettirilmesi, yaşlarının, idraklerinin derecesine göre kendilerine küçük vazifeler tevdi olunması, koleksiyonlar, sınıf müzesinin, kütüphanenin, mektep bahçesinin müşterek vücuda getirilmesi, bazı işlerin müştereken yapılması, bazı eşyanın müşterek imal edilmesi gibi tedbirler, çocuklarda intizam ve faaliyet, taavün ve tesanüd, şahsi ve müşterek mesuliyet hisleri gibi en yüksek ahlakî ve içtimai kabiliyetlerin inkişaf ve takviyesine hizmet eder. Muallimi talebeyle yaklaştırmaya, sevdirmeye ve çocuklarda ahlakî hislerin inkişafına hizmet eden musahabe ve hasbîhâl saatlerinde muallim, talebenin mektep dahil ve haricindeki faaliyetlerini mevzu-ı bahs edecek ve iyi ve fena hareketler üzerine çocukların nazar-ı dikkatini celb edecektir. Günün şayân-ı dikkat hadisesi, pek canlı bir musahabe ve münakaşa mevzuu teşkil edebilir. Muallim, bu gibi tesadüflerden daima istifade etmelidir. Daha ilk sınıftan itibaren başlayan bu hür inzibat sistemi yukarı sınıflarda daha ziyade tevsi

olarak hazırlanan ders kitaplarında siyasi anlamda değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Orhan Fuad tarafından 1924’de ilk mekteplerin beşinci sınıflarına yönelik hazırlanan *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye* adlı ders kitabında, mutlakiyet dönemi, insanların düşüncelerini ifade ettikleri gazete, kitap ve yazarlara sakıncalı yaklaşıldığı, o dönem için vatan, millet ve hamiyet kelimelerinin korkunç geldiği ifade edilmiştir. Böyle bir yönetim altında yetişen bireyin baskıcı bir çobanın altındaki sürüden farkının olmayacağı ve başta insan olamayacağı belirtilmiştir. Böyle yönetilen bir milletin ise medeniyet dairesi içinde yerinin olmadığına altı çizilerek Cumhuriyet yönetim şeklinin bir anlamda “medenî insana” çıkan bir yönetim olduğu mesajı verilmiştir. Medenî insanın ancak Cumhuriyet hükümetinden çıkabileceği diğer hükümet şekillerinden ise akıl irfanın söneceği, cahillik ve ahlaksızlığın baş göstereceği iddia edilmiştir. “İşte böylelikle memlekette zeka ve irfan söner, cehalet, ahlaksızlık ortalığı kaplar, mektepler sıkı teftiş altında bulundurulur!... Artık böyle bir memleket mamur olabilir mi? Böyle zavallı bir millet medeniyette ileri gidebilir mi?”⁶⁸¹

II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarında Meşrutî yönetim ve Cumhuriyet hükümet şekillerinin birbirine yakın tutulan tavrı tamamen değişmiş ve Cumhuriyet hükümeti ile Meşrutiyet hükümetlerinin farkları açık bir şekilde tutulmuştur. Meşrutiyet yönetimi, Mutlakiyet yönetimine yakın konumlandırılmıştır. Bu üç yönetim şekli arasında en iyisinin Cumhuriyet olduğunun altı çizilmekle Meşrutiyet yönetimi hükümdarların Mutlakiyet dönemi atalarının tarihlerini okumak suretiyle onlara öğenebileceği korkusuyla bu hükümetin de zararlı olduğu belirtilmiştir. “Elbette Cumhuriyet idare şekli ötekilerden daha iyi, daha faydalıdır. Çünkü: Hükümdarlar, ne

edilecek ve çocuklar az çok mektebin umumi hayatına ve inzibat mesuliyetine bilfiil iştirak ettirilecektir. Çocuklardan körü körüne itaat ve inkıyâd isteyen, onları lüzum ve hikmetini anlamadıkları sıkı bir nizamât ve mücazât silsilesiyle tahdid ve takyîd eden, şahsiyet ve seciyelerinin inkişafına müsaade etmeyen, taavün ve tesanüd hislerinin teassüsüne imkan bırakmayan mektep, ancak mutlakiye idarenin istediği fertleri yetiştirebilir. Çocukları mektebin maddî ve manevî hayatıyla alakadar olan bütün meselelerin münakaşasına ve halline iştirak ettirmek, kendilerine idrak ve kabiliyetleri nisbetinde tevdi etmek, hürriyetlerini istimal, şahsiyetlerini inkişâf ettirecek fırsat ve imkanlar hazırlamak lazımdır. Çocuklar, bu suretle fikir ve düşüncelerini serbest söylemek, haklarını müdafaa ve vazifelerini ifa etmek, içtimâî mesuliyetlerden hisselerine düşen kısmını almak, umumi işlere karşı alakadar olmak, şahsî menfaatlerini cemaatin müşterek menfaatlerine karşı feda eylemek, kanunlarla nizamlara müdrik bir surette itaat etmek itiyatlarını kazanır ve Türk Cumhuriyeti’nin hür, faal, müteşebbis, vazifeşinas ve salâhiyetdâr vatandaşları olarak yetişir. Mekteplerimizde bu suretle yetişen gençler, bizzat kendi tecrübeleriyle en muvafık ve mükemmel tarz-ı idarenin Cumhuriyet idaresi olduğunu fiilen öğrenmiş ve icabında onu müdafaa ve himaye için bir fedakarlıktan çekinmeyecek bir hale gelmiş olur. İlk mektebi terk edecek olan çocukların büyük bir kısmı tahsil hayatına veda edeceklerdir. Bu gençler hayata atıldıktan sonra mektepte tesadüf etmedikleri, yahut çocukluk devresinde kendileri için mevzu-ı bahs olmayan muhtelif ve mütenevvi hadiseler, meseleler ve vaziyetler karşısında kaldıkları zaman faaliyetlerine muayyen bir istikamet verebilmeleri lazımdır. Beş senelik bir tahsil ve terbiyeden sonra hayata atılan gençlerin, içtimâî hayatın mekanizmasını, bizzat temasta bulunacakları harsî, siyasi ve iktisadî müesseselerin mana ve ehemmiyetlerini, Türk Cumhuriyeti’nin ne gibi fedakarlıklar bahasına teassüs ettiğini, hakiki dostlarını ve düşmanlarını, devlet makinesinin hangi esaslar üzerine kurulduğunu ve nasıl işlediğini mümkün olduğu kadar esaslı ve etraflı bir surette öğrenmeleri zaruridir. Çok terbiyevî ve aynı zamanda hayatî ve amelî bir kıymet ve faidesi olan bu malumatın yalnız son iki senede verilmesi muvafık görülmüştür.” *İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 29-32.*

⁶⁸¹ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1924, s. 23.

kadar olmasa müstebit olan cedlerinin tarihini okuya okuya o devirlere hasret çekerler; her şeyin hükümdarın iki dudağı arasında olduğu, herkesin onlara köle, bende bulunduğu israf ve sefahatlerine nihayet olmadığı zamanlara imrenirler. Kendilerinin - hakimiyeti elde tutan- millete, heyet-i hükümete karşı hiçbir hüküm ve tesirleri olmadığını görünce kederlenirler. Elleri küçük bir fırsat geçse hemen meşrutiyeti devirip mutlakiyet-i idareyi kurmak, atalarının yolunu tutmak isterler ki tarihte bunun emsali vardır.”⁶⁸²

Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından 1924’de ilk mekteplerin beşinci sınıflarına yönelik hazırlanan *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye* adlı ders kitabında ise, hükümet şekilleri tanıtılmış özellikle “hükümet-i mutlaka” ve “hükümet-i Cumhuriyet” yöneticilerinin, dönemin ve bireylerin özellikleri arasındaki fark üzerine vurgu yapılarak en iyi yönetim biçiminin Cumhuriyet olduğu ifade edilmiştir. Mutlakiyet dönemi yönetim biçiminde bireylerin hükümdara körü körüne itaat zorunlu olduğu, halkın ise esir gibi yönetilmesi eleştirilmiştir. “Hükümet-i mutlakada hükümdar, canının istediği gibi hareket eder. Millet, körü körüne kendisine itaat etmekle mükelleftir. Bu gibi hükümetlerin pek çok fenalıkları vardır. Burada kanun, bir şahsın keyfi idaresinden ibarettir. Ahali, o şahsın esiridir. Bu hükümdarların yanlarındaki adamlar, hafiye de zulüm yapmakta onlardan aşağı kalmazlar.”⁶⁸³ Meşrutiyet yönetimi ise yöneticilerin hanedana mensup, halkın iyiliğini düşünmeyen hükümdarların olması yönüyle eleştiriye tutulmuştur. “Hükümet-i meşrûta da ekseriya bir hanedana mensup bir hükümdar bulunur; bunlar, milletin iyiliğini düşünmezler.”⁶⁸⁴ 1924 sonrası ders kitaplarında Cumhuriyet hükümetinin seçimle başa geldiği, özellikle bu yönüyle diğer hükümetlerden üstünlüğü üzerinde durulmuştur. Bu özelliği ise onun diğer yönetim şekilleri arasında öne çıkarmaktadır. “Devletlerin başında millet tarafından intihab edilmiş bir reis bulunursa o hükümet, (hükümet-i cumhuriyet) namını alır. Muhtelif hükümet şekilleri arasında en mükemmeli ve milletler için en faidelisi: Cumhuriyettir.”⁶⁸⁵

1924 öğretim programı Cumhuriyetin ilanı üzerine siyasi anlamda hızlı bir reaksiyon olarak bundan sonra bireylere Türkiye Cumhuriyeti’nin bir vatandaşı olmak suretiyle birtakım hak ve vazifeler yüklemiştir. Bununla birlikte Mutlakiyet dönemi

⁶⁸² Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1924, s. 25.

⁶⁸³ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 7.

⁶⁸⁴ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 9.

⁶⁸⁵ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 9.

hükümetinin bireyleri itaatkar, halkı sebebini ve faydasını bilmediği sıkı bir düzen ve cezalandırma sistemiyle sınırlandıran, ahlâkî gelişime önem vermeyen, toplumda yardımlaşma hissi uyandırmayan mekteplerin yeniden sorgulanması ve hızlı bir değişim dönüşüme geçildiğini ve bunun da bireylerin fikir ve düşüncelerini serbestçe söyleyebilen, toplumun menfaatini düşünen ve kendi hak ve vazifelerini bilen, padişaha itaat yerine kanunlara itaati düstur edinen bireylerin ancak Cumhuriyetin yetiştirebileceği aktarılmıştır. Direk bir şekilde en iyi idare tarzının Cumhuriyet olduğu tekrarlanarak gerekli durumlarda onu muhafaza etmek için hiçbir fedakarlıktan kaçınılmaması gerektiği vurgulanmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra hazırlanan ilk öğretim programı olan 1924 öğretim programı ilk mektepte ahlâk dersleri aracılığıyla siyasi eğitime çok büyük önem vermiştir. Çünkü yeni yetişen bireylere yeni kurulan Cumhuriyetin bir ferdi olması gerektiği bu dersler aracılığıyla yüklenmeye çalışılmıştır. Birçok öğrencinin de ilk mektepten sonra eğitimine devam edemeyeceği göz önünde bulundurularak hayata atıldıklarında her türlü kararlarında öncelik Türkiye Cumhuriyeti'ni düşünmesi gerektiği düşüncesi yerleştirilmeye çalışılmıştır ki yeni bireylerin yapılacak olan inkılaplarda Türkiye Cumhuriyeti'nin bir neferi olabilsin. “Beş senelik bir tahsil ve terbiyeden sonra hayata atılan gençlerin, içtimaî hayatın mekanizmasını, bizzarure temasta bulunacakları harsî, siyasi ve iktisadi müesseselerin mana ve ehemmiyetlerini, Türk Cumhuriyeti'nin ne gibi fedakarlıklar bahasına teessüs ettiğini, hakiki dostlarını ve düşmanlarını, devlet makinesinin hangi esaslar üzerine kurulduğunu ve nasıl işlediğini mümkün olduğu kadar esaslı ve etraflı bir surette öğrenmeleri zaruridir. Çok terbiyevî ve aynı zamanda hayatî ve amelî bir kıymet ve faidesi olan bu malumatın yalnız son iki senede verilmesi muvafık görülmüştür.”⁶⁸⁶

⁶⁸⁶ İlk Mektepler Müfredat Programı, 1340, s. 32.

Tablo 5. 1923-1926 Arası Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders kitaplarında Hükümetlerin Tanımlanması

Hükümet-i Mutlaka	Hükümet-i Meşrûta	Hükümet-i Cumhuriye	Öğretim Programı
Yöneticilerin ve Dönemin Özellikleri	Yöneticilerin ve Dönemin Özellikleri	Yöneticilerin ve Dönemin Özellikleri	
Canının istediği gibi hareket eden hükümdar ⁶⁸⁷	Hanedana mensup olması ⁶⁸⁸	Milletin iradesi hâkim ⁶⁸⁹	1924 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında hükümet şekilleri
İstişare ortamı olmayan ⁶⁹⁰	İyilik düşünmeyen ⁶⁹¹	Muayyen bir müddet için millet tarafından intihab olunur ⁶⁹²	
Fikir ve hürriyet ortamından yoksun ⁶⁹³		Fikir özgürlüğü ve istişareye açık ortam ⁶⁹⁴	
Can ve mal güvenliği olmayan ⁶⁹⁵		Kanunlar meclis tarafından hazırlanır ⁶⁹⁶	
		Hürriyet ⁶⁹⁷	
		Matbuat ve tedrisât serbestliği ⁶⁹⁸	
		İntihab (seçim) ⁶⁹⁹	
Bireylerin Özellikleri	Bireylerin Özellikleri	Bireylerin Özellikleri	
Esir ⁷⁰⁰		hür ⁷⁰¹	
İtaat eden ⁷⁰²		(Musavaat) Eşitlik ⁷⁰³	
Yoksul ⁷⁰⁴		Kanunlara itaat eden ⁷⁰⁵	
		Eğitim ve düşünce ve seyahat bakımından özgür ⁷⁰⁶	

1926'da "iyi vatandaşlar" yetiştirme amacıyla güncellenen öğretim programında öncelikle dersin ismi Yurt Bilgisi'ne dönmüştür. Böylelikle ahlâk dersleri daha da siyallaşmıştır. Özellikle 5. Sınıflardaki Yurt Bilgisi dersleri dönemin siyasi ve iktisadi programının resmi metinlerine dönüşmüştür. Ahlâk eğitimi yerini siyasi ve iktisadi

⁶⁸⁷ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 7.

⁶⁸⁸ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 9.

⁶⁸⁹ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 12.

⁶⁹⁰ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 7.

⁶⁹¹ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 9.

⁶⁹² Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 12.

⁶⁹³ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 7.

⁶⁹⁴ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 12.

⁶⁹⁵ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 8.

⁶⁹⁶ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 12.

⁶⁹⁷ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 13.

⁶⁹⁸ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 13.

⁶⁹⁹ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 9.

⁷⁰⁰ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 7.

⁷⁰¹ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 12.

⁷⁰² Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 7.

⁷⁰³ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 13.

⁷⁰⁴ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 8.

⁷⁰⁵ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 13.

⁷⁰⁶ Mithat Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan, *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, s. 13.

eğitime terk ederek, dönemi ahlâkî unsurları siyasî hareket noktasına göre belirlenmiştir. “Beşinci sınıfın mevzuuna bütün Türkiye’nin iktisadi, idari ve siyasi teşkilatı dahildir.”⁷⁰⁷

1926 müfredat değişikliği sonrası en önemli ders kitabı yazarlarından biri de Muslihiddin Adil Taylan’dır. Muslihiddin Adil, hem Meşrutiyet dönemi hem de Cumhuriyet dönemi ahlâk ve malumat-ı vataniye ders kitabı yazmıştır. Böylelikle iki farklı dönem üzerindeki değişim ve dönüşümleri aynı isim ve aynı ders üzerinden gözlemlene imkanı sunmaktadır. Cumhuriyet sonrası yazılan ders kitaplarının temel iddialarından biri de “Cumhuriyet neslini” yetiştirmektir. Ders kitaplarının tarih, coğrafya, hesap, kıraat ve gramer hangi ders olursa olsun isimlerinin “Cumhuriyet Çocuklarına”⁷⁰⁸ şeklinde yer alması yeni bir nesli ihya etmenin amaçlandığını göstermektedir. Hepsinin ortak yönü ders kitapları aracılığıyla Cumhuriyet’e bir vurgu vardır. Bu da değişim ve dönüşüm herhangi bir ders üzerinden değil bütün derslerle birlikte, fakat bu derslerin merkezine Yurt Bilgisi yerleştirilerek programlandığını göstermektedir. Muslihiddin Adil de aynı zaman da yeni yetişen bireylere Cumhuriyet’e karşı siyasi bir aidiyet kazandırmayı amaçlamış ve bu yeni yetişen nesli cumhuriyete sahip çıkmakla görevlendirmiştir. “Siz yalnız bugünün insanı değil, aynı zamanda sevgili ve genç cumhuriyetimizin de ilk nesli, ilk evlatlarısınız. Bu itibarla ne kadar bahtiyarsınız. Çalışınız ki “Türkiye Cumhuriyeti” yarın sizin ellerinizde sizin gayretlerinizle, sizin fedâkârlıklarınızla yükselsin ve nurlansın!”⁷⁰⁹ Muslihiddin Adil 1926’da 5. Sınıflar için yazdığı *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5* kitabına da siyasi bir dil hakimdir. Mutlakiyet dönemi yöneticilerin ve dönem özelliklerine bakıldığında bu hükümetlerin savaşlar çıkardığı, keyfî idarelerin müstebit, zorlayıcı bir şekilde dikte edilen tek adam, padişah ve krallık devri diye tasvir edilmektedir. Taylan, Meşruti hükümetleri “meşruti hükümetler de başlıca iki şekil gösterir. Birincisi saltanat, diğeri Cumhuriyet şeklidir”⁷¹⁰ diye ikiye ayırmaktadır. Meşruti yönetimle Cumhuriyet arasındaki farkı ise yöneticilerin seçilme tarzları ile ayırmaktadır. Meşruti hükümetler babadan oğula intikal ederken, Cumhuriyet hükümeti seçimle başa gelmektedir. En iyi yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu ve bireylerin cumhuriyeti korumalarının vatani bir

⁷⁰⁷ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, 1926, s. 82.

⁷⁰⁸ 1926 Müfredat değişikliği sonrası ders kitap isimlerinden bazıları: “Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye”, “Cumhuriyet Çocuklarına Sevimli Kıraat”, “Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Coğrafya Dersleri”, “Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Hesap Dersleri”, “Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Millî Kıraat”, “Cumhuriyet Çocuklarına Kelime Usulüyle Son Türkçe Elifba”, “Cumhuriyet Elifbası” “Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri”, “Cumhuriyet Çocuklarına Türkçe Kıraat”, “Cumhuriyet Çocuklarına Resimli Türkçe Gramer.”

⁷⁰⁹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, s. 10-11.

⁷¹⁰ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 7.

görev olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Bununla beraber bireyleri Cumhuriyet düşmanlarına karşı da fedakarca mücadele etmesi gerektiği belirtilmiştir. “Milletin daima hâkim olmasını ve onun hiçbir kuvvetin tesiri altında ezilmemesini isteyen her Türk, cumhuriyeti, Cumhuriyet düşmanlarına karşı fedakârane müdafa etmek mecburiyetindedir.”⁷¹¹ Çünkü Cumhuriyetin korunması özgürlüğün hürriyetine müdafaasına bağlanmıştır. “Cumhuriyetin müdafaası için icap ederse kanımızı en son damlasına kadar seve seve ve bile bile feda etmekten çekinmemeliyiz. Çünkü Cumhuriyetin müdafaası demek; hakkın, milli hâkimiyetin, hürriyetin müdafaası demektir. Hakiki hürriyet ise ancak ona layık olanlarıdır.” Memleketteki hürriyet düşmanları ise mutlakiyet dönemini ve meşrutiyet dönemlerini temsil eden padişahlar gösterilmiştir. Bireylerin bunlara karşı nefret söylemlerinin oluşması beklenmiştir. “Cumhuriyet şeklini kabul eden bir memlekette halkın ve milli istiklalin düşmanı padişah aileleri, bu ailelerle münasebetleri olanlar veya onlar yüzünden menfaati bulunanlardır. Onlar memlekette saltanat şeklinin iadesini isterler. Çünkü menfaatleri oradadır. İsterler ki millet yine kendilerinin emirlerine boyun eğsin ve onlar milleti bir koyun sürüsü gibi idare etsin! Halkın ve milli istiklalin büyük düşmanlarına nefretle bakmalıyız.”⁷¹²

1926 öğretim programı değişikliğinden sonra 1930'lara kadar ilk mektepler için en önemli ders kitabı yazarlarından biri de Refik Ahmet'tir. Cumhuriyetin kazanımlarına sürekli vurgu yapan Refik Ahmet, bu kazanımların kolay elde edilmediğini ve eski yönetimlerin baskıcı, kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen keyfî idare ile yönetildiğini ifade etmektedir. “Bugünkü millî ve cumhurî devletimiz pek çetin cidallerin mahsulüdür. Eskinden Türkiye’de (istibdâd) idaresi hükümrandı. İstibdâd bütün memleketin, bütün memleket halkının (padişah) denilen bir adam, çok defa tahsilsiz, kendi zevkinden başka bir şey düşünmeyen bir tek kişi tarafından, kendi keyfine göre idare edilmesi demektir.”⁷¹³ Refik Ahmet, Türkiye Cumhuriyeti’nin milliliğine ve özgürlüğüne de vurgu yapmaktadır. “Millî Türk devleti müstakil bir cumhuriyettir.”⁷¹⁴ Böylelikle milliyetçilik fikrinin siyasi anlamda yeni kurulan Cumhuriyetin temel ilkeleri arasında görülmeye başlanmıştır. Refik Ahmet, “hürriyet, yeryüzünde insanlar için en muazzez, en kıymetli, en baha biçilmez bir hak, bir lezzet, bir mazhariyettir. Hür olmayanlar insanlıklarının yarısını kaybetmiş demektir.

⁷¹¹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 6.

⁷¹² Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 9.

⁷¹³ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 11.

⁷¹⁴ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 10.

Hürriyetinizi, milletinizin hürriyetini hiçbir şeyle değişmeyiniz.”⁷¹⁵ diye hürriyete vurgu yapmakla bu hürriyeti topluma bahşeden hükümetin Türkiye Cumhuriyeti olduğunu belirtmiştir. “Türk milleti kendi arzusuna göre, kendisi için, serbest çalışır. Çünkü Türk milleti hürdür. Bu hürriyetin nişânesi de Türk milletinin müstakil bir hükûmete sahip olmasıdır. Bu müstakil hükûmetin ismi (Türkiye Cumhuriyeti)dir.”⁷¹⁶ Refik Ahmet’e göre, Türkiye Cumhuriyeti özgürlükçü ve millîlik yönünden meşrutiyet ve mutlakiyet rejimlerinden ayrılmaktadır. Türk milletinin hür olduğu ve bunun da en büyük göstergesi ve garantörünün Türkiye Cumhuriyeti devleti olduğu bireylere vurgulu bir şekilde aktarılmıştır.

Refik Ahmet, Meşrutiyeti sınırlı ve yetersiz bir kazanım olarak değerlendirmiştir. Bu rejimin padişahları halkın hakkını yiyen, keyfi hükümler veren, toplumu içerden vurmaya çalışan bir düşman olarak tasvir edilmiştir. Meşrutiyeti kazandıran faktörler arasında ise dönemin şair ve edebî şahsiyetlerin gayretlerine dikkat çekilmiştir. “Günün birinde, bazı şairler edebîler gidilen yolun fenalığını anladılar, Türk milletinin insan gibi yaşamaya hakkı olduğunu kapalı ifadelerle söylediler. Hürriyet fikirlerini gizliden gizliye neşr etmeye istibdad idaresiyle mücadeleye başladılar. Nihayet o zamanki padişah İkinci Abdülhamid ve padişahla beraber bir istibdad idaresi değiştirildi, yerine (meşrutiyet) idaresi konuldu.”⁷¹⁷ Meşrutiyet yönetiminin ise özgürlük ve hürriyetten yoksun olduğuna vurgu yapılmıştır. “İlk günlerde oldukça iyi fikirlerle ilan edilen meşrutiyette de Türk halkının kurtuluşunu, terakkîsini, hakîki hürriyetini hedef kılan esaslı bir maksat yoktu”⁷¹⁸ Bu dönem ise Padişah Vahidüddin üzerinden eleştiriye tutulmuştur. Vahidüddin İstanbul’un işgal edilmesinde temel sebeplerinden biri olarak görülmüştür. “Vahyeddin’in yaptığı, dünyanın en şenî‘ hareketlerinden biridir. Bu adam şahsen çok fena bir insandı, bununla beraber bu tarz hareketinin sebebini en ziyade padişahlık idaresinde aramak lazımdır. Zira padişahlık halkın omuzları üstünde, halkın hakkını yiyerek, halkı çiğneyerek keyif sürmek demektir.”⁷¹⁹ Yazar, Meşrutiyet dönemi padişahların keyfi hareketlerinden dolayı Türkiye Cumhuriyeti harici ve dahili düşmanlardan kurtarıldığını ifade etmiştir. “Vahyeddin’in bu hıyaneti karşısında Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa’nın idaresinde yeni bir ordu, yeni bir hükûmet teessüs etti. Memleketi sevenler çalıştılar, çabaladılar,

⁷¹⁵ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 10.

⁷¹⁶ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 10.

⁷¹⁷ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 11.

⁷¹⁸ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 12.

⁷¹⁹ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 13.

düşmanı yurdumuzdan çıkardılar. Fakat düşman sade dışarıdan gelen ecnebler değildi. Padişah, padişahlık idaresi bizi asıl içeriden vurmaya çalışan düşmanımızdı. Anadolu zaferini kazanan kahramanlar padişahı da, ailesini de, topunu sürüsünü memleketten koğdular, toprağımızı temizlediler. Padişahlık idaresini değiştirdiler, Cumhuriyet ilan edildi.”⁷²⁰ Yazar önceki dönemlerden farklı olarak yönetim değişikliği ile beraber padişahlık idaresinin değiştiğine vurgu yapmıştır. Önceki dönemleri de II. Abdülhamid ve Vahidüddin üzerinden eleştiriye tutmuştur. “Padişahlık idaresini başından silkip atmakla Türk milleti en büyük kurtuluşlardan birine erişmiştir. Eskiden efendileri olan esirlerdik, şimdi kendimiz efendiyiz.”⁷²¹

Refik Ahmet, Cumhuriyetin en iyi idare tarzı olduğunu belirtmiştir. Hür ve serbest yaşama vurgu yapmakla, padişah yerine halkın kanunlarına itaatın, vergi ve memleketin menfaatine çalışmayı toplumun en önemli görevleri arasında saymıştır. “Cumhuriyet, halk idaresi, yani halkın kendi kendisini idare etmesidir. Cumhuriyet en iyi idare şeklidir. Halk idaresinde okumayı, ilerlemeyi, rahat, hür ve serbest yaşamayı istemek halkın hakkıdır. Buna mukâbil kanunlara itaat etmek, vergileri muntazam vermek, el birliğiyle memleketin güzelleştirilmesine çalışmak halkın vazifesidir.”⁷²²

Cumhuriyet dönemi ders kitaplarının anahtar kavramlarından biri de vazife kavramıdır. Bu dönem ahlâk eğitimin siyasi amaçlarını, ahlakın siyasallaşmasını ve değişim ve dönüşümün en net şekilde görülen kavramlardan biri vazifenin ele alınışındaki değişim ve dönüşümdür. Mehmed Emin 1926’da kaleme aldığı Malûmât-ı Vataniye adlı kitabında bireylerin millete karşı vazifelerini siyasi bir vazife olarak ele almıştır. Bu vazifelerden ortaya çıkan mesuliyet yerine getirilmezse ahlaken ve kanunen cezayı gerektirdiğini ifade etmiştir. Yani Mehmed Emin bireylerin siyasi vazifelerine ahlâkî mesuliyet yüklemiştir. “Milletimize karşı mükellef olduğumuz vazifeler siyasi vazifelerimizi teşkil eder. Her vazife gibi siyasi vazifelerde mesûliyet tahmîl eyler. Eğer bu vezâifi yapmazsak vicdanımız karşısında azap duyarız, yani mesûliyet-i ahlâkiye his eyleriz, aynı zamanda bu hareketlerden birtakımından dolayı hükûmet kuvveti ve onun ifadesi olan kanunlar da bizi cezalandırır, yani mesûliyet-i kanûniyede terettüb eder.”⁷²³

Cumhuriyet dönem ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarını siyasi bir metin şeklinde gören ve ders kitaplarını buna göre yazan dönemin batıcı aydınlarından biri de Ali

⁷²⁰ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 13.

⁷²¹ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 14.

⁷²² Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁷²³ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 93.

Kâmi'dir. "İlk tedrisât mekteplerinin dördüncü ve beşinci sınıflarında okunacak "Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye" derslerine ait resmî programlar bu yolda yazılacak eserlerin ufak mikyasa ve çok basit birer "ictimâiyat" numûnesi olacağını göstermektedir. Bilhassa beşinci sınıfın kitabı çocuk zihniyetine inmiş bir "siyasi içtimaiyat"tan başka bir şey değildir."⁷²⁴ Ali Kâmi, bu anlamda 1926 öğretim programının yazarlardan nasıl bir ders kitabı beklediğini de ifade etmektedir. Ahlâk kitaplarının içinde siyasi meselelerin olması yeni bir gelişme değildi. Fakat ahlâk kitaplarının içeriğinde siyasi meselelerin ağırlığı ahlâkî konuların önüne geçmesi, siyasî meselelerin ahlâkî bir gözle bakılması yerine ahlâkî meselelerin siyasî bir gözle incelenmesi ahlakın siyasallaşması yönünde önemli bir adım olmuştur. Bu köklü dönüşümde ders kitapları yazarlarının önemli katkıları olmuştur. Ali Kâmi, dönemin siyasi kavram ve ideolojilerini ilk mekteplerin seviyesine indirgemeye çalışmıştır. Öğrencilerin siyasi meseleleri daha kolay nasıl anlayabileceği ve çocukların ilgilerini nasıl çekmeyi başaracağına yönelik ise İstiklal harbi tarihine başvurmuştur. "Siyasiyât, memleket idaresi çocukları en az alakadar eden bir mevzudur. Bu mevzu'u onlara mümkün mertebe cazip bir şekilde göstermek kitabın tahririnde en ziyade dikkat edilen noktalardan biri oldu. Yine bunun için İstiklal Harbi'nin tarihçesine fazla ehemmiyet verildi. Çünkü mevzu'un bu kısmı aziz cumhuriyetimizin temelini teşkil eder."⁷²⁵ Ali Kâmi tarafından diğer ders kitaplarından farklı olarak İzmir ve İstanbul'un işgalleri ve Yunan taarruzları, Sakarya, Dumlupınar, Başkomutanlık savaşları ilk defa bu genişlikte ahlâk ve yurt bilgisi kitaplarında yer almıştır. Askerî, siyasî ve diplomatik gelişmeler ahlâk kitabında merkeze alınmıştır. Bu mücadeleler üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti daha önce kurulan Türk devletlerinden üstün olduğunu belirten yazar, bunun sebebini ise daha önce kurulan Türk devletleri hep hakanların ve padişahların şahsıyla kaim olduğunu fakat Türkiye Cumhuriyeti'nde ise hakimiyetin millette olmasıyla açıklamaktadır. "Cumhuriyet'in bundan evvelki idarelere müracah olduğuna hiç şüphe yoktur. Osmanlıların zamanında milletin vazifesi hanedana ve sultanlara hizmet etmekten ibaret zannolunmuştur. Halbuki ondan evvel gelip giden Türk hakanları içinde kendini milletin hadimi add edenler yok değildi. Böyle olmakla beraber hiçbirisi milletin saadetini temin edemedi."⁷²⁶

⁷²⁴ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 5.

⁷²⁵ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 5.

⁷²⁶ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 49.

Ali Kâmi, ders kitabında bir eksiklikten daha bahsetmektedir ki bu da medenî terbiyedir. “Halkımızın büyük bir kısmı medenî terbiyeden henüz mahrumdur, adâb-ı muaşerete dair yazılmış kitaplardan bî-haberdir. Cumhuriyetimiz bütün medenî memleketlerde olduğu gibi halka tamamıyla hürriyetini bahşetmiştir. Başkalarının hak ve hürriyetine tecavüz etmemek, usul ve kanunun haricine çıkmamak şartıyla herkes istediği yolda çalışıp eğlenmekte muhtardır. Bize düşen bu hürriyetten medenî insanlara layık olacak sûrette edeb ve terbiye dairesinde istifade etmektir.”⁷²⁷ Ali Kâmi’nin ders kitabı, Meşrutiyet ve önceki dönem ahlâk ders kitaplarından bir özelliği ile daha ayrılmaktadır. Önceki dönem ahlâk kitapları öğrencilerde bulunması gereken iyi ve kötü huylara vurgu yaparken Ali Kâmi, bunlara yer vermeyerek Cumhuriyet’in vatandaşlara temin ettiği siyasi haklardan olan hürriyet, musavaat, masuniyet, vicdan hürriyeti, düşünce, yazma ve yayınlama hürriyeti, seyahat, çalışma ve sözleşme hakkı, mülk edinme ve bu mülkü istediği gibi tasarruf etme hakkı, toplanma, cemiyet ve şirket kurma hakkı, seçme haklarına vurgu yapmaktadır. Böylelikle Cumhuriyet’le birlikte ahlâk kitapları dinî ve ahlâkî bir terbiye yerine siyasi ve medenî bir terbiyeyi merkeze almıştır.

Ali Kâmi Latin alfabesine geçildikten sonra 1929’da ilk mekteplerin beşinci sınıfı için *Yurt Bilgisi* kitabını hazırlamıştır. Ali Kâmi, 1928’deki kitabına eş değer olarak millî ve cumhurî bir yapıya sahip olan Türkiye Cumhuriyeti’nin zorlu mücadeleler neticesinde kurulduğunu İstiklal Harbi tarihi çerçevesinde özetlemiştir. Ali Kâmi Cumhuriyet’e geçişi üç döneme ayırarak hürriyet, musavaat ve millet kavramları çerçevesinde istibdat, meşrutiyet ve milliyet fikirlerinin uyanması ile birlikte Cumhuriyet olarak açıklamıştır. Milliyetçilik fikirleri açıklanırken Türklük fikrinin Türk halkına yayılmasında “*Türk Yurdu*” ve “*Milli Mecmua*” dergilerinin önemine vurgu yapmıştır. Cihan harbinin ise Türklük düşüncesini hızlandırdığını ifade etmiştir. “Cihan harbinde epeyce gözümüz açıldı. Dostumuzu düşmanımızı tanıdık. Milliyet fikirlerinin uyanmasına bu gibi hallerin yardımı oldu.”⁷²⁸ Ali Kâmi’nin 1929’da halifelik ve saltanata karşı söylemleri daha da keskinleşmiştir. Osmanlı padişahlarının Yavuz Sultan Selim’den beri Halifelik makamını kullanmaya başladıkları ve bunu peygamberlik vekili olarak tanıdıklarını ve halk ile padişahlar ve ulema arasındaki manevi nüfuz farkına vurgu yapmıştır. Ayriyeten halifelik makamının da Türk halkı açısından

⁷²⁷ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 56.

⁷²⁸ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 27.

faydasız bir düşünce olduğunu belirtmiştir. “Sanki bir dara gelecek olursak dünyanın Müslümanları bize yardıma gelecekmiş gibi bir hulya.”⁷²⁹

1926 müfredatına göre hazırlanan Yurt Bilgisi ders kitabı yazarlarından biri de Muallim Abdülbaki'dir. Abdülbaki, siyasi söylemi baskın olan ve bunu ders kitaplarına önemli ölçüde yansıtan bir kişiliğe sahiptir. İlk mekteplerin beşinci sınıf için yazdığı *Yurt Bilgisi* ders kitabı, 1927'de beş sene ilk mekteplerin beşinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir. 1926 sonrası ders kitaplarında vatan, millet, devlet, hükümet ve vatandaşlık kavramları üzerinde durulmuştur. Vatan nedir?⁷³⁰ Millet nedir?⁷³¹ Devlet nedir?⁷³² Vatandaş nedir?⁷³³ Hükümet nedir?⁷³⁴ Vazife nedir?⁷³⁵ soruları öğrencilere izah edildikten sonra Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş, bu kavramlar üzerinden temellendirilmeye çalışılmıştır. Vatandaş ve hükümetlerin ömürlerinin sınırlı olduğu millet ile devletlerin ise ömürlerinin uzun olduğu açıklanmıştır. Bütün bunlarla birlikte üzerinde yaşadıkları vatan mevzu bahis olunca tek vücut oldukları ve her türlü fedakarlıktan kaçınılmaması gerektiği belirtilerek bireylerin vatan, millet ve hükümete karşı aidiyet ve mensubiyet duygusu aşılarmaya çalışılmıştır.⁷³⁶ Bu amaçla İstiklal savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yaşanan olaylar yeniden var olma

⁷²⁹ Ali Kâmi, *a.g.e.*, 1929, s. 61.

⁷³⁰ “Milletin üstünde oturduğu toprağa da “vatan” derler.” Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 5. “Milletimizin üzerinde yaşadığı, ölenlerin altında yattığı ülkeler bizim için, müşterek bir (vatan) dır.” Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s.9. “Bir milletin üzerinde yaşadığı ülkeye, toprağa da (vatan) derler.” Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, s. 34.

⁷³¹ “Anadilleri, duyguları, istekleri, menfaatleri bir olan fertlerin hepsine birden millet derler.” Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 5. “Millet; aslı, soyu, ana dili, duygusu, âdeti (harsı), umumî menfaati bir olan halkın umumuna birden verilen isimdir.” Ali Seydi, *Yurt Bilgisi*, s. 7. Ali Seydi 1920'de yazdığı *Musâhabât-ı Ahlâkiye* ders kitabında milleti şu şekilde tanımlıyor: “Bir hükûmetin idaresi altında yaşayan insanların hepsine birden (millet) namı verilir.” Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, s. 34. Aynı yazarın on yıl arayla yaptığı millet tanımına karşılıklı bakılırsa 1920'lerden 1930'lara gelindiğinde millet kavramının başta kendinin milliyetçi bir çizgiye doğru kaydığı görülmektedir. “Millet, dil, kültür ve mefkure birliği birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir.” İnan, *a.g.e.*, s. 5. 1939'a gelindiğinde Tezer Taşkıran ise *Yurt Bilgisi* kitabında milleti şu şekilde tanımlıyor: “Millet, müşterek mazisi olan, aynı dili konuşan, aynı duygu ve düşünceyi taşıyan “Kültür birliği”, aynı ülkeye bağlanan insanların vücuda getirdiği topluluğa denir.” Taşkıran, *a.g.e.*, 1939, s. 8.

⁷³² “Millet, kendini idare ve istiklâlini korumak için bir hükümet yaparsa “devlet” adını alır.” Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 5. ““Devlet” tabirine gelince: Bu da medeniyette ilerlemiş, kendini idare etmeyi öğrenmiş “istiklal”in bütün manasını anlamış olan millet ile onun teyit edeceği hükümet heyetinin mecmuuna verilen isimdir.” Ali Seydi, *Yurt Bilgisi*, s. 8. 1939'da Tezer Taşkıran devleti şu şekilde tanımlıyor: “Devlet muayyen bir arazi üzerinde yerleşmiş, harice karşı istiklalini ve memleket içinde nizâmî ve umumî ihtiyaçları korumak üzere teşkilatlanmış bir insan birliğidir.” Taşkıran, *a.g.e.*, 1939, s. 9. Taşkıran'ın devlet tanımı, Atatürk'ün katkıları ile Afet İnan tarafından kaleme alınmış *Medeni Bilgiler*'deki devlet tanımı ile çok yakındır. “Muayyen bir mıntıkada yerleşmiş ve kendine has bir kuvvete sahip olan efradın mecmu heyetinden ibaret bir mevcudiyettir.” İnan, *a.g.e.*, s. 20.

⁷³³ “Vicdanında bu duyguları ve bu birlik hislerini taşıyan aynı kanunlarla idare olunan fertlere (vatandaş) denir.” Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 8.

⁷³⁴ “Hükümet denilince hatıra milleti idare için hâkimiyeti elinde tutanların heyet-i mecmuası gelir.” Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s. 11. “Hükümet ise milletin umumi işlerini görmek, çalışma hayatını ve vazifelerini yoluna koymak, kuvvetsizi kuvvetliye, fakiri zengine ezdirmemek çocukları okutup terbiye etmek, yollar yapmak, yurdu şenlendirmek ve düşman şerrinden korumak için millet efradının kendi aralarından ayırıp bu işlere memur etmiş oldukları bir heyettir.” Ali Seydi, *Yurt Bilgisi*, s. 7.

⁷³⁵ “İnsanın yapmakla mükellef olduğu a'mâle “vazife” denir.” Mehmed Emin, *a.g.e.*, s. 92.

⁷³⁶ “Şimdi benim devletim “Türkiye Cumhuriyeti”, vatanım, bu cumhuriyetin kanunlarıyla idare edilen ülke, “Türkiye”dir ben, milletimi çok severim, “Türk'üm” derken başım yükselir, göğsüm kabarr. Devletim için de canımı vermekten çekinmem.” Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 5.

mücadelesi olarak görülmüştür. “Esir” milletten “hür” ve “müstakil” bir millet olarak yeniden var olma mücadelesi üzerinden bağımsızlık mücadelesi ve yeni devlete değerler atfedilmiştir. “Bilmem hatırlar mısınız çocuklar, cihan harbinden sonra biz de bu hale düşmüştük. Düşmanlar, memleketimize girmiş, ırzımız, malımız, canımız, onların elinde kalmıştı. Yolda yürümemize, tramvaylara binmemize, sokakta gezmemiz bile karışıyorlardı. O günler, ne acı günlerdi. Yine o günlerde düşman hükümetlerin hesabına çalışan, askerlik eden esir milletler gözümün önünde idi.”⁷³⁷ Abdülhamit dönemi istibdat dönemi olarak gösterilerek, padişah ve saray tarafından milletin zulüm gördüğü imajı resmedilmiştir. Meşrutiyet döneminde ise Osmanlıcılık siyaseti güdüldüğü ve padişah ve saray çevresinin halk üzerindeki baskıcı tutumunun devam edildiği vurgulanmıştır. Osmanlıcılık siyasetinden dolayı Türk milletinin mevcudiyetinin farkına varılamadığı ve istiklal mücadelesi ile birlikte Türklere milliyet fikrinin uyandığı ifade edilmiştir. “Balkan harbinde eski uşaklarımız olan Bulgar, Sırp ve Karadağ hükümetlerine mağlup olduk. Fırkacılık yüzünden koca Rumeli’yi kaybettik. İçimizdeki Ermeniler ve Rumlar, hatta bizim dinimizden olan Araplar bile kendi milletlerini ileri sürerek bizden ayrılmak istiyorlardı hepsinin cemiyetleri vardı. Halbuki biz Türklüğümüzü bilmiyor ve hâlâ başımıza musallat olan Osmanogullarının ismini taşıyor, “Osmanlıyız” diyorduk. İşte böyle bir zamanda hamiyetli Türkler, “Biz Türküz; vatanımız Türkiye’dir. Türklüğe çalışalım” diyerek Türk ocakları açtılar. Mecmualar çıkardılar. Evvelce tahkir edilen “Türk” adını yükseltmeye; millete Türklüğü öğretmeye başladılar. Artık millet uyanmıştı. Türklere milliyet fikri yükseliyordu.”⁷³⁸ Muallim Abdülbaki ders kitabında milliyet bilincini uyandırmak amacıyla Türklük, Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa hakkında şiir⁷³⁹ ve alıntılara⁷⁴⁰ yer vermiştir. Siyasi dönüşüm ideolojik dönüşümle eş zamanlı tutulmuş ve Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçiş, meşrutiyetten cumhuriyete geçişin rehberi kabul edilmiştir. Bununla birlikte bu dönüşümün bireylere sağladığı siyasi haklarla birlikte Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının vazifeleri aktarılmıştır.

⁷³⁷ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 7-8.

⁷³⁸ Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 16.

⁷³⁹ 1927’ye kadar ilk mekteplerin beşinci sınıfları için yazılan ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarında Muallim Abdülbaki kadar Mustafa Kemal Paşa hakkında şiirlerden yararlanan bir yazar olmamıştır. Abdülbaki Türklük hakkında Florinalı Nazım’ın “Türk İdmancılar Marşı”, Feyzullah Sacid’in “Türklük” ve Mustafa Kemal Paşa hakkında ise Ali Ekrem’in “Cumhur Reisi” ve Samih Rifat’ın “Gazi” şiirlerine yer vermiştir.

⁷⁴⁰ Bakınız Gazi Paşamız ne diyor: “Efendiler! Nihayetsiz bir hürriyet olamaz. Hakların en büyüğü olan hayatta bile tam bir hürriyet yoktur. Bunun için kendini öldürmek bir cürmdür ve zabıta bunu men’ eder. Halbuki milletin hâkimiyetine düşmanlık, bütün millete kasd etmektir. Bunu da milletin zabıtası, kuvveti men’ edecektir. Milletin isteğine uymayanların tâlî’i hüsrandır, izmihlâldir. Efendiler; bu büyük iradenin önünde bütün hürmetimizle eğilelim!” Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, s. 30-31.

Tablo 6. 1926 Öğretim Programına Göre Hazırlanan Ahlâk ve Yurt Bilgisi Ders kitaplarında Hükümetlerin Tanımlanması

Hükümet-i Mutlaka	Hükümet-i Meşruta	Hükümet-i Cumhuriye	Öğretim Programı
Yöneticilerin ve Dönemin Özellikleri	Yöneticilerin ve Dönemin Özellikleri	Yöneticilerin ve Dönemin Özellikleri	
Muharebeler çıkaran ⁷⁴¹	Devlet reisi halk tarafından seçilmez. Babadan intikal eder ⁷⁴²	Devlet reisi seçilmek ile makama gelir ⁷⁴³	1926 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında hükümet şekilleri
Tek adam ⁷⁴⁴	Hain ⁷⁴⁵	En iyi bir idare şekli ⁷⁴⁶	
Müstebit ⁷⁴⁷	Halkın hakkını yiyen ⁷⁴⁸	Din ve dünya işlerini ayırması ⁷⁴⁹	
Keyfi idare ⁷⁵⁰		Hürriyet ve Müsavat. ⁷⁵¹	
Tahsilsiz ⁷⁵²		Memleketin memleket halkı tarafından idare edilmesi ⁷⁵³	
İçeriden vurmaya çalışan düşman ⁷⁵⁴		İktisaden yükseliş ⁷⁵⁵	
hürriyet, musavaat, adalet yok ⁷⁵⁶		Halka insanlığı bildiren bir idare ⁷⁵⁷	
Bireylerin Özellikleri	Bireylerin Özellikleri	Bireylerin Özellikleri	
Esir ⁷⁵⁸		Millet, iradesinin tamamıyla sahibidir ⁷⁵⁹	
		Cumhuriyetin korunması vatanî vazifedir ⁷⁶⁰	
		Cumhuriyet düşmanlarına karşı fedakârane müdafaa etme mecburiyeti ⁷⁶¹	
		Efendi ⁷⁶²	

Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi ilk mekteplere ahlâk ve yurt bilgisi ders kitabı hazırlayan yazarlardan biri de Ali Seydi'dir. Ali Seydi 1920'deki *Musâhabât-ı Ahlâkiye*

⁷⁴¹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 6.

⁷⁴² Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 7.

⁷⁴³ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 7.

⁷⁴⁴ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 6.; Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁴⁵ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 12.

⁷⁴⁶ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 19.; Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 13.; Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 4.

⁷⁴⁷ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 6.

⁷⁴⁸ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 13.

⁷⁴⁹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 20.

⁷⁵⁰ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 6.; Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁵¹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 22.

⁷⁵² Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁵³ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 32.; Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 13.

⁷⁵⁴ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 13.

⁷⁵⁵ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 83.

⁷⁵⁶ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s.13.

⁷⁵⁷ Ali Kâmi, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, 1928, s.17.

⁷⁵⁸ Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 14.

⁷⁵⁹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 9.

⁷⁶⁰ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 81.

⁷⁶¹ Muslihiddin Adil, *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, s. 81.

⁷⁶² Refik Ahmet, *a.g.e.*, s. 14.

kitabında ahlâkî vazifeler üzerinden bireyin sahip olması gereken ahlâkî özellikler açıklanmıştır. 1930'daki Yurt bilgisi kitabında ise 1920'deki millet kavramını millî bir çizgiye çekerek Türkiye Cumhuriyeti'nin millî bir teşkilat olduğuna vurgu yapmıştır. Ali Seydi 1920'de Osmanlı ve devlet yönetimine yönelik ifadeleri şu şekildedir. “Osmanlı memleketleri, Osmanlı toprağı Osmanlılara cedlerinden miras kalmış müşterek bir mülktür. Ona gelecek zarardan hepimizi bütün millet-i Osmaniye zarar göreceğı gibi onun iyiliğinden de yine hepimiz faide görürüz.”⁷⁶³ Fakat Ali Seydi 1930'da Osmanlı Devletinde fert hürriyetinin olmadığını, devletin müstakil bir devlet olarak kabul edilemeyeceğini, akılsız, ahlaksız, padişahlar tarafından yönetildiğini, istibdat ve zulmün hakim olduğu ve dini esaslara dayalı olan eski hükümetin ve halifenin hain olduğu vurgusu yapılmıştır. “Osmanlı Devleti bir iki yüz senedenberi akılsız, ahlaksız padişahların, saray halkının, bazı ehliyesiz vezirlerin, memurların elinde oynucağı döndüğü için günden güne kuvvetini, kudretini kaybeyledi, birtakım bozukluklar yüzünden hürriyetinin istiklalinin büyük bir kısmını Avrupalılara, ecnebilere kaptırdı.”⁷⁶⁴ Bu dönem genel olarak ders kitaplarında istibdat ve zulüm⁷⁶⁵ padişah olarak II. Abdülhamit, bu dönemin hamiyetli⁷⁶⁶ ve hürriyet şehidi⁷⁶⁷ veziri ise Mithat Paşa kabul edilmiştir.

1930 müfredatına göre siyasi konular, 5. Sınıf Yurt bilgisi dersinin üç temel konusundan biridir. “Beşinci sınıfın mevzuuna bütün Türkiye'nin iktisadî, idarî ve siyasî teşkilatı dahildir.”⁷⁶⁸ Bu öğretim programı ile birlikte siyasi söylemlere daha da hız kazandırılmak istenmiştir. Bu amaçla bundan sonra en önemli meselelerden biri öğretim programına uygun ders kitabı hazırlamaktır. 1929-1930 yıllarında Musiki Muallim mektebinde ilk öğretmenlik görevine yurt bilgisi ve tarih dersleri vererek başlayan Afet İnan'ın okutacağı ders kitaplarını gören Mustafa Kemal Paşa, bunun yeterli olmadığını belirterek Afet İnan'a Fransız Lisesinde okuduğu “Instruction Civique” kitabından çeviriler yapmasını tavsiye etmiştir. Daha sonra farklı kitaplardan da yararlanılarak Mustafa Kemal Paşa ilk mekteplerde okutulacak *Medeni Bilgiler* ders kitabına bizzat kendisi de ilaveler yapmıştır. 1929'da broşür ve risale şeklinde hazırlığı başlanan kitabın okullarda okutulmak üzere Maarif Vekaleti tarafından baskısı 1931'de yapılmıştır. Afet İnan kitap üzerindeki Atatürk'ün etkisini şöyle açıklamaktadır. “Bu

⁷⁶³ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, s. 34.

⁷⁶⁴ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, s. 18-19.

⁷⁶⁵ Ali Seydi, *Yurt Bilgisi*, s. 24.

⁷⁶⁶ Ali Seydi, *Yurt Bilgisi*, s. 24.

⁷⁶⁷ Ali Seydi, *Yurt Bilgisi*, s. 26.

⁷⁶⁸ *İlkmekekte Müfredat Programı*, 1930, s. 78.

kitaplar benim isimle çıkmış olmasına rağmen, Atatürk'ün fikirleri ve telkinlerinden mülhem olduğunu ve üslubun tamamen kendisine ait olduğunu tarihi hakikatleri belirtmek bakımından bana düşen bir vazife telakkî ediyorum”⁷⁶⁹ 1931'den 1939'a kadar okutulan Medenî Bilgiler ders kitabı, siyasi iktidarın idealize ettiği birey, devlet ve toplum ilişkisinin en net şekilde okunduğu resmî metinleri arasındadır. 1930'ların siyasi düşüncesinin ders kitapları içinde yer aldığı bu kitap, Cumhuriyet'in idealize ettiği birey, toplum ve devlet hakkında önemli açıklamalara da yer vermiştir.

Afet İnan *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I* kitabında daha önceki ders kitaplarından farklı olarak ilk defa devlet şekillerini açıklamıştır. Hükümdarlık (monarşi) sisteminde hakimiyet kral, imparator, şah, padişah, prens ve emir gibi şahıslara ait iken, oligarşi düzeninde hakimiyet birkaç kişi, aile veya sınıfın elinde iken demokrasi (halkçı) düzende ise hakimiyet halka ait olduğu vurgulanmıştır. Demokrasi düzenin hakimiyetin halka ait olduğu toplumlarda ortaya çıkabileceğine işaret edilmiştir. Yirminci asır çarlık, imparatorluk, padişahlık ve hilafet makamlarının demokrasi denizinde boğulduğu ifade edilmiştir. Demokrasi ise asrî teşkilatın en önemli alametlerinden biri olmakla bu fikrin yeni olmadığı bilakis mazisinin Cumhuriyetten yedi bin sene evvel mevcut olduğunu ifade eden Afet İnan, demokrasi kavramını içtimai ve iktisadî teşkilat sistemi olmadığı demokrasinin milletin idare edenleri denetleme hürriyeti olduğunu belirtmiştir. “Bizim bildiğimiz demokrasi, bilhassa siyasidir; onun hedefi, milletin idare edenler üzerindeki murakabesi sayesinde siyasi hürriyeti temin etmektir.”⁷⁷⁰ Dolayısıyla demokrasi insanlar arasında eşitlik sağlayıcı bu özelliği ile insanlar eşit oy hakkına sahip olmaktadır. “Demokrasinin bu ferdî ve müsavatperver vasıflarından, umumî ve müsavi rey prensibi çıkar.”⁷⁷¹ Seçimler vatandaşların hükümete katılımlarını sağlayan siyasi haklar olarak görülmüştür. “Siyasi haklar, vatandaşların hükümete iştirakini temin eden haklardır; bunun en açık ve belli misali siyasî intihaptır.”⁷⁷²

Afet İnan iki cilt halinde yayınlamak istediği kitabın ikinci cildine ait topladığı notları Recep Peker'e vermiştir ve *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler II* kitabı Recep Peker tarafından yayına hazırlanmıştır. “Bu kitabın ikinci cildi olmak üzere devlet teşkilatına ait esasları da vücuda getirmek istiyordum. Bunun için topladığım notları, uzun müddet

⁷⁶⁹ Afet İnan, “Atatürk'ün Vatandaşlık Hak ve Vazifeleri Üzerindeki Düşünceleri”, *Belleten*, Ekim 1963, s. 559.

⁷⁷⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 28.

⁷⁷¹ İnan, *a.g.e.*, s. 28.

⁷⁷² İnan, *a.g.e.*, s. 83.

devlet ve fırka işlerinde mühim vazifelerde çalışmış olan Kütahya Meb'usu Recep Beye verdim.”⁷⁷³ Recep Peker, Afet İnan'ın kitabının devamı niteliğinde yazdığı kitapta devlet teşkilatını, Türkiye Büyük Millet Meclisinin, vekâletlerin, mahkemelerin, hususi idarelerin, belediyelerin, şirket ve bankaların kuruluş ve işletmeleri, kapitülasyonlar, siyasi fıkralar ve aile konularını ele almıştır. Devlet teşkilatlarının ilk mektepler seviyesine göre kapsamlı olarak ele alan yazar, bilgileri teori merkezli vermiştir. Önceki ders kitaplarından farklı olarak okul çağındaki bireyler için siyasi kurumlar rehberi niteliğinde olmasıdır. Yazarın da belirttiği gibi ders kitabının birçok yerinde geçen kurum ve kuruluşlar öğretmenlerin açıklamalarına ihtiyaç duymaktadır.

1936 ilk mektepler öğretim programı incelendiğinde, 1930 sonrası yapılan devrim niteliğindeki inkılapların birtakım yeni değer yargılarını oluşturduğu vurgulanmıştır. İlkokulun halk eğitimi açısından öneminin farkında olarak hazırlanan programda sosyal, politik ve ekonomik ihtiyaçlar göz önünde bulundurulmuştur. “İlkokul, halk eğitiminin temelini kuran terbiye kurumlarının en önemlilerinden biridir. Bu eğitim, asrımızın sosyal, politik ve ekonomik, ihtiyaçlarından doğmuş bir zarurettir.”⁷⁷⁴ Bu amaçla, Yurt bilgisi ders kitapları da dönemin politik amaçlarını yerine getirmek için hazırlanmıştır. Özellikle bu programla Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel ilkeleri öğretim programına dahil edilmiştir.⁷⁷⁵ Bu program, 1913 öğretim programından itibaren dönemin siyasi iktidarıyla resmi öğretim programının bu kadar iç içe geçtiği, siyasi iktidarın öğretim programına en net şekilde dahil olduğu program denilebilir. Böylelikle ilkokuldan itibaren Cumhuriyet Halk Partisinin ulusal eğitim programı çerçevesinde hazırlanan ilkokul öğretim programı aracılığıyla cumhuriyetçi bir nesil yetiştirilmesi amaçlanmıştır. İlkokulda gösterilen derslerin temel hedeflerinden biri de yeni rejimi savunan ve Cumhuriyet rejiminin en iyi rejim olduğu vurgusu ders kitaplarının ve öğretim programlarının temel vurgularından biri olmuştur. Bununla birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel ilkeleri programa bir şemsiye oluşturmuş ve

⁷⁷³ İnan, a.g.e., s. 1-2.

⁷⁷⁴ *İlkokul Programı*, 1936, s. 5.

⁷⁷⁵ 1936 ilkokul öğretim programı ilkokulun hedeflerinden birini şu şekilde açıklamıştır: “İlkokulda bütün dersler, çocukları kuvvetli Cumhuriyetçi yetiştirmek gayesini takip etmelidir. Halk hâkimiyetine dayanan Cumhuriyet rejiminin, Türkiye'nin mazisine, haline ve istiklaline ve Türk milletinin ruhuna ve ülküsüne uyan en iyi bir rejim olduğu talebede temelli bir kanaat halinde yaşamalıdır. Her öğretmen, derslerinde ve okul hayatının her safhasında sırasını getirdikçe eski rejim ile yeni rejim arasında mukayeseler yaparak Cumhuriyet rejiminin ve Atatürk devriminin memlekette Türk milletinin refahı, saadeti ve haysiyeti için elde ettiği değerli neticeleri ve yaptığı büyük işleri canlı bir surette tebarüz ettirmeyi, Cumhuriyet rejiminin bizim için bir zaruret olduğunu çocuklarda sarsılmaz bir iman haline getirmeyi iş edinmelidir.” *İlkokul Programı*, 1936, s.7. “İlkokul müfredat programları hazırlanırken Cumhuriyet Halk Partisi ulusal eğitim programında saptanan ve yukarıda birer birer izah edilen düsturları tahakkuk ettirmeye imkan verecek surette tertip edilmiştir.” *İlkokul Programı*, 1936, s. 15.

yön vermiştir. Yurt Bilgisi dersinden beklenenler Yurt Bilgisi dersinin hedefleri⁷⁷⁶ ise ilkokul öğretim programı ile siyasi iktidarın ilişkisini en kuvvetli yapan ifadelerdir. Bu amaçla yurt bilgisi dersine çok büyük önem verilmiş ve yurt bilgisi dersi aracılığıyla bireyleri rejimin ve inkılabın sadık yurttaşları yaparak, devlet mekanizmasını kavram ve unsurlarını onlara tanıtmak ve öğretmek hedeflenmiştir. Yurt Bilgisi hedeflerinden “Atatürk’ün kurduğu Cumhuriyet rejiminin mahiyetini, Türkiye’de nasıl kurulduğunu, bu rejimin başka rejimlere üstünlüğünü, Türkiye’nin hayatı ve istikbali için ne kadar önemli ve zaruri bulunduğunu talebeye kavratmak ve onları Cumhuriyet rejimi için sadık ve fedâkar birer yurttaş olarak yetiştirmek” hedefi bu düşüncüyü en güzel açıklayan ifadelerden biridir.

1936 öğretim programına ders kitabı hazırlayan yazarlardan biri Tezer Taşkiran’dır. 1939’da kaleme aldığı *Yurt Bilgisi-1* kitabında Türklük üzerine ve Türk milletini meydana getiren yurt, dil, tarih, kültür ve ülkü birliğine vurgu yapmıştır. Türklük düşüncesini ve duygusunu her türlü ülküden üstün tutmanın en büyük ahlakının ve en üstün amaçları arasında görülmesi gerektiğini belirtmiştir. “Bu milletin her ferdi kendi menfaatini milletin büyük menfaatinde görür ve Türklüğün saadet ve refahı uğrunda çalışmayı en büyük fedakarlıkları yapmayı ahlakının en büyük ülküsü tanır.”⁷⁷⁷ Taşkiran, yurt bilgisi ders kitaplarında monarşi, oligarşi ve demokratik devlet şekillerini açıkladıktan sonra demokratik devlete uygun tek yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğunu ifade etmiştir. Erken Cumhuriyet yurt bilgisi ders kitaplarında en önemli siyasi kazanımlardan biri de “siyasi hürriyet” kavramı olmuştur. Siyasi hürriyet “vatandaşın memleket idaresine iştirak etmesi demektir. Demokrat bir memlekette vatandaş, başta bulunanların emirlerine körükörüne itaat etmez. Memleketin hakimi vatandaştır ve devletin hakimiyeti vatandaşın hakimiyeti demektir. Çünkü vatandaş itaat ettiği kanunu ya kendi eliyle yahut da seçtiği mebusların eliyle yapmaktadır.”⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ “Yurt Bilgisi Hedefler: a) Millet mefhumunu ve Türk milletinin karakterini, ululuğunu, kudretini çocuklara kavratmak, Türk milletini sevdirmek, saydırmak, Türk askerini ve Türk askerini sevdirmek, saydırmak, bizim için askerliğin önemini kavratmak. b) Atatürk’ün kurduğu Cumhuriyet rejiminin mahiyetini, Türkiye’de nasıl kurulduğunu, bu rejimin başka rejimlere üstünlüğünü, Türkiye’nin hayatı ve istikbali için ne kadar önemli ve zaruri bulunduğunu talebeye kavratmak ve onları Cumhuriyet rejimi için sadık ve fedakar birer yurttaş olarak yetiştirmek; c) Türk inkılâbının manasını, muhtelif cephelerinin önemini, Türkiye’nin saadet ve refahına yaptığı ve memleketin istikbaline yapacağı tesiri talebeye kavratmak, onları Atatürk inkılâbının fedakar bir unsuru olarak yetiştirmek; d) Türkiye’de devlet teşkilatını çocuklara onların seviyelerine göre anlatmak ve öğretmek. e) Kanun mefhumunu talebeye kavratmak, kanuna ve devlet otoritelerine itaat duygusunu ve itiyadını vermek, talebeye vazife ve hak mefhumlarını kavratmak ve Türk vatandaşlarının vazifelerini ve haklarını ve bu vazifelerle hakların önemini kendilerine telkin etmek; f) Millet ve Yurt işlerine karşı talebede son derecede alâka uyandırmak, millet ve yurt menfaatini her menfaatin üstünde tutmayı millet ve yurda karşı canla, başla, hizmet etmeyi kendilerine itiyat ve ülkü haline getirmek.” *İlkokul Programı*, 1936, s. 103-104.

⁷⁷⁷ Taşkiran, a.g.e., 1939, s. 7.

⁷⁷⁸ Taşkiran, a.g.e., 1939, s. 37.

Taşkıran, hükümet şekilleri, milletvekili seçimleri, seçmenlik şartları, milletvekili seçilemeyecek olanlar, seçim süreleri ve seçimlerin nasıl yapılacağı vb. birçok alana izahlar getirmiştir.

Taşkıran, Yurt Bilgisi kitabının 1947 baskısına “Türk Ahlakının Toplumsal ve Kişisel İlkelerinden Başlıcaları” başlığı altında 23 ahlâkî kaideyi belirtmiştir. Bu maddeler ilk defa olarak 1943’de Tezer Taşkıran tarafından Ortaokulların II. ve III. Sınıfları Yurt Bilgisi kitaplarına ek olarak yayınlanan Türk Ahlakının İlkeleri kitapçığında⁷⁷⁹ yer almıştır. Bu maddeler arasında Cumhuriyet ve millî istiklal, vatan ve millet kavramları Türk ahlakının merkezine oturtulmuş ve en önemli ahlâkî görevler arasında yer almıştır. “Türk yurdu varlığımızın temelidir. Her şeyimizi feda ederek cumhuriyetimizi, istiklalimizi korumak en büyük vazifemizdir. Milli istiklale dayanmayan hayat Türk için ölümden beterdir.”⁷⁸⁰

1940’ların önemli Yurt Bilgisi ders kitabı yazarlarından biri de Tarık Rona’dır. Türklük üzerinde vurgular yapan Tarık Rona, önceki ders kitaplarından farklı olarak millet, devlet, vatan kavramlarının tanımı yerine Türk ulusunun,⁷⁸¹ Türk yurdunun,⁷⁸² Türk devletinin tanımlarını yapmıştır. Yine 1940’lı yıllarda ders kitaplarında Atatürk’le beraber II. Cumhurbaşkanı İnönü vurgusu hakimdir. Tarık Rona’nın kitabının giriş bölümü Milli Şef İsmet İnönü’nün kapak resmiyle basılmıştır. “İkinci Cumhurbaşkanımız da, sevgili babamız İsmet İnönü’dür. İstiklal savaşından ilk gününden beri Atatürk’le elele vererek bize İnönü’nü, Lozan’ı kazandıran ve Türk ulusunu dünyaya eşsiz bir devlet olarak tanıtan odur.”⁷⁸³ Cumhuriyet döneminin iki önemli şahsiyetinden biri olarak gösterilen İnönü, 1939 sonrası ders kitaplarında daha fazla yer almaya başlamıştır. Türk ulusu için övünç kaynağı kabul edilmesi gerektiği ve Türk ulusuna kazandırdığı değerleri korunması için gayret gösterilmesi gerektiği vurgusu yapılmıştır. “Çocuklar! Her zaman sevgisi gönlümüzde yaşatan Ata’mızın ve bizi her gün daha yükselten İnönü’nün açtığı nurlu yollarda var kuvvetimizle çalışmalıyız. Onların ölümden kurtararak bu kadar yükselttikleri bu yurt, bizlere emanet edilmiştir. Canımızdan kat kat sevgili olan bu varlıkların sonsuz bir gayretle

⁷⁷⁹ Bu risale 1947’de Tezer Taşkıran tarafından hazırlanan *Yurt Bilgisi* ders kitabının son kısmına ilave edilmiştir.

⁷⁸⁰ Taşkıran, *a.g.e.*, 1947, s. 66.

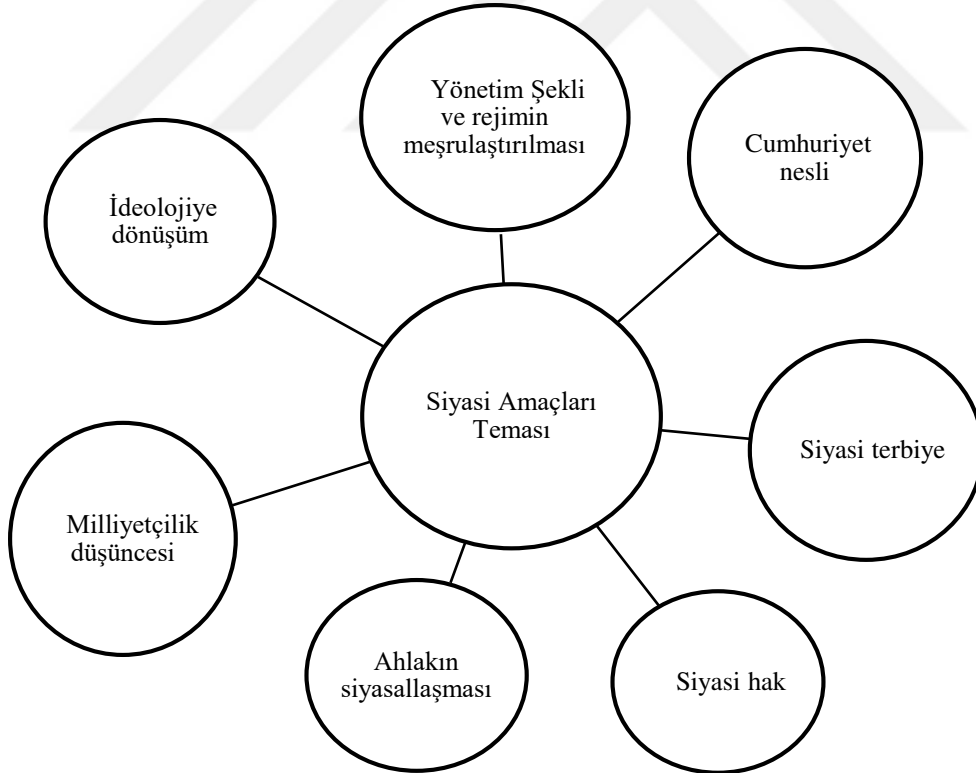
⁷⁸¹ “Türk yurdu üzerinde yaşayan, Türk dili ile konuşan ve Türk kanını taşıyan insanların birliğine Türk Ulusu denir.” Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, 1945, s. 7.

⁷⁸² “Bu toprakların altında yurdu düşmanlardan korumak için severek can veren milyonlarca Türk yatıyor. İşte, dünyanın en büyük kahramanları olan Türker’in yaşadığı bu uçsuz, bucaksız topraklara Türk yurdu denir. Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, 1945, s. 7.

⁷⁸³ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, 1945, s. 39.

koruyacağımıza geliniz bir defa daha and içelim.”⁷⁸⁴ 1936’da öğretim programı ile birlikte Cumhuriyet Halk Partisinin temel ilkesi olan Altıok ders kitaplarına girmiştir. Resimli olarak gösterilen altıokun ne demek olduğu ve hangi ilkelerden oluştuğu detaylı bir şekilde açıklanmıştır. “Bu Altıok hepimizin birden inanıp yaşatmaya and içtiğimiz altı yükseliş yolunu anlatıyor. Hepimiz Altıokun etrafında birbirimize o kadar sıkı bağlanmış buluyoruz ki, hiçbir kuvvet bizi bu yollardan ve birbirimizden ayıramaz. Altıokun gösterdiği altı yolu canımızdan çok sever, canımızdan çok koruruz.”⁷⁸⁵ Tarık Rona Cumhuriyet Halk Partisi’nin temel ilkelerini anlatmakla birlikte kitabın bir bölümünü Cumhuriyet Halk Partisi’ne ayrılması daha önceki ders kitaplarında görülmemiş bir durumdur. Partinin tanımı, Cumhuriyet Halk Partisinin kuruluş tarihi, partinin temel prensiplerinin yasalaşma süreci ve partinin yönetim organı açıklanmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi’ne ve temel ilkelerine bağlılık her fırsatta tekrar edilmiş, devlet, vatan ve Cumhuriyete yüklenilen değerler Cumhuriyet Halk Partisine karşı da yüklenmiştir.

Şekil 5. Ahlak Eğitiminin Siyasi Amaçları Açısından Ulaşılan Kodlar

⁷⁸⁴ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, 1945, s. 40.

⁷⁸⁵ Rona, *Yurt Bilgisi Dersleri*, 1945, s. 45-46.

Cumhuriyet dönemi ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarının temel vurgusu en iyi yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu yönündedir. Bu bağlamda Cumhuriyet yönetimi ile meşrutiyet ve mutlakıyet arasındaki farklar incelenmiş ve Cumhuriyet yönetiminin eşitlik, adalet, özgürlük alanlarında diğer yönetim şekillerinden üstünlüğüne vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte bütün bireylerin cumhuriyete sahip çıkmasının gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu amaçla yeni yetişen bireyler Cumhuriyet değerlerine bağlı bir nesil yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu neslin yetişmesi için bireyler siyasi olarak terbiye edilmesi gerektiğine vurgu yapılmış ve 5. Sınıflar için kaleme alınan ders kitaplarında devletin siyasi tarafı ön planda tutulmuştur. Bireylere cumhuriyet idaresinin getirdiği siyasi haklar aktarılmıştır.

Cumhuriyet dönemi ahlak ve yurt bilgisi ders kitaplarında Meşrutiyet döneminden farklı olarak bireyin ahlakî üstünlükleri yerine siyasi yönetimin üstünlüklerine ağırlık verilmiştir. Cumhuriyet değerlerini savunmak bireyin ahlakî sorumlulukları arasında gösterilmiştir. Bu amaç çerçevesinde ders kitaplarında vatan, millet ve Türklük kavramları çerçevesinde milliyetçilik ve kolektif aidiyet oluşturulması amaçlanmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı birlikte ders kitaplarında artan siyasi söylem 1930 sonrası ders kitaplarında daha da artmıştır. Ders kitapları aracılığı ile Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel ilkeleri bireylere aktarılmıştır. Altı okun ders kitapları aracılığı ile bireylere içselleştirilmesi amaçlanmıştır.

SONUÇ, TARTIŞMA ve ÖNERİLER

Ahlâk ve Yurt bilgisi dersleri, bireylerin ahlâkî, kültürel, ekonomik, dinî, siyasi vb. değerlerinin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Bu dersler aracılığıyla toplumun özüne ve ruhuna inilerek değerlerin uzun yıllar ve geniş bir çevrede karşılık bulması amaçlanır. Fakat zamanla bu değerlerin siyasi, ekonomik, dinî, toplumsal vb. faktörlerden dolayı bağlamından kopması ahlâk meselesini daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Tanzimat döneminde ahlâk sohbetleri şeklinde verilen dersin Cumhuriyet dönemi yurt bilgisine ve yurttaşlık bilgisine dönüşmesi bu güçlükleri daha da arttırmıştır. 1930'lu yıllarda dersin amacı gerçekleştirilen inkılapların topluma tanıtılması ve benimsetilmesi şeklinde bir yöne evrilmesi bu derslerin pedagojik ve ideolojik açıdan da değişim ve dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Bu çalışmada, Cumhuriyet dönemi Ahlâk ve Yurt Bilgisi ders kitaplarında ahlâk eğitiminin siyasi, dinî, kültürel, ekonomik ve pedagojik açıdan değişim ve dönüşümleri incelenmiştir. Buradaki amaç, ahlâk eğitiminin Cumhuriyet dönemi öncesine göre değişen yönleri ile birlikte Cumhuriyet dönemi öğretim programları üzerinden ahlâk eğitimindeki değişim ve dönüşümleri ve süreç içindeki kırılmaları ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla 1924, 1926, 1930 ve 1936 öğretim programları incelenmiştir.

1913'te Mekatib-i ibtidaiyelerin bir ve iki derslane ve muallimli mekteplere mahsus ve altı, beş, dört ve üç derslane ve muallimli mekteplere mahsus iki öğretim programı hazırlanmıştır. Bütün sınıflarda ahlâk dersinin ismi *Musahabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)*'dir. Bir ve iki derslane ve muallimli mekteplerde *Musahabât-ı Ahlâkiye* ayrı bir ders olarak okutulmayıp her sınıftaki kıraat kitaplarında ahlâk sohbetleri şeklinde gösterilmektedir. 1922'de *Musahabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye, Medeniye)* dersinin ismi *Malûmât-ı Medeniye* diye değiştirilmiş olup, üç, dört, beş ve altıncı sınıfta müstakil birer saatlik ders olarak verilmeye başlanmıştır. 1924'te ilk mekteplerin eğitim süresi 5 yıla indirilmiş olup ahlâk ve yurt bilgisi dersleri bir, iki ve üçüncü sınıflara *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, dört ve beşinci sınıflara *Malûmât-ı Medeniye* ismiyle verilmeye devam etmiştir. 1926 öğretim programında dersin ismi Yurt Bilgisi olarak değiştirilmiş ve dördüncü ve beşinci sınıflarda ikişer ders olarak verilmiştir. 1930 öğretim programında da ders ismi ve saatleri aynı şekilde kalmıştır. 1936 öğretim programında da ders ismi değişmeyerek dördüncü sınıflarda 2 saat, beşinci sınıflarda 1 saat olarak verilmiştir.

1913 müfredatı içeriğinde ahlâk eğitiminin en güçlü temellerinden biri dindir. Bu eğitim ahlâk sohbetleri şeklinde verilmekte olup İslam ahlakı ile birlikte mevcut yönetim ve ideolojiye itaatkâr vatandaşlar yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında bireylerin dinine, kendine, ailesine, vatanına, insanlara ve hayvanlara karşı önemli vazifeleri yer almaktadır. 1922 yılında hazırlanan öğretim programında Millî Mücadelenin etkileri ders kitaplarına güçlü bir şekilde yansımış ve ahlakın dinî temele dayandırılması devam etmiştir. Bununla birlikte kahramanlık ve toplumsal faydayı önceleyen vergi, askerlik gibi vazifeler ön plandadır. 1913 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarındaki bireylerin vazifeleri 1922 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında da devam etmiştir. 1924 öğretim programında dinî referanslarda önemli bir eksen kayması olmuştur. Bu da dördüncü sınıflar için hazırlanan öğretim programının içeriğine yansımıştır. Dördüncü sınıflar için hazırlanan *Malûmât-ı Vataniye* ders içeriğinden dini vazifeler kaldırılarak bireylerin vazifeleri “nefsimize, ailemize, milletimize, beşeriyete karşı ve hemşehrilik vazifeleri”⁷⁸⁶ ile sınırlı kalmıştır. Bu öğretim programı dinî temelli ahlâk eğitimden toplum ve devlet merkezli ahlâk eğitime geçiş sürecini görünür kılmıştır. 1926 öğretim programı bu süreci daha da görünür kılmış ve seküler ve laik bir ahlâk ön planda olmuştur. Cumhuriyet değerlerine bağlı, toplumsal faydaya, dayanışma ve iş bölümüne, üretkenlik ve çalışkanlığa sahip “iyi vatandaşlar” yetiştirilmek amaçlanmıştır. Yurt Bilgisi dersi Cumhuriyetin değerlerine bağlı “iyi vatandaşları” yetiştirmek için diğer derslerin merkezinde görülmüştür. 1930 öğretim programı içerik olarak 1926 öğretim programının aynısı olmakla birlikte bu dönem Afet İnan ve Recep Peker tarafından yazılan *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler* kitabı önceki dönem ders kitaplarından önemli ölçüde ayrılmıştır. Hazırlanan bu ders kitabı Cumhuriyet Halk Fırkası’nın parti programı ile önemli ölçüde örtüşmektedir. Ders kitabı içeriğinde dinî temelli ahlâk eğitiminden tamamen kopuş yaşanmış olup, seküler ve laik bir yaşam düzeni çerçevesinde hayat tarzı öncelenmiştir. Bireylerin devlete ve topluma karşı sorumlulukları modern bir ulus devlet kurma amacı çerçevesinde ele alınmıştır. 1936 öğretim programına göre hazırlanan dönemin Yurt Bilgisi ders kitapları ise Tek Parti ideolojisinin resmi metinlerine dönüşmüştür. Bireylerden beklenti bu metin çerçevesinde şekillenmiş olup, mevcut ideolojiye sadakat, geçmiş zamanın fikirlerinden ve yaşam biçiminden uzaklaşma, çağdaş birey olma, devletin daha ziyade hükümetin ve ideolojinin devamlılığı için disiplin, çalışkanlık ve üretkenlik Türk Ahlakının en önemli

⁷⁸⁶ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 32.

ahlâkî ilkeleri haline gelmiştir. Ahlakın temeline ise Cumhuriyetin ilkeleri oturmuştur. Seküler ve içtimai ahlâk anlayışının tesis edilmesi de bu müfredatın temel amaçlarındandır. Cumhuriyet Halk Parti ideolojisinin öğretim programına nüfûzu 1924'ten 1936 müfredatına gidildikçe kuvvetlenmiştir.

Dönemin ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları, öğretim programına ve resmi ideolojinin anlayışı çerçevesinde yazılmıştır. Dolayısı ile ders kitaplarının yazılmasında pedagojik gayeden ziyade ideolojik amaç göz önünde bulundurulmuştur. Ders kitaplarının yetersizliği 1922 öğretim programında da dile getirilmiştir: “Şayan-ı dikkattir ki elde mevcut olan kitapların yüzde doksanı talim ve terbiye ile bilfiil ve bilkuvve meşgul olanların elinden çıkmamıştır.”⁷⁸⁷ Bu eksikliğin giderilmesi için “yeni kitapların müsabaka ile erbab-ı ihtisasa yazdırılması”⁷⁸⁸ amaçlansa da ilerleyen yıllardaki ahlâk ve yurt bilgisi ders kitabı yazarlarının eğitimci kişiliklerinin yanında siyasi kimliklerinin de daha ağır bastığı görülmüştür. Cumhuriyet dönemi (1923-1946) ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları yazarlarından Mehmed Emin Erişirgil, Tezer Taşkıran, Recep Peker, Ali Kâmi Akyüz, Refik Ahmet gibi isimlerin aynı zamanda milletvekili olarak görev yapmaları pedagojik yönlerinin yanında siyasi yönlerinin de güçlü olduğunu göstermektedir. Cumhuriyet döneminde ahlâk ve yurt bilgisi ders kitabı yazarlarının “yeni”, “çağdaş” ve “ideal yurttaş” tipine uygun şekilde kaleme aldıkları ders kitaplarının resmî ideolojinin öğretim programına dönüşmesi 1943’e gelindiğinde II. Maarif Şûrasında içerik ve dil bakımından sert eleştirilere maruz kalmıştır: “Bugün çocuklarımızın elinde bulunan bu iki ilmin ve bilhassa ahlâk kitabı gerek ifade bakımından ve gerek muhteviyat itibariyle beğenilecek mahiyette değildir.”⁷⁸⁹ Aynı şûrada yurt bilgisi ders kitaplarında ahlâkî eğitimden uzaklaşıldığı ve yeniden ahlâk konularının dahil edilmesi gerektiği en önemli eleştiri konularındandır. Bunun yanında ilk ve ortaokullardaki mevcut yurt bilgisi ders kitaplarının devletle vatandaş arası kuralları düzenleyen “amme hukuku”⁷⁹⁰na dönüştüğü diğer bir eleştiri konusu haline gelmiştir. Bu kitapların seviye bakımından da, değil ilkökul ve ortaokulda okutulması hukuk fakültelerinin son sınıflarında ancak anlaşılabilirliğine vurgu yapılması, dönemin yurt bilgisi ders kitaplarının geldiği noktayı ve öğrencilerden beklenen beklentinin ne yönde seyrettiğini göstermesi bakımından dikkate alınması gereken bir eleştiridir.

⁷⁸⁷ İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı, 1338, s. 8.

⁷⁸⁸ İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı, 1338, s. 8.

⁷⁸⁹ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s. 124.

⁷⁹⁰ İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943, s.140.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurucu kadrolar tarafından ilkokula çok büyük önem verildiğinden Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin değişim ve dönüşümünü, dönemin ilkokul dördüncü ve beşinci sınıf ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları üzerinden incelenmiştir. Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi ile yürütülmüştür. Bu çalışmada literatür kısmında ders kitaplarının yanında dönemin süreli yayınlarının imkanlarından da yararlanılmıştır. Böylelikle literatürde Cumhuriyet döneminin resmî metinleri olan ders kitapları ve öğretim programlarının yanında dönemin ruhunu tanımlamada önemli bir yere sahip olan süreli yayınlarda ahlâk meselesinin nasıl ele alındığı temellendirilmiştir. 25 ahlâk ve yurt bilgisi ders kitabı üzerinden yapılan bu çalışmada, veriler betimsel olarak analiz edilmiştir. Öncelikle literatür kısmında incelenen ders kitapları, öğretim programları, süreli yayınlar ve diğer literatür çerçevesinde 5 tema belirlenmiştir. Bu çerçevede ahlâk eğitimin dinî, siyasî, kültürel, ekonomik ve pedagojik açıdan amaçları ve ahlâk eğitiminin değişim ve dönüşümü analiz edilmiştir. Öncelikle ahlâk eğitimi ders kitapları açısından temellendirilmeye çalışılmıştır. Ahlâk eğitiminin temeli Cumhuriyet öncesi neye dayanmaktadır? Cumhuriyet sonrası bu temelde bir eksen kayması var mıdır, yok mudur? incelenmiştir. Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine kadar yazılan ders kitaplarında ve öğretim programlarında ahlâk anlayışının temelinde dinin önemli bir yeri olduğu tespit edilmiş olup, Tanzimat dönemi ibtidai okullarında ve mahalle mekteplerinde önemli kaynak olarak okutulan Sadık Rıf'at Paşa'nın *Risale-i Ahlâk* kitabında din ve ahlâk ilişkisi her konuda tekrar etmektedir. Gülsüm Pehlivan Ağırakça tarafından yapılan "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi" adlı çalışmada "incelenen eserlerin tamamında İslâm Dini'nin etkisi hissedilmekle birlikte; özellikle Tanzimat döneminde okutulan ahlâk dersi kitaplarında dinin, ahlâkın kaynağı olarak kabul edildiği; referans olarak ayet ve hadislerle başvurulduğu tespit edilmiştir."⁷⁹¹ Abdülhamit dönemi ve II. Meşrutiyet dönemi ilk ve orta dereceli okul ders kitapları üzerine araştırma yapan Nuri Doğan, Abdülhamit dönemi ders kitaplarında din ve dindarlığın açık ve dolaylı olarak teşvik edildiğini ve bunun da insanlığın şartlarından olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹²

Doğan, aynı çalışmasında I. Meşrutiyet'te dini telkinlerin daha fazla arttığı sonucuna varmıştır.⁷⁹³ Benzer durum Balkan savaşlarının etkisi ile II. Meşrutiyet

⁷⁹¹ Ağırakça, a.g.t., s. 477.

⁷⁹² Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 35.

⁷⁹³ Doğan, a.g.e., s. 119.

dönemi ders kitaplarında da devam etmiştir.⁷⁹⁴ Ağırakça, II. Meşrutiyet dönemi ahlâk anlayışında dinin etkisi devam etmekle birlikte millî değerlerin ön plana çıktığını⁷⁹⁵ belirtmiştir. Umut Kaya, “1839-1923 tarihleri arasında Osmanlı’da ahlâk eğitimi” adlı doktora çalışmasında Osmanlı ahlakçılarının eserleri üzerinden dönemin ahlâkî ilkelerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Kaya, “Osmanlı ahlâkçıları eserlerinde, ahlâkî meseleleri tartışırken dini kuvvetli bir müeyyide olarak kullandıklarını”⁷⁹⁶ tespit etmiştir.

Cumhuriyet dönemine kadar yazılan ahlâk ders kitaplarında ahlakın temelinin din olduğu ve insanın Cenab-ı Hakka karşı vazifesinin olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Fakat Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında bireylerin kendisine, aileye, vatana, insanlara ve hayvanlara karşı vazifeleri devam ederken dinî vazifeler ders kitaplarından çıkarılmıştır. 1924 müfredatı din ve ahlâk arasındaki ilişkiyi açık etmekte tedbirli bir yaklaşım sunmuştur. 1926 öğretim programına göre yazılan ders kitaplarında din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bu öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında ahlâk ile din arasına mesafe koyularak millîlik duyguları ön plana çıkmıştır. Bunun yanında sosyal yaşamda da seküler bir yaşam tarzı öncelenmiştir. Ders kitaplarında Cumhuriyetin en büyük kazanımlarından birinin devlet ile din işlerinin arasına mesafe koyulduğu ve laik bir düzene geçiş yaşandığı dile getirilmiştir. 1926 ilk mektepler öğretim programıyla *Malûmât-ı Vataniye* olan dersin ismi *Yurt Bilgisi*’ne dönüşmesiyle buna göre hazırlanan ders kitaplarında ahlâk eğitiminin temelinden din çıkarılmıştır. İlkim Özdikmenli Çelikoğlu “Pozitivist Cumhuriyet’te Seküler Ahlakın Gelişimi ve Sınırları: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’si ve Üçüncü Cumhuriyet Fransası’nın Karşılaştırmalı İncelenmesi” adlı doktora çalışmasında “Cumhuriyetle birlikte ahlâk ile dinin birbiriyle ilişkili olmadığı yönünde yaklaşımlar daha açık biçimde ifade edilmeye başladığı”⁷⁹⁷ sonucuna varmıştır. 1930 müfredatı büyük çoğunlukta 1926 müfredatının aynısı olmasına karşın 1926 ders kitabı yazarlarının çoğu 1930 sonrası kendisine yer bulamamıştır. Bu dönem yurt bilgisi ders kitaplarında, Mustafa Kemal Paşa’nın destekleri ile Afet İnan ve Recep Peker’in yazdığı ders kitabı otoritesini korumuştur. Bu kitap kurucu ideolojinin ahlâk meselesine yaklaşımını ortaya koymakta önemli ipuçları sunmaktadır. Afet İnan’ın kitabında ahlakın temelini toplum olduğu vurgusu ahlakın temelindeki eksen kaymasını önemli

⁷⁹⁴ Doğan, a.g.e., s. 116.

⁷⁹⁵ Ağırakça, a.g.t., s. 477.

⁷⁹⁶ Kaya, a.g.t., s. 322.

⁷⁹⁷ Çelikoğlu, a.g.t., s. 276.

ölçüde gerçekleştiğini göstermektedir. 1936 sonrası yazılan Yurt Bilgisi ders kitaplarında da dinin artık birleştirici bir unsur olmaktan uzak olduğu vurgusu yapılarak din ile ahlakın hatta din ile toplumun ilişkisi tamamen koparılması amaçlanmıştır. Safiye Kesgin “Cumhuriyet dönemi örgün eğitim kurumlarında ahlâk eğitimi” adlı doktora çalışmasında Cumhuriyetin ilk yıllarında millî ahlâk anlayışı hakimken devam eden yıllarda din ile ahlakın arası açılarak “dinle temellendirilmiş bir ahlâk eğitime son verildiği”⁷⁹⁸ sonucuna varmıştır.

Osmanlı dönemi ahlâk kitapları ekonomik açıdan incelendiğinde “kanaatkarlık” kavramı bireysel ve toplumsal düzeyde temel bir ahlâkî erdem olarak öne çıkmaktadır. Bu eserlerde kanaatkârlık sadece ekonomik anlamda ölçülü ve tutumlu olmayı değil, aynı zamanda bireyin isteklerini ve arzularının sınırlandırılmasını içeren ahlâkî bir ideal olarak sunulmuştur. Bireylerin sahip oldukları ile yetinmesi ise sadece ahlâkî bir erdem olarak değil, toplumsal istikrarın ve düzenin muhafazası açısından da önemli bir ahlâkî davranış olarak görülmüştür. ”Şükür” bu dönemin diğer önemli ekonomik kavramlarından biridir. “Dünya malı” için fazla hırsın iyi olmadığı, verilen nimetler karşısında yaratıcıya şükredilmesi gerektiği sıklıkla vurgulanmıştır. Fakat Cumhuriyetle birlikte birey sahip olduğu nimetlerin çoğunun topluma borçlu olduğu vurgulanmıştır. 1930 sonrası özellikle 1936 müfredat sonrasında bu teşekkür borcu devlete karşı şeklinde bir dönüşüm yaşamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi ekonomik kayıplar dönemin ahlâk ders kitaplarına da yansımıştır ve bireyler ticaretle uğraşmaya yönlendirilmiştir. Çalışmaya ve üretmeye büyük önem verilmiştir. Bunlar da ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerle desteklenmiştir. Cumhuriyet’in ilk dönem ders kitaplarında da ticaret sürekli revaçta tutulmaya çalışılmıştır. Fakat bu sefer referans ayet-i kerime ve hadis-i şerifler değil, batı medeniyeti olmuştur. Ticaret medeniyetin ve ilerlemenin en önemli işaretlerinden kabul edilmiştir. Bunlar da edebi metinler ve şiirlerle desteklenmiştir. 1923’de İzmir’de toplanan İzmir İktisat Kongresi kararları 1924 sonrası ders kitaplarında sıklıkla işlenmiştir. Millî iktisat anlayışının yeni yetişen bireylere aktarılması dönemin en önemli ahlâkî ilkelerinden kabul edilmiştir. Burcu Sel, “Cumhuriyet Dönemi (1928-1948) Yurt Bilgisi Ders Kitapların Çocukluğun Politik Yapılanmasına İlişkin Bir Araştırma” çalışmasında Yurt Bilgisi ders kitapları üzerinden çocukluğun politik inşa sürecini incelemiştir. Sel, çocukluğun politik inşa sürecinde ekonominin önemli bir yere

⁷⁹⁸ Kesgin, *a.g.t.*, s. 214.

sahip olduğu sonucuna varmış ve rejim bireylerin bütün ekonomik alanına nüfûz etmeye çalıştığını belirtmiştir. “Rejimin eğitsel anlamda tamamlayıcı en güçlü unsuru olarak kabul gören yurt bilgisi ders kitapları çocuğun iktisadi inşasını modernite temelli gündelik alışkanlıklarından yasal ekonomik işleyişe kadar çok geniş bir yelpazede ele alınmıştır.”⁷⁹⁹

Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında sıklıkla tekrarlanan ekonomik ifadelerden biri de “çalışma”dır. Osmanlı dönemi ahlâk ders kitaplarında “çalışmak” bireyin geçimi için önemli iken, II. Meşrutiyet ders kitaplarında toplumsal kalkınma açısından önemi vurgulanmıştır. Cumhuriyet’e gelince çalışma önemini daha da arttırmıştır. Fakat Cumhuriyet dönemi çalışmanın amacı, üretken bir yurttaş olma ve çok vergi vermek içindir. Bunun için bireyler sıklıkla şirketleşmeye ve kooperatiflere teşvik edilmiştir. Vergi vermek de dönemin en önemli ahlâkî ilkelerinden biri olarak gösterilmiştir. 1930’ların yükselen ekonomik değerlerinden olan üretim, ağır sanayi, tasarruf ve millileşme dönemin ders kitaplarında sıklıkla işlenmiştir. Afet İnan ve Recep Peker tarafından hazırlanan ders kitaplarında devletçilik üzerinde daha da fazla durulmuştur. Bu durum 1936 müfredatına göre hazırlanan ders kitaplarında da devamlılığını ve kararlılığını sürdürmüştür. Bununla birlikte Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında sıklıkla demiryolları, fabrikaları, devlet binalarını, bankaları ve üretimi gösteren resimlere yer verilmiştir. Bundaki amaç devlet eliyle yapılan kurumları bireylere tanıtmak ve verilen vergilerin nerelerde harcandığını somut olarak yeni yetişen bireylere göstermektir. Böylelikle vergileri görünür kılarak bireylerdeki vergi düşüncesinin gelişimine katkı sağlanmak arzulanmıştır. Bunun yanında Cumhuriyet dönemi demiryolları, fabrikalar, devlet kurumlarının büyük resimlerinin yer alması, bireylerde Cumhuriyet’e karşı maddî ve manevî bir hayranlık düşüncesi oluşturmaktır. Burcu Sel, bu görsellerin çocukların yeni rejime karşı hem politik hem de ekonomik açıdan uyumun sağlanması için aktarıldığını belirtmiştir. “Yeni rejime dayalı politik entegrasyonun sağlanabilmesi amacıyla politik kurumlar kapsamlı ve detaylı bir şekilde tanıtılırken devlet tarafından çocuğun yapılanması politik olmanın yanı sıra sosyoekonomik bir proje olarak kabul görmüş ve bu politik yapılar sosyo-ekonomik boyutuyla da aktarılmıştır.”⁸⁰⁰

⁷⁹⁹ Burcu Sel, *Cumhuriyet Dönemi (1928-1948) Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocukluğun Politik Yapılanmasına İlişkin Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı, Ankara 2016, s. 139.

⁸⁰⁰ Sel, *a.g.t.*, s. 139.

Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında “ticaret yapmak”, “çalışmak”, “tasarruf”, “say”, “vergi” kavramları ön plana çıkmış ve niçin çalışmalıyız ve niçin tasarruf etmeliyiz? sorularına ailemize, vatana millete faideli olmak ve bolca vergi vermek ve terakki edebilmek için çalışmalıyız ve tasarruf etmeliyiz cevapları bulunmuştur. Cumhuriyet dönemi ekonomik faaliyetlerde en önemli husus devletin mevcut ekonomik şartları ile bağlantılı olarak bireylerin vergilerini vererek devlet makinesinin işlerlik görmesidir. Bireysel ticari başarılar yerine devlet organını ön plana çıkarak demiryolları, fabrikalar, bankalar ve deniz yolları gibi birçok alandaki ekonomik atılımları devlet kanalıyla icra edilmesi arzu edilmiştir. Meşrutiyet dönemiyle memur zihniyetinden ticarî faaliyetlere doğru zihniyetteki eksen kayması ve bireylerin zenginleşmesi ile sonuçlanması arzu edilirken Cumhuriyetle birlikte devlet organı ön plana çekilmiş ve ticari faaliyetler daha çok vergi verebilmek ve devletin daha farklı alanlara yatırım yapabilmesine imkân sağlaması amaçlanmıştır. Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında vergilere, devletin yatırım aracı olarak bakılmıştır. Seval Yinilmez Akagündüz 2016’da “Türkiye’de Ahlâk Eğitimi Üzerine Bir İnceleme” adlı doktora çalışmasında ahlâk, yurt bilgisi ve din kültürü ve ahlâk bilgisi ders kitaplarındaki ahlâk eğitimini incelemiştir. Akagündüz, çalışmasında “neredeyse örnekleme alınan tüm yurt bilgisi ve yurttaşlık bilgisi ders kitaplarında vergi vermekle ahlaklı olmak eşdeğer tutulurken, vergi kaçırmakla da ahlaksız olmak eş değer tutulduğu”⁸⁰¹ sonucuna varmıştır. Cumhuriyet döneminde yıllar içinde ahlâk eğitiminden ekonomik beklentiler artmıştır.

Osmanlı dönemi ahlâk eğitimi bireyin ekonomik açıdan kanaatkâr olmasını, bireylerin verilen nimetler karşısında yaraticısına karşı şükretmesini amaçlarken ulus-devlet sürecinde ahlâk eğitiminin ekonomik amaçları arasında üretkenlik, çalışkanlık, ekonomik kalkınma ve devletçilik politikaları ön plana çıkmıştır. Bunların neticesinde devlete vergisini veren devletin iktisadî kurallarına bağlı yurttaş yetiştirilmesi amaçlanmıştır. 1930 sonrası ders kitaplarında ve süreli yayınlarında devletin ekonomik alana müdahalesi ve buna hizmet etmek bireyin ahlâkî üstünlüklerinden kabul edilmiştir.

Osmanlı dönemi ahlâk eğitimi pedagojik amaçları açısından incelendiğinde ahlâk eğitiminin kaynağı kitap ve sünnete dayandırılarak bireylerde iyi huyların geliştirilmesi amaçlanmıştır. Ahlâk eğitiminin en önemli amaçlarından biri de,

⁸⁰¹ Akagündüz, *a.g.t.*, s. 168.

bireylerin “ahlâk-ı hamîdelerini”⁸⁰² arttırmak ve “ahlâk zemîmelerini”⁸⁰³ ortadan kaldırılmasıdır. Bireylere “yalan söyleme”, “gıybet”, “ikiyüzlülük”, “hırsızlık” vb. hususların akıl ve din bakımından kötü huylar olduğunu, “nezafet”,⁸⁰⁴ “sadakat”, “şefkat”, “edep ve hürmet” vb. huyların ise akıl ve din bakımından iyi huylar olduğu verilmiştir. Cumhuriyet dönemine gelindiğine, 1924 öğretim programında, ahlâk eğitimi çerçevesinde bireylere lazım olan ahlâk esaslarını telkin etmek için millî kahramanların hayat hikâyelerine dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte, bireylerin hak ve vazifelerinin şuurlunda olması gerektiği belirtilmiştir. Ahlâk eğitimi çerçevesinde iradesini terbiye etmek, ruhu terbiye gibi ahlakın dinî açıdan terbiye edilmesi bu dönem ders kitaplarından hâlâ mevcudiyetini devam ettirmiştir. Aynı şekilde II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e bireylere vatan sevgisinin kazandırılmasının amaçlanması, savaş yıllarının getirdiği ahlâkî kazanımlardandır. 1926’da dersin ismi Yurt Bilgisine dönüşmesi ile ahlakın pedagojik açıdan önemli bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. 1926 öğretim programı bireylere ahlâkî esasların telkin edilmesini pedagojik açıdan yeterli bulmamış ve ahlâk kaidelerinin öğretilmesini yetersiz olarak görmüştür. Bunun yerine bireylerde Cumhuriyet esaslarının ahlâkî bir huya ve iradeye dönüşmesi amaçlanmıştır. Mehmed Emin 1926’da kaleme aldığı Malûmât-ı Vataniye ders kitabında “nezafet”, “sadakat”, “şefkat”, “edep ve hürmet” vb. konuların yerini vatanî bilgiler ve siyasi vazifeler almıştır. Bunların yanında sağlıklı yaşam, temizliğe dikkat edilmemesi ve içki gibi zararlı davranışlar Cumhuriyet öncesi ders kitaplarında bireylerin sağlığı açısından zararlı olduğu ve ahlâkî kötülükler arasında kabul edilirken 1926 sonrası ders kitaplarında sağlık ve temizlik eğitimi, medenî bir yurttaş olmanın unsurları arasında gösterilmiştir. Bu öğretim programı bireylerin hak ve vazifeleri üzerinde daha fazla durmuştur. Bireylerin medenî toplumlarda ihtiyaçlarının ve dolaylı olarak vazifelerinin de artacağı belirtilmiştir. 1930 yurt bilgisi öğretim programı 1926 programının aynısıdır. Fakat bu öğretim programına göre hazırlanan ders kitapları ve yazarları farklılaştığı gibi pedagojik söylemleri açısından da farklılaşmıştır. 1926 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında akılcı, laik ve sorumluluk sahibi bireylerin yetiştirilmesi ön plandayken 1930 öğretim programı sonrası hazırlanan ders kitaplarında ideolojik düşünceler ön plana çıkmış ve devlete sadık yurttaşlar yetiştirilmesi ön plana çıkmıştır. İki dönemin öğretim programları aynı olmasına karşılıklı ders kitaplarındaki pedagojik yaklaşımın farklılaşması yapılan inkılapların ders

⁸⁰² Güzel ahlak.

⁸⁰³ Kötü ahlak.

⁸⁰⁴ Temizlik.

kitaplarına yansması olarak görülebilmektedir. 1936 öğretim programında ahlâk pedagojik açıdan dönüşüm yaşamıştır. 1926'da amaç, ahlâki kaidelerin içselleştirilmesiyle 1936'da ahlâk kurallarının toplum içinden çıkarılması amaçlanmıştır. Çocukların “iyi” olmaları ve “iyi hareketlerin” ne olduğunu kendilerinin ayırt edebilmeleri amaçlanmıştır. Türklük düşüncesi ile birlikte medenî bir birey olma arzusu da ahlâkın pedagojik amaçlarından olarak kabul edilmiştir. Sel (2016), Yurt Bilgisi ders kitaplarının çocukların politik yapılanması üzerine yaptığı çalışmada, yurt bilgisi ders kitaplarında yeni rejimin meşruiyetinin sağlanmasına yönelik ele alınan kategoriler incelendiğinde pedagojik açıdan yoğun bir şekilde millileştirme sürecinin yaşandığı gözlemlenmiştir.⁸⁰⁵ Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları pedagojik açıdan incelendiğinde, ders kitaplarında modern ve ideal yurttaş tipi hedeflenirken, çocukların gelişimsel ihtiyaçları ve pedagojik hassasiyetleri, dönemin otoriter ve yönlendirici söylemleri arasında baskılanmıştır.

1926 yılından itibaren bilimsellik ilkesi ders kitabında yer almaya başladığı görülmüştür. 1936 müfredatına gelindiğinde ilkokullarda ulusal eğitimde takip edilmesi gereken hedeflerin başında bilimsizlikle mücadele yer almıştır. “Eğitim siyasamızda temel taşı bilimsizliği gidermektir. Kültür işinde, her gün daha çok çocuk ve yurttaş okuyup yetiştirecek bir program güdülecektir.”⁸⁰⁶ 1940'lara gelindiğinde, bilimsellik ilkesi üzerinden batı medeniyeti daha yakından tanınması arzu edilmiştir. Bu durum ders kitaplarının içinde bilgi toplumu ve modernleşme doğrultusunda bir genişleme olduğunu göstermektedir. Akagündüz, 1940 sonrasında yazılan Yurt bilgisi ders kitapları yalnızca eğitimin amacı ve önemine yer vermekle yetinmediğini Batı uygarlıklarında yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmelere yer verdiğini belirtmiştir.⁸⁰⁷ 1948'de dersin ismi Yurt bilgisinden Yurttaşlık bilgisine dönüşmesi ile bu süreç daha da hızlanmıştır. Yurttaşlık bilgisi ders kitaplarında bilime yapılan vurgu, yurt bilgisi ders kitaplarında yazılanlara kıyasla daha belirgindir.⁸⁰⁸

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin temelde bir referans değişikliği yaşadığını söylemek mümkündür. Dinî referanslı bir ahlâk eğitiminden bilim referanslı seküler yaşamı önceleyen ahlâk anlayışına doğru geçiş yaşanmıştır. Cumhuriyet dönemi ahlâk kelimesi ile tarif edilen Arapçadan gelen hulk kelimesinden türeyen seciye, huy

⁸⁰⁵ Sel, *a.g.t.*, s. 139.

⁸⁰⁶ *İlkokul Programı*, 1936, s. 6.

⁸⁰⁷ Akagündüz, *a.g.e.*, s. 97.

⁸⁰⁸ Akagündüz, *a.g.e.*, s. 98.

manaları değil, Fransızca temelli morale kelimesindeki bir grup insan tarafından kabul edilen kaideler tarifine daha uygundur. Bu tasvirden de yola çıkılarak Cumhuriyet dönemi bireyin şahsiyeti, karakteri ve seciyesinden daha öncelikli bireyin toplumun kuralları ve ilkelerine ne nispette uygun davrandığıdır. Cumhuriyet dönemi süreli yayınları ve ders kitapları incelendiği zaman ahlâk teolojik zemininden çıkartılarak sosyolojik ve felsefi bir çizgide tartışılmıştır. Bu sürece Durkheim'ın görüşleri önemli bir ışık tutmuştur. Durkheim'a göre insan, toplumsal yapının bir ürünüdür. Dil, bilim, toplumsal düzen ve insanî kültür, kolektif yaşamın bir sonucu olarak ortaya çıkar. Ahlâk ise, bireyin topluma uyum sağlamasıyla anlam kazanır. Bu anlamda, bireyin ahlâkî görevi, toplumsal yapıya intibak etmek ve onun sürekliliğine hizmet etmektir. Ahlâk, bireysel değil, toplumsal temellidir. Bu anlayışta bireyin rolü pasiftir; çünkü toplum ya da kolektif vicdan, bireyden yalnızca itaat ve uyum bekler.⁸⁰⁹ Cumhuriyet dönemi ders kitabı aracılığıyla bireylerden öncelikle toplum hayatının değişen ahlâk kurallarına uymalarını, vergi ve askerlik vazifelerini yerine getirmeyi beklemiştir. Ahlâk eğitiminin, ahlâkî ilkelerin ezberletilmesi olarak algılanması, ahlâk eğitimin siyasallaşması, bireylerin ahlâkî gelişimleri yerine yurttaşlık bilincinin öncelenmesi, bireyin çıkarları yerine toplumun ve devletin faydasının ön plana alınması süreç içinde ahlâk eğitiminin de bir sorun haline dönüşmesine yol açmıştır. Hamide Kılıç “Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocuk Kimliğinin Temsili (1923-1950)” adlı doktora çalışmasında Cumhuriyet dönemi Yurt Bilgisi ders kitaplarının “çocuğun bireysel yönünden çok toplumsal yönüne vurgu yapıldığı”⁸¹⁰ sonucuna ulaşmıştır. 1943'e gelindiğinde ahlâk eğitimi eğitimin üç krizinden birini oluşturmuştur. Yine Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları pedagojik açıdan incelendiğinde 1926 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında öğrenci merkezli bir eğitim denenmesine karşılık 1930 sonrası ders kitaplarının amacı, ideolojik kaygılar ve merkeziyetçilik düşüncesi ekseninde cumhuriyete bağlı sadık yurttaşlar yetiştirmeye dönüşmüştür. Akagündüz, çalışmasında 1920 yıllarının ahlaklı insanla amaçlanan inançlı, dindar, vicdanlı bireyler olduğu, 1930'lara gelindiğinde ise yurt bilgisi dersinin amacı toplumsal kuralları uygulayan, iyi bireyler yetiştirilmesi olduğu sonucuna varmıştır.⁸¹¹ Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi derslerinin süreç içerisinde ideolojik yönlerinin pedagojik yöne göre daha kuvvetli olduğu sonucuna varılmıştır.

⁸⁰⁹ M. Baha Arıkan, *Ahlak Dersleri*, Bozkurt Kitap ve Basımevi, İstanbul 1946, s. 20.

⁸¹⁰ Kılıç, *a.g.t.*, s. 258.

⁸¹¹ Akagündüz, *a.g.t.*, s. 170.

Ahlâkî buhran, II. Meşrutiyetle birlikte birçok bozulmanın temel sebebi sayılmış, süreli yayınlarda, ders kitaplarında ve diğer eserlerde buna yönelik farklı çözüm önerileri getirilmiştir. Bunlardan biri de Fransa üçüncü Cumhuriyetin ahlâk ile dini birbirinden ayırarak dinî mektebin dışına aile ve kiliseye bırakırken ahlâk eğitimi eğitim kurumlarının merkezine yerleştirmesidir. Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi de bu düşüncenin takipçisi olmuştur. Fakat değişen müfredat ve ders kitaplarına karşın ahlâk eğitimi sorununa çözüm bulunamamıştır. Peyami Safa 1938’de *Cumhuriyet* gazetesinde kaleme aldığı “din ahlakından dünya ahlakına” başlıklı yazısında dini ahlâk eğitiminin içinden ayrıldığını fakat eğitim kurumlarındaki ahlâk terbiyesinin yetersizliğine dikkat çekmiştir. “Biz bu işin birinci safhasını ayırdık; fakat onun boş kalan yerini kuvvetli bir ahlâk tedris ve telkini ile doldurmayı unuttuk.”⁸¹² Bu tespit 1938’de yapılmıştır. Durkheim’in *Ahlâk Terbiyesi* kitabı 1927’de Türkçe’ye çevrilmiştir. Mehmet Emin Erişirgil 1928’de *Hayat* dergisinin “İki Kitap Bir Netice” adlı makalesinde bu kitabın tanıtımını yapmış ve ahlakın laikleşme sorununa dikkat çekmiştir. Erişirgil’in asıl dikkat çektiği husus, Durkheim’in Fransa’da ahlâk eğitiminin laikleşmesinden sonra meydana gelebilecek tehlikelerin benzerlerinin Türkiye için de geçerli olabileceğidir. Durkheim ahlakla din yıllardır birbirinin mütemmimi olduğunu ahlaktan din ayrılmakla ahlakın laikleşmeyeceğini iddia etmiştir. Eğer ahlakın laikleşmesi sadece ahlaktan dinin ayrılıp dinin yerine başka bir şey ikame edilemezse yani böyle basit ele alınırsa Fransa için birtakım sorunların meydana geleceğine dikkat çekmiştir. Erişirgil, Durkheim’in dikkat çektiği bu hususların Türk toplumu için de geçerli olduğuna dikkat çekmiş ve bir îkaz da bulunmuştur. “Durkheim’in bahsettiği noktalar bizim için tamamen varittir. Hatta bunlar bütün alametleriyle göze çarpmaktadır.”⁸¹³ Türkiye Cumhuriyeti Fransa üçüncü Cumhuriyetin gelişiminden etkilenmiştir. Fransa’nın ahlâk terbiyesinde din ile ahlakın birbirinden ayrılması ve ahlakın toplumsal kurallar yararına yeniden düzenlenmesi ve dinin yerine koyulabilecek kuralları topluma dayanarak belirlemesi ahlakın toplumsal düzeni tesis etmesi ahlâkî gelişimde önemli bir yere sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti’nin 20. yüzyılda en fazla zorlandığı durumlardan biri de kurum ve düşüncelerde modernleşme hareketlerindeki yanlış uygulamalardır. Cumhuriyetle birlikte ahlakın laik olması gerektiği ders kitaplarına hızlı bir şekilde girmiş ve daha din dersleri mekteplerden kaldırılmadan önce ahlâk kitaplarında din ve ahlâk birbirinden ayrılmış ve din ahlakın sınırlarından

⁸¹² Peyami Safa, “Din Ahlakından Dünya Ahlakına”, *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1938, s. 3.

⁸¹³ Mehmet Emin, “İki Kitap Bir Netice”, *Hayat*, Kânun-ı evvel 1928, s. 5.

ıkarılmıştır. Bununla birlikte millî ve batılı bir yaşam tarzı hızlı bir şekilde ders kitaplarına dâhil edilmiştir. Yaşam tarzları, giyim kuşam, eğlence, moda gibi unsurlar medeniyet ilkesi kabul edilerek dinin boşalttığı yeri doldurmakla uğraşmadan birtakım fiziki durumlar taklitle gidilmiştir. Diğer taraftan Durkheim'ın laik ahlakın gelişiminde önemli bir alan olarak dikkat çektiği toplumsal düzen yerine savaş, ekonomik zorlukların getirdiği güçlüklerden dolayı ahlâkî temellerin merkezini devlet yapısı oluşturmuştur. Ahlakın temelinde her ne kadar toplum olduğu ders kitaplarında sıklıkla tekrar edilse de, dönemin şartları devleti ve hükümeti bireyin ve toplumun önüne çekmiştir. Cumhuriyet döneminde devlet e hükümetin ideal olarak benimsediği insan tipi; askerî disipline sahip, yüksek vergi bilinci taşıyan, devlet ve Cumhuriyet ideallerine bağlı bir yurttaş tipidir. Bu dönemde, ahlâk eğitimi dinî temellerden ayrılarak, seküler bir yaşam çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir. Ahlakın dinden ayrılması ile oluşan manevî boşluk vatana, devlete ve hükûmete bağlayan ilkeler çerçevesinde doldurulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet dönemi oluşan ahlâkî sorunlara öğretim programları ve ders kitapları aracılığıyla laik ve pozitivist bir çizgide çözüm pratikleri geliştirilse de, 1943 Eğitim Şurası'nın üç maddesinden biri yine ahlâk eğitime yer ayrılması, Cumhuriyet dönemi ahlâkî sorunların çözüm denemelerinin ahlâk sorununun çözümünde yetersiz kaldığını göstermektedir.

Erken Cumhuriyet döneminin kültürel dönüşümü siyasi dönüşüm kadar etkilidir. 1924 müfredatı ile birlikte bireyin sosyal yaşayışı hem millîlik unsurları barındırması ile birlikte batının yaşam şekillerinden örnek sunması arzu edilmiştir. Dönemin ders kitaplarında bu durum sıklıkla işlenmiş ve batının adab-ı muaşeretinin bilinmesinin zorunluluğuna dikkat çekilmiştir. Bu ilişkinin de her geçen gün artması gerektiği belirtilmekle batının adab-ı muaşeretlerini bilmenin de yeterli olmayacağı belli bir süzgeçten geçirerek bu adab-ı muaşeretleri kendimize mâl etmenin yollarını aranması gerektiği tekrarlanan olgulardandır. Bu durum erken Cumhuriyet ders kitaplarından itibaren batı ile kültürel ilişkilerin ileri seviyede olması arzu edildiği ders kitapları aracılığı ile bireylere aktarılmıştır. Ahlakın temelinde bir eksen kayması yaşandığı gibi kültürün temelinde de benzer bir kayma yaşanmıştır. Cumhuriyet öncesi ders kitaplarda batının balo tarzı eğlence hayatının İslam ahlakı açısından uygun görülmezken Cumhuriyet'in ilanından sonra aynı yazara ait ders kitaplarında bunun millî ahlakımız açısından uygun görülmemesi kültürel hareketlerde de eksen kayması olduğunu göstermektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren millî kültür ile batı kültürü

birleştirilmesi arzu edilmiştir. Bu anlamda Cumhuriyet'in kültürel anlayış II. Meşrutiyet düşüncesinden de farklılaşmıştır. 1926 öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında medenilik kavramı daha fazla önem kazanmıştır. Batı toplumunun adab-ı muaşeret kuralları medenîleşme seviyesi olarak gösterilmesi Batı medeniyetinin Türk toplumundaki kültürel konumunu tayin etmede önemli bir veri sunmaktadır. Dönemin ders kitapların giyim kuşamdan, yeme içme adabına, eğlence adabından modaya birçok alanda bireylere örnekler sunmuştur. Bu örnekler ise kurucu ideolojinin kültürel uygulamaları olmuştur. 1925 sonrası ders kitaplarındaki şapkanın ve diğer kılık kıyafetin sürekli gündeme gelmesi bunun somut örneklerindendir. Bireylerin evdeki kılık kıyafetleri ile sokakta, sinemada, tiyatrodan ve toplumda görünmesi Türk toplumunun medenî görüntüsüne zarar verdiğinin belirtilmesi kültürel değişimin bütüncül olduğunu ve toplumun her alanına yayılmak istenildiğini göstermektedir. Akagündüz, yeni toplum temasının toplumsal kurallar kategorisinde Cumhuriyet dönemi toplumsal kuralların bir tür modernleşme aracı olarak görüldüğünü ve sokak, otobüs, tren, sinema, tiyatro ve kalabalık mekanlarda nasıl hareket edilmesi gerektiği ders kitaplarında ifade edildiğini belirtmiştir.⁸¹⁴ 1930 sonrası kadının toplum içindeki siyasi ve kültürel konumunun artması ders kitaplarına yansımış ve kadınlar da kültürel değişimin en önemli aktörleri arasında gösterilmiştir. 1936 sonrası ders kitaplarında II. Dünya savaşının etkileri görülmeye başlanmış ve millî birlik beraberlik düşüncesi, toplum düzeninin korunması hususlarına ağırlık verilmiştir. Bu dönemin bir diğer özelliği Cumhuriyetle birlikte kurucu ideolojinin gölgesinde şekillenen medeniyetleşme hareketlerine köylülerin de dahil edilmesi arzu edilmiştir. Bu amaçla ders kitaplarında köy hayatına ağırlık verilmiş, köylülerin yaşam şekillerine düzen verilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi dersleri, kültürel ve zihinsel dönüşümün en etkili bileşenleri olduğunu ortaya koymuştur. Ders kitapları, Cumhuriyet dönemi toplumun değişim ve dönüşümü için medenileşme politikaları üretirken, ahlakın yozlaşmasından kaynaklanan intihar, alkol, aşırı moda tutkunluğu ve israfa karşı da çözüm üretmesi beklenilmiştir. Bunların yanında toplumun dengelerini değiştiren savaş, ekonomik sıkıntı ve büyük salgın hastalıklar gibi sorunlar da dönemin ders kitapları aracılığı ile çözüm bekleyen toplumsal sorunlardandır.

Cumhuriyet öncesi toplumsal ve kültürel hareketlerin merkezi dinî ahlâk olarak kabul edilirken, 1924 sonrası millî ahlâk önemli bir ölçü haline gelmiştir. 1926 müfredat

⁸¹⁴ Akagündüz, *a.g.t.*, s. 168.

değişikliği ile medenilik, seküler yaşam önemli bir kültürel hedef haline gelmiştir. 1930 sonrasında ise kurucu kadroların siyasi söylemleri aynı zamanda kültürel bir politikaya dönüşmüştür. Kültürel hareketler yapılan siyasi inkılapların toplumdaki somut örneklerini sunmakla, siyasi ve toplumsal inkılapların birleştirilmeye çalışılması bu dönemin en önemli çabalarından olmuştur. Cumhuriyet dönemi birey yerine toplumun menfaatleri ön planda tutulmuştur. Birey yerine toplumun öncelenmesi, bireyin topluma karşı sorumluluklarının sürekli tekrar edilmesi, solidarist ve toplumsal ahlâk düzeninin ders kitapları aracılığıyla toplumun her kesimine indirgenmeye çalışılması Durkheim'in Ziya Gökalp üzerinden Türk kültür düşüncesine nüfûzunu göstermektedir. Coşğun (2015), Atatürk dönemi yurt bilgisi ders kitaplarını eğitim felsefesi ve sosyolojisi açısından incelediği çalışmada, bu dönem ders kitapların toplumsal tasavvurunda pragmatist/Dewey'ci değil işlevselci/Durkheim'ci pedagojiden etkilendiği sonucuna varmıştır.⁸¹⁵ Bu çalışmanın bulgularında da görülmektedir ki Cumhuriyet'in ilk yıllarında Durkheim'ci bir ahlâk eğitiminden etkilenilmiştir. Bu etki Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki öğretim programı ve ders kitaplarında etkisini göstermiştir. Fakat 1926 sonrası ders kitapları ve öğretim programlarında dönemin sosyo-ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişmeleri devleti ve hükümeti ön plana çıkarmıştır. Bu anlamda, Durkheim'in topluma atfettiği değer, kurucu kadrolar tarafından devlet ve hükümete atfedilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet kadroları Durkheim'in ahlâk anlayışından yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Bu kadrolar, teoride Durkheim'in düşünelerine yakın durmakla birlikte pratikte ahlâk eğitimini Cumhuriyet'in ideolojileri ile birlikte yeniden yorumlamışlardır.

Cumhuriyet dönemi üç dönem arasından (Mutlakiyet, Meşrutiyet, Cumhuriyet) tercihini Cumhuriyet yönetiminden yana yapmaktadır. Mutlakiyet döneminde padişaha mutlak itaatın, meşrutiyet döneminde istişareye kaydırılan hükümet anlayışı Cumhuriyetle birlikte bireylerin vazife ve sorumluluklarına, kanunlara karşı itaatı arzu edilmiştir. Siyasal konular ahlâk ders kitaplarının temel konularından biridir. Cumhuriyetle birlikte siyaset ve ahlâk birbirine daha fazla yaklaşmıştır. Özellikle 1926'da ahlâk dersinin ismi yurt bilgisine dönüşmesi ile ahlâkın siyasallaşması hız kazanmıştır. Ders kitaplarında dikkat çeken bir husus da şudur. Ders ismi farketmeksizin ders kitabının "Cumhuriyet Çocuklarına" şeklinde başlaması yeni yönetim şeklinin siyasal kararlılığını göstermekte önemli bir göstergedir. Ders

⁸¹⁵ Coşğun, *a.g.t.*, s. 155.

kitaplarının birçoğunda geçmiş dönemler ve Cumhuriyet arasında kıyaslama yapılmış ve Cumhuriyetin keyfîlik anlayışına son verdiğini, bireyleri en özgür, akılcı, eğitilmiş bir şekilde yetiştirebileceği sürekli vurgulardandır. Dört ve beşincisi sınıf ahlâk ve yurt bilgisi ders kitapları karşılıklı incelendiğinde beşinci sınıf kitapların siyasi yönünün daha ağır bastığı görülmektedir. Cumhuriyet dönemi ahlâk kitaplarında siyasi yön ahlakın önüne geçmiştir. Siyaset ahlakın penceresinden değil, ahlâkî meselelere siyasetin gözünden bakılması tercih edilmiştir. Bu değişim ve dönüşüm ahlakın siyasallaşması adına önemli bir dönüşümdür. Ders kitaplarındaki siyasî ağırlık bu durumun göstergelerindendir. Böylelikle yetişkin seviyesindeki siyasal konuların ilkökul seviyesine inmesi ile birlikte siyasallaşan sadece ders kitapları değil, yeni yetişen bireyler de siyasal bir kişilik olarak yetişmiştir. Bireyleri bu siyasal konulara dahil etmek için Kurtuluş savaşının hatıralarından sıklıkla istifade edilmiştir. Bu dönem ahlâkî iyi ve kötü davranışların yerini siyasi hak ve sorumluklar almıştır. Bireylerin ahlaken iyi davranışlar sergilemekle değil, siyasi, ekonomik askeri, hukukî ve toplumsal vazifelerini yapmakla ahlaken yüceltikleri vurgulanmıştır. İsmet Parlak, “Türkiye’de ideoloji-eğitim ilişkisi: Erken Cumhuriyet dönemi tarih ve yurt bilgisi ders kitapları üzerine bir inceleme” adlı doktora çalışmasında erken Cumhuriyet ders kitaplarında cumhuriyetçi yurttaşlığın inşa çalışmalarının ağırlık bastığı sonucuna varmıştır. Parlak, bu yurttaşlığın temelini ise haklardan çok vazife temelinde şekillendiği, bireyin ancak bu vazifelerini yerine getirmekle yurttaşlaşabileceğini belirtmiştir.⁸¹⁶ Akagündüz, Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitimi üzerine yaptığı doktora çalışmasında “yeni devlet” teması altında Yurt bilgisi ders kitaplarında iyi yurttaş olmanın şartının devlete karşı vazifelerin yerine getirmek olduğunu belirtmiştir.⁸¹⁷

Siyasi yönetimin değişmesi ders kitaplarındaki siyasi söylem değişikliğini de gerekli kılmıştır. Aynı yazarların iki dönem arasındaki aynı ders kitabındaki iki farklı söylemi ders kitaplarının ve yazarlarının dönemin siyasi ideolojilerinden ne derece etkilendiğini göstermektedir. Bunun en bariz örneklerinden birini Ali Seydi sunmaktadır. Ali Seydi 1920’de *Musâhabât-ı Ahlâkiye* kitabında siyasi olarak Osmanlı Devletine yönelik olumlu ifadeleri, 1930’da *Yurt Bilgisi* kitabında Osmanlı Devlet yönetimine karşı hakaret ifadelerine dönüşmesi değişen siyasi atmosferin ders kitaplarına somut yansımalarıdır. 1930 sonrası Afet İnan ve Recep Peker’in yazdığı ders kitapları ise siyasi kurumların tanıtılması açısından detaylı bilgiler sunmuştur.

⁸¹⁶ Parlak, *a.g.t.*, s. 397.

⁸¹⁷ Akagündüz, *a.g.t.*, s. 168.

Erken Cumhuriyet (1923-1946) öğretim programları (1924, 1926, 1930, 1936) arasında ise en uzun süreli programın 1936 öğretim programı olduğu görülmektedir. 1948'e kadar devam etmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin cumhuriyetçi bir nesil yetiştirme idealinin en fazla işlendiği öğretim programı 1936'da hazırlanan programdır. Bu anlamda erken Cumhuriyet döneminde 1936 öğretim programı ile Cumhuriyet Halk Partisi bir anlamda bütünleşmiş ve programa son halini vermiş diyebiliriz. Altıok ders kitaplarında detaylı olarak işlenmiştir. 1939 sonrası ders kitaplarında İnönü'nün daha fazla görünür olması da siyasi lider değişikliğinin ders kitaplarına yansımaları olarak görülmektedir. Cumhuriyet dönemi ders kitaplarının temel özelliği Cumhuriyetin hangi şartlarda kurulduğu ve muhafazası için bireye düşen görevlerin anlatılmasıdır. Her şartta öncelik Cumhuriyetin korunması gerektiği vurgusu yapılmıştır. Akagündüz, 1930 sonrası Yurt bilgisi ders kitapları aracılığıyla, çocukların Cumhuriyet ideallerine bağlı, demokratik değerleri içselleştirmiş ve gerektiğinde vatani uğruna canını bile feda edebilecek bireylere dönüşmesinin arzulandığını belirtmiştir.⁸¹⁸ Bununla beraber Türklük düşüncesi 1930'lu yıllardan itibaren sürekli artış göstermiştir. 1940'larda ise milliyetçi vurgular ders kitaplarında kendisini daha da göstermiştir. Ders kitaplarında Türklük ve milliyetçi düşünceleri daha etkili aktarabilmek için hikaye, şiir, ve özlü sözlerle sıklıkla başvurulmuştur.

Ahlâk ve Yurt bilgisi dersleri, bireylerin ahlâkî, kültürel, ekonomik, dinî, siyasi vb. değerlerinin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Bu dersler aracılığıyla toplumun özüne ve ruhuna inilerek değerlerin uzun yıllar ve geniş bir çevrede karşılık bulması amaçlanır. Fakat zamanla bu değerlerin siyasi, ekonomik, dinî, toplumsal ve pedagojik vb. faktörlerden dolayı bağlamından kopması ahlâk meselesini daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Mehmet Melik Kaya, "II. Meşrutiyetten Cumhuriyete (1908-1961) Vatandaşlık Dersi Öğretim Programlarının Değişimi ve Ders Kitaplarına Yansımaları" adlı çalışmasında ders kitaplarının içerikleri yayımlandıkları dönemlerin siyasi, sosyal ve ekonomik bazı karakteristik özelliklerine bağlı olarak değişim gösterdiği⁸¹⁹ni tespit etmiştir. Erken Cumhuriyet, harf inkılabından, medeni kanuna, yönetim şekline, kültürel politikalara yönelik birçok alanda değişim ve dönüşümü yaşamıştır. Cumhuriyetle birlikte dini temelli yaşam biçiminden seküler laik bir düzeni merkeze alan ahlâk anlayışına dönüş yaşanmıştır. Fakat bununla birlikte Tanzimattan Cumhuriyete uzanan devamlılık ve süreklilik damarının olduğu da söylemek gerekir. Bu

⁸¹⁸ Akagündüz, *a.g.t.*, s. 94.

⁸¹⁹ Kaya, *a.g.t.*, s. 163.

hat Cumhuriyet değerlerine bağlı ve onun değerlerini önceleyen batıcı ve Türkçü düşünce akımının temsil ettiği çizgilerdir. Cumhuriyetçi seçkinler bu iki düşünce sistemi içinde bile seçerek hareket etmişlerdir. Bu anlamda Cumhuriyet için ne bir tam devamlılık veya tam bir kopuş demek mümkün olmamaktadır. Cumhuriyet dönemi için önemli olan değişim ve dönüşümler veya devamlılık Cumhuriyet'in hedeflerine ulaşabilecek değerlerdir.

Tanzimattan Cumhuriyet'e kadar ahlâk ders kitapları daha ziyade musahabe (sohbetler-nasihatler) niteliğinde yazılmışken Cumhuriyetten sonra yurt bilgisine dönüşen ders kitapları daha ziyade ideolojik dönüşümlerin etkisinde kalarak bilgi içeren tarihsel bağlam içerisinde devlet, millet ve hükümet sistemini bireye tanıtan resmi söylemin ilk mektepler seviyesine indirilmiş metinlerine dönüşmüştür. Cumhuriyet öncesi ahlâk kitapları bireylerdeki ahlâkî kötülükleri temizlemeye yönelik bir tutum varken, Cumhuriyetle birlikte bu ahlâkî erdemsizlikler yerini ülkenin ahlâkî erdemsizlikleri ki bunlar da saltanat, hilafet, meşrutiyet düşüncelerinin nasıl temizlendiği ve Cumhuriyetin getirdiği değerlerin üstünlüğüne vurgu yapılmıştır. Cumhuriyet öncesi ahlâk kitaplarındaki en büyük düşman atalet, tembellik, israf iken, 1920 sonrasın en büyük "hain halife", "saltanat", "padişah" ve "meşrutiyet" ve "istibdat dönemi" diye tasvir edilen dönem padişahıdır.

Türkiye Cumhuriyeti inkılapları, İngiltere'de olduğu gibi önce milleti hazırlayıp sonra inkılabı gerçekleştirmek yerine Bolşevik tarzı bir inkılap olduğu için yani ilk önce fikir adamları ve aydınların zihinlerinde gerçekleşip sonra halkın terbiye edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Zekeriya Sertel'e göre bu tarz inkılapların yapılması kolay muhafazası güçtür.⁸²⁰ Türkiye Cumhuriyeti bu güç meselenin çözümü için dönemin süreli yayınlarının ve ders kitaplarının sunmuş olduğu imkanları sonuna kadar kullanmıştır. Eğitimin değiştirici ve dönüştürücü gücünün farkında olan dönemin siyasi kadrosu da eğitimsel faaliyetler ile siyasi ve kültürel inkılapları ders kitapları aracılığıyla yeni yetişen bireylere ulaştırmış ve bu bireyleri inkılapların muhafızları olarak yetiştirmeyi amaçlamıştır.

Cumhuriyet dönemi ilkokulların en büyük amaçlarından biri bireyleri kuvvetli bir cumhuriyetçi olarak yetiştirmek ve her yeri geldiğinde eski yeni karşılaştırması yaparak Cumhuriyetin değerlerine sadık bireyler yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu hususta 1936 öğretim programında hatırlatmalar yapılmıştır. "Her öğretmen, derslerinde

⁸²⁰ M. Zekeriya, "İnkılapları Yapmak Kolay, Muhafaza Etmek Güçtür", *Resimli Ay*, Nisan 1340, s. 1.

ve okul hayatının her safhasında sırasını getirdikçe eski rejim ile yeni rejim arasında mukayeseler yaparak Cumhuriyet rejiminin ve Atatürk devriminin memlekette Türk milletinin refahı, saadeti ve haysiyeti için elde ettiği değerli neticeleri ve yaptığı büyük işleri canlı bir surette tebarüz ettirmeyi, Cumhuriyet rejiminin bizim için bir zaruret olduğunu çocuklarda sarsılmaz bir iman haline getirmeyi iş edinmelidir.”⁸²¹ Akagündüz çalışmasında, Cumhuriyet dönemi devlet ve toplum merkezli bir eğitimin öncelendiğinden, bireylerin devletin geleceği ve devamlılığı için bir araç görülmesi nedeniyle 1920’li yıllarda yazılan yurt bilgisi ders kitaplarında ben bilincinin oluşmadığı sonucuna varmıştır.⁸²² 1948 müfredat değişikliğinden sonra demokratikleşme hareketleri ders kitaplarına da yansımış ve devletin yanında birey ve insan merkezli söylemlerin de sesi yükselmeye başlamıştır.

Bu çalışma Cumhuriyet dönemi ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarındaki ahlâkî değişim ve dönüşüme odaklanma birlikte Cumhuriyet dönemi eğitimin dinî, ekonomik, pedagojik, kültürel ve siyasi temellerine de vurgu yapmıştır.

Öneriler

Bu çalışma, Cumhuriyet dönemi (1923-1946) ahlâk ve yurt bilgisi kitaplarındaki ahlâk eğitiminin değişim ve dönüşümü, ahlâk eğitiminin pedagojik, dini, siyasi, kültürel ve ekonomik amaçları üzerinden incelenmiştir. Bu çalışmanın devamı olarak Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında geniş bir yere sahip olan ahlâk eğitiminin askeri ve hukuki boyutları da araştırılabilir.

Cumhuriyet dönemi ahlâk eğitiminin değişim ve dönüşümünde önemli bir yere sahip olan ahlâk ve yurt bilgisi ders kitaplarına ilave olarak dönemin kıraat kitapları ve hayat bilgisi kitapları da incelenebilir.

Şiir, hikâye, atasözleri ve deyimler gibi edebî metinler ve görsel çizimler ahlâk eğitiminde önemli bir yere sahiptir. II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e ahlâk eğitimindeki değişim ve dönüşümler bu metinler üzerinden tahlil edilebilir.

⁸²¹ *İlkokul Programı*, 1936, s.7.

⁸²² Akagündüz, *a.g.e.*, s. 74.

KAYNAKÇA

- ABDÜLBAKİ, Muallim. *Yurt Bilgisi-4*, Sebat Matbaası, İstanbul, 1927-1928.
- . *Yurt Bilgisi*. Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1927-1928.
- ADİL, Muslihiddin. *Alman Hayat-ı İrfanı*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1917.
- . *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-4*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1926.
- . *Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye-5*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1926.
- . *Malûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1923.
- AĞAOĞLU, Tezer. "Bizde Kadın", *Hayat*, 9 Kanun-ı Evvel 1926, ss. 6.
- AĞIRAKÇA, Gülsüm Pehlivan. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- AHMET, Refik. *Yurt Bilgisi*, Sebat Matbaası, İstanbul, 1927.
- AHMET, Refik. "Yenilik Nerede?", *Resimli Uyanış*, 15 Ağustos 1929, ss. 589.
- AKAGÜNDÜZ, Seval Yinilmez. *Ahlaklı Yurttaş*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017.
- AKAGÜNDÜZ, Seval Yinilmez. *Türkiye'de Ahlak Eğitimi Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2016.
- AKIN, Abdullah. *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- AKSEKİ, Ahmet Hamdi. *Ahlâk Dersleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016.
- Hasan Âli. "Felsefe Tedrisatı 2", *Dergâh*, 20 Mart 1922, ss. 639-640-642.
- ALP, Hayrûnisa. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İlköğretim ve Müfredat Programları (1913-1936)*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, 2020.
- ARIKAN, M. Baha. *Ahlak Dersleri*, Bozkurt Kitap ve Basımevi, İstanbul, 1946.
- ATALAY, Besim. "Ahlak ve Din", *İslam Mecmuası*, 1914, ss. 394.
- Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1987.
- ATUF, Nafi. *Fenni Terbiye Tarihi*, İkbâl Kitaphanesi, İstanbul, 1928.
- . "Terbiye Anlayışında İlerleyiş", *Ülkü*, 1 Mart 1933, ss. 126-127.
- BALABAN, Mustafa Rahmi. *Tarih Boyunca Ahlak*, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1949.
- BAYDAR, Oya. "'Muasır Medeniyet' Ütopyasından 'Köşe Dönme' Hayaline", 75 *Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan Cumhuriyet Modaları* içinde, düzenleyen Oya Baydar ve Derya Özkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 11-12.
- BERİŞ, Hamit Emrah. "Moderniteden Postmoderniteye", *Siyaset* içinde, düzenleyen Mümtazer Türköne, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007, ss. 516.
- BERK, Özlem. *"Batılılaşma ve Çeviri"*, Cilt 3, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, düzenleyen Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 513.
- BERKES, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Çeviren Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- BESİM, Ahmet. "Ahlak ve Din", *İslam Mecmuası*, 30 Kanunusani 1329, ss. 315-316.
- Birinci Maarif Şûrası*, Maarif Vekilliği, 1939.
- BOWEN, A. Glenn. "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal*, August 2009, ss. 31.
- C.H.P Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, ss. 98.
- CANTEK, Levent. *Cumhuriyetin Büluğ Çağı Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
- CEVAD, Ahmet. *Musâhabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye, İnsaniye-3*, Tüccarzâde İbrahim Hilmi, İstanbul, 1338.

- CHRISTENSEN, Burke Johnson & Larry. "Nicel, Nitel ve Karma Araştırmalarda Örnekleme", *Eğitim Araştırmaları Nitel, Nicel, ve Karma Yaklaşımlar* içinde, yazar Burke Johnson & Larry Christensen, düzenleyen Selçuk Beşir Demir, çeviren İbrahim Budak & Ayfer Budak, Eğiten Kitap, Ankara, 2014, ss. 236.
- CHRISTENSEN, Burke Johnson & Larry. "Tarihsel Araştırma", *Eğitim Araştırmaları Nitel, Nicel, ve Karma Yaklaşımlar* içinde, yazar Burke Johnson & Larry Christensen, düzenleyen Selçuk Beşir Demir, çeviren Erkan Yeşiltaş, Eğiten Kitap, Ankara, 2014, ss. 411.
- COŞGUN, Sena. Atatürk Dönemi Yurt Bilgisi Ders Kitaplarının Eğitim Felsefesi ve Sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Erzincan Üniversitesi, İlköğretim Anabilim Dalı, Erzincan, 2015.
- CRESWELL, John W. *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, Fourth edition, Pearson, Boston, 2012.
- . *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, Fourth Edition, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2014.
- ÇAĞAPTAY, Soner. "Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite", Cilt 4, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* içinde, düzenleyen Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 245.
- ÇATMA, Bahattin. II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913), Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2018.
- ÇELİKOĞLU, İlkin Özdikmenli. *Pozitivist Cumhuriyet'te Seküler Ahlakın Gelişimi ve Sınırları: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'si ve Üçüncü Cumhuriyet Fransası'nın Karşılaştırmalı İncelenmesi*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.
- DEMİR, Meryem. *Tezer Taşkıran ve Türk Kadını*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2021.
- DEMİRKAYA, Muhammet. *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye Adlı Ders Kitabının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İlköğretim Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, 2014.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara, 2013.
- DOĞAN, Nuri. *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- DURKHEİM, Emile. *Eğitim ve Sosyoloji*, Çeviren Pelin Ergenekon, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- EMİN, Mehmed. "İnkılab ve Hayat Hakkında Telakkî", *Hayat*, 23 Kanun-ı Evvel 1926, ss. 1.
- . "Manevi İnzibat ve Yeni Nesil", *Hayat*, 9 Kanun-ı Evvel 1926, ss. 1.
- . "Malûmât-ı Vataniye", Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1926.
- . "Mütefekkirler Arasında Perişanlık", *Mihrab*, 1 Kanun-ı Evvel 1340, ss. 834.
- . "Mekteplerde Mefkûreli Gençler Nasıl Yetişir?", *Millî Mecmua*, 7 Şubat 1340, ss. 114.
- EMİN, Mehmet. "İki Kitap Bir Netice", *Hayat*, Kânun-ı evvel 1928, ss. 5.
- ESKİ, Mustafa. *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2002.
- FİKRET, Halil. "Mekteplerin Teşkilât-ı Hariciyesi Hakkında Nazariyât", *Dergâh*, 20 Ekim 1921, ss. 39.
- FİNDLEY, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Çeviren Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- FUAD, Orhan. *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1924.

- . *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, Kanaat Kitaphanesi, İstanbul, 1342.
- GIORGETTİ, Filiz Meşeci. *Eğitim Ritüelleri*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2016.
- GÖKALP, Ziya. "İktidadi Mucize", *Küçük Mecmua*, 20 Teşrin-i Sani 338, ss. 3.
- . "İktisada Doğru", *Küçük Mecmua*, 17 Temmuz 1922, ss. 3.
- . "Tekâmül Mefkûresi", *Küçük Mecmua*, 18 Eylül 338, ss. 3.
- . "Aile Ahlakı "Asrî ve Millî Aile"", *Yeni Mecmua*, 22 Teşrin-i Sani 1917, ss. 2-3.
- . "Aile Ahlakı "Konak'dan Yuva"ya", *Yeni Mecmua*, 1 Teşrin-i Sani 1917, ss. 1.
- . "Aile Ahlakı 4 "Gevşek Yuva"", *Yeni Mecmua*, 8 Teşrin-i Sani 1917, ss. 1.
- . "Aile Ahlakı Asrî Aile ve Millî Aile", *Yeni Mecmua*, 22 Teşrin-i Sani 1917, ss. 3.
- . "Aile Ahlakı Şovelye Aşkı ve Feminimiz", *Yeni Mecmua*, 15 Teşrin-i Sani 1917, ss. 3-4.
- . "Aile Ahlakı Şovelye Aşkı ve Feminizm", *Yeni Mecmua*, 15 Teşrin-i Sani 1917, ss. 3.
- . "Eski Türkçülük, Yeni Türkçülük", *Yeni Mecmua*, 2 Mayıs 1918, ss. 2.
- . "İktisadî Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, 9 Mayıs 1918, ss. 322.
- . "Para ve Tesanüd", *Yeni Mecmua*, 25 Nisan 1918, ss. 282.
- . "Türkçülük Nasıl Doğdu?", *Yeni Mecmua*, 18 Nisan 1918, ss. 2.
- . "Türkçülük Nedir?", *Yeni Mecmua*, 27 Kânun-ı Evvel 1917, ss. 2.
- GÖLE, Nilüfer. *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014.
- GÜR, Çilem Tercüman. *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Bir Sosyal Değişme Olgusu Olarak Moda (1923-1940)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- HAKKI, İsmail. "Yeşil Medeniyet", *Dergâh*, 1 Mayıs 1921, ss. 63-64.
- HANDAN, Münire. "Meşru İzdivaç mı? Serbest Aşk mı?", *Resimli Ay*, Şubat 1925, ss. 2.
- HANİOĞLU, Şükrü. ""Musul" Neleri Değiştirdi? Benzer Etkiler Nasıl Önlenir?", *Sabah Gazetesi*, 1 Ekim 2017.
- "İdman Bayramı", *Cumhuriyet Çocuğu*, 1939, ss. 63.
- İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Milli Matba, İstanbul, 1926.
- İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340.
- İlk Okul Programı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1948.
- İlkmektep Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.
- İlkokul Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.
- İNAN, Afet. "Atatürk'ün Vatandaşlık Hak ve Vazifeleri Üzerindeki Düşünceleri", *Belleken*, Ekim 1963, ss. 559.
- . *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.
- İSKİT, Server R. *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- "Hilafet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?", *İslam Mecmuası*, 9 Zilka'ade 1334, ss. 6-7.
- KAFADAR, Osman. *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2016.
- KAMİ, Ali. *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, Marifet Matbaası, İstanbul, 1928.
- . *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1926.
- . *Yurt Bilgisi*, Marifet Matbaası, İstanbul, 1927-1928.
- . *Yurt Bilgisi*, Marifet Matbaası, İstanbul, 1929.
- KANSU, Nafi Atuf. *Pedagoji Tarihi*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.

- KARA, İsmail. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Hilâfet Risâleleri*, 5. Cilt/Cumhuriyet Devri, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.
- KARA, İsmail. *İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri*. Cilt 6, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslamcılık* içinde, düzenleyen Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 39.
- . *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- KARA, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
- KARAKUŞ, Gülbeyaz. *Cumhuriyet'in Politik-Teolojisi Türkiye'de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2018.
- KAYA, Mehmet Melik. II. Meşrutiyetten Cumhuriyete (1908-1961) Vatandaşlık Dersi Öğretim Programlarının Değişimi ve Ders Kitaplarına Yansımaları, Doktora Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Kütahya, 2020.
- KAYA, Umut. *1839-1923 Tarihleri Arasında Osmanlı'da Ahlak Eğitimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri, İstanbul, 2012.
- KEMAL, Mustafa. *Nutuk*, Ankara, 1927.
- KENDİRCİ, Mehmet. *Cumhuriyet ve Eğlence Politikası: 1923-1938*, Bütünleşik Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Ankara, 2019.
- KESGİN, Safiye. *Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri, Ankara, 2010.
- KILIÇ, Hamide. *Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocuk Kimliğinin Temsili (1923-1950)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Eğitimi, İstanbul, 2021, 258.
- KONDU, Zuhale. *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Vatandaş Eğitimin Temelleri (1923-1938)*, Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Eğitimi, Burdur, 2018.
- KÖKER, Levent. *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
- KRİPPENDORFF, Klaus. *Content Analysis*, SAGE Publications, inc., 2022.
- KUMBALI, Serhat. "Modern Türkiye'nin İnşasında Ahlak Eğitimi: 1943 İkinci Maarif Şûrası", Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Muğla, 2016.
- KURUÇAY, Akif. *İstanbul'un 100 İlim ve Fikir Adamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2012.
- LEWIS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çeviren Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2014.
- MERRİAM, Sharan B. *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, Çeviren Selahattin Turan, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2013.
- MİSKEVEYH, İbn. *Tehzîbu'l-Ahlâk*, Çeviren Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2013.
- MOORE, Rob. *Eğitim ve Toplum Eğitim Sosyolojisinde Sorunlar ve Açıklamalar*, Çeviren Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- NAMİ, Kazım. *Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli?*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1925.
- NEDİM, Vedat. "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", *Kadro Dergisi*, Ocak 1932, ss. 7-8.
- . "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?", *Kadro Dergisi*, Haziran 1932, ss. 16.
- Maarif-i Umumiye Nezareti. *Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329.

- ORMANLAR, Çağla. "Giyim Kuşam Modaları "Püsküllü Belâ'dan Şapkaya 1923-1940", 75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan Cumhuriyet Modaları içinde, düzenleyen Oya Baydar ve Derya Özkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 44.
- ÖCAL, Mustafa. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu. "'Turan'dan 'Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)", Çeviren İsmail Kaplan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- ÖZER, İlbeyi. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006.
- ÖZODAŞIK, Mustafa. *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 1999.
- ÖZTAN, Güven Gürkan. *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÖZTÜRK, Emine. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarından Muslihiddin Adil Taylan'ın Toplum ve Din Görüşü*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- PARLAK, İsmet. *Türkiye'de İdeoloji Eğitim İlişkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*. Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2005, 397.
- Sadık Rıfat Paşa. *Risale-i Ahlak*, Tab'ahane-i Âmire, 1278.
- PEKER, Recep. *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler II*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- POGGI, Gianfranco. *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, Çeviren Aysun Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- POLAT, Gülşah. *II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergilerindeki Kadın Modasının Tasarım Özellikleri Üzerine Nitel Bir Analiz*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Moda Tasarımı Anabilim Dalı, Ankara, 2020, 182.
- Rehnümây-ı Ahlak*, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1317.
- Resimli Ay*, "Başlık Modaları", Mart 1924, ss. 32.
- Resimli Ay*, "Bugünkü Türk Kadınları", Mart 1924, ss. 27-30.
- Resimli Ay*, "Kesik Saç Modasından Sonra Saç Modası", Şubat 1925, ss. 11.
- Resimli Ay*, "Kesilmeli mi, Kesilmemeli mi?", Mayıs 1340, ss. 27.
- Resimli Ay*, "Türk Kadını", Nisan 1340, ss. 41-42.
- RONA, Tarık Emin. *Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.
- RONA, Tarık. *Yurt Bilgisi Dersleri*, Çankaya Matbaası, Ankara, 1945.
- SADULLAH, Midhat. *Yurt Bilgisi-5*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1927-1928.
- SADULLAH, Mithat. *Yeni Yurt Bilgisi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1933.
- . *Yurt Bilgisi*. Hilal Matbaası, İstanbul, 1927-1928.
- SADULLAH, Mithat, ve Doktor Ali Rıdvan. *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1340.
- . *Yeni Malûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri*, Amedi Matbaası, İstanbul, 1926-1927.
- SAFA, Peyami. "Din Ahlakından Dünya Ahlakına" *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1938, ss. 3.
- SAYER, Andrew. *Sosyal Bilimde Yöntem Realist Bir Yaklaşım*, Çeviren Sabri Gürses, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.
- SEL, Burcu. *Cumhuriyet Dönemi (1928-1948) Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocukluğun Politik Yapılanmasına İlişkin Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı, Ankara, 2016.
- SERTEL, M. Zekeriya. "Türkiye'nin Siyasi Tarihi", *Resimli Yıl*, 1925, ss. 12.
- SERTEL, Sabiha. "Kanun-ı Medeni Karşısında Türk Kadını", *Sevimli Ay*, Nisan 1926, ss. 1.

- SEYDİ, Ali. *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1920.
- . *Yurt Bilgisi*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1930.
- SOMEL, Selçuk Akşin. *Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)*, Cilt 1, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
- . *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çeviren Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
- SÜREYYA, Şevket. "Ziya Gökalp", *Kadro Dergisi*, Şubat 1932, ss. 33.
- TAŞKIRAN, Tezer. *Türk Ahlakının İlkeleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- . *Yurt Bilgisi 1*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.
- . *Yurt Bilgisi 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1947.
- TOKER, Nilgün, ve Serdar Tekin. "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: 'Kamusuz Cumhuriyet'ten 'Kamusuz Demokrasi'ye", Cilt 3, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık* içinde, düzenleyen Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
- TOPRAK, Zafer. "Radikal Sosyalist 'Enternasyonal' ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi", *Toplumsal Tarih*, Ekim 2002, ss. 8.
- . *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- TUNAYA, Tarık Zafer. *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Arba Araştırma Basım Yayın, İstanbul, 1994.
- . *Türkiyede Siyasi Partiler 1859-1952*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, 1952.
- TUNÇAY, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- Türk Kitapçılığı Limited Şirketi. *Yurt Bilgisi-IV*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- . *Yurt Bilgisi-V*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- TÜRK, H. Bahadır. "İdeolojiler ve Sistemler", *Siyaset* içinde, yazarın Mümtazer Türköne, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007.
- TÜRKMEN, Faik. *Millî ve Askerî Ahlâk*, Askeri Liseler Neşriyatı, İstanbul, 1943.
- TÜRKÖNE, Mümtazer. «Ulus-Devlet ve Milliyetçilik.» *Siyaset* içinde, düzenleyen Mümtazer Türköne, 651. Ankara: Lotus Yayınevi, 2007.
- UÇAROL, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-2001)*, DER Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÜSTEL, Füsün. *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ümûr-ı Maarif Vekaleti. *İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı*, Ankara, 1338.
- Maarif Vekilliği. *İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1991.
- VURGUN, Ahmet. *II. Abdülhamid Dönemi İlköğretimde Ahlak Eğitimi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- YILDIRIM, Ali ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2011.
- YILDIZ, Ahmet. *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
- ZEKERİYA, M. "İnkılapları Yapmak Kolay, Muhafaza Etmek Güçtür", *Resimli Ay*, Nisan 1340, ss. 1.
- ZEKERİYA, Sabiha. "Çocuk Salahı", *Hayat*, 7 Nisan 1927, ss. 4.

ZİYA, Ahmet ve Ali Haydar. *Yeni Malûmât-ı Medeniye*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1329.

ZÜRCHER, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çeviren Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

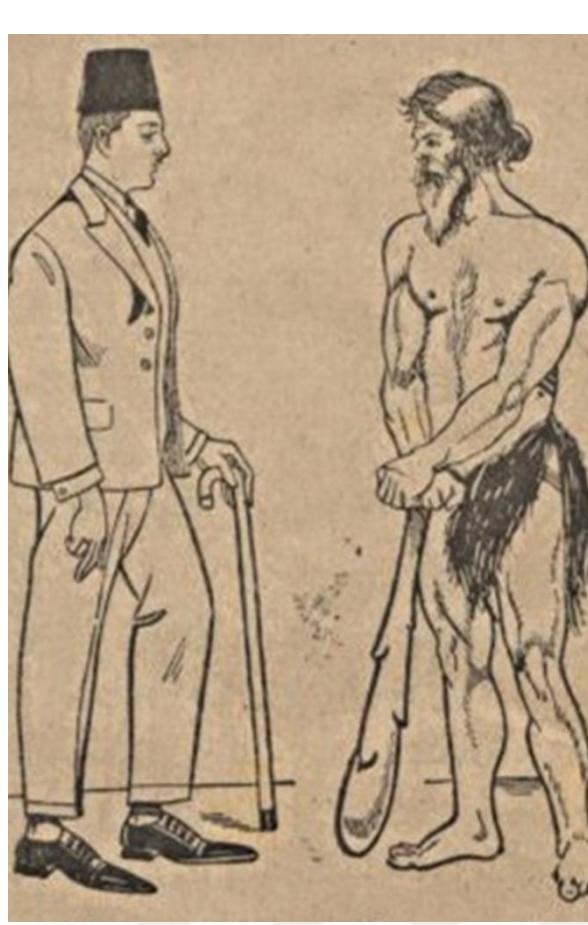
Ekler

Ek 1: 1923-1946 Arası Ahlak ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları ve Öğretim Programları

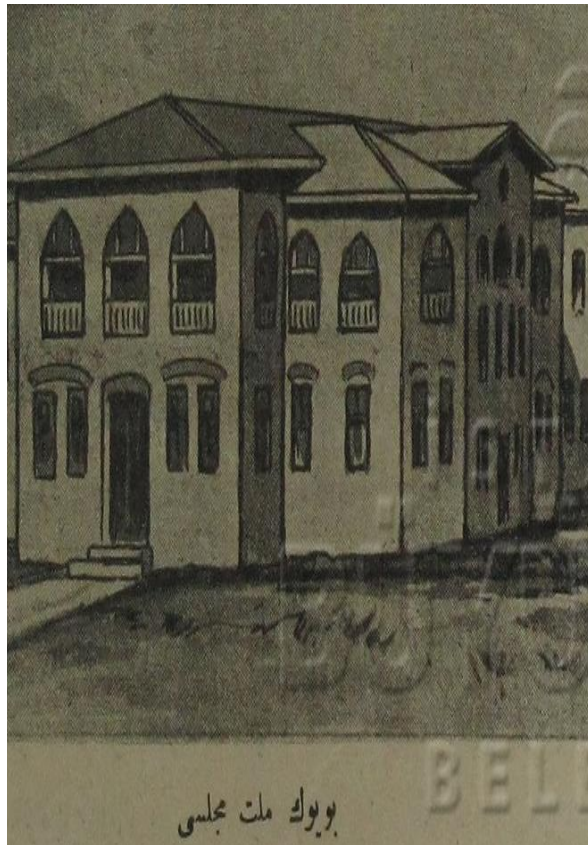

Ek 2: Ahlak ve Yurt Bilgisi Ders Kitaplarından Görseller

جہت جالندہ باخاں آدم

بالکرز آدم

بویوک ملت مجلسی

مصدقہ میثل انتخابی

